

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ FOLYAM. XVII. KÖTET.

A LENGYEL ALKOTMÁNY
TÖRTÉNETE

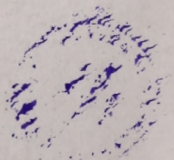
IRTA

DR HÜPPE SIEGFRIED.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDÍTOTTA

SZATHMÁRY GYÖRGY.

BUDAPEST, 1894.

(AZ 1894. ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE.)

HÜPPE
A LENGYEL ALKOTMÁNY
TÖRTÉNETE

A

LENGYEL ALKOTMÁNY

TÖRTÉNETE

IRTA

DR HÜPPE SIEGFRIED.

Hier in der Polen Land regiert die Freiheit
SCHILLER, Demetrius.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDÍTOTTA

SZATHMÁRY GYÖRGY.

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1894.

163132

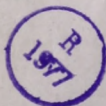
A M. Tud. Akadémia könyvkiadó bizottsága eszközzésére, az Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg. E vállalat célja: a tudományokat mai színvonalukon előadó művek által a tudományos műveltség terjesztése.

A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbírálására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg minden fordított munkát egy e végből föl-kért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

A jelen munka fordítását *Schvarcz Gyula* rendes tag vizsgálta fölül.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

ELŐSZÓ.

Az újkor egyik, romjaiban heverő államának közjoga és az ez által föltételezett belső viszonyai vannak előadva e vázlatos műben. A következő tanulmánylapok nem akarnak egyébnek látszani, mint a mik valóban: első kísérlet arra, hogy államtudományunk számára egy nem cultivált területet megnyerjünk, senkinek kedvére és senkinek kárára; alapvázlat ez, mely hozzájárulhatna Németország sokoldalú tudományossága egyik, többé már nem érezhetetlen hézagának kitöltéséhez.

Mint a hogy a középkori költőre nézve «egy polán vagy egy riusse» a legtávolabb álló emberek voltak, úgy mai nap legelismertebb történet-politikai könyveinkben is, nemcsak nagyon is hiányos, hanem teljesen téves megjegyzéseket találhatunk a szláv jogról és szláv államiságról? A világos, határozott nézetek azonban szükségessé válnak. Nem üdvözléné-e népünk örömmel az elbukott Lengyelország képét éppen most, mikor a köztársaság egyes fontos területei Németországba ügyszólván fölszivódtak?

E munkának czélja és vezéreszméje csupán a tiszta igazság volt. Hiszen világos dolog, hogy ott, a hol a kutató, vizsgálódásaihoz magával viszi azt a pártállást, melyhez az életben tartoznia kell, soha sem lehet eredményt elérni; mindaz, a mit a kutató, elvtársai érdekében, az igazság rovására, feláldoz, ellentétes oldalról mindjárt éppen annyira erősen kiszínezett válaszokat hív ki, s ilyenkor azután a kendőzetlen adatokat is előszeretettel gyanúsítják. Így a kutatás a Danaidák olyan munkája lesz, a mely senkinek sem válik hasznára.

A mi vázlataink a tiszta tudományosság szempontjai szerint vannak írva; éppen ezért gyakorlati haszonra is tarthatnak számot. A történelem a lengyelek és németek között még több vizályt fog feljegyezni; de maradhat-e befolyás nélkül a harezra, ha mind a németek, mind ellenfeleik a feloszlott lengyel állam rendszerét valódi körvonalaiiban megismerik?

Sokfélét lehet a lengyel államjogból tanulni. A német, ki még mindig ragaszkodik ahhoz, hogy hazájának újjáalkotásában előbbrevaló a szabadság, mint az egységeség, vethetne egy tekintetet Lengyelországra. Ott bevált Bluntschlinak 1866-iki mondása: «Ha úgy értelmezik a szabadságot, hogy nem kell az államban erős tekintély, akkor az ilyen nép nem fogja megtartani szabadságát, hanem államiabb népek fognak uralkodni fölötte». A lengyel köztársaság feláldozta magát azon tényleges kísérlet közben, hogy a szabadságot milyen kigondolható

fokig lehet kiterjeszteni; a szabadságot, mely az államhatalom működésével szemben mindenkor csak azt jelentheti, a mit az árnyék a nap melegéhez viszonyítva. Az emberiség a tapasztalatok által halad előre; most tudjuk, *hogy a szabadságnak nem szabad uralkodni, hanem, hogy az csak addig jótékony hatású, a míg mértékletesen és magát alávetve korlátozza az uralkodó akaratot, mert egyedül ez által lesz és marad állam az állam.*

Lengyelország alkotmánya nem állt a politikai fejlődés magaslatán; de azért talán nem csupán negatív hasznot lehetne találni benne, a mai állami kérdések intézését illetőleg. A nemzetileg különféleképen szétválasztott tartalom egységes formájának hiányát, évszázadok előtt, Lengyelországban is érezték; de az a föderatív foglalat, melyben a nyelvileg különvált nagy- és kislengyel, orosz, porosz és litván nemesség köré tartós köteléket fűztek, jónak bizonyult. És a lengyel állam, mivel a hűbériség által nem volt szétforgácsolva, egész váratlanul egynél több modern tulajdonságot mutatott fel. Körforgása bevégeződött. Taglaljuk, hogy mely előnyeinek *daczára*, mely bajok *által* vesztette el ellentállási erejét.

Azon élő államok épületében, melyeket mintákként dicsérnek, különféle dolgot kétségesnek találunk és sokat megmagyarázatlannak; Angliának csodált és állítólag ösbölcseségtől duzzadó alkotmánya, Albert herczeg szerint, «még nem állotta ki a tűzpróbát». De hány

német ismeri azt, a végzetes módot, a mely szerint a lengyeleknél a korlátozott királyság, a kétkamara-rendszer, az adómegtagadási jog és az összes állampolgárok részvételére alapított had- és igazságügy kifejlődött? És a lengyel intézményeknek sok mai postulatumhoz való hasonlatossága mégis egészen a lengyel követeknek nyilvános működésükért járó pénzbeli kárpótlásig megy.

Hogy a keleteurópai államéletbe való betekintéshez az elbukott nagyhatalom tanulmányozása szükséges, azt nem kell magyarázni. «Minden létező csak is mint létrejött érthető meg», mondá Humboldt Sándor. A mai lengyelséget előbbi állami szervezete nélkül, nem lehet fölfogni. Az egész lengyel történelem megérthetésének kulcsát pedig a lengyel köztársaság alkotmánya szolgáltatja.

Ezzel a tárggyal itt foglalkozunk először a modern tudomány világításában. A lengyel államjog leírása még lengyel nyelven is hiányzik a birodalom összeomlása óta. Ezért e munkát, eddig rendezetlen és érintetlen anyag átkutatására kellett alapítani, a minőt többi közt a poseni levéltárakban bőven találtunk. És ebből magyarázható ki, a mi e könyvben el van hibázva: ujonnan fejtett kőkoczkákat, melyek között még nehéz volt a választás is, közvetlenül lakható helyiségekké akartunk összeilleszteni.

Művünk irálya elüt a jogtudományi könyvek lapjain különben sokszor használatos iránytól; de ha valahol,

itt volt helyén, nem rúnákat és lapidaris formákat használni, a minőket a jogi könyvekben türelmesen igyekeznek megfejteni, hanem világos, általánosan érthető, habár semmiféle edictum praetoris-ból nem kölcsönzött vonásokat.

Akárhogyan sikerült is e kísérlet, talán nyújt némelyeknek egyet-mást hajlamaik vagy szükségleteik szerint. Lengyelország csodálatos alkotmánya Eldorádó, a hol az aranysemek a látók számára a napon hevernek; és az előző kor egy felkapott mondása sokat jelentőleg mondja: Lengyelországban mindenki megtalálja azt, a mit keres.

Mondatról mondatra, saját lelkiismeretes kutatásaink nyomán haladunk és reméljük, hogy még akaratlanul sem sértünk meg senkit. A Lengyelország bukásából származó hatalmas utóhatások magyarázata, melyet egyedül csak a lengyel államjog ismeretéből lehet megérteni, minden kicsinyes ellentét fölött álló s a legáltalánosabb jelentőséggel bíró ügy, s mindazoktól, a kik hozzá közelednek, megköveteli szellemüknek folytonosan egyenletes nyugalmát.

A mi előadásunk legyen annak bizonyága, hogy teljes szívvel egyetértünk egy igen nevezetes kortársunk azon óhajtasával, hogy: «Bár ne lenne messze az az idő, mikor Európa minden népe, nem más czélból fordítja egymás felé figyelmét, mint hogy egymással a jó kormányzásban és a béke művészeteiben versenyre szálljon!»

BEVEZETÉS.

ELSŐ KÖNYV.

A lengyel alkotmány lényege.

La Pologne est un pays tellement à part qu'on ne peut entendre le moindre récit détaché de ses annales sans avoir dans l'esprit l'ensemble de sa constitution, et sa constitution est son histoire même.

SALVANDY, Histoire de Pologne avant
et sous Sobieski. Paris, 1829. T. I. p. V.

ELSŐ SZAKASZ.

Lengyelország a történelemben.

«Ezer esztendő Te előtted, mint a tegnapi nap, mely elmúlt.»

Igen, Lengyelország ezredéves története a maga lobbanó felragyogásában, vakító és mégis áldatlan déli verőfényében, véres lehanyatlásában: észak-vidéki téli nap. Felségesen ragyogott egykoron a Warta, Visztula, Niemen, Dniester és Dnieper pompás virányai fölött a nap; borzalmasan emlékeztet az északifény lobogása az eltűnt ragyogásra.

Államok támadnak és eltűnnek; mint a növények egymás fölébe nőnek; a gyöngébb táplálékul szolgál az erősebbnek s a tények örök láncolatában egyik sem

jelent többet, mint a fű, «mely hirtelen megszárad; a mely reggel virágzik és estére elváltozik, kivágatik és megszárad».

Az egyik törvényt, melyet a tudomány a tünemények változandósága közt biztosan felismerhetett, már a zsoltáros velőtrázóan hirdette. Minden elmulik, de semmi sem megy veszendőbe; a széthullott részek más alakban folytatják létüket tovább, újra fölélednek. És egy lény sem csekély, mindeniknek van multja és — jövője.

Az antik világ összeomlása óta az emberiség állami fejlettsége a németiségben éri el tetőpontját. Már akár vegyítetlen, akár latinosodott, de *germánok* alkották meg az ujabbkori államjogot és erejüknek még teljében vezérlik a földgömb politikai életét! De még a mai, tündöklő művelt népekre is áll Scipio komor sejtelme:

«Eljön egyszer a nap . . .»

Ki fog *az ő* hatalmas örökükbe lépni?

Még mielőtt német, olasz, angol vagy francia e kérdést fölvetette volna, más oldalról már fölvetették azt és meg is adták reá a választ. A szlávok szóvivői törzsüknek jósolják jövőre az első szerepet.

Bármint gondolkozzunk is az e fajta jóslatok felől: Kelet-Európa nemzeteinek még hosszú élettartama épp oly bizonyos, mint a hogy ez idő szerint szemmel láthatólag, jelentékeny expansiv erőről tesznek bizonyosságot. *Az ifjúság minden ismertető jele ráillik a szlávokra.* Történelmük 800 évvel későbbben kezdődik, mint a germánoké s az összehasonlítások kedvelője a germán fejlődési phasisokat néhány évszázaddal később a szlávoknál megközelítő ismétlődésekben megtalálhatná; nem csoda, mert a két törzs rokonsága szoros.

Ámde a történelem nem olyan, mint valamely számvetési példa, a mely, ha az ember még egyszer utána-számítja is, ugyanazon eredményre vezet. A szláv népek *ifjúságának* egyik csalhatatlan ismertető jele nyelvök jellegében van. Humboldt Vilmos *után* fölöslegesen minden bizonyíték a szoros összefüggésre nézve, mely minden nemzet nyelve és egész fejlődöttsége közt fennáll. Valóban, «a nyelv a népek szellemének külső jelensége; az ő nyelvök: az ő szellemük; és az ő szellemük: az ő nyelvök; a kettőt soha sem lehet eléggé egyazonosnak gondolni.

Nos a szláv nyelvekben tisztán látjuk az eredetiség minden jelét. Az alak még diadalmaskodik a fogalmon, az érzéki elem túlnyomó a szellemi fölött: gazdagon megőrzött flexio és még ki nem képződött syntaxis. A mai szláv nyelv a közös árja ősnyelvhez egy évezreddel közelebb áll, mint a mai német; a jelenlegi szláv tájszólások párhuzamosak az úgynevezett «őfelnémet» nyelvvel, a mely Nagy Károly udvarában divott. E szerint minden szláv intézményben is természeti üdeséget fogunk találni, ha azokat az egyidejűlegesen germán intézményekkel vetjük össze. *Egy eddig észre nem vett jelentőségű pont ez*, mely főképp a lengyel jog megértésére eléggé fontos!

A mi a szláv népek erkölcsi és értelmi képességeit illeti, nincs ok azokat kisebbekre tartani, mint a többi rokon törzsekéit. Ellenben azt jegyezzük meg jól, hogy a szlávok fejlődése újabb, tökéletlenebb, mint nyugati szomszédaiké. Az ifjúság azonban épp oly kevésbé szemrehányás, mint érdem az öregség; és azok a szláv kutatók helytelenül járnak el, kik honfitársaiknak régibb kultúrát tulajdonítanak, mint a minőt a kétségtelen emlékek bizonyítanak.

Ki akarna felkutatni minden okot, mely a szlávokat, kik velünk germánokkal közelebbi rokonságban vannak, mint más árja néptörzs s a kik nekünk valóban öcséink, eddig alsóbb fokozatokon tartotta vissza? Elégedjünk meg azzal, hogy földrajzi helyzetök bizony eléggé kedvezőtlen. A Földközi- és Keleti-tengertől viasszaszorítva, az Oczeántól távol, megálltak az ifjúkorban, mialatt a germán népek a férfikorba léptek át. Mindazon erények és fogyatkozások, melyek e népcsoport politikai életét jellemzik és különösen az úgynevezett lengyel nemzeti hibák ifjúkori tulajdonokra vezethetők vissza! Kevés érzék az összhang iránt minden tekintetben, az érzelem felül-emelkedése szemben az észszel, gyors átugrás egyik végleteből a másikba, jellemzi minden egyén ifjúságát, — mikép jelenthetnének mást egy egész nép egyéniségében? Szemére vetik az összes szlávságnak a cserjeszerű szétszórtságot, — de a nagy népvándorlás idején a német népségek is csak bokrai voltak a fejletlen tölgyecskéknek. *Schafarik* az ó-szláv szellem alapvonásaként a visszavonást és a külföld irányában való meghódolást rója meg: de a vándornépek, melyek csak újonnan telepedtek meg, e hajlamot csak kemény tapasztalatok után küzdik le. Nemzeti egység és önállóság csak későn érő gyümölcs, melyet a maga egész megbecsülhetlenségében csak napjainkban ismertek föl és éreznek mint szükségletet: de az ember a jelenkort és jövőt illető vágyaira nézve önkénytelenül a hajdankorban is létezett valóságot keres. Az arany-korról táplált nem tudományos álm öntudatlanul kísért a legtöbb nép tudósainak fejében. A régi szlávok nem voltak sem jobbak, sem rosszabbak, mint utódaik; *nem voltak kiképződve* s még ma is valamennyi szlávság csak tökéletlenül

van kifejlődve, ha nyugati szomszédaikkal hasonlítjuk őket össze.

A szláv szellem egyik általános vonásának tekinthető az idegen szellem és intézmények utánzására irányuló hajlam és képesség; de hát nem sajátja-e, mert *szükséges*, ez utánzási hajlam minden ifjúságnak? A szlávnak, hogy előhaladjon, másolnia kellett a nyugatot. Német kézből, német ábrázatban kapta a kereszténységet és a cultura elemeit; így a német jogi fogalmak befogadása is a legesleglényegesebb befolyást gyakorolta a lengyel államra. E fogalmak áthasonítása gyorsan ment végbe, mivel hogy a németiség nem minőségileg, hanem csak mennyiségileg különbözik a lengyelségtől. A német jog: az önmagában fokozott szláv jog.

De éppen azért lőn a lengyel alkotmányba is már a középkorban a romlás csirája beoltva. A lengyel állam, a XIII. századtól kezdve, természetes szláv életnedveivel oly elveket vegyített össze, melyeket önmagából csak századok múlva fejleszthetett volna ki; így lett ez állam élete korán-érett, egyoldalú és a nagyon is tüzes előhaladás által elgyöngült.

Más részről viszont meg is maradtak számára az ifjúság mindig végzetes tulajdonságai. Ez az életkor, mint más-különben, úgy az államéletben is feltűnő megvetést tanúsít a külsőségek iránt, a melyekben az érettebb kor gyakran állandóságot és összefüggést talál. A formák, melyek közt az állami tevékenység mozog, csak régi államokban méltathatók teljes jelentőségük szerint és csak hosszú gyakorlat után fejleszthetők ki czélszerűen. Fiatalos államok, ha idegen tapasztalatok rendszerét nem kapták örökségül, mint Amerika Angolországtól, nagyon is hajlandók a közben, a mikor nagy államelvek kidolgozásán

és kifejtésén fáradoznak, az ügymenet czélszerű szabályozását, az államdiaetika megállapítását elmulasztani. E tekintetben a lengyel jog is gonosz fogyatkozásokat rejt magában; gyakorlatiatlanul-eszményi volt sok és részben legfontosabb határozmánya. Írott törvények szerkesztésében csak azt tartották szem előtt, vajjon kívánatos-e azokat végrehajtani; de arra, hogy vajjon végrehajtásuk nem nyitja-e meg az önkény előtt a legszélesebb tért, hogy általában a fennálló viszonyok közt végrehajthatók-e, ritkán figyeltek. Lengyelország jogszokásainak gyakorlata inkább a rosszabbodásra, mint a tökéletesedésre vezetett; Lengyelország határozathozó gyűlései az államiság végeig a képzelhető legegétlenebb és legveszedelmesebb szavazási módot tartották meg. Eszmeileg véve, az igazság követelményei az államban sehol sem nyertek oly fokú kielégítést, mint Lengyelországban: tényleg azonban a köztársaság a legbizonytalanabb, leghitelvesztettebb orszaggá lett. Minden polgár csak a királynak tartozott engedelmeskedni, a kit, mint legméltóbbat, maga választott; csak a törvényt volt köteles megtartani, melyet, mint legjobbat, maga szavazott meg; és ha király vagy törvény bántanak őt, mindkettővel szemben az ellenállási jogot használhatta: minden jogtalanságot látszólag lehetlenné tevő, humanus tételek; és a valóságban királyválasztás, liberum veto és confoederatiók ásóul szolgáltak Lengyelország sírjához. A lengyel államjog 200 éven át idegen hatalmaknak lengyel polgárok által kívánt és kieszközölt törvényes alkalmat szolgáltatott az állam legbensőbb ügyeibe való beavatkozásra.

Lengyelország, a mint magát 1572. óta Európa szeméi elébe tárta, alkotmányában egyidejűleg őseredetiséget és belső túlfínomságot tüntetett föl. E látvány, melyet

különben vagy egészen éretlen, vagy teljesen kiélt népek nyujtanak a történelemnek, számtalan ismétlődésben mutatkozott itt; az állam erői központfutókká lettek; a pártok, sem jog, sem szokás által nem gátolva, tisztán személyes vagy külföldi célok szolgálatába állottak; sőt idegen államok nevetségesen csekély költséggel pártokat *támaszthattak*; a hazai államhatalom elhalóan gyöngye, alig hallható érverésekben működött. Ha föl-tesszük is, hogy Lengyelország mély sülyedése a *nemzeti szellem* hanyatlásából származott, akkor is a romlásnak tudományosan kimutatandó eszköze a *közjog elégtelen organismusa* marad. Erőtelmes alkotmány nyal bíró állam, még ha koronként csekély politikai kötelességérzet, semmi államférfiúi belátás és a népben csak kisfokú közéleti erény található is, polgárait mindazonáltal oly mélyen eltölti az állameszmével, hogy náluk külföldi befolyások nem találnak visszhangra. Egészségesen szervezett állam oly mértékben ragadja magához alattvalóinak erőit, hogy fenyegető külveszély idején a belső villongásoknak el kell némulniok, és el is némulnak.

Tekintsetek Rómára és Angolországra, Poroszországra 1866-ban!

Poroszország 1866-ban és Lengyelország 1766-ban! Élesebb ellentétek nem lehetségesek. Lengyelországot egy évszázad előtt legjobb barátai *anarchiának* nevezték; a mit Rousseau «Contrat social»-jában az anarchia lényegeül megjelölt, az Lengyelországban, fájdalom, teljesen bekövetkezett: «L'état se dissout quand les membres du Gouvernement usurent dépaïsément le pouvoir qu'il ne doivent exercer qu'en corps». Kétségbe vonták, hogy Lengyelország általában még állam volna s fölvetették a komoly kérdést: hogy volt-e valaha lengyel államjog?

Egykorú írók tagadták, hogy a romlásnak indult birodalomnak egyáltalában alkotmánya volna. Nagy Frigyes ismételtén mondja Lengyelországról: «E nemzetnek az a szerencsétlensége, hogy nincsenek törvényei» — és «vannak törvényeik, de senki sem veszi azokat számba, mert nincs fékező jogszolgáltatása».

Más részről a XVII. és XVIII. század a lengyel államjog több rendbeli compendiumát szolgáltatta, melyekben a törvények teljes rendszere forma szerint azonosan rendezve adatik elő, mint más országok írott joga. Igaz ugyan, hogy e kézikönyvek szerzői magok kijelentik, hogy az általuk följegyzett jognak csak egy része van gyakorlatban és elismerik, hogy munkáikban sok a mellőzhető rész. *Lengnich*, Danzig város syndicusa, a legnagyobb szellem, ki e téren működött, elismeri ugyan, hogy Lengyelországban nagyon sok történik a törvény ellen; hogy a köztársaság szilárdsága gyöngye lábon áll, s «mintegy elhomályosultnak» tekinthető, *mindazáltal a kormányzatnak* (regimen) *megvan a maga biztos zsinórmértéke*, mely nem rögtönösen és nem rövid idő alatt, hanem fokozatosan fejlődött és áll fenn.

Lengyelország közjogáról ily ellentétes ítéleteket, minők a mult században mint hosszú fejlődési mozzanatok sorozatának szükségképi eredményei, Európa szemei elé tárultak, nagyobb számban lehetne még találni. Korábbi időkben nem volt Ariadne-fonal e tömkeleg tévútai számára; az emberek természetjogi nézetek és rendszerek szerkesztése kísérletében elfogódva, nem tájékozódhattak a lengyel jog merőben történelmi talaján. A közjog dialektikai tárgyalása azt a balhiedelmet szülte, mintha alkotmány «csak ott volna, hol a valódi államforma rövidre szabott alaptörvényekben pontosan körül írva

van; hogyan jöhettek volna tisztába a lassanként halomra nőtt alkotmányokkal, melyekben állítólag a lengyel viszonyok szabványának kellett foglaltatnia?

A lengyel jog megértéséhez csak úgy jutunk el, ha az alkotmány lényegét nem egyes törvények megölő betűjében, hanem az *államélet tényleg működő feltételeiben keressük*. Az egy ideig uralkodott nézetek szerint valamely nép államjogát tudományosnak találták, vagy gyakorlatinak állapították meg, ha az államhatalom szervezetét, alkatát és felosztását a törvényekből leszűrni, vagy törvényekből megszerkeszteni lehet. Csakhogy Lengyelországban a törvények a szokásjoggal szemben csak alárendelt és másodrangú jelentőséggel bírtak. Továbbá az államot túlnyomóan azon viszonylatokban fogták fel, melyekben a társadalomból fölemelkedik; ellenben a lefelé menő irányzat, az állam hatása a társadalomra, jöllehet azt már Siéyes nagyon kiemelte, az első francia forradalom tapasztalatai óta, mindig csak egyes kiváló szellemek előtt lett világossá. Mindazonáltal minden állami életnek helyes felfogása, úgyszintén az államjog reformáló befolyása csak úgy lehetséges, ha a közigazgatást, az államhatalom *tevékenységét* pontosan szemügyre vesszük; a közigazgatást önmagában és kölcsönös viszonylataiban az államhatalommal; a szorosabb értelemben vett alkotmányt.

Az államhatalom alkatát és cselekvési módját meghatározni: az államjog feladata. A lengyel államjogban kifejtendő lesz, miként képződött ki és alakult át anatómiailag és physiologiailag az államhatalom, mely a birodalom bukásáig fennállott és — az utolsó időkben persze csak meg-megszakítva — működött. Meglehet, hogy e tudomány helylyel-közzel *jogtörténetté* változik át. Mind-

azonáltal Lengyelország egyes intézményeit egymás mellett tárgyalni, kívánatos és czélszerű. Áttekintésben és rövidségben nyerünk, ha minden intézmény a maga fejlődésében külön adatik elő. Igaz, a lengyel államjog, fennállásának idejében folytonos változásban volt; de minden korszakban megtaláljuk annak lényeges részeit s ezek közösen statisztikai egységnek tekinthetők.

Fischel Angolország alkotmánya, *Richternek* a francia forradalom állam- és társadalmi joga szintén nem chronologikus művek, hanem azon főpontok szerint vannak felosztva, melyekben külsőleg minden államélet letűk-rögződik.

A három hatalom szerinti berendezés, noha az angolok és francziák államjogi munkáiban még ma is használatos, modern könyvhöz nem méltó; de Lengyelországra nem is alkalmazható, mert ott a birói, végrehajtói és törvényhozói ügyköröknek különválasztására és kölesönös függetlenségére soha még csak nem is törekedtek. Általában szigorúan logikai szerkezet sehol sem volna oly nehéz, mint a lengyel államjogban, melynek őseredeti frissességével szemben minden rendszer Procrustes-ágnak tűnik fel.

MÁSODIK SZAKASZ.

A lengyel állam állandó alapjai.

Ha szorosabb értelemben vett alkotmány alatt azt a módot értjük, melyen valamely országban a souverain hatalom megalakul és magát fentartja; kormányzat alatt pedig azt, melyen ez az ország erői fölött rendelkezik: találni fogunk bizonyos ismertető jeleket, melyek a len-

gyel államjognak minden időben sajátos alakot kölcsönöznek. Ezen ismertető jelek összesége képezi a lengyel állam lényegét.

Tovább haladva, észre fogjuk venni, hogy a lengyel állam nem vetkőzhette le az ifjúság tulajdonságait. A lengyel jog forrásai, mint minden fejletlen népnél, első sorban és kiválóan a szokásokban és nem a törvényekben foglaltatnak.

A lengyel államterület soha sem képezett zárt egységet; néprajzi, patriarchális elvek, az egyes tartományokban a lakosság különböző eredetének érzete, a területrészeknek inkább szétválására, mint összefoglalására hatottak az állam végeig.

A lengyel társadalmat az 1000-ik év óta lényegileg ugyanazon gazdasági tagozatban találjuk. A lengyel közélet soha sem mozgott a városok kövezetén. A lengyel polgárt egyedül a tevékeny mezőgazdaság, «az államférfiú legjobb iskolája» volt hivatva foglalkoztatni. Csak a földbirtok volt és maradt irányadó a társadalmi megkülönböztetésekben; csak azok szabad, egyenjogú tagjai az államnak, kik saját szántóföldet teljes tulajdonjoggal birnak; nem-szabad földön megtelepedett lakosok, kik már korán a többséget képezték, kezdettől fogva mindenemű nyomásnak és terheknek vannak kitéve, mivel a Lengyelországban állandóan hiányzó ingó vagyon a szegényebbet folyton arra kényszeríti, hogy kötelezettségeinek személyes szolgálatokkal és természeti szolgáltatásokkal tegyen eleget, hogy tehát önmagát szolgaságba taszítsa. A társadalmi egyenlőtlenséget Lengyelországban a kizárólagos nyerstermelés, a pénz hiánya okozta. Minthogy azonban a meglelt viszonyok állami szentesítést nyertek, a kezdettől fogva birtoka által uralkodó osztály-

nak főszempontja az maradt, hogy ne engedjen semmi változást végbemenni. Az ipar és kereskedelem emelkedését szándékosan gátolták; művészeti értékek fokozódó előállítása lehetetlenné lett Lengyelországban, mert a fennálló társadalmi állapotokra nézve veszedelmesnek tünt fel. Mint Észak-Amerika rabszolgatartó államaiban, Lengyelországban is, az arisztokrácia uralomvágya megbíúsítja a kilátást a közgazdasági helyzet javulására, és Lengyelország államjogilag megállott eredeti társadalmi viszonyaiban: mint nagyszerű anachronismus a mercantil Európában.

Így maradtak az *államhatalom* alkatrészei is ugyanazok az egész lengyel történelem tartama alatt. Az állam körében a hatalmi viszonyoknak mindenestre jelentékeny áthelyezkedése következett be. *Lengyelországot, a végéig, katonailag szervezett demokrácia gyanánt kell fel-fogni.*

Az ügyek vezetése kezdetben, mint ez természetes is, a főhadvezér kezében van. A népsouverainitásnak, mely Tocqueville éleseszű megjegyzése szerint minden alkotmányban lappangva megvan, lényegesen több a szenvedőleges és tagadólagos súlya, mint a cselekvő- és tevőleges befolyása. A hadsereg felosztásában a különféle hadvezéreken kívül a magasabb állású vezérek nyernek jelentőségben, míg a Jagellók óta az egész hadsereg a főhadvezérre korlátozólag hat és 1573. óta az összes kormányzati, törvényhozási és jogszolgáltatási hatáskörbe betolul. Ez időtől fogva az egész nemesség képezi az államhatalmat, de tökéletlen államhatalmat, mely a kor igényeinek nem képes megfelelni. A hadseregben minden szabadság-gerjedelem a fegyelem meg-lazítását jelenti. A mi a másként szervezett emberi

szövetkezetekben rendszerint kézzelfogható anyagi előnyökkel jár, itt erkölcsi rákfenét idéz elő.

Az erkölcsileg felbomlott hadsereg jellegét a lengyel nemesség a XVII. század óta viseli. A rendellenes tanácskozások, szavazások és összeesküvések nagyon is emlékeztetnek a vezér nélküli hadseregekben előforduló jelenetekre. Az is jellemző, hogy a nemesség a valódi hadkötelezettségek alól kivonja magát: a condottieri-csapatoknak a középkori Olaszországban, a harminczéves háború féktelen hordáinak kevés kedvök volt drága véroket ontani; az utakat mindig járhatatlanoknak találták. És a látványok, melyeket a hadsereg egészben véve mutat, ismétlődnek az egyes hadcsapatokban (vajdaságokban) is, melyekre a nemesség oszlik. De a XVII. és XVIII. század eme jelenségei nem hallatlanok Lengyelországban. Ehhez előjátékokat egész korábbi történelme szolgáltat.

E szerint az államhatalom összes működése meglehetősen egyenlő vágányokban mozog, a mióta csak Lengyelország a történelem színterére lépett.

Állandóan katonai ábrázata van. — A törvényhozás, a mennyiben a szokásjoggal szemben hatékony volt, átmeneti határozatokra szorítkozott; de katonai erőszakkal lép föl és magának korlátlan hatáskört követel. A lengyel állam nem egyszer kifejezetten mindenhatóságot követelt magának. A birói hatáskör, a mint ez katonai rendszer mellett másként nem is lehetséges, korlátozott. A jogszolgáltatás önállótlan. *Hogyan* gyakorolják, nem tartják fontosnak. A főhadvezér és a tőle tetszés szerint alkalmazott képviselői gyakorolják azt kezdetben kizárólag és csak nagyon lassan lépnek fel választott birák. Társas bíróság és az esküdtség eredetileg idegenek a szláv ön-

tudatra nézve. Éles ellentét a germanismussal! Még a legutolsó időkig is minden egyes starosta kezében volt egyesítve a legtöbb és legfontosabb birói jogosítvány! Mindazonáltal az országgyűlés vagy az összegyűlt nemes-ség valamennyi ítéletet megsemmisíthetett.

A kormányzati tevékenységet is egy-egy hivatalnok gyakorolja, — a hadsereg mind jelentékenyebb ellen-őrzése mellett. Egyébiránt lehet-e katonaiabb intézet, mint az az állandóan fentartott intézmény, hogy az összes hivatalnokokat a király nevezi ki s hogy az összes hivatal-nokok csak élethossziglan és nem örökölhetőleg alkal-maztattak?

A lengyelországi városok elszigetelt helyzeténél, melyek a német polgároknak a XIII. századbéli első megtele-pedései óta az állam végeig mint idegen elemek marad-tak mintegy az államban, mintegy beékelve és gyarmati önkormányzatuk által mint államok az államban meg-maradva, Lengyelország közéletének különös vonást köl-csönöztek, nem időzünk tovább.

A lengyel államban az egyház helyzete is általában egyforma maradt. Az egyház mint szellemi intézmény az állami befolyásolástól ment volt; a papságnak, mint rendnek kevesebb jogai voltak, mint bármely más állam-ban. Éppen nem alkotott politikai rendet; mint tár-sadalmi osztálynak, a papságnak kevés előjoga volt, a nemesség befogta mindenféle terhek viselésébe. A városiak és papok mint markotányosok és tábori káplánok szol-gálták a lengyel hadfit. Hogyan adhatott volna nekik közvetlen hatalmat!

Az állami elbánás a más hitű vallási testületekkel szemben látszólag ingadozó. Mindazáltal az elismert állami alaptörvények (igazi katonás módon) hívek marad-

tak a toleranciához; csak az állampraxis szenvedett változásokat.

Sajátságos szakítás csak a lengyel adóügyben következik be. A régi «*jus polonicum*», a fejedelemnek magokra a lengyelekre nézve is oly rettenetes, de az állam erejére nézve igen jó szolgáltatásokat tevő eme joga, mely szerint az alattvalóktól szolgáltatásokat és adókat korlátlan módon követelhetett, a XIV. századdal teljesen megszűnik; a lakosság legnagyobb részének helyzete nem javul; a terheket, melyek korábban a fejedelmet, mint az összeség képviselőjét illették meg, minden lovag a saját magáncéljaira követeli és meg is kapja azokat. A mit ő parasztjainak szolgálányaiból az államnak áldoz, saját személyes áldozatainak tekinti. Az adók, melyeket csak félbeszakítva és rendetlenül lehet behajtani, említésre alig érdemes összegekre zsugorodnak össze. De minő jelentősége lehetett az olyan államnak, melynek szakadatlanul ugyanazon kezdetleges közigazdasága a szegénységgel azonos volt, ha önmagát minden biztos bevételtől megfosztotta?

Pénz és csapatok teszik a politikai hatalom oszlopait. Nos, minő állapotban lehetett Lengyelország hadügye, miután a nemesség elkezdett csak szórványosan és rendetlenül engedelmeskedni a főhadvezér, a király hívószavának? Állíttatott-e zsoldos sereg, mint Európa más államaiban, még Oroszországban is a XVI. század óta? Lengyelország minden esetre tartott fenn néhány ezer állandó katonát, kik azonban számuknál, felszerelésök- és kiképeztetésöknél fogva a birodalom nagyságát és veszélyeit tekintve, nem feleltek meg. Az állandó hadsereg, mint költséges és a szabadságot fenyegető, a legalsó fokozaton tartatott vissza s a lovas nemességgel szemben csak gyülelévész csapat jelentőségével bírt. A lengyel had-

ügy magva a birodalom bukásáig érintetlenül ugyanaz maradt, mint kezdetben volt: jogilag az összes állampolgárok minden időben hadi szolgálatra kötelezve voltak. A lengyel állam a maga általános védkötelezettségével nem lépett át abba a századba, mely e rendszernek nagyszerű sikereit csodálta; de romjai intő bizonyítékaul szolgálnak annak, hogy az államnak nem szabad oly bizonytalan tényezővel számolni, mint a minő honvédségének lelkesedése; sőt hogy éppen a *fegyverben levő népnél* a legszigorúbb, legmerevebb szervezetre van szükség. Nem elég az *összes polgárok kivétel nélküli védkötelezettségének* elve; alkalmazásmódja a döntő.

De Lengyelországnak 1790. körül egész hadereje számára épp oly kevésbé voltak szilárd, czélszerű formái, mint 990-ben.

A hadsereg adja meg az államoknak egymásközi viszonyai- és bonyadalmaiban a látható túlsúlyt. *Spinoza* mondása: «Unusquisque tantum juris quantum potestatis habet», a nemzetközi viszonyokban mai napig mindig érvényben maradt. Lengyelország a maga hatalmi eszközeit és azok elégtelen értékesítését illetőleg 800 esztendőn keresztül változatlan maradt; inkább szomszédjainak gyöngesége és kicsinysége, mint oly erő által, mely terjedelmének megfelelt volna, az állam koronként nagyszerű befolyást gyakorolt a külviszonyokra. Mint már egy ideig a hatalmas Boleszlav alatt is, 200 éven át Jagiellótól Báthori Istvánig (1386—1586) hangadó hatalom volt egész Kelet-Európában. Hanem Lengyelország, lényegét tekintve, az maradt, a mi volt; a szomszéd államok pedig forradalmi absolutismus által addig nem sejtett erőhöz jutottak. Mindamellet egy hatalmas Lengyelország elvonta volna legjobb életnedveiket; a német vezér-

állam kiemelkedése Lengyelországtól nyugotra, csak a sarmata hatalom hanyatlása által volt lehetségessé téve; két, egymásmellett függő kútveder közül csak az egyik lebeghet magasan.

A fennálló államjognak erőszakos összetörése gyakran volt üdvös, sőt elkerülhetlen az állam megmentésére. A despotismus, a kopenhágai lex regiával Lengyelországban egyidejűleg meghonosítva, még megtarthatta volna az országot. Sőt még Erős Ágost sem késett volna el nagyon egy államesinnyel. Ezt neki minden oldalról tanácsolták is; hamburgi zsidó bankárja erre írásban még meglevő tervet dolgozott ki számára. De, mint gyakran mondták: a kéjencz ökle összetört ugyan egy patkót, enervált szelleme azonban nem bátorodott fel egy eszmére sem. A lengyel államjog régi formái megmaradtak, de az államactiók bábjátékká lettek. A tartományi követ, valamely láthatatlan mágnás, vagy idegen fejedelem által, 100 forinttal, 200 forinttal felbérelve, az országgyűlésre ment, érzelemmel teljes hazafias beszédekert tartott s azzal végzé, hogy «lelkiismerete sugallatára» az országgyűlést szétrobbantotta és mindannyiszor a törvénytélküliségnek két évi időszakát idézte föl. Képtelen lett volna-e egy erős kéz arra, hogy e nyomorult szomorújáték színpalait összetörje s a szemérmetlen alakoskodókat a sülyesztő deszka alá temesse?

Hanem hát bűn és balsors csodálatos módon vegyűlnek össze úgy egyesek, mint nemzetek történetében. Oly fejedelem, ki erős akarattal el legyen határozva arra, hogy szükség esetén áttöri a törvény korlátait és új államjogot terem, isten ajándéka, a minő azon idők lengyeleinek már nem jutott osztályrészül. Oda kiáltottak ugyan a lengyeleknek, hogy «állítsanak magoknak egy souve-

rain királyt»; azonban a lengyel államjog ily hatalmas reformra nem nyújtott semminő eszközt.

Igy aztán az állam maradt egyetlen «madárkája a szabadságnak» — és maradt törvényenkívüli, védtelen állapotban. Mint a testek világa fölött a nehézkes törvénye, úgy uralkodott és uralkodik a gyakorlati népjogban és a nemzetközi élet fölött az erő törvénye. Lengyelország a maga államjoga következtében oly likacsos lett, mint egy szivacs és szétfoszlott elannyira, hogy a szél keresztüljárhatott rajta, a minek folytán aztán minden zaj nélkül forgatták ki sarkaiból.

Persze, egyetlen egy szóval nem lehet magyarázatot adni oly tüneményhez, hogy egy állam, mely segélyforrásainál fogva még mindig nagyhatalom vala, három csapással szétrobbantható volt. E kísérlet egész szövedékéből ki kell tűnnie, miként jutott az állam az erőtlenség legszélsebb fokára. Általánosságokkal nem megyünk semmire, csak az előadás részletei együttvéve adhatnak hű képet.

De ha mindenáron Siboletth kell, nos hát: Lengyelországban a *szabadság uralkodott*. E fogalom, mely különben az államhatalom működésének csak részleges tagadását jelzi, Lengyelországban olyannyira kiterjedt volt, hogy az államhatalomnak teljességgel semmi hatásköre sem maradt; hogy nem csak arra nézve, hogy jogtalanságot követhessen el, de arra is, hogy általában tehessen valamit, elveszté a hatalmat.

A lengyelek éppen azzal voltak elfoglalva, hogy államjoguk néhány gordiusi csomóját, nekivágtatva, megoldják, midőn az idegen hatalmak azt hívék, hogy érdekeiket jobban megvédik, ha a csomót szétvágják s a lengyel fejlődés fonalát egyszerűen elvágják. Egyidejűleg Franciaország újjászületését erőszakosan meg akarták gátolni

beavatkozás által. De a francia államhatalomnak, 500 éves előhaladása folytán, az ország erői felett korlátlan rendelkezése volt s a francia államjog ezen elpusztíthatlan jellemvonása megmenté a birodalmat. Nem érinté e jellemvonást a forradalom sem, s így az államhatalom, jóllehet birtokosai változtak, oly seregtömegeket vetetett a támadó Európára, a minők addig ismeretlenek voltak. A központosításnak egyszerű államjogi elve óvta meg Franciaországot. Lengyelország a kültámadásra szétrobbant, mint egy puha pöfeteg-gomba; Franciaország a külnyomás folytán teljes erőt nyert, mint az az ismeretes fű, ha rátaposnak.

És mégis nagyon messze mennénk, ha a későbbi Lengyelország laza szerkezetét, mint kezdettől fogva az állam lényegében rejlőt, akarnók kimutatni. A lengyel államalakulások ősvonásai szláv vonások s részben ma is élő erőben találhatók Kelet-Európa nagy népesaládjának minden tagjánál. Csak a legkülönbélebb okok és hatások hosszú láncolata után fejlődtek oda a dolgok, hogy a minden emberrel közös államélet két sarka, a hatalom és szabadság, egymástól elválva, egyik kizárólag az orosz, a másik pedig a lengyel államban nyerhetett kifejlődést.

Ha a lengyel állam a XVI. században, mikor ez még lehetséges volt és a mikor úgy a lengyel, mint az orosz és cseh nemzetben erős pánszláv vonást, élénk szláv fajérzületet észlelünk, a német államelvek által áthatott cseh állammal, vagy az erőteljes despoták alatt előretörekvő Moszkvával egyesült volna, a mint ez többször kilátásban is volt, — a világ valóban oly szláv birodalmat látott volna, mely az államelvek szerencsés vegyülméke mellett hasonlíthatlan erőt fejthetett volna ki. Hanem a szláv nemzetek megmaradtak szétszakadottságukban;

bár egyenlő alapokon nőttek fel, különböző életnedvek által töltődtek meg, melyeknek, későbbi egyesülésnél, reagentiákként kellett egymásra hatniok. A lengyel állam alapvonásaiban mindenkor meg lehetett ismerni a szláv eredetet, a színezet azonban évszázadok folyamán a legkülönbözőbb árnyalatokon ment keresztül.

Takács-kifejezéssel élve (mi más az állam közjoga, mint egy «takács-műremek, melynél egy lábitó ezer szálát mozgat, a vetélők ide és tova szaladnak, a szálak láthatatlanul folynak egymásba, egy bordacsapás ezernyi szövedéket alkot»), a lengyel közélet mellékfonala ugyanaz maradt, a belfonál változott. Vagy ha jobban tetszik: az állam csontváza azon egy volt, de izmai és idegei, melyek mozgásba hozták, lassanként meg-megújultak.

A lengyel állam mechanizmusa lényegében állandóan hasonlított, — csak a hivatalnok-apparatust, a hadkötelezettséget és a gyűléseket említjük, — azon intézményekhez, melyek Nagy Károly idejében Francziaországban fennállottak s melyek annyira emlékeztetnek a későbbi általános szláv állapotokra; de az államjog szelleme hatalmas változásokat, mondhatnók elhajlásokat, szenvedett.

HARMADIK SZAKASZ.

Sajátosságok a lengyel állam fejlődésében.

Valamely nemzet történetében nem minden korszak egyaránt fontos. Néha-néha a egész népet megrázkódtató, hatalmas benyomásai által egy arasznyi idő évszázadokon át hat tovább a nemzet szellemében. Boleszlávnak óriás alakja, a mint a lengyel történelem kapujával tiszta hajnalfényben feltűnik, oly ragyogó visszfényt árasztott

szét a lengyel királyságra, hogy a király a birodalom végéig, nemcsak névleges tulajdonosa volt az összes államhatalomnak, hanem társadalmilag is megközelíthetetlen szent helyet foglalt el. A lengyelek pazar módon gondoskodtak királyuk dotációjáról, gyakran még az uralkodó ellen lázongásban sem tévesztették a formákat soha szem elől; hiszen egykor az uralkodó ellen szövetkezett nemesek egy felségsértőt arra kényszerítettek, hogy az asztal alól «mint a kutya» négykézláb bujjék elő bocsánatot kérni. Egyetlen lengyel fejedelemről sem lehet kimutatni, hogy meggyilkolták, vagy merényletet intéztek volna ellene. A felséget mystikus varázs vette körül.

De a király valódi hatalma törhetetlenül csak az utolsó Piastokig terjedt.

Az erőtlén tartományi fejedelmeket és zászlósuraikat is áthághatatlan ür választotta el egymástól. A lengyel monarchia az első évszázadokban a Rurik törzséből származó kenézek hatalomteljéhez hasonlított. Nagy Kázmér még halálra éhezette az ellenszegülő vajdákat a nélkül, hogy több ellenvetéssel találkozott volna a közvéleményben, mint Iván, a rettenetes, mikor halálra kínozta bojárjait.

Az akkori lengyel állam életiránya határozottan középtartó (centripetalis). Minden a fejedelem személyében összpontosul. A hagyomány az ország szigorúan katonailag szervezett fegyelmét, a mint az főbb vonásaiban egész Lajos királyig fennállott, nem ok nélkül tulajdonítja Boleszlávnak, a hatalmasnak. Boleszláv állama, Hódító Vilmos angol királysága előtt, az akkori Európának kétségkívül egyedüli egységesen rendezett és kifelé erősen összetartó és még sokkal szabályszerűbb állama volt, mint a hozzá különben legrokonabb orosz fejedelemségek.

Lengyelországban ismeretlen volt a hűbériség bomlasztó ereje.

Mindazonáltal valamely állam teljes virágzásra minden viszonyok között csak is a központfutó és központra tartó elemek egyensúlya mellett fejlődhetik. Ez abszolút igazság marad. A kormányzottak részvétele az államügyekben, ez utóbbiak kezdetén, ritkán téveszti el kedvező hatását a kormányzókra és hozzá még az egész állam benső és külső erejére is. Angolország III. Eduárd alatt kifejlődött parlament mellett erősebb, mert elégültebb, mint Oroszlánszívű Richárd alatt; és Albion, a boldog sziget, a XIV-ik század végén épp úgy szerepelt a bölcsesség országaként, mint a XVIII. században. Már akkor úgy tunket föl intézményei, «mint egy talált jókora tóga, mely ha viselik, ezernyi tetszés szerinti ránczot vet». A ki előtt különösnek tünnek fel, hogy akkor Britannia és a szlávság között állítólag összeköttetések léteztek, az vegye fontolóra a Wikleff tana és Hussnak az egész szlávságot érintő mozgalma közt levő szoros összefüggést. «Parlamentek» Jagiello óta Lengyelországban is tartattak. A ki ismeri az angol birodalmi gyűlések régibb szokásait, az feltünő összhangzást fog találni azok és a lengyel államszokások között. A jelen előadás folyamán eléggé gyakran fog szükségszerűen előtérbe lépni a közeli vonatkozás Angliára. Ki előtt volna oly merőben ismeretlen Lengyelország 1422-ki Habeas Corpus-törvényének «neminem captivabimus»-a? Az angolokhoz is eljutott e rokonságnak beismerése: «Egyedül mi és a lengyelek maradtunk szabad népeknek, mondja egy brit író. De több volna a felületességnél, ha elfordítnók tekintetünket azon mélyreható különbözőségektől, melyek Lengyelországban egészen más fejlődést idéztek elő.

A Lajos király halála és Jagiello második nősülése közti néhány esztendő elégséges volt arra, hogy az angol szellemmel homlokegyenest ellenkező két elvet a lengyel államjogba minden jövőendő időre bevigyen. Először is a királyság *gyökereit tépték ki*.

A királyválasztás alapelve a nemzeti öntudatnak elválhatlan alkatrészévé vált. Meghagytak a királynak minden fényt és pompát és a régi Piast-fejedelmek külső jogait, de elvonták hatalmának egyedüli alapját, az öröklést. Hozzájárult az a szerencsétlenség is, hogy egy lengyel királyi nemzetség sem volt tartós életű: Jagielló háza már annak másodunokájával véget ért; a Wasák csak atyától a fiúig tartották magokat s így a lengyel királyság elveszté még a *lehetőségét* is annak, hogy az eltűnt hatalomteljességet ismét visszanyerje. Az államélet realistikus felfogása tekintetében látszólagos külsőségek nem nélkülözik a fontosságot. A középkorban jelentékenyen megerősödött a francia államhatalom a dynastia hosszú tartama által, míg a német, a császári családok gyors kimulása által, hanyatlott s a lengyel alkotmány kétségkívül egészen más irányt vesz vala, ha a lengyel királyi házak nem értek volna oly gyorsan véget.

Másfelől a valódi germán államszokások, melyek Angolországban majdnem szakadatlanul virágzásra virágzást idéztek fel, Lengyelországban egészen sajátságos színezetet nyertek azáltal, hogy hatásuk egy szorosan, majdnem teljesen elzárt kasztra szorítkozott. A radomi gyűlés óta (1386.) lengyel állampolgárok alatt csak a nemesek értendők. A földműves dologgá lesz; a városlakók hospes-ek, idegenek maradnak. A lengyel nemesség azóta inkább állott közvetítés nélkül a többi lakossággal szemben, mint bármely más országban.

Az államtudomány legtöbb tévedése az inductiv módszer helytelen alkalmazásából, egyes jelenségek általánosításából származik. Lengyelország sorsa által nem az arisztokrácia bizonyult állandóan rossz kormányformáa mint ezt gyakran vélik, hanem csak a külső elzárkozottság és benső szervezet által egészen sajátos lengyel nemesi osztálynak azon kísérlete, hogy magát az állammal állandóan azonosítsa, hiúsult meg. Számra nézve gyöngébb volt, hogysem az államot kellőképen megvéddesse; de kiterjedtebb, hogysem az állam vezetését a szükséges szilárdsággal intézhette volna. De szintoly elvitázhatlan az is, hogy az egyéni szabadság Lengyelországban soha sem fejlődhetett volna olyan fokra, melyet elért, ha az állampolgárok száma nagyobb lett volna.

A harmadik hatalmas «lökést» Lengyelország alkotmánytörténetében Zsigmond Ágostnak 1572-ben történt elhalálózása adta meg.

A legmagasabb fok, melyre a lengyel nép fejlődése a nemesi demokrácia alatt emelkedhetett, a XVI. század közepe táján el volt érve: a jóllét e vidékeken oly fokra emelkedett, melyet a következő időkben alig érhetett el; a lovagrend alatt, mely a tulajdonképeni nemzetet képezte, a birtoknak megközelítő, később felül nem mult egyenlősége uralkodott, mely minden demokratikusán szervezett társadalomra nézve szükséges. Ennek folytán általános műveltség lehetségessé vált; a latin nyelv, e kulcs az akkori tudományhoz, olasz követek bámulattára, rendkívül erősen el volt terjedve. A reformatió által immár a lengyel nyelv is művelődésnek indult s az akkori irodalom, valamint a nyelvi kifejezés-mód, mely mai napig fentartotta magát, a sarmata nyelvben kifejlett republikánus szellem fölismerésére vezet bennünket. A «köz-

társaság» elnevezést, mely századokon át szolgált a lengyel állam megjelölésére, nyomatékkal kezdik használni. A királyi hatalom, mely a Jagiello-törzs kihaltáig mesterséges hinta-rendszer segélyével tartá magát egyensúlyban a nemességgel, azon idő óta a toll könnyűségével száll föl sebesen a magasba.

A lengyel történelem körülbelül az egyedüli, melyben még oly éles megfigyelés sem képes semminő visszahatást fölfedezni. Az állami hatalom és tekintély, mint egy ferde síkon, folytonosan alább csuszamlott, az absolutismusból az emberi szellemtől megjelölt fokozatokon át a szabad államba: a fejedelemtől a legfőbb hivatalnokokig, ezektől az alsóbb tisztviselőikig, azután a nemesség jelentékenyebb elemeiig, és 1573-ban, valamint a következő három viharos évben valamennyi nemes összessége, a kiképződött *nemesi demokratia* a legteljesebb öntudattal korlátlan uralomnak kezdi érezni magát. Az 1572-től 1576-ig terjedő kis időszakban minden esemény a legmélyrehatóbb jelentőségű a lengyel államjogra nézve: azt az irányzatot, melyet a nemzeti szellem ezen időszakban fanatikus következetességgel fölvelt, meg is tartotta 200 éven át. A középfutó erők a leghatározottabban túlsúlyra jutnak.

A nemesség, mely mind egyenjogú tagokból áll, *lát-szatra* a maga *összességében* gyakorolja a souverainitást: a *valóságban* pedig azon négy év alatt, melyek az egykorúak előtt szakadatlan interregnumnak tündek fel, kifejlődött *minden egyes nemes embernek* a souverainitása. A lengyel állam azon időtől fogva több százezer korlátlan monarchia államrendszerének tűnik fel. És azon idő óta a lengyel alkotmány különféle részei többé már nem az államjog, hanem határozottan a nemzetközi jog ábráza-

tát tüntetik fel. Csak *nemzetközi jogban* s nem az *állam-jogban* találják magyarázatukat a liberum veto és a confoederatiók. Lengyelország még sokkal nagyobb mértékben, mint a német birodalom, volt független államok laza szövetségének nevezhető, és azok száma, melyek birodalmi rendiséggel bírtak, jelentékenyen nagyobb volt, mint Németországban.

Már Raynai is helyesen fogta fel Tableau de l'Europe-jában a lengyel alkotmány nemzetközi jellegét, midőn mondá: «Cette Constitution, qui s'honore du nom de République, qu'elle profane, qu'est elle autre chose qu'une ligue de petits despotes contre le peuple?» Valósággal, a sarmata birodalom alap- és sarkkövét az 1573-ki confoederalionalis törvény tételei alkották, melyekben minden nemes embernek a saját területén a felségjog, alattvalóinak élete és halála fölötti hatalom megadatott. A ki azon hatalmas átalakulásokat, melyek ez idő alatt a nemzet szellemében végbementek, helyesen megérteni akarja, az olvassa el a lengyel Periklesnek, Zamojszki Jánosnak beszédeit, ki egyik mestere volt azon művészetnek, mint lehessen mások felett uralkodni az által, hogy magát azoknak aláveti, és miként kelljen egy mozgalmat vezetni az által, hogy az ember annak az élére áll. Zamojskiban minden időkre ügyészt és képviselőt találtak a lengyel államjog csodálatos eszméi, a mint ez a jog a reform és forradalom között középben álló 1572—76-ki események folyama alatt kifejlődött.

A lengyel alkotmánytörténetben azóta nem tűnik fel többé új eszme; a meglevő fejlődik tovább a saját irányában a legszélsőbb következetességig. Az államfejlődés itt a legpontosabban megfelelt a lengyel műveltség állapotának. Szörnyűség, látni azt a szellemi pusztaságot.

mely a XVII. század kezdete óta Lengyelországban uralkodóvá lett. A nemzet szellemét a jezsuiták a közép-korba szorították vissza. Mindenütt új kolostorok emelkedtek, a nyelv szláv és konyha-latin alkatrészek csúnya vegyüléke lett; a XVI. században fényes magaslaton állott irodalom üres dagályba és kérkedő semmisségbe hanyatlott le. Csak a XVIII. század közepe táján kapott ismét erőre az elhomályosult nemzeti érzék. A piaristák, ismert ellenfelei a jezsuitáknak, jobb izlés behozatala mellett az államalkotmány gyöngéit föltárni kezdék. De csak lassan, nagyon lassan csiráztak ki a magvak, melyeket Konarski, a nagyérdemű piarista kezdett elvetni. És törvényileg szorosan meghatározott kifejezést az államalaptörvények éppen csak ekkor, most is csakis azért nyertek, mert erőlyesen kezdték azokat kétségbevonni. Az első *alkotmány-okmány* 1768. évben tűnik fel Lengyelországban; a fennálló viszonyoknak megfelelőleg mint «a lengyel nemzet sarkalatos jogai» 24 czikkbe foglaltattak össze:

1. A három rend (király, senatus, lovagok) közös joga a törvényhozásban.
2. A katolikus hit uralma.
3. Az ezen hittől elszakadók száműzése.
4. A király katolikus hitvallása.
5. Szabad és általános királyválasztás.
6. Minden állampolgár (nemes ember) személybiztonsága.
7. Minden tisztviselő és méltóság elmozdíthatlansága.
8. Minden területi különleges jog fentartása.
- 9—10. A birodalom és hűbéres herczegségének feloldhatlan együvé tartozása.
11. A nemesség egyenlősége.
12. A dissidensek polgári jogbeli egyenlősítése.

13—16. Különös határozatok Poroszország, Livland stb. lengyel részeiről.

17. Liberum veto, azaz minden nemes embernek, nevezetesen a tartományi követnek abbeli joga, hogy szavazatát szabadon kijelenthesse, nyilvános tanácskozásokat megakadályozzon, vagy összes következményeikkel semmiseknek nyilvánítson.

18—20. A földbirtok szerzésére és a jobbágyságok helyzetére vonatkozó határozatok.

21. A polgárok abbeli jogosultsága, hogy a királynak az engedelmisséget felmondják.

22—23. A tulajdonjog biztosítása.

24. Hatheti tartama a rendes, kétheti tartama a rendkívüli országgyűléseknek, és az országgyűlések elnapolására vonatkozó tilalom.

Bármily rendezetleneknek és jelentőség tekintetében különbözőeknek tűnnek is fel ezen czikkelyek, az államjog alapjának tekintettek és megmásíthatlanoknak nyilvánítottak. Néhány kisebb módosítással, melyeket 1775-ben és 1776-ban szenvedtek, érvényben is maradtak a birodalom pusztulásáig; de csak annak bizonyítékául szolgáltak, mennyire egészen különböznek a lengyel intézmények a szomszéd államokéitól. Elmultak már az idők, melyekben a név és fogalom szerint a lengyelektől kiszármazott «robot» egész Európán keresztül vándorolt, és a jobbágyság, Lengyelország példájára, Brandenburg és Oroszország által behozatott. Már I. Frigyes Vilmos, kit a lengyel kanczellár «princeps vasallus»-nak nevezett, rendeihez, a kik még mindig örömet «polyakoskodtak», így szólt: «kredo, hogy a nemes urak «nie pozwalam»-hatalma tönkre fog menni».

Sajátlagos intézményekkel bíró állam nem fogja ki-

kerülhetni szomszédaival a surlódásokat. Ha sajátlagos fejlődésében, a hatalmi eszközöket tekintve, azoknak erősen fölötte áll, akkor példája, vagy pedig győzelme által hasonló intézmények elfogadására fogja birni; de ha sajátyszerű szervezeténél fogva gyöngébb mint környezete: akkor saját érdekében áll, emek módjára átalakulni.

Az államhatalom Lengyelországban összehasonlíthatlanul erőtlenné lett. «Egy aristokratia sem szereti a túlsok kormányzást»; de Lengyelországban a kormány alig birt az árnyékával annak a hatalmas apparatusnak, melyet az újabbkori világ az államecélok megvalósítására szükségesnek ítél és a melyet aristokratikus állam is magáévá tehet a nélkül, hogy ez által lényegén csorbát ejtene. Hol volt kifejtettebb rendőrség és diplomatia, mint Velenczében?

Már a XVIII. század elején nagyon is élénken érzé a lengyel állam szomszédaival szemben való gyöngeségét, mely észszerű közigazgatási mechanizmus hiányából származott; de egyúttal belátta minden hazafi, hogy az állam sajátságos alkotmánya, mely minden más fennállott aristokratiától oly mélyreható módon különbözött, minden változtatást az államnak kifelé ható rendszerében lehetetlenné tesz. Egyszersmind az is világos volt, hogy Európa többi államai a magok erejét alkotmányi alaptételeikben, az absolutismus elvében birták, mely absolutismus a lakosságnak részben már egyenlősített minden osztálya fölé egyaránt parancsoló állásra emelkedett. A mi korunkra az fog állani, hogy az állam. hatalmának legbiztosabb és legcélszerűbb vezetését a monarchikus csúcsban, legdúsabb és legtartósabb forrásait pedig az alkotmány demokratikus alapjaiban birja, és egyre fokozódó világossággal derül ki az utolsó három

évszázad folyama alatt az, hogy az emberiség újabbkori fejlődésének lényege a monarchikus és demokratikus eszme egyidejűleges kifejlődésében áll. «A fejedelem hatalma és tekintélye, a nép előhaladása az újabb korban csak úgy lehetséges, ha az aristokratikus elv elenyészik», mondá egy mély belátású német államférfiú, Lindenau gróf. És éppen mert Lengyelországban sem a monarchia, sem a demokratia nem érvényesülhetett, állapodott meg az állam a középkorban és aránylag jelentékeny erőráfordítás által csak kevés sikert ért el, mint a hogy czéljai is középkori módon kicsinyek maradtak; másfelől a hatalmi fejlődés rovására a szabadság-eszme oly megvalósításáig jutott, a mint ez csak a szabadságban részesek korlátolt száma mellett volt lehetséges. Az államnak korszerűvé és erőteljessé tételére, az alkotmányba monarchikus és demokratikus elemeket kellett volna bevinni és el kell ismerni, hogy a lengyeleknek egy jelentékeny pártja komolyan hozzáfogott ilyes vállalkozáshoz. Helytelenül tette, hogy védekezett ellenfeleinek azon szemrehányása ellenében, mintha «a despotismusnak és demokratiának egyszerre törne utat»; éppen abban a merész kísérletben, hogy az aristokratikus lengyel államjogból generatio aequivoca által modern-constitutionalis alkotmány alakíttassék, áll egy Kollataj és Potocki nagy érdeme. Egy négy évig tartó parlamentben, forradalmiaknak látszó, de a lengyel alkotmányban ~~jogilag~~ gyökerező eszközökkel, határozottatott el a lengyel államjog felforgatása; a mi Jagiello óta mint a lengyel állam sajátyszerű illatszere fejlődött ki: a nemesség királyválasztása és kizárólagos állampolgársága, a mi 1573. óta mint feloldó sav az állam minden porczikájába átment; a liberum veto és a confederatiók

nemzetközi jogi eszméi, — mindezt most már birodalmi alaptörvény által, mely persze nem sokkal különb módon keletkezett, mint a többi országgyűlési határozat, ki kellett örökre irtani. De ez az 1791. május 3-ki híres alkotmány, melyre a lengyel még most is jogos büszkeséggel tekint és melyet Burke, a francia forradalom legértelmesebb ellensége, a politikai reformművészet műremekének nevezett, csak a lengyel *történelemnek* s nem a lengyel államjognak tárgya. Gyakorlati érvényre ez alkotmány-okmány nem jutott; halvaszületett gyermek maradt, mint a német birodalom 1849-ki frankfurti alkotmánya, melylyel amannak elméleti bölcseségtől áthatott tételei némi közös vonást mutatnak. Az «Ustawa rządowa» proclamatiójáig még változatlanul érvényben álló lengyel alkotmány önmagából kiinduló újításra képtelen volt. Ugyanazon fogantyút, melyet a hazafiak javaslatának betérjesztésére nyújtott, szolgáltatta az 1791-ki törvény ellenzőinek is a megsemmisítésre. Confoederatio által emeltetett az Ustawa szent lobogóvá; és confoederatio által, mely mint elévülhetlen és elpusztíthatlan szokásjog minden írott törvény fölébe helyeztetett — tiportatott porba. Hullaszag áradt szét Európán. A szomszéd hatalmak magukra nézve előnyösnek tarták fokozni a zavart; az orosz kormány segédkezet nyújtott a targoviczei összekülvőknek, hogy hazájuktól az utolsó mentőhorgonyt elszakítsák.

Önmagában roskadt össze a lengyel alkotmány; önmagával jött ellenmondásba; alapjai megkorhadtak. «Quae medicamenta non sanant, ferrum sanat.» Karduralomnak, korlátlan despotismusnak, minden állam-alakulás kezdetének kellett ott természeti szükségképen bekövetkezni, hol az államélet már megindulásakor absolutistikus volt,

szerves körfutamban pedig fokenként az anarchiáig fejlődött. A sors nem juttatott a lengyeleknek hazai kényurat és így azon ország emberei számára az új államformák behozatala összeesett az egész államélet megsemmisítésével.

A vég hideg, de pathologiailag rendes lefolyású. A lengyel államjog balfogásai és tusái a világra nézve nem veszték el; nem csak a szlávok, nem, az összes népek fognak okulni, okulniok kell belőle. A lengyel alkotmány lényege önmagában kihalt és életre nem kelthető többé. A lengyelség életerős elemeinek más utakon kell tovább fejlődniök s a régi confoederativ-szellem minden reminiscentiáját magokról le kell rázniok. Az a lengyel, a ki a régi alkotmány jogfolytonosságát állítja, vétkezik a törtenet szelleme ellen és vak a saját népének üdve iránt.

«Engedjétek, hogy a halottak eltemessék halottaitkat!» A mi a lengyel alkotmányban jó volt, csak azért volt jó, mert a lengyel nemesség őseredeti szellemének megfelelt. E sokat gáncsolt és sokat csodált kaszt betöltötte missióját; a nemesség büszkesége s a nemesség romlása: a lengyel köztársaság alkotmánya vele együtt sirba szállt. Azóta gyakran forgott mindenkinek száján ez alkotmány, mely legtöbbnyire szidalmazva, kevesektől ismerve, egyedül magyarázza meg azon, még ma is oly jelentékeny utóhatással bíró eseményt: Lengyelország felosztását. A mit a gyakorlati államférfiú nem tehet, tegye az államtudós: tüntesse föl a jelenkor szemei előtt.

MÁSODIK KÖNYV.

A lengyel államjog forrásai.

Más országokban hallatlan a lengyeleknél uralkodó számba nem vévése és végre nem hajtása a *törvényeknek*, a mit magok a lengyelek is elismernek, mondván, hogy alkotmányaik nem élnek tovább három napnál.

A pápai nuntius jelentése 1565.

RYKACZEWSKI, Relacye Nuncyuszów. Paris, 1864 p. 188.

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyelek szokásjoga.

Azon tárgynak, a melyre ez a könyv vonatkozik, korábbi feldolgozói sok tekintetben azt a nézetet vallották, hogy Lengyelországban a közjog csak az írott törvényhozás kezdetével keletkezett és főkép, sőt lényegileg írott okmányokból volna merítendő. Ilyen eszmék, bár azon álláspont következtében, melyet Európa véleménye a XVI. és még inkább a XVIII. század közepe óta az általános államjoggal szemben elfoglal, könnyen megmagyarázhatók, de a lengyel jogviszonyok ferde és ellenmondással tele felfogására vezetnek!

Az angol jog ismerői a következő fejtegetésben semmi feltűnőt sem fognak találni; de hogy egy lap papir, ha

annak még oly nagy tekintélyt tulajdonítanak is, nem képes valamely nép összes államjogát igazán megteremteni; sőt hogy csak azon jogok, melyek az államtényezők teljes öntudatába mentek át és az élő gyakorlatban *szokássá* váltak, képezik valóban valamely nép alkotmányát: ez a porosz alkotmányküzdelem és annak az 1866. évi benső békekötések által történt befejezése óta világossá lett azok előtt is, kik eddig francziás szemüvegen át tekintve a dolgot, egy chartában nem akartak látni mást, mint államjogot és az ország egész államjogát.

Nem a mi a betűben biztosítva van, hanem a mi a gyakorlatban él, már akár megírva, akár megíratlanul: a közjog. Képzeltető ugyan az összes államjog codificatioja, mely egy vagy más ország reális viszonyaihoz a részletekig alkalmazva s az államtényezők cselekvő tudatába átmenve, továbbfejlesztésre is képes lehetne: de ilyenekre egy európai államban sem gondoltak.

A continentalis történelem 1789. óta mutat fel államokat, melyek az alkotmány-levelekkel tett legmesterségesebb kísérletek mellett is abszolútak maradtak, mert a bureaukratikus mindenhatóság szokásjogilag gyökerezik bennök; és másfelől megmutatja Angolország 1689. óta, hogy miként emelkedhetik fel a parlamentarismus óriási építménye, minden más írott alap nélkül, mint a Bill of rights következő kis tételén: «hogy minden panasz orvoslása, a törvények javítása, erősítése és megtartása végett a parlament *gyakran* hívassék össze».

A consuetudo, nem a jus scriptum irányadó a mai államjogra nézve is, — ha ezt nem külső lim-lomnak, hanem az államélet összes szabályai foglalataként fogjuk fel. Minthogy azonban a lengyel jog sokkal nagyobb mértékben, mint a germán vagy a modern európai, magán

viseli természetszerű őseredetisége jellegét, az írott törvény benne még csekélyebb jelentőségű; a lengyel állam fejlődésének alapját pedig éppen azok a korszakok teszik, a melyekben *semmi* írott jog nem volt. Mikor Lengyelországban a törvénygyártás virágzott, a XVII. században és Szaniszló Ágost alatt, a törvények alig bírtak azon papírivek értékével, melyekre nyomattak. Hat erős folio-kötetnél többet tesznek azok a constitutiók, melyeket 1611-től 1786-ig mintegy 30 országgyűlés alkotott. Egy kötet magában foglalja az 1347-től 1550-ig terjedő összes törvényeket. Melyik időszakban volt erősebb az államhatalom?

Írott törvények, ha érvénynyel bírnak, minden esetre «a legvilágosabb és leghatályosabb kifejezések, de semmi esetre sem egyedüli forrásai a jognak».

Jog mindenütt volt az írás-mesterség föltalálása előtt; jog mindenütt van, a hol emberek együtt laknak. «Ubi societas, ibi jus.» És a mint házasságra és örökségre, követelések- és kötelmekre nézve évezredek folyamán át személyi és dologi jog följegyzés nélkül képződött; a mint bűntények meglakoltatására szokások és intézmények fejlődtek ki büntetőtörvény és büntetőperrendtartás nélkül: úgy azon utak és módok írásbeli megállapítása, melyek szerint az államhatalom önmagát fenntartja és az ország erői felett rendelkezik, csak *később* támadt gondolat.

Ez nem túlbecsülése a szokásjognak.

Bucher a parlamentarismusról írt szellemdús munkájában a törvények följegyzését a jogfejlődés eredendő bűnének mondja! Úgy van; de ez a bűnbeesés ott következik be és akkor, a hol és mikor szükségesnek mutatkozik. A szükség írott jogot teremt, épp úgy, a mint a szükség

általában jogot és azután államot teremtett, hogy ez a jogot oltalmába vegye és megvalósítsa.

A jog bizonyos számú együvé tartozó emberek közt támad; az állam eme létszámnak állandó lakásokban való szaporodása mellett; az írott jog pedig, mely kezdetben mindenütt az érvényben lévő szokások megállapítása, ott veszi kezdetét, a hol az emberek fokozódó szaporodásával, a családtagok széthúzásával, szóval a nemzeti kötelék meglazulásával, a melyen minden állam kezdete alapszik, a hagyomány ereje meggyöngül, az örökölt joggyakorlat meginog. Igaz, hogy a román-germán nemzeteknél a további következményekben borús tapasztalatok tétettek.

Mihelyt a szokások megállapodnak, az addig észrevétlenül haladó jogban hirtelen előretörékvés áll be; az állam vezetői elkezdik a törvényeket először tovább fejleszteni, azután meg az íróvesszővel újakat alkotni. A nép azonban, jogát illetőleg, gondtalanságnak adja át magát, mihelyt a régi szokásokat írásban bírja; elkezd tisztán csak elfogadó magatartást tanúsítani. És most engedjétek csak, hogy a törvénygyártás sok kis középponton üssön tanyát (Németország a középkor vége felé); a jog élő gyökerei nagyon is hamar kiszáradnak, a jogfejlődés megszűnik és akkor vagy az egyszer írásba foglalt szabályok, a megváltozott társadalomban elfonnyadva, fenmaradnak és «az ész értelmetlenséggé, a jótett csapássá lesz»; vagy pedig hosszabb fejlődésű idegen írott jog kiszorítja a tökéletesedésök előtt megmerevedett hazai törvényeket.

Mindazonáltal az «eredendő bűn» eme komor következményeit nagy mértékben ellensúlyozzák az írott jog előnyei, a miket minden kortársunk élénken érez. Ki helyezné elébe a csak tudósra nézve hozzáférhető mai magánjog

észszerű, könnyen keresztülvihető és minden esetre kidolgozott tételeit azon csekély számú általános szabályoknak, melyeket a népben mindenki könyv nélkül tudott? És mégis az írott jog uralma alatt sincs kizárva, hogy közös jognézetek képződjenek, melyeket a nemzetiség főismertető jelei közé lehet számítani?

De jegyezzük meg mindenek előtt, hogy a közviszonyokra is vonatkozó pusztá szokásjog, mely csak hazafias szoros együvértartozáságuk tudatában levő, csekély számú emberek közt lehetséges, kiterjedt, szerte szétszórta, lazán összetartó népnél önkénynyé kell hogy fajuljon. A Keletnek nincsenek törvényei, vagy csak kevés törvénye van; hogyan kezelik ott a szokásjogot?

A milyen bizonyos az, hogy az emberi haladás a mechanikai eszközök és műszerek mennél nagyobb fokú alkalmazásában áll, épp oly bizonyos az is, hogy a tinta és nyomdafesték hasznosítása a jogra nézve a szellemi fejlettségnek magasabb fokát jelzi, mint a minő az emlékező tehetségnek kizárólagos használata.

És így az elfogulatlan előtt nem kétséges, hogy írott praeventiv szabályok rendszerének szoros keresztülvitele az államjogra nézve is szintoly üdvös lehetne, mint a magán- és büntetőjogra nézve. Az összes közjog codificatiójára New-York-államban tettek kísérletet. Valamennyi európai nép, daczára állami fejlettsége hosszú tartamának, eddig csak egyes törvényeknél állapotodott meg, és ha ezeknek gyakran oly csekély reális jelentőségek van, hogy annak, a mit mondanak, éppen ellenkezője áll fenn jogszerűen: érthetőnek fogjuk találni azt a fogyatékkosságot, hogy az ifjú lengyel nemzetnél az írott állam-törvények fölött és mellett, a szokásjog a birodalom megdőléseig mindenható érvényben fentartotta magát.

A germán joggal egy tőből, az őś-árja jogszokásokból, melyeket egészben véve csak sejtenünk lehet, származott szláv szokások ritkán tagadják meg közeli rokonságukat a némettel. Nem minden alap nélkül mondták, hogy a «lengyel országos jog» és a «leges barbarorum» egyazon alapszöveg változatainak tekinthetők». Mindazonáltal éppen a lengyeleknél hamarabb fejlődött ki, mint más szláv törzseknél, a szokásjog ezen eredetiségéből határozott jellegűvé. Nevezetesen a magánjog már a XV. században emancipálta magát bizonyos őś-szláv vonások alól, melyek a Balkán-félszigeten még ma is érvényben vannak és melyeknek analogonjai másfélezer év előtt a germánoknál is megvoltak.

A lengyel államjog főforrása a szokás (consuetudo, obyczaj) volt. Nem volt ám az mindig állandó. Különböző időkben más meg más volt.

A jégmező továcsusamlásának folytonosságával terjedtek tovább elvei.

A lengyel jog legfontosabb intézményei csak szokás által állottak fenn vagy változtak; de kisebb jelentőségű jogok forrását is praesumptió szerint a szokás teszi. Viszont ennek szokásai az angol common lawéihoz hasonlóan «kifürkészhetlenek, mint a Nilus forrásai». Hogy felismerhessük, mi volt Lengyelországban a szokás, mindent föl kell használnunk: törvényeket és törvényeszéki iratokat, történeti műveket és leveleket, emlékeket és mindenféle maradványokat. Talán sehol sem lép oly világosan előtérbe valamely nép műveltsége és joga közti szoros összefüggés, mint a lengyel államjogban.

A szokás a lengyel nemesség kis száma mellett folyton hatalmas maradt. Akkor is, midőn már egész Európa befogadta a római jogot.

Igy aztán a forradalom Lengyelországban mindaddig elképzelhetlen volt, míg a szokásjog következményei az állam felbontására nem vezettek és azt magát el nem temették. Az ellenmondásból, mely Európában mindenütt egyfelől a kor jogérzete és jogi öntudata, másfelől a fennálló törvények között kitört, élénk harcok keletkeztek s velök hatalmas haladás indult meg. Lengyelországban, hol mindig az volt a jog, a mit a nemzet, vagy a mit a változásban irányadó egyesek jognak tartottak, ily belső harc nem támadhatott; de ez aztán erős alapot szolgáltatott a nemzeti szellem elposványosodásának s így a közakarat időszerűvé többé nem válhatott. Sőt a közakarat annyira észszerűtlen, hogy oly intézményeket, engedett szokássá válni, melyek az észszerű közakaratot megfosztották az érvényre juthatás eszközeitől. A mindenható szokásjog volt az a fegyver, melylyel Lengyelország közszelleme önmagát kegyetlenül, majdnem az öngyilkosságig megsebezte.

Az 1791-iki férfiak megkísérelték az első és utolsó szakítást a multtal. Alkotmányuk csak bámulatosan okos reformkísérletnek tekinthető, de kérdéses, vajjon nem dőlt volna-e meg a külföld beavatkozása nélkül is? Az írott jog iránti tiszteletet a szokás uralma alatt álló államszellembe beoltani immár nem lehetett. Lengyelország, úgy a mint volt, ugyan soha sem tagadta volna meg a régi gúnyos mondást: Törvényeink nem tartanak tovább három napnál.

MÁSODIK SZAKASZ.

A lengyelek írott joga.

A régi Lengyelországban nem az írott jog határozza meg a tényeket: nem, a tények teremtik a jogot.

Persze, a törvény, az írott jog sem volt *minden* jelentőség nélkül. A lengyel állam három esetben alkotott törvényeket: hogy valamely szokást eltöröljön, hogy valamely szokást megállapítson s hogy új jogot alkosson. Legcsekélyebb erejűek, bár elég gyakran alkalmaztattak, az első esetbeliek voltak.

Lengyel felfogás szerint kétféle törvények voltak: olyanok, melyeket többséggel, és olyanok, melyeket egyhangúlag fogadtak el a lengyel törvényhozók, azaz fogadott el az összes nemesség, mely képviseltethette magát az országgyűléseken, de a végső szót minden esetben személyileg is megtartotta. A törvény elvitázhatlan érvényt azonban mind a két feltétel mellett sem nyert. Mert legyünk tisztában az iránt, hogy teljes egyhangúság soha sem volt elérhető (némely hazafiak mindig kötelességöknek tartották tiltakozni), úgy, hogy minden statutum az ellenmondás által, mely végrehajtásakor támadt, meg volt dönthető. E szerint a lengyel állam folytonosan ámitotta önmagát saját valódi viszonyai tekintetében: felállította az egyhangúság elvét és ahhoz görcsösen ragaszkodott, a nélkül, hogy ez valaha erőre emelkedett volna. Hasonlított Tantalushoz.

De a tudvalevőleg szótöbbség útján alkotott törvények sem birtak soha tökéletesen kötelező erővel; a szokások mellett csak másodrangú helyet foglaltak el. Ha a szokások valamelyiket statutum által eltörölték is, mint ez a

köztársaság utolsó éveiben gyakrabban előfordult, péld. a confoederatiók több ízbeni eltiltása: a törvénynek éppen semmi reális jelentőség sem volt tulajdonítható; magok a törvényhozók is inkább politikai kívánalmak, mint az államakarat kifejezését látták saját gyártmányaikban. Hasonértelmű ismételt törvények által a közvéleményt lassanként oly álláspontra akarták juttatni, a melyen bizonyos szokás ellen kellett nyilatkoznia.

A legtöbb súlylyal birtak a gyakorlatra és reánk nézve, kik fel akarjuk ismerni, hogy Lengyelországban valósággal minek volt hát jogérvénye, azon törvények, melyek által az érvényben levő szokások megerősítést nyertek. Ezek képezik reánk nézve magoknak a szokásoknak kipubitolására a legbiztosabb eszközt. A lengyel törvények túlnyomó nagy számának célja a most említett volt, még pedig a XVI. századig egyedüli célja volt: a bizonytalanná vált, ingadozóan vagy szórványosan gyakorolt szokást hitelesen megállapítani. Mindamellett is az élő jogtudat mindig az írott jog fölébe került: a rettenetes kényszer, melyet modern viszonyok közt helylyel-közzel a betű gyakorol a jog ellenében, «mely keblünkben él», a lengyel bírák előtt még polgári perben is ismeretlen volt. E helyett viszont az önkénynek mindenesetre szabad tere nyílt. A törvény csak eszköz volt a jog megállapítására: magán- és közdolgokban teljesen szabad férfiak szabad vélemény-nyilvánítása által szintoly érvényes módon ki lehetett mondani, hogy mi is hát a jogszerű. A ténykérdés és a jogi kérdés különválasztása semmi tekintetben sem volt meg. Államjogi dolgokban valamely szokás bebizonyítottan fennállónak tekintett, ha nem támadt kifogás az ezen szokásnak megfelelőleg végbeviendő valamely cselekvény ellen. Minden lengyel intéz-

mény csak ad hoc szolgált: valamely szokás bebizonyítása is mindig csak időleges volt, hogy így az összes állampolgárok mindig fentartott szabadsága ellen semmi se történhessék. Ha ellenmondás támadt valamely állítólagos szokásból kifolyó cselekmény ellen, két út állt nyitva: vagy a cselekvény, mint az egyhangúság elvével ellenkező, nem történt meg, vagy pedig egy pillanatnyi többség erőszakos eszközökkel keresztülvitte s így a szokás azért még fennállónak bizonyult be. Kifogás (intercessió) minden scrupulus nélkül, akkor is tehető, ha a szokás írottjogilag már meg is volt állapítva, és azt lehetne mondani, hogy a tárgyalások, melyeket de lege ferenda lehetett volna várni, de lege lata folytak, ha ugyan a lengyel constitutiók a római jog értelmében vett lex-ek volnának. Nem, a lengyel statutumok *szerződések* voltak s ha szem előtt tartjuk a későbbi lengyel közélet nemzetközi jogi alapvonalait, eléggé megfejthető a lengyel statutumok mulandósága, melyek hébe-korba alig birtak azon compactatumok tartamával, melyek «a három egy isten nevében örök időkre» kötötték.

Ha a törvényeknek nem ritkán az volt is a czéljuk, hogy új jogot alkossanak, ebben ismét túlnyomó mértékben versenyzett velök a szokás. Az államhatalom, a tartományi képvisellel egyesülve, a nélkül, hogy írott feljogosításra szüksége lett volna, jogi cselekvényeket teljesíthetett. Ha a cselekvény ellenmondás nélkül, vagy ellenmondás daczára erőszakosan ment végbe, megmaradt mint praecedens eset. Ha ismétlődött, alakulóban levő szokásnak volt tekintendő. Ha tehát e szokással ellentétes törvény állt elő, csekély kivétellel hatástalanul hangzott el. Ha pedig a szokással egyezett, a második kategóriába esett. De a közhatalmak gyakrabban

állítottak fel a jövőbeli eljárás zsinórmértékeül törvényeket. Hanem vagy elhangzottak nyomtalanul, vagy pedig csakhamar fölvetődött melléjük egy, csirájában már megvolt congruens szokás. A törvényhozás ezen ágának további kifejlesztése mellett Lengyelország áldást-hozó útra tért volna, de sajnos, az első efféle nagyszabású szerencsés kísérlet az utolsó is volt. Az 1569-iki unio-statutum a lengyel jog húsába és vérébe ment át, minthogy hosszú tapasztalatok és érett megfontolás eredménye is volt. Ez a nevezetes lublini törvény a sarmata jogfejlődés virágzását jelzi, de egymagában áll, mint Athene, a fejből született, Zeus gyermekei mellett.

A körülmények szerint, melyek a lengyel jogforrásokat illető felfogásunkra nézve inkább esetlegeseknek és mellékeseknek tünnek föl, a lengyel köztársaságban a közjog írott alapjainak háromféle nemét különböztették meg; voltak: statutumok és constitutiók; confoederalionalis törvényhozási actusok és pactum conventumok, melyek természetesen mint magánjogi források is érvényesül birtak.

A két első kifejezés egyaránt jelzi a király által az országos képvisellel együttesen létesített törvényeket. Kezdődik pedig efféle följegyzés az 1347. évvel, a mint ezt a legszigorúbb kritika is ma ismét megengedi. Az akkor Kis-Lengyelország számára följegyzett wislicai statutumra még Nagy Kázmér alatt a szokásjognak különféle más írott megállapításai következtek, többi közt egy szintén Wisliczán 1368-ban az egész birodalom számára kibocsátott statutum. A Jagellók alatt tovább haladt e fejlődés. Sándor király, egy Justinian dicsőségére vágyva, Tribonianja: Laski János kancellár által az

1505-ig följegyzett törvényeket magában foglaló kötetet állíttatott össze. E compilatió, mely a kor kritikátlan szelleme szerint nagyon hiányosan készült, de gyakorlati tekintetben mégis érdemes munka volt, az 1505-iki országgyűlésen elfogadtatott és néhány hozzátoldással bővítettett. Mint «Commune incliti regni Polonici... privilegium» 1506-ban jelent meg Krakóban nyomtatásban: az egyedüli törvénygyűjtemény, melyet a lengyel állam létesített. Azóta számos más compiler lépett fel, részint az országgyűléstől megbízva, de műveik soha sem nyerték meg az állami sanctiót: nyilván attól tartottak, hogy csorbát ejtenek a szokásjog hatalmán, ha codexet alkotnak. És így megtarták a lengyel törvények azt a sajátságát, melyet Rousseau mint legveszélyesebbet emel ki, «össze-vissza tákolt dirib-darab munka» maradtak.

A törvényeket 1550. évig latin nyelven szerkesztették, azon évtől kezdve a lengyel nyelv kizárólagos érvénybe lép. Ezért helytelenül nevezték el az 1550. előtti törvényeket statutumoknak, az 1550. utániakat pedig constitutióknak. A XVI. században mindkét név vegyesen használtatik, a «constitutio» megjelölés már a XV. században többszörösen fordul elő.

A confoederalionalis törvényhozási actusoknak csak akkor van nagyobb jelentőségük, ha a bennök foglalt határozatok az interregnumok tartama alatt hoztak és az új király esküjére, valamint egyéb korlátozásaira vonatkoztak. Ezekre nézve az első példa az 1382. évi «Kaptur» volt. 1573. évtől kezdve, melynek éppen actája a legnagyobb jelentőségű s némi tekintetben lengyel kiadású Declaration of rights, rendszerint minden felségsszünetet a senatus és a nemesség által elhatározott efféle törvény jelez, a mely az új király trónralépte al-

kalmával az alkotmány alapjai közé fölvétetik. Az inter-regnum alatt alkotott efféle confoederationalis törvény megújítólag vagy megerősítőleg terjed ki az államélet minden tárgyára. Az állam minden felszükszünet alatt radicalis *börvedlésnek* veti alá magát.

A pactum conventumok csak az új király és a rendek közt létrejött, jobbára államjogi természetű megállapodásokat jelentik, melyekre a kormányra lépés előtt esküt kellett tenni. Ezek magokban foglalták nevezetesen az összes «jogok és szabadságok» pontos megerősítését, miután a lengyel király, Nyugot-Európa feudális királyaihoz hasonlóan, elődeinek cselekvényei által nem volt kötve. Ezen felfogás a *királyválasztás* germán rendszerével hozatott be, a piasta-királyság idejében lehetetlen volt. A pactum conventumok a német nemzeti-ségű római birodalom választási capitulatióinak felelnek meg.

Ezekhez már némileg hasonlók voltak a «munimentumok», melyekről Lajos király kassai privilegiumában szól. Ezek sajátképi neve és tulajdonképeni fogalma Henrik király választása idejéből származik. A pactum conventumok akkor latinul, IV. Ulászló választása óta 1632-ben pedig lengyel nyelven voltak szerkesztve.

Két lengyel országrész birta saját írott jogának codificatióját. Litvániának 1529 óta ruthén nyelvű statútuma volt, mely kétszeres átdolgozásban és lengyel nyelvre is lefordítva, a birodalom végeig fentartotta magát. Litvánia már 1457-ben kapott egy alkotmánylevélfélét, mely nemességének egyszerre minden előjogot megadott, melyeket a lengyel nemesség csak lassanként szerzett meg magának. A porosz tartomány a maga Jus terrestre-jét 1598-ban adta ki s ez a culmi jog átalakítása volt.

Megemlítendők a «Statuta ducatus Masoviae» is, melyek 1541-ben jelentek meg.

Kisegítőül szolgáltak e specialis jogok úgy magán-, mint állami ügyekben.

HARMADIK SZAKASZ.

Idegen jog Lengyelországban.

Még a porosz tartományi jog is tulajdonképen csak idegen törvény volt. Nagyon gyakran szolgáltak kisegítőül a szász jogok, melyek a városlakóknak adattak. A lengyel magánjog nagy része, a büntetőjog és a perrendtartások csaknem egészen az északnémet szokások és gyakorlatok mintájára készültek. A befolyások, melyeket a német jog a lengyel alkotmányra gyakorolt, nem mutathatók ki mindig oly könnyen és közvetlenül; de előadásunk további folyamán helylyel-közzel mégis felismerhető lesz, hogy a középkori germán államjog némely fogalmai Lengyelországban egyenesen bevétettek.

Viszont a kánonjog nagyon csekély jelentőségű volt a lengyel államjog kérdéseire nézve; a papok viszonya is az államhoz lengyel szokások szerint nyert szabályozást.

A byzanci jog Lengyelországban nem birhatott semmi súlylyal. Ha az országban egy tudós, hivatásszerű bírói kar képződhetett volna, a Corpus juris is ünnepelhette volna diadalmát Lengyelországban. A híres tétel azonban, «mely a német birodalmat szétrombolta», quod principi placuit, legis habet vigorem, mely az egész justiniani államjogot körülbelül kifejezi, nem a legcsekélyebb mértékben hatott oda, hogy a lengyelek a caesari jog befogadásától visszariadtak.

Ellenben nem ismerhető félre az a befolyás, melyet *ó-római köztársasági* jogfogalmak, a mint azokat a XVI. században kiásottaknak vélték, az államjog kifejlődésére közvetlenül gyakoroltak. Hogy e tény felől meggyőződést szerezzünk, olvassuk el a lengyel törvényhozók beszédeit. Azon párhuzamok, melyeket fennálló vagy létesíteni szándékolt lengyel és római intézmények közt vontak (követek = néptribunok, püspökök = censorok), izlésteleneknek és erőszakoltaknak tűnnek föl előttünk, de mélyremenő hatásúak voltak. A «köztársaság» eszméje azonban, melyet a régi Rómából merítettek, a legjelentékenyebb következményű volt.

Az állam utolsó éveiben *angol* államnézetek, nagyobb-részt Montesquieu-féle újraöntésben és Delolme-féle zománczban, figyelemreméltó erőre kaptak Lengyelországban, a mint Angolország példája részben már a XV. században hatott Lengyelországra. Részben ily serkentés folytán jött létre az 1791. évi alkotmány.

Végül megemlítendő, hogy a Rousseau-féle elvek nem voltak jelentőség nélküliek a lengyel állam utolsó vonaglásaira. A francia jakobinismus 1793- és 1794-ben láthatólag befolyásolta a lengyel hazafiak alkotási törekvéseit. Ugyanazon eszközökkel kísérlették meg a mentést, melyek Franciaországot megtartották, de ezek előfeltételei hiányoztak Lengyelországban; a lengyel jogtételeknek belülről kiinduló sarkalatos felforgatása lehetetlen volt.

A LENGYEL KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYA.

HARMADIK KÖNYV.

Az államterület felosztása.

... ita ut nec specialitas generalitati, nec generalitas specialitati deroget.

Litterae juramenti et fidei Augusti II. anno 1697.

Eredetije a poseni Grod-levéltárban.

ELSŐ SZAKASZ.

Lengyelország földrajzi feltételei.

Valamely nép politikai alakulása nagyobb mértékben függ országának helyzetétől és alkatától, mint a hogy ezt a természetjogi felfogás varázsa alatt sejtették. Minden nemzet csak akkor boldog és marad boldog külső és belső államéletében, ha földrajzi álláspontjának vas-kényszerű feltételeihez alkalmazkodik. Egy szigeten, távoli, még gyöngén benépesített földrészen akadálytalanul fejlődhetnek ~~vis~~ országásra a szabadsági elvek; de az európai szárazföld még sokáig fog csak erősen védett, bensőleg szilárdan összefüggő államokat életben megtűrni.

Hullámosan domboruló, vagy sivatagszerűen lapályos alföldön terülnek el azok a tájak, melyeken évszázadokon át «a kereszténység védőfala» állott. A Balti-tenger észak

felől, a Kárpátok gerinczei délről, természetes határok gyanánt védik e nem bájnélküli területet. Nyugaton a párhuzamos folyók alig nevezhetők védelemnek s fedetlenül nyílik kelet felé a terület. *Ezért kellett az államnak kelet felé támadólag előrenyomulni*; és benső fejlődése rendes maradt, a míg csak a keleti vadabb szomszédokkal való öntudatos küzdelem a nemzet életnedveit friss kerítésbe hozta.

A lengyel államnak továbbá az volt feladata, hogy a kiképzettebb nyugattal lépést tartva, hozzá sorakozzék, — minthogy már nyugati műveltséget vett föl s minthogy a germán minták rendi alkotmányt hoztak létre. A ki az előzményeket akarja, annak akarnia kell a következményt is. Ha Lengyelország a XVII. század óta nem engedett volna ismét sajátságosan felfokozott ó-szláv elveket önmagára hatni, hanem követi azon idők általános continentalis vonását és ha együttesen veti vala belé magát az abszolutismus örvényébe, — valóban, nem locsesant volna szét, hanem az egész régi Európához hasonlóan, új életerőre kavargott volna fel.

A határos Észak-Németország ellenében elkövetett súlyos hibákat kell hogy önmagának szemére vesse a lengyel politika, hibákat, melyek a legmélyebbre hatóbb visszahatással voltak a lengyel államjogra. Boleszláv, a hatalmas, államának legjobban felfogott érdekében cselekedett, midőn a még szláv területeket az Elbéig meghódoltatá, éppen úgy Boleszláv, a görbeszájú is, midőn a szláv Pomerániát becsatolta. De gyöngye utódaik elveszték ez országokat és részvétlenül engedék át őket a német-ség befolyásának.

A nemzet zürzavaros kis-államokká forgácsolódva, a XIV. század közepéig az Óriás-hegységet, az Oderát, a

Keleti-tengert német kezekre engedte átmenni s német gyarmatosok erős áramlatát fogadta magába. És most minő magatartás állott a lengyelek előtt, midőn ismét egy állammá erősödtek meg? Harez vagy kibékülés a nyugatról benyomult elemekkel?

Nagy Kázmér csodálatraméltó tapintattal a másodikat választá. A német városlakókat lassanként lengyel polgárokká átalakítani, az elvesztett nyugati és északi határokért a keleten kárpótlást igyekezett találni. A tőle megkezdett utat nem folytatták. A német joggal élő községek, Lajos halála óta, az államélettől viisszaszorítottak s a birodalom idegen alkatrészeként őriztettek, — sem az ő javukra, sem az országéra; a Litvániával való uniót pedig csak a Visztula torkolatánál levő «új Németország» megsemmisítésére zsákmányolták ki. A helyett, hogy Lengyelország és Litvánia egész erejét a Fekete-tenger felé irányították volna; a helyett, hogy a tatár khánságokat megtörték, Moszkvát felszabadították s az oroszokat a birodalommal egyesítették volna, mint a hogy a kis oroszok már voltak; a helyett, hogy a szláv hatalom határoszlopait az Ural és a Kaspi-tenger felé vitték volna, drága vér ontásának árán a Balti-tengerpart szélét szerezték meg, mely sem tiszta szlávva nem lett, sem azzá megint nem is válhatott. A német hatalom újraébredésével a porosz tartománynak az államtestre nézve ismét veszendőbe kellett mennie: a Fekete-tenger kikötői tisztességes, ~~tartós~~ természetes és előnyös birtokot képeztek volna. Lengyelország három hatalmas folyója szállítá tova a lengyel gabonát a Földközi-tenger vizeire: a lengyel állam kimutathatólag soha sem mondhatá magáéinak a Dniester, Dnieper és Boh torkolatait.

Ahhoz, hogy az állam hivatását a Keleten betölthesse,

minden esetre folytonosan meg kellett volna őriznie a vallási türelmesség jellegét, melyet Kázmér idejétől kezdve a XVI. század végéig soha sem is nélkülözött teljesen. Talán az ország üdvére szolgált volna, ha az államintézményeknek, melyek a vallással összefüggésben állottak, a nyugoti szomszédok új vallását vetik vala alapjául; a németiséggel való áldatlan ellentét nem élesedett volna ki annyira, a mint azt még mai nap is látjuk s a keleti szlávokkal való összeolvadás könnyen mehetett volna végbe. De Lengyelországnak, még ha a katolikus hithez hű maradt is, semmi szín alatt sem volt szabad az *ultramontanismus* várává átalakulnia; ezzel tartozott földrajzi helyzetének.

Fanatikus lelkesedéssel nagy veszélynek kitett, előretolt őrség is még mindig tarthatja magát kifelé, ha minden erőt egy akaratban foglal össze. Egy «hispan monarchia» minden következményével nem volt ugyan sürgős követelmény a XVII. századbeli Lengyelországban; de minden állam, mely földrajzilag természetes középpontot nélkülöz, arra van utalva, hogy mesterséges középpontot alkosson magának, melyből a részek annál erősebben kényszeríthetők az egésznek szolgálatára. Ebben nincs semmi természetellenes, mert hisz régen tudjuk, hogy művészet az ember természete.

A *centralisatio* kikerülhetetlen volt Lengyelországban ha azt akarták, hogy az állam fennálljon — és sehol sem érvényesült hatalmasabban, mint itt, a *decentralisatio*.

Az államélet kezdetén egy rövid központosítási korszak a legfényesebb eredményeket szülte. De csak despotikus *kényszer* által bővült ki a Boleszlávok monarchiája tiszteletet parancsoló terjedelművé és így maradt meg áttörhetlen egységben.

Midőn a szétforgácsolt részek a XIV. század óta ismét összeforrtak és erősödtek, a nemzeti szellem egységesítő tényezővé lett és megfelelő egyesítő formákat alkotott magának.

Ha már a törzs-együvértartozás patriarchalis öntudatát számításba vették, az új államszerkezetnek csak decentralisatio lehetett az alapvonása; ez kellett hogy legyen a vörös fonal, a melyen az államegész legkisebb részecskéjét lengyel jellegűnek lehetett fölismerni. Mint a szabadságra nézve hasonlíthatlanul kedvezőbb rendszert, egyedül ezt fogadhatta el a nemesség, mely annyira büszkén kiáltott fel: Hol van a világon nagyobb szabadság, mint nálunk? Lengyelországban az egységet a szabadság által alkották meg.

A lengyel köztársaságnak többször szemére vetették, hogy szerzeményeit északnyugaton és keleten erőszakkal lengyelesítette. Beszélnek a benszüllött földbirtokosok erőszakos elűzéséről, lengyel harezosoknak államilag történt betelepítéséről, a sajátképi tartományi nyelveknek lengyel államhatalom által való elnyomatásáról.

De ezek az állítások alaptalanok és történeti tényekkel alig bizonyíthatók be.

Ha Litvánia, Vörös-Oroszország és a porosz tartomány, területükön a XVI. századtól kezdve lengyelesítetteknek kezdenek feltűnni, ez az *illető tartományok nemességén* és nem a lengyelen fordult meg. Igaz ugyan, hogy lengyel családok költöztek a sajátképi Lengyelország partes annexae-ibe, de számuk- és vagyonukra nézve elenyésző töredékét tették az ottani lakosságnak. Azon vidékek legtöbb és legtekintélyesebb családjai a benszüllött nemességből származtak. Ez őstelepedésű nemzetségek önszántukból lengyelesedtek el nyelvben és

szokásban, hogy a sajátképi Lengyelországban levő «panowie bracia»-ikhoz minden tekintetben hasonlók legyenek. Még a XVI. században zavartalanul volt uralkodó és hivatalos nyelv a vörös-orosz nyelv Litvániában s az egész Dnieper és Dniester vidéken; a porosz tartományban pedig a német. A XVII. században másként fordult. De ha akkor azon területek külsőleg lengyel színezetet nyertek is, ezért nem a lengyel államot és lengyel nemességet, hanem azon vidékek benszülött családjait kell vádolni, a kik igen jól tudták, hogy mit cselekesznek, midőn nem-nemes földieiktől megválva, velők szemben lengyelekké lettek! Okolni kell a Radziwilleket, Chodkieviczeket és Sanguszkókat, a Czartoryskiakat, Wiśniowieckiakat és Sapiehákat, a Goltzokat, Hoverbeckeket és Dönhofokat, azon Dönhofokat, kik nevük német eredetét eltitkolni igyekeztek, midőn azt hol Denhofnak, hol Donhofnak írták! E tartományok egyesülése Lengyelországgal nem nyújtotta a legcsekélyebb jogi indokot és a legcsekélyebb jogi eszközt sem a lengyelesítésre; a lengyelek nem voltak uralkodó törzs a maguk köztársaságában.

Ha a lengyel alkotmányban valamit derekasnak el kell ismerni — és csak a mythus tud absolut rossz és kárhozatos képződményekről mesélni, — úgy Lengyelország területi tagozatát kell dicsérnünk. De jól megjegyezzük! A decentralisatiónak ezen meglepően következetes rendszere csak akkor becses, ha azt idegen állami környezettől eltekintve, vesszük szemügyre. E bámulatos egyensúly összeállításának, mely az állam súlypontját nem részeinek egyikébe, hanem valamennyi közé helyezé; ezen ösztönszerű, de tán éppen azért annál szellemesebb építménynek, melyben sem a rész az egészet, sem pedig

az egész a részt nem csorbította, azon egyetlen hibája volt, hogy kifelé nem felelt meg Lengyelország földrajzi feltételeinek. 1650 óta semmi esetre sem!

Litvánok és poroszok kényszer nélkül csatlakoztak a sarmata birodalomhoz; de Lengyelország vonzóereje meglazult. Lengyelország a decentralisációnak még mindig kényelmes és szépen ránczolt házi öltönyét viselé, de mindamellett is, mint Sybel találóan megjegyzi, modern viszonyok közt, «csak vasbordájú államok» tarthatják fenn magokat.

Lengyelország azonban szomszédaival vallása és alkotmánya, erkölce és politikája miatt ellentétben állott.

Lengyelország továbbá abnormis módon körülzárt helyzete folytán szakadatlan invasióknak volt kitéve. Az összhangzatos és jogi tekintetben czélszerű épülete az egymásra helyezett egyes belső autonomiáknak ezért nem hozhatta meg azokat az áldásos hatásokat, melyeket az állam elszigetelt helyzetében kétségkívül elért volna.

Ilyen fajta foederatió-rendszer mellett még eredményes védelemre sem lehetett kilátás; gondoljuk csak meg, hogy a porosz honvédség, Culm, Marienburg és Pomerania lovas nemessége csak akkor volt köteles kivonulni, ha az ellenség e palatinatusok egyikének földjére lépett! Miként hozhattak volna ilyen fajta elvek üdvöt arra az államra, mely támadásra volt utalva, ha élni akart!

«Kalapács vagy üllő lenni!» A nemzetközi élet még mindig játéka a természeti erőknek.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az alsóbb egységek geometriai haladványban.

«Azért különbözök az államok, mert különbözök a részeik», mondja Aristoteles és ezzel az államok osztályozásának nagyjelentőségű momentumát adja, melyet azonban sem ő maga, sem utána sokan nem alkalmaztak kellőképen. A monarchia, arisztokrácia és demokrácia örökös és egyetlen megkülönböztetésében voltak elfogódva, a mi pedig csak az uralkodásnak megnevezetlen számokkal való pusztá megszámozásán alapszik. Az erősebb, vagy gyöngébb mód, melylyel a közös államhatalom az egyes területrészek fölött uralkodik, nem csak az állam hatalmának, de lényegesen jogának is hathatós zsinórmértéke. Az állam területi beosztása az államhatalom létének és cselekvésének közös alapja. Vajjon szem előtt tartá-e Dahlmann e pontot, midőn nyomatékos szavát kimondá: «Alkotmány és kormányzat nem párhuzamosak; mert elkövetkezik az a pont, melybe összefutnak, hogy ne váljanak szét ismét?»

Sajnos, a politikai nyelvezet mostanig sokkal szegényebb, hogy sem a tényleges különbségek azon végtelen gazdagságát pontosan kifejezhetné, melyben az államok, bensejök többé vagy kevésbé *tömör* szerkezete szerint, egymástól különböznek. Ezzel az egy-két kifejezéssel: szövetséges állam — egységes állam, centralisatio — decentralisatio, van megjelölve az illető szókörnek terjedelme.

Tocqueville panasza: «L'esprit humain invente plus facilement les choses, que les mots», nagyon is igaz. De éppen a mi századunkra várnak itt fontos és megoldatlan

feladatok. A szavak keletkezni fognak, ha a tények további kifejlődést nyernek; ha az egységes állam és államszövetség közt létező számos közbenső alakulat gyakorlati kipróbálásába mélyebben behatolunk. Lengyelország, bensejének különös daraboltsága által, örök időkre emlékezetes marad s későbbi idő képes lesz e tért tüzetesebben művelni, mint a hogy ez a jelen lapokon a még nem kielégítő nyelvanyag mellett lehetséges.

A politikai földrajz alapja, a legalsóbb területi egység államjogi tekintetben Lengyelországban is, mint minden szláv országban, a *község*; elnevezésével (gromada == csapat, raj) nomád viszonyokra emlékeztet és ezért az állandó megtelepedésnek nyilván első formája. Éppen mint a germánoknál. A külön udvar-rendszer, melyről ki van mutatva, hogy a német törzseknél még csak helyenkénti és késői alakja az együttlakásnak, az utolsó évszázadok alatt az előbbre haladt szlávoknál is itt-ott, nevezetesen a Kárpátok mindkét lejtőjén kifejlődött. De bizonyosan régibb és gyakoribb a germánok és szlávok között a falu elve. Már a nép minden tagjának a nép területéhez való közös tulajdonára vonatkozó ősrégi joga, a mely még ma is uralkodó Eichsfelden és Trier vidékén, valamint egész Nagy-Oroszországban, germánoknál és szlávoknál mindenek előtt az országnak, a földnek egyes községi határookra való felosztását és ehhez képest a község tagjainak térbeli egymáshoz csatlakozását kellett hogy előidézzé. Egészen eltekintve a biztonság szempontjaitól.

A *falu* és *város* közti különbség úgy az ó-szláv, mint a hűbéri viszonyok és fokozottabb gazdasági fejlettség által nem hatványozott tiszta német tudatra nézve egyaránt idegen. Nagyobb, vagy erőditett gyarmat kezdet-

ben vár nevet kapott, mint Németországban (gród, oroszul ma is gorod). A későbbi lengyel halvány név: a «miasto» egyszerűen a német «Stadt» átírása.

A nemesi uralom ideje óta a község fogalmának állami jogi jelentősége csökkenni kezd. A lengyel joggal élő falusi községek, melyek a Piastok alatt egész határozottan szervezett politikai egyediségek voltak, mint a mai orosz «mir», az egyes nemes emberek akaratának vettetnek alá és azontúl csak annyiban bírnak jelentőséggel, a mennyiben azt a realis alapot képezik, a melyen az «obywatel»-nek politikai hitel nyílik. A nemesi születés mellett valamely falusi község feletti kétségtelen uralom: kriteriuma a nemességnek. A községek még az adó-, tized- és törvényszéki lajstoromoknak is alapul szolgálnak.

A német községek azonban és velök az összes jelentékenyebb városok nem foglaltatnak a közönséges államrendbe.

A község fölött emelkedik a németeknél a százak testülete, a régibb Oroszországban és a kozákoknál ma is teljesen azonos «sotuja» (centuria). A lengyeleknél találjuk történetük első századaiban az *Opole*-t (vicinia), mely nagyságra nézve hasonlít az amerikai townshiphoz, «járási felosztás, több helységnek egy bizonyos, zárt egészszé való egyesülése», mint ezt Röpell megdönthetlenül kimutatta. Az ország részint adószedés czéljából, részint az «együttes kezesség» végett volt ilyen alosztályokra szétdarabolva. Ez utóbbi elvet, mely nagyon távol áll attól, hogy germán különlegesség legyen, a minek bélyegezni akarták, megtaláljuk mindenütt, a hol a közbiztonság tökéletlen állapota despotikuson szervezett központi hatalommal esik össze, Angolországban az első normann királyok alatt és Oroszországban a mongol özön visszavonulása után épp úgy,

mint Japánban és Afrika nyugati partjain. Ezen intézménynek nagyon mélyen kellett hogy gyökerezzen Lengyelországban, minthogy nem csupán a népességet, de még az országot is annak alapelvei szerint találjuk felosztva. A nemes embereknek egyedüli állampolgárokká történt fölemelkedésével eltűnik ez az intézmény is, mint olyan, mely igen sok kormányzati mechanizmust kíván és az új nagyobb méreteknek nem felel meg.

A germán jogban a birósági kerület (*gau*, grófság, *shire*) a legközelebbi magasabb egység. Így Lengyelországban is. A fejedelem, mint a biráskodás és általában az államhatalom kútforrása, bizonyos várkastélyokban (*grody*, *castra*) összegyűjtötte a környéket biráskodási és közigazgatási ügyekben és jogait egy várnagyra ruházta át. Így fejlődött ki a várnagysági alkotmány, mint a lengyel területfelosztásnak alapelve a XI. és XIV. század között. A XV. század óta a *starosta* lép a várnagy gyakorlati functióiba; mindazáltal a *gród* marad közép-pontja a legfontosabb viszonyoknak, melyekben az állam az egyesekkel áll; centruma a büntető és polgári jog gyakorlatának, úgyszintén minden nyilvános gyűlésnek, közhírré tételnek és intézménynek. Nevezetesen a közvetlen állam-alattvalók kötelékének a XV. században történt szorosabbra fűzése óta a *powiat* (*districtus*, *grodkerület*, *járás*) válik a legalsóbb területegységgé. A legközelebbi magasabb rendtől részben független.

Ezek köpezik a birodalom felosztásakor keletkezett *vajdaságokat*. Minden piasta kisfejedelem tartott maga mellett byzanci mintára «palatinust», kinek őt a legfontosabb ügyekben képviselnie kellett; és így a birodalom visszaállítása után az egykori fejedelemségek «palatinatus *województwo*» nevet kaptak. Sőt néhány új vajdaság

alakítottatott oly vidékeken, melyek soha sem képeztek külön herczegségeket; így alakult 1505-ben a lublini palatinatus és még 1768-ban a gneseni vajdaság. Ezen felosztás kiterjesztetett az ujonnan szerzett tartományokra is. IV. Kázmér király a porosz lovagrendi tartományt, megszerzésének első látszatakor 1454-ben négy palatinatusra osztá fel és a thorni béke óta, mikor a königsbergi «palatinatus» a rendnek megmaradt, fentartotta magát a danzigi (vagy Pomerania, Pomörze), culmi és marienburgi vajdaság; jóllehet a porosz tartománynak nem Lengyelországgal, hanem csak a lengyel király személyével kellett connexusban lennie. Litvánia is már a lengyel birodalommal való egyesülése előtt 1569-ben vajdaságokra osztatott fel és éppen így kiterjesztetett e tagolat Livlandra is, a míg csak e terület Lengyelországgal egybekötötetésben állott. 1569. évben 32 vajdaság volt; számuk a XVII. század elején sem volt nagyobb 37-nél, mikor Lengyelország legnagyobb kiterjedését érte el.

A vajdaság szolgál a kormányzat és törvényhozás alapjául. Nevezetesen az adómegajánlás és az általánosan fegyverbe szólított fölkelősereg kivonulása vajdaságok szerint történik; a tartományi követek is helyenként kerületek szerint (powiaty, de melyek a sajátképi Lengyelországban «ziemie»-knek (terrae, vidékek) neveztetnek, ha nem állnak egy vajdaság alatt sem) választatnak s legtöbbszökre vajdasági gyűlésekre küldetnek; az országgyűléseken pedig gyakran, kezdetben mindig, vajdaságok szerint történt a szavazás. A vajdaságok között szigorú sorrend tartatik fenn, a rangsort oly szabatosnak és fontosnak tartják, mint az akkori európai hatalmakét. Minthogy a vajdaságok sok tekintetben majdnem teljesen és merőben önállóak, területükre nézve német törvényekkel és szoká-

sokkal birnak, melyeknek a birodalmi törvények fölött elsőbbségük van, a német mondás szerint «Landrecht bricht gemeines Recht»; és a birodalommal szemben egyoldalulag megtagadják az adókat, melyeket az országgyűlés elhatározott, és általában az országgyűlési határozatok csak a vajdasági lakosok személyes hozzájárulásával kötelezik őket; így ezek egész határozottan foederatív állást foglalnak el.

A mint Észak-Amerika egyes államai, keletkezési módjuk és egymás melletti fekvésük szerint, csoportokban foglaltatnak össze (Uj-Anglia, Déli államok, Távoli nyugot, Határállamok), Lengyelországban is a szokásjogi jelentőséggel bíró *vajdaságoknak* egész sorozatát találjuk. A Közép-Warthénál Posen és Kalisch palatinatusok, Frau-stadt vidékével és 1768. óta a Posentől elkülönített Gnesen vajdasággal együtt, alkotják a legszorosabb értelemben vett Nagy-Lengyelország területét. Közös intézmények, különösen közös tartománygyűlések Schroddában (Srzoda) a birodalom bukásáig fontos kapcsolatot tartottak fenn köztök.

Az említettek, a sieradzi és leczycai vajdaságokkal és Wieluń vidékével együttesen alkotják a tágasabb értelemben vett Nagy-Lengyelországot.

Kujawia, a Netze és Visztula között, a brzesói és inowracławi palatinatusokból áll.

A plocki, rawai és varsói három vajdaság (vagy Maszovia sajátképi értelemben) Dobrzyn vidékével alkotja Maszoviát.

A köztársaság végeig a legszorosabb közösségben tartotta fenn magát a három porosz palatinatus: Pommerania (Danzig), Culm és Marienburg. A fölváltva Marienburgban és Graudenzben tartott közös tartománygyűléseik, melyeken a lengyel országgyűlést kicsiben utánozták (két

kamara) e csoportot szilárd kapcsolatban tartották. A porosz tartomány 1772-ig Lengyelországnak az a része volt, mely a legtöbb sajátosságát megtartotta s a legkönnyebben volt tőle elszakítható. E tartomány (Preussen) soha sem emelkedhetett külön tartomány rangjára, noha ez iránt ismételten támasztott igényeket. Mindig csak egy *része* maradt a nagy-lengyelországi *tartománynak*, mely az eddig említett összes csoportokból állott s mely, mint ilyen, Nagy-Lengyelországot alkotta a legtágasabb értelemben.

A tartományi felosztást még magasabb jelentőségűnek fogjuk találni, mint a minő a csoportok összefoglalása.

Kis-Lengyelország tartománya két csoportból áll: a sajátképeni Kis-Lengyelországból és Vörös-Oroszországból. A sajátképeni Kis-Lengyelország, mely a XI. századig Chorbatiának neveztetett, még a XIV. században is többnyire «Cracovia»-nak jelöltetik, szemben «Poloniá»-val, — a mint Nagy-Lengyelország, mint a polän, polan vagy polon törzs ősi hazája nevezteték — a krakói és sandomierzi vajdaságokból alakult, melyekhez eredetileg nagyon vitás alapon a XVI. században a lublini palatinatus is csatlakozott. Továbbá két, hajdan sziléziai herczegséget is: Auschwitzet és Zatort is Kis-Lengyelországhoz csapták, miután egy évszázaddal előbb a koronára szálltak.

Az orosz csoport csak nagyon lassan került lengyel birtokba. Áll pedig ez a belzi, podlachiai, wolhyniai, podoliai, kijewi, braclawi, czerniechówi és vörös-oroszországi palatinatusokból, mely utóbbihoz Chelm vidéke is tartozik. Ezek Nagy Kázmér óta, egyik a másik után, a királyok uralma alá kerülván, a XVI. század óta kezdenek Nagy- és Kis-Lengyelországgal egyenlő jogokban részesülni. A teljes egyenlősítés 1569-ben történt, mely évben az

egész csoport a kis-lengyel tartományba vétetett föl, miután Litvánia hosszú időn át visszakövetelte. Czerwiechów még csak 1635-ben került lengyel birtokba és 1667-ben más vörös-oroszországi területekkel együtt veszendőbe ment.

Litvánia tartományának, a saját vajdaságai körén belől, szintén csoport-felosztása van, mely azonban csekély jelentőségű. A sajátképi Litvánia (lit. Letuwa) Wilno, Troki és Brześć Litewski palatinatusokból áll.

Samogitia (lengyelül: Żmudź, lit. Shamaite = Alföld), a többtől egészen elütő helyzetben, magában álló starostaságot alkot s vajdasággal egyenlőnek tekintetik. A harmadik csoport litván területekből áll, melyek köznépe orosz származású volt és most is az. *Fehér-Oroszországnak* neveztetnek együttvéve a polhocki, witepski, miński és mscislawi vajdaságok. *Fekete-Oroszország* a neve a novogrodeki vajdaságnak, mindkettő pedig így nevezetik ellentétben Kis-Lengyelország tartományának keleti területeivel, melyek *Vörös-Oroszország* névvel jelöltetnek, (Vörös-Oroszország szűkebb értelemben).

A vajdasági csoport fogalmára hivatalos név nem volt, a míg Lengyelország fennállott; különféle csoportok, mint a porosz tartomány, Masovia, hercegségnek (księstwo, ducatus) neveztettek. Mégis mindézen területi conglomeratumok több-kevesebb jelentőséggel bírnak a nemességnek, mely azokat lakta, közös politikájára, az országgyűlések eljuttatására és általában a kormányzatra nézve.

Lengyelországban a tartományi ellentétek Nagy Kázmér alatt lépnek először fel és teljes élességükben fenn is állottak a birodalom végeig. Nagy-Lengyelország, Kis-Lengyelország és Litvánia három «nemzetének» teljesen egyenlő tekintélyt kellett élveznie; nevezetesen az ország-

gyűlések tárgyalásaira nézve a tartományokra való felosztás a legnagyobb fontosságú volt. Bizonyos tekintetben Lengyelország hivatalosan háromágú szövetséges államnak tünt fel. Voltakép különféle concentricus körök azok, a melyekből Lengyelország foederalismusa kicsiny és számos autonomiákról nagyobb terjedelmű és csekélyebb számú autonomiákra emelkedve, lassanként fölépül.

Nem tévedünk, ha a lengyel birodalomnak az 1791-ki alkotmány által is gondosan megőrzött foederativ színezete okait a lengyel államélet fiatalos jellegében keressük. A különböző származás tudata élénken tartotta fenn magát a köztársaság minden részében, mindamellett, hogy a XVI. század végétől fogva a birodalom minden vidékének uralkodó osztályát közös nyelv kezdte összekötni; és hogy a nemesség számoljon e tudattal, de még se okozzon túlnagy elforgácsolódást: feltalálta a tartományi felosztást, mely lefelé összekötő, fölfelé pedig szétválasztó irányban hatott jótékonyan. A köztársaság, a tartományok tagolata nélkül, az összes kötelekek egyébkénti lazasága mellett nem tarthatta volna fenn magát. Egy kifejlődött politikai alakulat fölébe helyezendő magasabb államhatalom megalapítása, melyet az elmélet az államművészet legnehezebb feladatai közé soroz és melyet a XIX. század gyakorlata majdnem még sehol sem vitt keresztül szerencsésen, a régi Lengyelországra nézve sikerültnek mondható. Bármennyi kifogásolni való is van különben a lengyel intézményekben: az államterület felosztása Lengyelországban megfelelt Lengyelország benső összetartása céljának.

Az egymásba iskátulázásnak eme rendszerén, — mely emlékeztet arra a nürnbergi tollkésre, melynek nyelében jókora mennyiségű kis kés van, melyek viszont valameny-

nyien saját nyelvükben külön-külön egy sereg késecskét rejtenek és melynél e viszony még néhányszor a láthatóság határáig emelkedik — nincs semmi gáncsolni valónk, ha meggondoljuk, hogy a benső államélet feladatai is szükségessé teszik az adott viszonyokkal való számolást. És ami a Lengyelországban meglevő tényezőkkel: különféle nyelvű népességgel s korlátlan szabadságot szomjuzó nemességgel a XIV. század óta elérhető volt, el is éretett. Hogy a lengyelektől a XVIII. században a sors megtagadott olyan uralkodót, ki a művet befejezhette volna, inkább szerencsétlenségök, mint hibájok volt.

A lengyel nemesség, mely még a XVI. században különféle államokká vált volna szét, ha ez által jogai és szabadságai csorbát nem szenvednek vala, — e nemesség, a birodalom végén egy népnek érezte magát, mely a különböző származás és részben különböző történet daczára még az állam összeroskadása után is a legbensőbb együttérzéstől van áthatva. A centralizált Poroszország oly kevésbé assimilálta mostanig a maga lengyeleit, hogy ezek a «testvérek» és «földiek», «honfiktársak» alatt nem a rajna-vidékieket, hanem Varsó és Lemberg lakosait értik. Minden szövetséges állam eredménye: az egységes állam útjának egyengetése; legalább az ellentétes mozgalmat: az irányzatot az államszövetség felé minden szövetséges államban vészthozónak tekintik, mint hogy az még soha egy szövetséges államban sem lépett szerencsével előtérbe. Foederatív államegyesülés csak ott létesül, a hol nagyszerű arányokban való államtevékenység szükségét érzik. De azért a megosztott, megfeleztett államhatalom, mely a szövetséges állam folyománya, csak szükségszerű segély és nem eszmény. A legtöbb szövetséges állam fejlődése szakadat-

lanul az összállam hatalmának gyarapítására, az egyes államok illetékességének megszorítására irányul. Így tűnteti ezt föl a történelem az achajai szövetségtől kezdve az egyesült Németalföldig és Észak-Amerikáig. Ki állíthatja, hogy ennek másként kellene lenni?

Ezért tartják *azt* a foederativ alakot, mely az egységes államot a legbiztosabban és legzajtalanabbul nagyra növeli, a *legtökéletesebbnek*.

HARMADIK SZAKASZ.

Lengyelország és Litvánia.

Lengyelországban a teljesen egységes állam alakulása a XVIII. század végén elő volt készítve. A nemzeti öntudat egységessé lett.

Még a Litvánia és a koronaország közti éles ellentét is majdnem elmosódott. Mind a néprajzi különbség, — hisz a litvániai uralkodó osztály nem volt szláv eredetű, — mind az 1569. évig elkülönített politikai fejlődés a «nagyfejedelemséget» (magnus ducatus, wielkie księstwo) különállónak tüntette föl szemben a már régóta egyesített mindkét lengyel tartománnyal. Nagy-Lengyelország és Kis-Lengyelország Korona, Koronaország (regnum, korona) név alatt foglaltatnak össze, ha Litvánia nem mint tartomány, hanem mint ország lép fel. Litvánia alkotta (egy német államférfiú kifejezésével élve) a hypomochliont Nagy-Lengyelország és Kis-Lengyelország kölcsönös féltékenysége között, mely még a XVI. századon túl is gyakran élénken előtérbe lépett.

Lengyelország uniója Litvániával nem volt a szerencse ajándéka. A Kis- és Nagy-Lengyelország nemességétől

társadalmi különbségek által elválasztott litvánok 300 éven át kézzel-lábbal dolgoztak a királysággal való szorosabb egybeköttetés ellen. Még a personalis unio is békó-
nak tűnt fel előttük. A magas politikai képzettség nélkül, melynek e viszonyok közt a lengyel senatus bizonyítékát adta; a hosszú küzdelem és bajoskodás nélkül, melyeket a lengyel államférfiak végeztek, a Jagellók uralma semmi haszonnal sem járt volna a lengyel államra nézve. A hosszú viaskodás jutalma a mégis csak laza uniót létesítő 1569-ki czikkelyek voltak.

A két ország államjogi viszonyaiban a praesumptio mindig a különjog mellett szólt. A közös ügyek korlátoztak voltak. Litvánia a legfontosabb viszonylatokban tényleg ugyan másodrangú szerepre volt kárhoztatva, de formai kérdésekben a «koronával» mindig egyenjogúnak tűnt fel. Mind a két ország összes belső kormányzata, nevezetesen a pénzügy, külön volt választva, úgyszintén a polgári törvényhozás és a jogszolgáltatás. A nagyfejedelemségnek éppen annyi magasabbrangú hivatalnoka volt, mint a királyságnak. A confoederatiók 1792-ig mindig mind a két nemzet szerint alakultak és nevezték el magokat. E kifejezés épp úgy jelzi a három tartomány, mint a két ország tartalmát.

A későbbi Lengyelországnak, egész területére nézve, általános polgári joga volt; de sok esetben kétségkívül csak a vidék, a tartomány s a két legmagasabb egység: Litvánia és a Korona benszülettje és megtelepültje birt hivatali stb. képesítéssel. Általában a külön jogokat magasabbra tartották az összérdeknél, a mint ezt ünnepélyesen mindig újra meg újra megerősítették; — de lassanként a lengyel alkotmány is minden életképes alkotmány irányát követé: a különlegessel a közös ellenében felhagytak.

Mialatt ma, a különböző államoknak mindjárt első összeolvasztásakor, a mindkét részről való honosok közt levő majdnem minden társadalomjogi különbséget megszüntetnek, Lengyelország egyesülésében a vele szomszédos országokkal és nevezetesen Litvániával éppen megfordítva történt; különösen az egyes tartományok indigenatusát fentartották, — az egyes területrészek válaszfalát nem rombolták le, sőt írott okmányokban pontosan megjelölték. De a népszellem csaknem alattomban lerombolá ezeket; a szokásjog rést kezdett törni a particularismusnak törvényileg biztosított bástyáin.

De még Lengyelországnak Litvániával történt egyesüléséről szóló oklevél is ügyesen alkalmazott eszköz volt a két országnak észrevétlenül mind szorosabb egybekapcsolására.

Lengyelország alkotmánya, némely részeiben, jobb a hírénél. Az 1569. évi lublini unio, mely a birodalom megdőléseig jótékonyan hatott, politikai mestermű volt: a ki meg akarja tanulni, hogy miként lehet területi féltékenységet és ellentétes területi érdekeket egyszerre kielégíteni és az egésznek szolgálatára hasznosítani, az tanulmányozza ezt az okmányt. Persze, az egyes területrészek egyensúlyát olyan formalitással vitték keresztül és fejezték ki külsőleg, melyet századunkban félvállról szoktak tekinteni. De azon időkre nézve mély értelem rejlett a pontosan megszabott rangsorban, melybe az egyes magasabb és alsóbb területi egységeket, a mint azok hivatalnokaik által személyesítve voltak, beosztották. Különösön csodálatraméltó marad a mód, melylyel a szerkezetnek alap gondolatát: a Lengyelország és Litvánia közti tartós kiegyenlítést keresztül vitték.

Államjogi jelentőségre nézve, következményeiben fontos

momentum volt többi közt az a körülmény, hogy minden egyébkénti elkülönítés mellett is a Koronára és Litvániára nézve elismerték a közös tulajdonjogot: a livlandi terület mindkét nemzet alatt állt egyaránt, éppen úgy, a mint a kurlandi herczegséget mindkét ország hűbérének vallották. Igaz ugyan, hogy e határozatok épp oly kevésbé forrasztották össze *egy állammá* Lengyelországot és Litvániát, mint a többi, 1569. év óta köztük fennálló közösügyek. Egy személy választatott és proclamáltatott egyidejűleg királylyá és nagyfejedelemmé; egy okmány és egy eskü által erősítették meg Lengyelország és Litvánia jogai s e szabadságok fentartásában a két nemzetnek egymást támogatnia kellett; kifelé mind a két országnak csak egy politikája lehetett, szövetségre külön-külön nem léphettek: csak egy vertpénz lehetett érvényes; Nagy- és Kis-Lengyelország nem tartott országgyűlést Litvánia bevonása nélkül. Ez nem volt sok!

Sőt még e csekély számú határozatokat is alig tartották meg az idők folyamában a XVII. századig. A litvánok nagyon gyakran maradtak el a lengyel országgyűlésekről és a Jagellók kihalása után többször foglalkoztak nagyon nyíltan azzal a komoly szándékkal, hogy külön uralkodót válaszszanak, vagy Moszkvához csatlakozzanak.

Mindazonáltal sikerült a koronaországbeli államférfiak tapintatának és kitartásának az összeköttetést fentartani és megszilárdítani. A XVII. századdal Lengyelország és Litvánia *egy* államnak kezdik érezni magukat és egy államként kezdenek föllépni; a közvélemény most egy névvel jelzi a két országot és majdnem valamennyi külön területet egy hatalmas egészszé foglal össze.

A szavakban gyakran politikai hatalom van; bátran

lehet állítani, hogy két évszázadon át csak a «birodalom» elragadó neve tartotta fenn kiírthatatlanul az együvé-tartozás tudatát; és éppen így mozdította elő hihetetlen mértékben a «rzeczpospolita» (respublica) bűvös neve a lengyel területrészek államjogi közeledését és egybeolvadását. Igaz marad, a mit Lelewel nemzetének dicsőségére mondott: Európa feudális módon szétforgácsolt vagy abszolutistikusan egybehegesztett államainak közepette Lengyelországban valósult meg először a szabadsági alapokon, nemzeti elemekre épített nagy állam eszméje. Az ókor és középkor csak városi köztársaságokat ismert; a szabadság szellemében és népiesen szervezett *ország* Lengyelország előtt nem létezett. Lengyelország mindenestre inkább emlékeztet államelőtti, mint állami állapotaira az ógermán-népeknek, melyek királyaik alatt is szabadon, nagy területeken elterjedve laktak; de a XVI. századtól kezdve mégis öntudatosan, mint párhuzamot az ókori köztársaságokkal, fogta fel önmagát. Az újkor jelentősége abban van, hogy az ókor állami és nemzetiségi eszméi középkori viszonyokra vitettek át. A lengyelek nem a római «imperium»-ot, hanem a «respublicát» választák mintájokul, eltérve a XVI. század összes többi népeitől.

És így emelkedik fel a XVII. század óta a lengyelek legfenségesebb *köztársasága* egy a különféle felosztások mellett is egységes államterületen, a legkiterjedtebb államterületen, melyet Európa Nagy Károly birodalma óta látott. Az egyes területrészek intézményei egymással mindinkább hasonlókká lesznek; a közép Warthénál és a felső Visztulánál nagyra nőtt elvek, bámulatos alkalmazkodó képességgel kiterjednek az európai kelet jelentékeny részére és gyökeret vernek a Njemen- és Dniepernél. Mindegy, akár üdvös volt hatásuk, akár nem,

a lengyeljog kiterjeszkedése hatalmas volt. Az újabbkori történelemben csak egy példa van erre még: az Egyesült-Államok növekvése.

Midőn Lengyelország pusztulása felé közelgett, az egész terület intézményei oly egyneműek voltak, hogy már csak *egy* államjogról lehet beszélni. A lengyel köztársaság alkotmánya kész volt; de csak azért, hogy a saját egész nagy területén egyidejűleg tönkrehjusson. Tönkrehjusson azért, mert az állam tartalma, a társadalom és annak szervezete, az újkori műveltség és újkori jogfogalmak követelményei mögött hátramaradt.

Ne feledjük: beteges és egészséges tulajdonok különös kölcsönhatásra vegyülnek össze minden földi alkotásban. A lengyel terület nagyszerű kiterjedése és annak mintaszerűen foederatív rendje azon időben, mikor az amerikai demokrácia még nem volt képzelhető, csak az által volt lehetséges, hogy korlátozott számú osztály állott a lengyel társadalom élén, vagyis inkább csak az által, hogy a 20,000 négyszögmérföldön szétszórt, 800,000 lelket számláló nemesi népesség alkotta Lengyelországban a valódi társadalmat.

Ez a társadalom alapította meg Lengyelország szerencsését; ez a társadalom, stereotyp módon fentartva, volt Lengyelország veszedelme.

NEGYESDIK KÖNYV.

A társadalom szervezete.

«Duo hominum genera in Polonia, plebejorum ac patriciorum. Plebeji arationi, pastioni, artificii ac mercaturae . . . patricii ad militiam et reipublicae procuracionem destinati».

Zamoiseii oratio ad regem Henricum. Lugd. 1573. fol. 14.

ELSŐ SZAKASZ.

Állam és társadalom Lengyelországban.

Hogy az államtudománynak mit kelljen a «társadalom» alatt értenie, daczára az élénk vitának, mely szemeink előtt e szó fogalma s a belőle folyó következtetések fölött megindult, még mindig bizonytalan. De a szó mindinkább gyakorlati használatba jön s minthogy már egyszer polgárjogot nyert a tudományban s nem látszik könnyen pótolhatónak, jó lesz itt is a gyakorlat zsarnokságához alkalmazkodni s a szónak azt az értelmezést adni, a melyben leggyakrabban előfordul.

E szerint a «társadalom» szó alatt a lakosság egymáshoz való viszonyában értetnék, a mennyiben az állam nem érinti. Valóban legelfogadhatóbb meghatározása

volna a társadalomnak ez: a magánegyének összessége, a nem-állami egyesületek és egyesek összessége, a mennyiben az állammal semminő közvetlen viszonylatban nem állanak.

A társadalom régibb, mint az állam. Egymásfölöttiségek *gazdasági* különféleségekben találja indokát.

Az állam, első keletkezésekor és első alakulásaiban, alkalmazkodik a társadalmi jegeczedéshez, melyet maga előtt talált. Mikor a congruentia teljessé lett, az állam törekvése oda irányul, hogy a meglévő társadalmi megkülönböztetéseket a már egyszer érvényre jutott irányban tovább kiélesítse.

Ha ez nem sikerül, a társadalmi állapotok módosulása áll be; különösen gazdasági tekintetben ritkán képes az állam társadalmi fejlődési folyamatokat feltartóztatni és ha ekkor az újonnan képződött alakulásoknak nem adja meg azt a politikai jelentőséget, mely társadalmi súlyuknak megfelelni alkalmas, erőszakos rázkódás áll be, mely nem mindig vezet közvetlenül jóra.

Azonban egyáltalában nem okvetetlenül szerencse az, ha valamely állam társadalmával állandóan conformis marad. Igaz ugyan, hogy az állam akkor éri el virágkorát, ha a társadalom minden törekvését előmozdítja; de ez a virágzás csak akkor tartós, ha a társadalom irányzatai időszerűek. Éppen mint az egyes, úgy az emberi közösségek is saját jóllétök tekintetében hatalmas tévedéseknek vannak kitéve; és ez utóbbiak még könnyebben, mint az egyes, mert minden emberi csoportulatot — mennél nagyobb, annál inkább — természeti hajlamok és természeti erők, nem pedig a számító ész vezérli törekvéseiben.

Lengyelországban a XVI. század közepe táján állam

és társadalom helyes egyensúlyban állott s ezért az országban aránylag nagy megelegetés uralkodott. Az állam összes tevékenysége azon kerékvágásokban mozgott, melyek a társadalmi állapotokhoz legjobban illettek. Ezek az állapotok azonban legkevésbé sem voltak mintaszerűek, mint a minőknek azokat az uralkodó osztály tartotta. És mivel a lengyel nemesség csak társadalmi állásának megtartására törekedett és az államot is, melyben épp oly irányadóvá lett, mint a társadalomban, csak ilyen célokra zsákmányolta ki: a társadalmi szünetelésnek, megállapodottságnak balsikerre kellett vezetnie. Lengyelországban az államnak inkább sikerült, mint bárhol levonni a nép ifjúsága idejébeli társadalmi formák következményeit. És a mit egy amerikai az arisztokráciáról általános, bár nem mindig találó tétel gyanánt felállított, hogy ha az egyszer uralomra jut, nem igen szokott egyébbel törődni, mint azzal, hogy a politikai hatalom birtokát megtartsa, kétségkívül áll azon ténykedésről, melyet a lengyel államban elhatározó befolyásra jutott társadalmi rétegek kifejtettek.

Sajnos, nagyon is igaz, a mit a lengyeleknek egyik határozott ellensége állít, hogy a lengyel köztársaság a birtokos nemesség hatalmába került nagy állam eszményképe volt s hogy ebben áll világtörténelmi jelentősége. Valóban, a hol a birtokosok egyik osztálya az állami hatalom kizárólagos birtokába jut, nagyon könnyen kísértetbe jön, hogy hasonló állapotokat hozzon be, mint Lengyelországban. Mecklenburg erre nézve ékesen szóló példa.

Lengyelországban éppen azért képződhetett ki oly tipikusan a birtokos nemesség uralma, mert itt a fejlődés, szakadatlan szervi összefüggésben, egy évezreden át ment végbe.

Már Lengyelország belépésekor a történelembe fokozatos egyenlőtlenséget találunk a személyjogban. A teljesen szabadok és teljesen jogosultak nagy száma mellett megvolt a jobbágyoknak egy középrétege és a teljes rabszolgák nagy osztálya.

A lengyel állam kezdetét a mai demokrácia elveinek meg nem felelő eme tagozata miatt sokszorosan gáncsolták, és a szlávoktól, eme történeti jelenség miatt, általában minden hivatottságot a valódi szabadságra megtagadtak. Másfelől lengyel bűvárok a Warthe- és Visztulavidéken a X. és XI. század óta uralkodott ezen állapotokat idegen befolyásoknak tulajdonították. Egy elismert lengyel tudós, Szajnocha Lembergben, oly messze ment, hogy azt az intézményt, mely az egész lengyel jognak előfeltétele volt, a nemességet, a valódi nemzetet nem nemzeti eredetre vezette vissza s a nemességnek, melynek lényeges együvértartozása területileg meggyökerezett nemzetségi alkotmány volt, nem nemzeti, hanem normann származást tulajdonított. De még az alapos Lelewel is csodálatos hypothesisekbe bocsátkozik, hogy a Lengyelországban ősidők óta fennálló társadalmi egymásfölöttségnek állítólag nem szláv viszonyát földerítse.

És a dolog mégis oly egészen egyszerű: Lengyelországban, mint a többi szlávoknál, 1000. év körül állami sanctió alatt a társadalomnak ugyanazon rendje van meg, melyet mi mindjárt a mi aeránk kezdete után a germánoknál mindenütt látunk s melyet a szászok Nagy Károly idejében még híven megtartottak. Németországban liberi, laeti (liti, lassi, jobbágyok) servi; Lengyelországban liberi, kmetones (Coloni, jobbágyok) servi. De a mint ezen germán állapotokat valamely magyarázatra vagy igazolásra alkalmasoknak találjuk, éppen

olyan jól, vagy éppen olyan rosszul találhatjuk ilyeneknek a lengyel állapotokat is. Az indo-európai nyelvcsaládnak egy törzse sincs oly közeli rokonságban a germánokkal, mint a szlávok; ezáltal fel volnánk mentve a jobbágyság behozatala indokainak mesterséges kutatásai alól; azon jobbágyságénak, mely az ó-germán viszonyok közt önként értetődőnek vétetett, a szláv történetben pedig lánczsörtető kísértetnek van feltüntetve. «Simplex sigillum veri», volt kedvencz mondása a nagy természetbúvárnak, Boerhavenak.

«Az összes német törzsek alkotmányának alapjául», mondja Savigny, «a szabadok rendjét tekintem». Ugyanez áll a lengyel alkotmányról is. Ezen domináló és egymásközt aránylag egynemű renddel szemben a jobbágyság is a rabszolgákkal nem sokára többé pontosan meg sem is igen különböztethető tömeggé olvadnak össze, éppen mint a németek későbbi fejlődésében; e helyett azonban néhány új osztály járul a társadalmi rendhez.

A XIV. század Lengyelországa már öt társadalmi osztályt különböztet meg alkotmányában: a nemességet, parasztokat, városiakat, papokat és zsidókat; és Lengyelország lakosságának ez öt része, mint élesen elkülönözött rendek, egymás mellett és egymás fölött az állam végeig megmaradt. De az államhoz tartozók tulajdonképpen a nemesek voltak, a XV. század óta. A papságnak, mint ilyennek, nincsen politikai jelentősége ebben az országban; a püspökök nem mint a klérus képviselői, hanem mint nagybirtokosok s a király által kinevezett hivatalnokok foglalnak el kiváló helyet a király tanácsosai között. A többi lelkész csak annyiban vesz részt az államügyekben, a mennyiben erre nemesi születés által jogosítva van.

A városok, a Kázmér és Lajos idejébeli rövid kísérlet és az I. Zsigmond alatt történt átmeneti föllépésük óta, az államon kívül állanak. A városlakó Lengyelországban vendég, mint Magyarországon is. A városokat bevonják ugyan mindenféle adóba és kötelezettségekbe, a mióta a nemeség az államhatalom gyámjának és helytartójának tekinti magát, és a mióta oly jogosítványokat gyakorol, melyekhez 1572-ig csak a királynak, mint a városok személyes birtokosának volt joga, mindamellett ők a törvényhozásnak csak *tárgyai*, és azok is maradnak. A városok ügye összehangzatlan alkatrésze maradt a lengyel társadalomnak és lengyel államnak. A városok elszigetelték magokat és elszigetelve is tartattak az országban, mint olajcsöppek a tapon.

A zsidóknak gazdaságilag kiváló fontosságuk volt a régi Lengyelországra nézve, minthogy a lakosságnak több mint egy hatodrészt tettek és csak kereskedéssel és kézművességgel foglalkoztak; jogilag csak ritkán említettnek. Előbb a királynak, azután a köztársaságnak voltak kamara-szolgái; ezzel minden meg van mondva.

Így a lengyel állam csak kevés hasznót húzott az új elemekből, melyek a nyugoti egyház behozatalával társadalmának eredeti szövődékéhez simultak. A városi polgárság befogadásával megtette az első lépést, hogy a nyugot társadalmi mintájára átalakuljon; de a második lépés, a városlakóknak az állam activ tagjaivá való átalakítása, mindvégig abban maradt.

A lengyel társadalom lényeges részeit, azon ingredienciákat, melyek nélkül a lengyel állam képzelhető sem volt, a parasztok és a nemesség alkotják; ezek a vezetésre, amazok az állam táplálására lévén hivatva. A lengyel nemes élete nem volt képzelhető a paraszt munkálkodása

nélkül; a parasztnak emberhez nem méltó állása csak azon hatáskörből magyarázható meg, mely a nemesnek, mint kimagasló embernek volt kijelölve.

A lengyel társadalmi alakulás okait meg lehet találni; magát az alakulást tökéletlen, lassanként betegessé vált képződménynek kell tartani. Nem alap nélküli Dumouriez mondása, ki még együtt harczott Lengyelország függetlenségeért: Lengyelország társadalmi teste fejből és gyomrokból álló, kezetlen és lábatlan szörnyeteg volt.

MÁSODIK SZAKASZ.

Lengyelország parasztjai.

Paraszt, vagyis nem-szabad volt azon időben, mikor a lengyel alkotmány az ezt mindenkorra megkülönböztető jelleget magára öltötte, Lengyelország mindazon lakosa, a ki nem tudta kimutatni, hogy a kiváltságos rendek valamelyikéhez tartozik. Lengyelországban, a birodalom feloszlásáig, a servitus volt a rendes állapot; a ki egyéb nem volt, az szolga volt.

Kezdetben nem így volt ez. Rabszolgákat természetesen a műveltség alsóbb fokán álló minden népnél találunk; a lengyeleknek a történelembe léptökkor is találunk elég nagyszámú rabszolgát a ljachtörzsbén. Hadifogság és hódítás minden időben gazdag forrásai voltak a rabszolgaságnak. Vadásznép megöli foglyait; pásztornép is megsemmisíti ellenségeit; de már földművelő néptörzs hasznos eszközül tudja értékesíteni ember-zsákmányát. Így a rabszolgaság haladást jelez, a szlávok történetelőtti állapotaihoz viszonyítva.

A régi Lengyelország rabszolgái, számszerint nem jelentéktelen, alkatrészét teszik a lakosságnak. Egy, 1065-iki okirat éles megkülönböztetést tesz a mogilnoi kolostornak ajándékozott falvak servi adscripticii és liberi között. A lakosság legtöbb tagja azonban eredetileg egyformán van az államhatalomnak alávetve; szabad, és hadi szolgálatra is köteles. Csak a birtok által, mely részint közvetlen tulajdona a nemzetségeknek, részint pedig a szabadságot korlátozó bizonyos feltételek alatt a községeknek és egyeseknek engedtetik át, állapíttatnak meg következményeikben terhes megkülönböztetések. Nevezetesen a fejedelem, a kié ő-szláv felfogás szerint minden föld, mely művelés alatt nem áll, abban a helyzetben van, hogy a birtokain való telepítések által a személyileg szabad, de dologilag nem-szabad emberek osztályát mesterségesen szaporítsa. A lakosság e rétegének legfontosabb ismertetője: a csekélyebb vérbírság, kizárás a nyilvános tanácskozásokból és nemzeti kötelekekből. Ilyen fejedelmi birtokoknak, kiváló harczosok és az egyház részére történt adományozása által, a jobbágy-földművesek is egyúttal más kezekbe kerülnek. És mivel a folytonos nyugtalanságok és békétlenségek által a szegényebb néprétegek elszegényedése fokozódott s a teljesen szabad birtok mindinkább egyes nemzetségek kezeibe halmozódott össze, már a XIII. században a jobbágyoknak igen kiterjedt osztálya fejlődött ki, mely okmányokban és íróknál «Kmetones, incolae, rustici, coloni, inquilini» nevek alatt fordul elő s már a röghöz van kötve. Valamint az adókat és az állam terheit, úgy az egyházi tizedet is ez az osztály tartozik viselni. A király összes alattvalóinak hadiszolgálati kötelezettsége a XIII. században határozottan a szabad birtok-

kal rendelkező nemzetségek hadi szolgálati *jogává* alakult át. A ló összetíporja a régi közszabadságot. A lovaszolgálat csak kevesekre nézve lehetséges, kik önfeláldozásukért egyenértékekkel igyekeznek kárpótolni magokat. A XIV. század elején az összes lakosok régi közös alattvalósága már teljesen meg van törve. A kmet, ki a harezmezőre nem vonul ki többé, a király biráskodása alatt sem áll többé (ha csak nem királyi birtokokon lakik), hanem azon földnek uráé alatt áll, melyet művel. Először a papság, apátok és püspökök vonták ki parasztjaikat a királyi (castellan-) bíróság alól; nemsokára egyes nemesi családok is határozott immunitasi kiváltóságokat szereztek és rövid idő alatt szokásjoggá vált, hogy a nemesi birtokokon levő kmetek csak *földes uraik* biráskodása alá tartoznak. Így a Topor- és Starykoń nemesi családok, midőn kmetjeik a király előtt bevádoltattak, kijelentették: hogy ők emberemlékezet óta az összes nemesekkel közös előjoggal bírnak s hogy ezért senki másnak, magának a király úrnak sincs joga szolgálk és parasztjaik fölött ítélni, mint csak magoknak és utódjaiknak.

A birói illetőség elvonása (miután a földesúr biráskodása éppen nem volt biráskodás) a földműves viszonyait lejtős útra tereli. A kmetek joga minden megállapodás nélkül rohan minden emberi jog tagadásába: a rabszolgaságba.

A wisliczai statutum idejében a paraszt általában rög-höz van kötve. Csak ritka esetben hagyhatja el szülőhelyét (ha a földesúr egy paraszt leányon erőszakot követ el, az egész falu). A kmieć, kmeto szó már a földesúr alattvalóját, szolgáját jelenti és bizonyára ezen értelemben, nem pedig mint megtisztelő praedicatum fordul elő

a lengyelek akkori nemzeti himnusában, az úgynevezett Adalbert-dalban a következő: «Ádám, te isteni kmet, te istennél a tanácsban ülsz».

Nem szükséges föltenni, hogy a kmetek lassanként mind szigorúbbá vált alárendeltségének alapja a történetelőtti időkben végbement hódításban rejlenék. Az angol-szász alkotmánytörténet tanulságosan mutatja, miként ágazhatik el időnk folyamában a szabadok rendjéből a jobbágyság nagy osztálya. Csak gazdasági változások által jut a ceorl, ki eredetileg szintoly teljesen szabad, mint a than, 1000. év körül azon viszonyok közé, melyekben a XIV. században a lengyel parasztok tömegét találjuk. Ceorl és than, kmiec és szlachcie: e viszonyok azonosak.

Még megmarad a paraszt számára bizonyos öröklési jog, melyre nézve a fejedelem immunitás-adományozásakor egyúttal a biráskodást is fentartotta magának; de a paraszt nem rendelkezik jogi eszközökkel, melyekkel jogát érvényesíthetné. Positiv joggal tehát tulajdonképen nem bír többé.

A teljesen szabad birtokok értéke azon időben már a rajtok lakó kmetek számától és ezeknek jobbágysági szolgáltatásokra való kizsákmányolhatásától függ. Mint-hogy pedig a törvényhozás a XV. század óta kizárólag a földbirtokosok kezeiben van, ezt állandóan arra használják fel, hogy az összes falusi lakosság öröklött függőségének és a földesurak uralma alatti teljes alárendeltségének elve mind tovább kifejlesztessék.

Az 1454-ki állítólagos constitutio a már érvényben levő szokás folytán minden kmet-fiút a röghöz kötött. Több fiú közül csak egynek engedtetett meg a városokban való tartózkodás — a tudomány vagy ipar

elsajátítása végett. Azt a parasztfiút azonban, kit urának engedélylevele nélkül találtak a városokban, sine strepitu juris kellett falujába viasszaszállítani. Az 1503. évi constitutio szerint ily esetben elveszté öröklési jogát is családjának telkére vonatkozólag. Megszüntették tehát a parasztközségeknek a falusi birtok tekintetében fennállott közös birtokjogát is, mely valószínűleg általában a földesúrra ment át, a ki tetszése szerint jelölte ki a szántóföldet az egyes családok fentartására.

Főkép e kérdésekre nézve fontos az 1496-ki constitutio. Ez megújította ugyan Nagy Kázmér törvényét, mely szerint a kmet évenként más faluba mehetett, de hogy e határozatot tényleg megsemmisítse, az uratlan parasztsokra formaszerű vadászati jogot létesített. Nem csak a starostáknak, nem, minden nemesnek joga volt a kósza parasztot munkára kényszeríteni; azt, ha reclamáltatnék, 6 márkányi birság mellett urának kiszolgáltatni, különben pedig sajátjaként megtartani.

Fölösleges volt tehát írásban megállapítani az érvényben levő jogszabályt, hogy nem a paraszt, hanem csak annak az ura idézhető magánjogilag törvénybe.

1511-ben már az összes parasztfiúk mint adscripticii szerepelnek. Egyiknek sem szabad többé városi iskolákba vagy városi czéhekbe belépni.

1519-ben az összes királyi parasztsok állami rabszolgáknak nyilváníttatnak s közmunkákra korlátlanul kényszeríthetők. Máskülönb en ezeknek kilátásuk volt némi bíraskodási eljárásra: jog szerint a starosta előtt, ki mint az államjavak haszonélvezője állt fölöttük, feljebbvezhetek a királyi udvari törvényszékhez. A XVII. század óta azonban ilyen feljebbvezés az actákból többé nem igen mutatható ki.

Egyébiránt a királyi parasztok is korlátlan robot-szolgálatnak voltak alávetve, mert ezzé terjesztették ki az 1520. évi határozatot, mely szerint az összes kmetek in universo regno hetenként legalább egy napon robotolni tartoztak.

Ennek a fejlődési sorozatnak záradéka az 1573-ki confoederatio, mely az összes földesuraknak a parasztok fölött korlátlan hatalmat ad. E törvény rövid tételeivel meg van pecsételve a parasztok *rabszolgasága*. Innen kezdve róluk a törvényekben (pedig közel 100 constitutióban van szó a parasztokról), majdnem csak akkor történik említés, ha szökevény vagy uratlan subjectumokról és birtokaik feletti vitás kérdésekről van szó. Hogy a paraszt fölött, urán kívül, senki másnak nincs joga, megerősíti az 1588-ki constitutió, mely a paraszt birtokát, ki örökösök nélkül halt el, már többé nem a fiscusnak, hanem urának adja oda; — és az 1601-ki constitutió, mely az úr tudta és beleegyezése nélkül nem engedi meg a paraszt nemesítését, a mint azt István király még gyakorolta.

A parasztokról más tekintetben tétetik említés az 1768. évi constitutióban, mely egy parasztnak agyonütését vagy meggyilkolását életvesztéssel bünteti; valamint az 1791-ki constitutióban, mely azon parasztnak, kikkel uraik írásbeli egyezményekre lépnének, megígéri, hogy e szerződések meg fognak tartatni. Ugyanis mióta Zamojski kancellár 1760-ban robotos parasztjait bérfizetőkké kezdte átváltoztatni és ezzel fényes üzleteket csinált, a föld-birtokosok gyakrabban léptek efféle egyességekre. De az ilyen egyességek nem birtak kötelező jogi erővel s mint a Lengyelországot beutazott Coxe angol beszéli, azon nemes emberek utódai által, kik e szerződéseket kötötték, gyakran érvényteleneknek nyilvánítottak.

Elismeréssel kell lenni Poniatowski király törekvése iránt is, a ki Lelewel szerint szívjóságából kifolyólag, a földmivesek számára bizonyos biráskodást, bírói illetőséget akart létesíteni, midőn az instigatoroknak (királyi ügyészeknek) érdekeik képviselőjét kötelességévé tette. Mint tudjuk, minden tényleges eredmény nélkül.

Így nézte a lengyel parasztság mint egy tunya, eltompult, iszákosság és nyomor által elállatiasodott tömeg részvétlenül a birodalom pusztulását. Minden változástól csak jobbat várhatott; rosszabb helyzet nem volt lehetséges. De nem is várt semmit; e tömeg, melynek addig története nem volt, semminő jövőtől sem várhatott valamit. Hiszen összezúzva és érzéketlenül, az államnak csak padozata és alapja volt. A középkor szörnyű balhiedelme vala, amely valamely épület tartósságát az elevenen eltemetett emberi lélekhez kötötte; örökös szellemi halálra beolmozott koporsókba zárt lelkek milliói fölött emelkedett az újabb századok lengyel köztársasága, de elbukott.

Lengyelország szomszédjai ellenében nem volt képes elegendő emberi erőt szembeállítani. Mint Dumouriez helyesen emeli ki, igen kevés polgára volt ahhoz, hogy határait idegen hadseregek ellenében megvéddesse.

A kmet, ki a XVI. század óta közönségesen gúnynévvel chlopnak, közjogilag poddanynak, alattvalónak neveztetik, születése által lép a maga rendébe és pedig az apa statusa a döntő. Egyébiránt a lengyel közjognak nincsenek pontos definitiói. A ki nem volt egyéb, annak alattvalónak kellett lenni s mint ilyen, minden nehézség nélkül lefoglalható volt.

A paraszt a Jagellókig, tényleg 1588-ig, a király akarata által lép át más rendbe, 1588. óta csak az úrnak van

joga, a parasztot magasabb állásba emelni, vagyis rendszerint szabadon bocsátani.

Tulajdonképeni joga a parasztnak nincs, sőt még élni sincs joga. Az úrnak kétségtelen joga van megölni alattvalóját; idegen gyilkos a szokásos pénzbürséget, 30 márkát fizeti az úrnak, a kit egy dologgal szegényebbé tett. A paraszt tanúzásra rendszerint nem képes; a pört az úr viszi. A grad-iratok ugyan számos panaszt mutatnak fel egyes parasztok és egész községek részéről gyilkosság, megcsónkítás és egyéb károsítások miatt; de az ítéletek majdnem mindig hiányoznak.

A parasztnak még vallási véleményekhez való jogát is megvonta az 1573-ki *confoedaeratio-acta*. Sőt vásárnap is sok helyen munkára volt a paraszt kényszerítve. Valamiféle oktatásról egyáltalában szó sem volt.

A parasztnak a birtok- és öröklési jog sem adatott meg. A parasztnak ingó és ingatlan javait készakarva egyenlőkké tették a római rabszolgák *peculiumával*. Ki ítélte, ki vádolta volna az urat, ha az annyi meg annyi parasztudvart és telket alapított?

Szükség idején az úr táplálta alattvalóit, — a mennyire és a meddig ez ment. De erre jogigényt nem támaszthattak: itt az egyszeregy világosította fel a birtokost a maga előnyei felől. Oly falu, melynek parasztjai kiéhezettek voltak, nem ért semmit.

Ellenben a parasztok *kötelezettségeinek* csak a fizikai lehetetlenségben volt meg a határa.

Hogy a paraszt mit tartozott szolgáltatni az urának, azt egyedül csak ez utóbbinak önkénye szabja meg, mely viszont nem ugyan a szokásjogban, hanem az erkölcsökben találja *correctivumát* vagy *coërcitivumát*. A birodalomnak nem minden részében voltak egyenlően

súlyosak a robotok és terhek; legnyomasztóbb volt az állapot Krakkó és Sandomir körül, legkönnyebb az orosz részeken, mely a tatár- vagy kozáklakta határhoz való közeli fekvésök miatt az alattvalónak bőségesen szolgáltattak eszközt a bosszúra, vagy alkalmat a szökésre. Egyedül e vidékeken tartott még meg a paraszt erőt és ruganyosságot ismételt fölkelésekre. Hisz a Dnieperen túl épp oly kecsegtetőn integettek a katonás közszabadságban ó-szláv módra szervezett kozák-századok, mint az ó-germán alkotmány maradványai a Vierwaldstätteni tó vidékén a sváb parasztnak!

A közönséges, mindennapi robot-munkákon kívül, melyekhez minden parasztházból rendszerint csak néhány családtag használtatott fel, hogy a többiek a saját fenntartásukról gondoskodhassanak, a legkülönbébb terheknek, szállítások- és szolgáltatásoknak egész sorozata volt gyakorlatban: szabályszerű éjjeli várórség, cséplés, előfogat, fuvar. Különösen aratás idején, mikor a gabna, azon vidékek klímájának hatása alatt, mindenütt egyszerre érett meg s az összes erők felhasználását követelte, a parasztnak sorsa elviselhetlen volt és a «zniwo» szó (aratás, aratási robot) pokoli kinokat jelentett a lengyel alattvalóra nézve.

Mindazonáltal óvakodjunk e viszonyoknak túlszigorú felfogásától. Nem minden földműves volt rabszolga. Az aránylag fényes viszonyok, melyek közt a sok német paraszt Lengyelországban élt, kik telepeik után szabályszerű pénzbeli adót fizettek, máskülönben pedig teljesen autonómok voltak, a lengyel nemességnek nagyon is világosan mutatták meg a szabad munka előnyeit. És így találunk a XVI. század óta sok lengyel parasztnak, kik egyedül bérlet, vagy mérsékelt robot mellett vannak

megtelepítve, az úgynevezett scholtetiket, soltysiket. És a szigorú rabszolgaságig sok más közép fok is vala.

Persze a jobbágyságnak, mint a földművelők általános állapotának behozatala Lengyelországban korábbi keletű, mint Kelet- vagy Közép-Európa más vidékén s a lengyel parasztok helyzete a XVII. és XVIII. században nyomasztóbbnak íratik le, mint ugyanakkor egyebütt; de a népesség nagy többségének jogi helyzete a szárazföldi Európában mindenütt, megközelítőleg, egyenlően méltatlan volt. Oly igazán helyesen mondja Sybel: «Az eszme, hogy minden egyes ember élete ér valamit a többire nézve, még csak a mult században lett működő erővé». És Béranger megható szavai:

Ce pouvoir sur sa vieille base
Étant la meule du moulin
Ils étaient le grain qu'elle écrase

nem a lengyel chlopra, hanem a franczia vilainre vonatkoznak. Azon bölcsészek koráig, kiket mindegyre czáfolni és mindegyre védelembe venni kell, megfoghatatlan volt az a gondolat, hogy ugyanazon földön lakó embereknek egyenlő joggal és egyenlő birósággal kell birniok.

HARMADIK SZAKASZ.

Lengyelország nemessége.

Az angol Selden méltán gúnyolódik a maga szelleműs Table Talk-jában azon theologus politikusok fölött, kik valamennyi királynak egy-egy bibliai Moloch korlátlanágát adják meg. De megbocsátható hibája marad az embernek, hogy hasonló kifejezéseknek hasonló értelmet tulajdonít. Körülbelől minden országban találunk

egy politikailag előnyökben részesített kisebbséget, melyet legrövidebben nemességnek nevezhetünk; — mindamellett e kisebbség előjogai, ezek neme és terjedelme szerint, épp oly különbözők, mint e kisebbség alkata és száma. De különösen a lengyel nemesség már eredetére nézve is élesen megkülönböztetendő a többi európaiótól. Éppen a lengyel nemesi viszonyok alapos ismeretét számos előítélet gátolja.

A középkori történelem, a mi modern hőskorunk, csak egy, a hadi szolgálaton alapuló előnyben-részesítést, kitüntetést ismer. «Miles»-nek neveztetik a katonai rendhez tartozó ember Lengyelországban, éppen úgy, mint a római kereszténység más országaiban. Mig azonban Nyugot-Európában a miles az 1000. évtől kezdve a fegyverek kötelmét és jogát *hűbéradás*, adományozás révén gyakorolja, ugyanakkor a lengyel hadsereget *szabad* földbirtokosokból látjuk kialakulni, kiket egymás közt vagy a fejedelem irányában nem köt vazallusi viszony. A lengyel harczos épp oly kevésbé hűbéres, mint utóda, a lengyel lovag, a lengyel nemes. A nemesség birtokai allodiumok; teljes örökletes tulajdon. A nemesség: a törzs szabad emberei-nek összesége, sőt maga a lengyel törzs, naród (natio). Egyedül a közös származás tudata köti össze a földbirtokosok tömegét a lengyel középkorban; a lengyel állam egy nagy patriarchalis rendszer. A jogosultak száma vagyont és vért emésztő szakadatlan hadjáratokban és tusákban leolvad ugyan; a hadkötelezettségnek, mióta az kizárólag lovas-szolgálatná lett, mind kevesebben tehetnek eleget; a lengyel hadi állomány már a XIII. században a lakosságnak határozottan kisebbségét teszi; de a törzshöz-tartozás tudata megmarad; a nemesség önmagát német kifejezéssel (Geschlecht) szlachtnak, nemzet-

ségnek nevezi. Nemzetség-finak (szlachcie) neveztetik a nemesség egyes tagja. A nemesség összesége önmagát egy nagy családnak, természetes egységnek fogta fel.

E patriarchalis befolyások nem tarthatták volna fenn magokat oly élenken, ha az egyes és családja nem lett volna szorosan a törzs (stirps, lengyelül herb, az Erbe német szótól) kötelékébe fonódva. Lengyelországban az uralkodó törzs megtelepedése nemzetség szerint történt, mint a cseheknél és a délszlávoknál. A lengyel szabad ember sokáig csak is nemzetségi birtokot ismert, mint még ma is szerb atyjafia a Fekete-Hegyekben. Fokozott fejlődésnél a magánbirtok természetesen mindinkább előtérbe lép, de a wiślicai statutum még a nemzetségi öröklés-jog javára foglal magában határozatokat: ez a «Magen», hogy a német jog műszavát használjuk. És részben az állam bukásáig fenmaradt a leányok kizárása az örökségből, mert ezek férjhezmenetelük által más családba lépnek, mely rendszerint más nemzetséghez tartozott. A férjezett nők ezen átlépését már megnevezések módja is kifejezi, így péld. Jadwiga z Toporów Naleczowa, azaz Hedvig a Topor-nemzetségből, most Nalecz-nemzetségbeli; vagy később a családneveknél: Anna z Pileckich Radwanowszka azaz Radwanow Anna a Pilcá-k házából.

Így az özvegynek sincs öröklési joga, férje hagyatékát illetőleg; a birtokot, melyre hozománya betáblázva van, haszonélvezetből tartja meg csupán. Ha újra férjhez megy, az elhalt férj összes hagyatékát kiszolgáltatja, hogy a nemzetségnek, melyből most ismét kilép, megmaradjon a birtok.

A retractus joga, vagyis a nemzetségi javak visszakövetelése a nővérektől és cognatusoktól Nagy Kázmér

alatt is a nemzetséghez tartozó minden atyafi részére fenn áll. De Jagello Ulászló alatt a nemzetségi közösség annyira meglazult, hogy eme joggal már csak a fivérek bírnak.

A szabad ember csak ingó vagyon felől végrendelkezhetik; *földbirtokok*, mint a melyek a lengyel magánjog összes rendelkezéseinek főtárgyát teszik, a végrendelet nélküli örökösödés alá esnek. E pont további fejtegetése a magánjogba vezetne. A felhozott példákbl látható, mennyire akarták a régebbi lengyel szokások a nemzetségi birtok érintetlen fentartását.

A nemzetségnek továbbá nem csak joga és kötelessége volt valamely agyonütött tagja után járó vérdíjat felszámítani, mihelyt az ellenpárt az összeget kifizette, hanem köteles volt minden tagjának bünteteteiért helyt állni, közös kezességet szolgáltatni.

Így aztán a nemzetség politikailag is a legnagyobb jelentőségű; nem elvek, hanem csak a nemzetség érdekei szabják meg a tagok pártállását. Még a XIV. század végén is heves nemzetségi tusák mennek végbe; Nagy-Lengyelország legkiterjedtebb nemzetségeinek, a Naléczek és Grzymalák párttusái elhamvasztották Samter városát.

A birodalomnak a Jagellók alatt történt kiterjesztése óta a particularisticus nemzetségi érzület minden esetre eltűnik; nagyszerű nemzeti öntudat ragadja meg a nemesség kedélyét; a birodalom legkülönbébb vidékeiről a legkülönbébbekre gyakori átvándorlás megy végbe; Nagy- és Kis-Lengyelországhoz hatalmas földterületek csatlakoznak benszült nemességükkel s a belvillongások most a *tartományi* féltékenységekben gyökereznek. De a nemzetségek mégis megmaradtak.

A czímerek használatbavétele, mint a nemesség ismer-

tető jele tudniillik, a XIV. században nem családok, hanem nemzetségek szerint történt s minthogy a lengyelekül elismert czimerek száma 1500. év után csakhamar lezáródott, a nemzetség czimere a nemzetség jelvényeként maradt meg. Nemes emberek kérvényei a lengyel irodákban csak úgy fogadtattak el, ha pecsétjük valódi czimert tüntetett fel. Miután továbbá a lengyel családnevekben a nemesség nem fejeztetik ki, ma is a lengyelre nézve, a ki nemesvoltát megjelölni kívánja, nem marad más lehetőség hátra, mint hogy ó-lengyel módra, hasonlóan a római szokáshoz, a nemzetségnevet családi neve elébe tegye, például Edvard Nalecz Raczyński. Czímeres nemesség, szlachta herbowa, mondja a lengyel, hogy ezzel valódi lovagszületést jelezzen; a «herb» szó épp úgy jelent nemzetséget, mint czimert.

Ezen észrevételek eléggé mutatják a lengyel nemesség önállóságát szemben az államhatalommal. A lengyel szlacheic suo jure az, a mi, nem pedig fejedelmi átruházás által, mint a nyugoti hűbér- és diplomás lovag. Mutatkoznak ugyan a lengyel történetben némely kísérletek és hajlamok a hűbérrendszer felé; a király nagyszámú hivatalt önhatalmúlág adományozhatott és örökölhetőkké is tehetne volna azokat; de ez nem csak saját jól felfogott érdekével, hanem még inkább a nemzeti érzülettel ellenkezett volna. Midőn Jagelló fattyúfiának, Pilca Jánosnak hűbér gyanánt Vörös-Oroszországot és Granowski Vinczenek egy grófságot akart adományozni, a kanczellár vonakodott az illető okmányt kiállítani. A hol a lengyel jogfogalmak a hűbériséggel összeütközésbe jönnek, elbukik a feudalismus; így nyilvánítatnak a Litvániával és a porosz tartománynyal létre jött uniókban az összes földbirtokok allodialisoknak.

Olykor-olykor hűbér módra öröklési jog adatott starostaságokra; a Lubomirskieek örökös starostái voltak az áldott Szepességnek. Egyes elszigetelt hűbér adományozások a Litvániával történt unió után is megmaradtak kivételesen. De a lengyel hivatalok- és méltóságokra nézve általában az az elv maradt érvényben, melyet már Constantius Porphyrogenetus mint sajátos szláv vonást jelez, hogy tudniillik minden kitüntetés csak élethossziglan való és nem örökölhető.

Lengyelországban e szerint hiányzott az a nagyszerű kötelék, mely máshol az államegység előfeltételét alkotta: a hűbéri kötelék egy közös fő alatt, mely egyedül tartotta egymással össze a német törzseket. És mióta a nemzetiség szerves kötelékei lazulni kezdtek, indulhattak csak fejlődésnek az egymás mellett souverainként álló kis territorialis urak alatt azon nemzetközi-jogszerű alapelvek, melyekben a későbbi lengyel állam signaturáját lehet felismerni. A középkori Lengyelország patriarchalis rendszere a különféle nemzetségek régisége, kiterjedtsége és hirneve által megállapított egymásfölöttiséget ismert az igazi urak rendjében, éppen úgy, mint időszámításunk első évezredében a legtöbb német népnél a liberi-k és ingenui-k közül különféle nemzetségek mint a nobiles-ek, proceres-ek vagy éppen principes-ek osztálya emelkedtek ki. Az új századok megnyíltával azonban érvényre jut a souverainek vagyis az összes németek általános egyenlőségének nemzetközi jogi elve. 1500. óta az egyenlőség nem csak több ízben hivatalosan kijelentett államalapelve, hanem a nemes-tömegek legbensőbb öntudatába hatolt hitcikkelyé is válik.

Egyes nemesi fokozatok tényleges megkülönböztetése régebben sem történt, sőt majdnem minden szaba-

dalmi és kiváltsági okiratok az összes nemesség számára állíttattak ki. Ezért tekintik aztán későbbi évszázadokban a nemesek egyenlőségét, mint valami önként értetődő dolgot. A czimnek, — melylyel a nemesek egymást, lettek legyen bár gazdagok vagy szegények, az államban magas vagy alacsony állást elfoglalók, illeték: panie bracie, panowie bracia, testvér úr, testvér urak, mely élénken emlékeztet a képzelt egyenlőségben levő koronás államfők személyes érintkezésére, — a törzsökös együvértartozás mély érzületében már rég meg kellett gyökerezve lennie.

A XVII. század óta az országgyűlés is aggodalmasan örködött az egyenlőség formalis fentartása fölött. Az 1690. constitutio történetesen kis nemességről beszél; de csakhamar kijelenti a következő országgyűlés, hogy ez tévedés; minden nemes ember egyenlő és nincs sem nagyobb, sem kisebb nemesség. A nemesi egyenlőség, mint sarkalatos jog, 1768. évben hozatik be s még az 1791. constitutió is még mint teljes érvényben állót ismeri el. Államiratokban és állambeszédekben a nemesség egyenlőségét folytonosan, nemcsak passive, mint most mondani szoktuk, a törvényelőtti egyenlőséget, hanem active, mint a lengyel állam főalapelvét emelik ki Zamojski ezen alapjog hangsúlyozásával kiküzdé 1573-ban az összes nemes emberek számára a jogosultságot, hogy a királyt személyesen válaszsák. Górnicki, elragadtatva az összes nemes emberek egyenlősítése által, «Észrevételek a választásról» című híres röpiratában így kiált fel 1578-ban: «Mondd meg nekem, hol van a világon ilyen szabadság! A legszegényebb nemes szavazata annyit ér, mint a leggazdagabb uré . . . Itt számíttatnak, nem pedig mérlegeltetnek a szavazatok». Büszkén hangzik egy

lengyel közmondás: «Nemes ember a maga nemzetségében olyan, mint a vajda!» Midőn a százszok alatt az egész politikai ékesszólás a hála-, dicséret- és szerencsekiváno ömlengésekre szorítkozott, a köztársaság más megmérhetlen jelességei mellett soha sem feledkeztek meg az egyenlőségről. «Mi a mi köztársaságunkban», így szónokolt a koronai konyhamester mint követ az 1740-ki országgyűlésen, «mindnyájan egyenlők vagyunk egymással, és mit sem tudunk az uraságokról . . . olyan nemes ember, a kinek csak egyetlen egy falva van, éppen olyan, mint más, a ki ezer faluval dicsekszik. Őseink a lengyel nemességet többre tartották a császár és királyok által nekik felajánlt minden méltóságnál és azt mondták *sufficit nos Polonos nobiles esse.*»

Ez utóbbi axiomát állítólag a lengyel nagyok 1515-ben mondták ki, a kiknek I. Miksa a következményekben gazdag pozsonyi congressuson arany gyapjat és birodalmi hercegi méltóságokat ajánlott fel, s a mely axiomát a lengyel nemesség már a XVI. században nagyon gyakran önérzettel szeretett emlegetni.

Republikánus és saját állami önérzettel nyilatkozott a nemzet a hűbéri czímek ellen, melyeket csak külföldi uralkodók adhattak. Zamojski János, Sapieha Leo többször utasítottak vissza idegen nemesi neveket és rendeket. De a kisértet nőtt; a lengyel nemes már a XVII. században nem akadályozhatta meg, hogy Európában tett utazásai közben gróf úrnak ne szólítsák, bár mily hangsúlylyal mondotta legyen is magát csakis *eques Polonusnak*. Ekkor az 1638. és 1641-ki *constitutio* szigorúan eltiltotta a hűbéri nevek elfogadását vagy az utánok való járást, sőt az 1673-ki *constitutio* mindenkít, a ki ez ellen cselekedett, becsstelennek nyilvání-

tott. Kivételt tett néhány vörös-orosz és litván család, melyeknek elnézésből vagy határozott jóváhagyással a régi benszülött czimeik : knjaz, ksiaze, princeps, fejedelem már korábban meghagyattak; ilyenek voltak a Czartoryski-, Sanguszkó-, Wiśniowiecki-, Ostrog-, Zbaraski-, Lukomla- és Radziwill-családok; valamint a Myszkowskiak és örököseik, a Wielopolskiak, kiknek VIII. Kelemen pápa a marchese-méltóságot adományozta; továbbá a Teczyńskieik és Oleśnickieik, kik, miként az 1590-ben kihalt Gorka-nemzetség (a sziléziai határ mellett fekvő Görchen város urai, Nagy-Lengyelország leghatalmasabb családja a XVI. században), a császártól grófokká tétettek. De ezen megtűrt elnevezéseknek semmi anyagi jelentőségük sem volt; a XVI. században a litván kenézek, kik czimeik alapján a lengyel senatusba való bebocsáttatást kérték, mint Bielski, az egykorú lengyel krónikás beszéli, gúnynyal utasítottak vissza.

Mindamellett a XVIII. században mind több és több volt a nemesi cím, noha a két Ágost pactum conventumai az egyenlőség és czímtelenség fentartására irányultak; starosták és senatorok fiai elkezdtek magokat nyilvánosan grófoknak aláírni és a birodalom megdőltekor idegen nevek egész özöne szakadt az országra. Még az országgyűlés is alkalmazkodott az uralkodó szokáshoz, eltúrta a hűbéri jelzéseket és Poniatowski király rokonainak hercegi címet adott. Az osztozkodó hatalmak aztán nagy mennyiségben creáltak a grófokat és hercegeket.

Azon időben tehát a mágási rend külsőleg is fölébe emelkedett a köznemességnek. Ugyanis az állam összeroskadásával, a lengyel nemesség középkori, nem egészen határozott tagozata felbomolván, formalis befejezést nyert

az a mozgalom, mely az országot évszázadokon át emésztette. Az egyenlőség elve ellen mindig volt egy élénk oppositio; és a hatalmas családoktól kiindulva, ezen nem mindig világosan előtérbe lépő ellenállás oly erős volt, hogy a nemesség egyenlősége Lengyelországban soha sem volt eszménynél több. Éppen úgy, mint az egyhangúság!

A lengyel szabadoknak igazi, a fennálló viszonyokon nyugvó egyenlősége soha sem volt meg, másfelől a birodalom végeig szorosan beosztott rangfokozata sem volt.

Minthogy azonban, szerintünk, valamely állam alkotmányát életének valódi és kiható feltételeiben kell keresni, nem szabad annak beismerésével megelégednünk, hogy az állampolgárok egyenlősége a lengyel jogrendszer postulatuma volt; szem előtt kell tartanunk a kivételeket is, melyeken az anyagilag oly különböző helyzetű testületben, mint a minő a lengyel nemesség volt, az egyenlőség elve megtörött.

A középkori német birodalom hűbéri hatalma hét *«Heerschild»*-re volt beosztva, azon szolgálatokhoz képest, melyeket az egyes vasallusok az összességnek tettek. Lengyelországban is már kezdet óta kellett egyenlőtlenységnek beállania — azon érdemek következtében, melyeket az egyes az állam irányában szerzett. Igaz, a nemzetségek teljesen szabad tagjai ősidőtől fogva annyiban egyenlőknek voltak tekintendők, hogy összességüket demokráciának lehetett jelezni, de ez katonailag szervezett demokrácia volt. És vezérek a hadban, valamint tanácsadók a békében a jelentékenyebb nemzetségek legjelentékenyebb férfiai voltak, a mint még ma is a montenegrói fejedelem tanácsa a törzsfőnökökből (vajdákból) áll. Állásukban, mint a fejedelem tisztviselői, barones-eknek, sőt comites-eknek neveztettek, de minden tekintetben

szigorúan megkülönböztetendők a nyugot hasonnevű feudális uraitól, a kikkel még kevesebb közös vonásuk van, mint például ma valamely continentalis főrendiháznak a house of the Lords-szal.

Szorosan vett öröklési rend a báróságban nem volt, mindazonáltal jobbára nemzedékeken át megmaradt a báróság egyes nemzetség tagjainak s következőleg azon családoknak, melyek a meglazult nemzetségi kötelékből a legkiterjedtebb földbirtokot vették ki. Mióta a földbirtok a nemes ember lényeges ismertető jelévé lett, a leggazdagabb territorialis urak a legjobb nemeseknek kellett hogy tekintessenek. Hivatalosan ugyan vissza-utasították ezt a következtetést, de privatim annál inkább érvényben volt.

Továbbá a nagy családoknak, melyekből régi gyakorlat szerint a király tanácsosai kerültek ki, a közönséges nemesség felett álló különös rendnek kellett előtűnniök, mint az ordo senatoriusnak az equester fölött. Így beszélnek a XVI. század írói, még ha egyénileg a különbség nélküli egyenlőség mellett vannak is, a tényleges viszonyok elismerése mellett, a proceres vagy ciceróiasabban szólva, az optimates rendjéről, ellentétben a nobilitas-szal. Lengyelül egy főnemesi család tagja pánnak neveztetik, szemben az egyszerű szlachcie-szal. Csak egy hiányzott a lengyel főnemességnek a csehországi úri renddel és a magyarországi főrendiházzal való teljes egyenlőségéhez: nem volt állami tekintély által lefelé lezárva; a hozzátartozó családok száma nem volt határozottan korlátozva, hanem folytonosan, zaj nélkül egészítette ki magát egyszerű nemesi, de lassanként birtokhoz és tekintélyhez jutott házakkal, olyan formán, mint a hogy az angol gentry az alsóbb néprétegekből állandóan növedéket vesz

föl magába. Ilyen, Dahlmannel szólva, «szerencsés bizonytalanság», nem kerülhette ki a két rend közti heves érdekharczokat. Más pártokat, mint a melyek az urakra és nemesekre való társadalmi megoszlásban gyökereznek, a lengyel állam az alkotmányviszályig, mely pusztulását megelőzte, nem ismert; és ugyanazon ellentétek tagadhatlanul ma is tovább hatnak.

A fehérek és vörösek, mint az 1864-ki berlini lengyel pör vádirata által bizonyos mértékig hitelesekké lett elnevezések hangzanak, az arisztokraták a nemességen belül és a nemesi demokraták, nem a mi napjaink, hanem a XV. század óta határozzák meg, kölcsönös surlódásaikkal, Lengyelország benső történetét.

A szlachta myriadjai 1537. évben erőszakosan keltek föl Lemberg rónaságán király és senatus ellen, kiket azon szándékkal vádoltak, hogy cseh és magyar mintára örökölhető úri rendet akarnak alapítani hűbérczímekkel. És mivel az osztrák ház tagjait, kik a későbbi lengyel interregnumokban igen gyakran lengyel főurak támogatásával mint trónkövetelők léptek föl, hasonló tervekkel gyanúsították, heves harcok folytak szakadatlanul.

És az eredmény?

Elzárt, örökölhető címekkel kitüntetett s politikai meghatározott előjogokkal ellátott mágnási rend a lengyel állam bukásáig nem fejlődhetett ki.

Míg e tekintetben a törvényes nemesi egyenlőség fölfelé semminő jogi változtatást nem szenvedett, és míg a nemességben levő fokozatok, minők Litvániában, orosz befolyás következtében, fennállottak, vagy Maszoviában, hol az úgynevezett wlodikok a szlachta és a kmetek között mintegy középállást foglaltak el, lengyel törvények által eltöröltettek, lefelé ugyanazon elv megszorí-

tásának két módja maradt épségben, a lengyel alkotmány állandó sajátságaként.

A földbirtok nagysága nem nyújthatott semminő elő-jogokat; de a ki egészen birtok nélkül volt, nem élvezte együtt a többivel a nemesség egyenlő jogait, ha kimutathatta is tekintélyes nemzetségtől való származását.

A régi lengyel jogtételből, hogy szabad javakat csak szabad emberek birtokolhatnak; hogy közvetlenül csak a királytól függő földbirtokosoknak nemeseknek kell lenniök, már a XIV. és XV. században a következő elv fejlődött ki: minden nemes embernek földbirtokkal kell birni. A nemesi születés már nem elég többé a kiváltságok teljes élvezetére, csak a ki bene natus és possessionatus is egyszersmind, vétetik testvéreivel egyenlő számba. A birtoktalan, impositionatus (golota, vagyontalan) a törvényekben és szokásjogilag szigorúan meg van különböztetve a possessionatustól. Passive más peres eljárás, más büntetések alá esik; active nincs joga közhivatalokra és állami tanácskozásokban való részvételre. (1505. és 1569. constitutio.)

E jogszabály következménye: a családi javaknak a végtelenségbe menő progressiv feldarabolása volt. Egy fiú sem maradhatott örökség nélkül. Ezért fejlődött ki Lengyelország némely vidékén, hol a teljesen szabadok száma a középkor századain át csonkítatlanul maradt fenn, igen gonosz egy pauperismus.

«Nyolcz oszmianai nemes egy kecskét hajt a vásárra», tartja egy lengyel példabeszéd. Maszoviában, hol a nemes emberek száma néha a lakosság létszámának felét elérte, nem ritkán lehetett látni egy-egy magdeburgi holdnyi terjedelmű nemesi birtokokat, melyeken a boldog birtokos mezitláb, de sarkantyúval a sarkán és hüvely-

nélküli régi karddal, vagy pedig kardnélküli hüvelylyel a vállán ásott és kapált. «Ha ráfekszik a kutya egy nemes birtokára», gúnyolódék a vörös-orosz paraszt, «farka a szomszéd telket éri.»

És e birtok-elforgácsolódás daczára is oda jutottak a dolgok, hogy a nemesség jelentékeny része földbirtok nélkül maradt. Ennélfogva a szokás későbbi időkben nem szüntette meg az impositionatusokra vonatkozó korlátozásokat, hanem kiterjesztette a birtokosok jogait ezek közeli rokoni- és nemesi szolgálaira (1768-ki constitutió), ebben is, mint mindig, csak az érvényben levő szokást erősítvén meg. Ha a nemesség körében három fokozatot különböztetünk meg, gazdag, mérsékeltlen vagyonos és birtok nélküli nemességet, természetes viszony támad az első és a harmadik fokozat között. És valóban, Lengyelország mivelődéstörténetében a legsajátságosabb viszonyok egyike az a szolgaság, melybe a lélekszámot tekintve, a lengyel nemességnek majdnem a fele belekerült, a mágnásokkal szemben. Az ország nagyjainak udvartartásai és kíséreteik az ország- és tartománygyűléseken csaknem kivétel nélkül szegény nemes emberekből állottak. A birtoktalan, ily támasz hiányában, nem volt részese a nemzeti egyenlőségnek.

Épp oly kevésbé az ujonnan nemesített és gyermekei. Már a wiśliczai statutum is magasabbra becsüli a miles famosust, vagyis a régi származású nemest, mint a scartabellust és a «miles a kmetone»-t, kik alatt minden esetre új írású nemesekeket kell értenünk. És az ujonnan meg-nemesített a legkésőbbi időkig nem részesült a szabadok teljes jogosultságában, hanem csak másod unokái, hacsak a nemeslevélben világosan ki nem mondatott «praeisco scartabellatu».

E pont a nemesség megszerzésének különféle módjaihoz vezet el bennünket.

Legtermészetesebb és legáltalánosabb módon születés útján szerezhető a nemesség. A nemes ember minden törvényes gyermeke tagja az apa nemzetségének, és 18 éves korában, mely a harczképesség kora, a *testvérekkel* egyenlő. Az anya nemesi származása nem szükséges. Balházasság fogalma, e nehéz pontja a német jognak, ismeretlen Lengyelországban. «Nem az orsón, hanem a kardon fordul meg», mondja a lengyel s megelégszik a tétellel: «Uxor sequitur maritum».

Ellenben a szász jognak azon elve már korán meg volt honosodva Lengyelországban, mely szerint az olyan nőtől származó gyermekek, a ki a férjnek előbb ágyasa volt, sem öröklésre nem jogosultak, sem nem nemesek. Daczára annak, hogy a pápai bulla, mely a Sachsenspiegel illető helyét más tizenhárommal együtt kárhoztatta, Sándor király alatt 1505-ben mint Lengyelországra érvényes elismertett és a Laski törvény-gyűjteményébe felvétellett, a régi jogi felfogás mégis érvényben maradt a lengyeleknél, a mint ezt későbbi constitutiók 1578. és 1633-ból bizonyítják. Ennek oka egyszerűen a régi nemzetségi érzület kihatása volt; házasságon kívüli gyermekek nem a nemzetségben születtek és csak az összes nemzetségi tagok beleegyezése mellett lettek volna a nemzetségbe fölvehetők.

Általában minden adoptióhoz is az egész nemzetségnek beleegyezése kívántatott meg. Ebben persze legtöbbször csak külföldi nemes emberek részesültek. Litván családok tömeges adoptiója a lengyel nemzetségek részéről 1413-ban történt. Akkor 56 lengyel nemzetségbe recipiáltak litván nemesi családokat. A nemzetségi kötelék

meglazulásával az adoptio immár nem volt többé ellenőrizhető; 1601-ben teljesen eltiltatott; a ki nem nemest vesz föl nemzetségébe, maga veszi el a nemességet.

A nemesítés, a Piastok idejében, az uralkodónak kétségtelenül gyakran használt előjoga volt.

Sok nemzetség eredetét hagyományosan valamely hőstől származtatta, melyért az őst a fejedelem teljes jogú milesnek nyilvánította. Úgy látszik, e királyi praerogativát utoljára István gyakorolta, ki Rettenetes Ivánnal való háborújában egy parasztot megnemesített. Azon időtől fogva a király által tett nemesek, az equites aurati, városiak voltak, kik a krakkói piacon történt koronázás után lovagokká üttettek. Hogy e lovaggá ütés színjátéknál több lett volna; hogy az equites aurati, bár csak részben is, örülhettek volna a nemesi kiváltságoknak, nem mutatható ki.

A nemessé tevés joga átment az országgyűlésre, de nem gyakran érvényesült. Az országgyűlés ebbeli tevékenysége jobbára az indigenatus-osztogatásra szorítkozott; idegen nemes embereknek lengyel nemesek jogai adtak meg. Az országgyűlés által indigenatussal vagy nemességgel megajándékozott összes személyek száma 1764-ig csak 1856-ra ment. Az 1791-ki constitutio az országgyűlés útján történő, efféle nemesítéseknek rendkívüli szaporítását szabályszerűn kilátásba helyezte. És meg is kezdték a megvalósítását.

Hasonlóképen a nemesség megvonása: az országgyűlés vagy legalább az országgyűlési bíróság kiváltsága volt. Kimutathatólag csak ritkán történt meg és általában képzelhető is csak akkor volt, miután a nemzetségi öntudat eltűnt. A becsstelenség büntetésének rendszerint maga után kellett vonnia a nemesség elvesztését is; de sokszor

gyakoroltak elnézést és a restitutio in integrum Lengyelországban általában valami nagyon közönséges dolog volt.

A nemesi jog önmagától semmis lett, ha valaki azon föltételeket, melyek alatt nemesítése vagy indigenatusa történt (későbbi időkben legtöbbször áttérés a katholicismusra), nem teljesítette; ha a nemes az országgyűlés beleegyezése nélkül nem-nemeseket vett föl a nemzet-ségébe és ha a lovag városi foglalkozásra adta magát, kézműves, vagy korcsmáros lett, vagy pedig fonttal és singgel mért. Az utóbbi határozatot 1775-ben hatályon kívül helyezték. A nagykereskedés soha sem ártott a nemesi jognak.

A nemes nő, ha nem-nemeshez ment nőül, eo ipso elveszté jogait.

A ki nemesnek adta ki magát, a nélkül, hogy nemes lett volna, minden vagyonát veszté, melynek fele a följelentőnek jutott (1589. constitutio). Ha valakinek nemessége kétségbe vonatott, az ellenkezőt azonnal bizonyítani kellett. (Német jogi elv szerint a bizonyítás kötelezettsége a panaszlottat terheli.) Főbizonyítékul szolgáltak a rokonok, kik ismeretes nemességgel birtak. A hamis panaszló büntetése, ki a saját nemességét képes volt bebizonyítani, 60 márka és félévi toronyba záratás volt; ha nem volt nemes, Nagy-Lengyelországban halállal, Litvániában pedig pellengérrel lakolt. Lippomano, a velencezi követ, 1574-ben jelenti, hogy a nemesség vitássá tételekor vádló és vádlott életet állítottak élettél szembe s hogy a pervesztes fél a törvény oltalmán kívüli állapotba jutott.

Hogy hasonló esetekben az existentia koczkára tétele valóban indokolt volt, az iránt tisztában leszünk, ha közelebbről ismerjük azokat a hatalmas és sokféle jogokat,

melyeket a valódi egyenlőséget igénylő, teljesen szabad ember élvezett. Az érvényes nemesség előfeltétele: a szabad javak birtoka, egyszersmind kizárólagos joga volt a lengyel nemességnek. Nem csak hogy a városlakókat 1426. óta ebből kizárták, de a Jagellók uralma óta király és egyház is csak az országgyűlés külön engedélyével örökölhetett nemesi javakat. A birtoknak birtoklásával a XIV. évszázad óta megközelítő, 1573. óta pedig föltétlen rendelkezési jog volt összekötve a röghöz kötött alattvalók felett. Ezek vagyona és élete a földesúr kezébe van letéve.

A szabad birtokokon netalán előforduló ásványok is a birtokost illetik; bánya-regalék Lengyelországban ismeretlenek.

A nemesi birtokok adómentessége Lajos óta majdnem teljes. Később kiterjesztetik az ingó javaknak, is minden vám és adózások alóli mentességére, sőt még szabad használatára a sónak is, melyet a köztársaság kiaknázzhatlan sóbányáiból, különös fáradság nélkül, merítenek és költségmentesen szolgáltatnak ki minden nemes embernek.

Hozzájárul a birtok szabadságához annak biztonsága; elkobzásnak csak felség- és hazaárulás esetén van helye; fenyegetésként gyakran használták, de a nélkül, hogy alkalmazták volna.

A nemes ember háza sérthetetlen, nem-nemes bűnösöknek menedéket nyújt.

Habeas Corpus is van; Jagielló adta ki 1422-ben Jedlinóban a híres statutumot: *Neminem captivabimus nisi jure victum*, — ebben is már érvényben levő szokást erősítvén meg. Birói végzés nélkül az elzárás csak az *in flagranti* rajta kapottat érheti; az 1768. *constitutio* azonban az *in flagranti* határidejét egy évre és

hat hétre terjesztette ki s ez elismerésre méltó megszorítás volt, melylyel a nemesség a maga féktelenségét korlátozta.

Általában a nemességet halálbüntetés nem érhette és torturának alávethető nem volt. A lengyel nemesi jog és a római civitasnak párhuzamosításából származó eme föltevés azonban ellenkező eseteket sem gátolt meg.

Eme nagyfokú biztonsági kiváltságokat, a nemesség beleegyezésével, leginkább akkor szegték meg, ha az 1573-ban ünnepélyesen biztosított hitszabadság korlátozása forgott szóban. Lyszczyński és Unruh nemes emberek ellen 1688. illetőleg 1715-ben alkalmazott szörnyű véres ítélet épp úgy kétségtelen belemarkolás volt a biztonságba, mint már előbb az arianusok kiűzése. Így rombolta le a nemesség, áldatlan elvakulásában, egyszerre két legszebb jogát. Hogy a gondolat- és hitszabadságot megsemmisítse, mely ötven éven át Lengyelország ékessége volt olyan időben, mikor Európában mindenütt a leghevesebb fanatizmus uralkodott, a személy, lakás és tulajdon biztosítékait áldozta fel a nemesség.

Az alapjogoknak a XVII. század végével beálló megkárosításaért a politikai szabadságok kiterjesztése nyújtott teljes kárpótlást. A hivatalokra való jogosultsághoz, mely az utolsó Piastok óta kizárólag az egyenlő lengyel nemesség osztályrésze volt, úgy hogy még a király rokonai sem viselhettek semminő lengyel méltóságot, a politikai véleménynyilvánítás teljes szabadságához, mely a Jagellók alatt fejlődött ki és politikai büntetlenséggé lett; a lengyel trónra való várományhoz, melyre 1573. óta, de még inkább 1575. óta minden szabad lengyel kétségtelenül épp oly képes volt, mint a királyválasztás activ személyes jogára, minden lengyel nemes ember azon jelentékeny joga járul hozzá, mely szerint

egyedüli szavazati jogával megakadályozhat tanácskozásokat és feloszlathat gyűléseket, a melyekben részt venni jogosítva van. A liberum veto annak idején épp úgy érvényes volt a birtokos nemes emberek személyes összejövetelein, mint a követek közt az országgyűlésen. Ezt a ténytet nemcsak a szász időből származó számos példa, hanem az érdeemes danzigi Lengnich határozott tanúságtétele is bizonyítja. Az 1768-ki constitutio, mely a tartománygyűléseken a szavazattöbbséget hozta be és az 1791. évi constitutio, mely a lengyel szabadság személfényét, a nie pozwalam-ot teljesen megszüntette, nem hathatott többé eredményesen.

E szerint a nemesi individuum, a kiterjedt fajnak: az eques polonusnak minden példánya képessé tétetett arra, hogy a lengyel államot minden pillanatban felvillanyozza és tőle a functióira szükséges képességet időnként ismét el-elrabolja; — előlegezése azon találmánynak, a melyen a mai telegraphia alapszik.

Ez utóbbi elv magában foglalja már mindazon biztosítékok összegét, melyeket az egyes az állam részéről való elnyomatás ellenében kívánhat; ez szorította háttérbe a hatósági erőszakkal szemben az ellenállás jogát. Jogában állott ez kezdettől fogva a lengyel nemesnek, épp úgy mint a germán szabad embernek; és a mint halljuk, hogy «a törvényes insurrectio szent alapelvét» az angol állam alapjaként jelzik, úgy szervezkedett Lengyelország folytonosan újjá, de mindig csak ideiglenesen modern állammá, a minden nemes ember részére egyenlően biztosított confoederalis jog által. Minden nemes embernek megvan 1791-ig az érintetlen joga, hogy a magához hasonlókkal egyesüljön, a közügyeket nyilvánosan megbeszélje és ezen egyesülés többségi határozatait

erővel államtörvénynyé tegye. Daniele Manin, velencei dictator kedvelt mondása: «Cospiriamo nel chiar del sole» Lengyelországban állandó és szószerinti kivitelre alkalmas volt.

Ez az apellatio a fegyver döntésére, mely ó-germán és ó-szláv módon a nemes embernek polgári és büntető ügyekben mint jogeszköz is megengedettett, egyfelől nemzetközi jogi, de nem államjogi nézetek határozott bélyegét viseli magán; másfelől pedig szorosan összefügg a nemesség általános hadkötelezettségével, mely elméletileg az állam bukásáig egyedüli, de elegendő ellensúlynak tekintetett a nemesi jogok túlaradó teljességével szemben.

A valóságban ez a kötelesség is, melynek teljesítését soha sem vették oly szigorúan, mint a jogok csorbitatlan élvezetét, illusoriusnak tekinthető, a mióta a honvédség (sic!) (obrona krajova), vagy az összes hadkötelezettek csak az összes követek hozzájárulásával és, a dolog mélyére tekintve, az összes nemes emberek beléegyeztetésével hivatnak be. Oly kötelesség azonban, melyet az érdekeltek fél mindig csak szabad akarata szerint teljesíthet, jogi értelemben véve, már nem kötelesség, hanem oly tevékenység, melyet szintűgy jognak is lehet minősíteni.

Ha egybevetjük a felsorolt összes jogosítványok foglalatát, melyek nagyobb részint minden írásbeli följegyzés nélkül a szokásban annál mélyebben gyökereztek, az egyéni erőnek teljes féktelensége, az uralom alatt állóknak teljes biztonsága áll elő az államhatalom részéről való jogellenes cselekvények ellenében, szóval előáll oly szabadság, a minő soha és sehol nem létezett.

De mint Lengnich mondja, «ez az oly nagyon magasztalt lengyel szabadság csak a nemesség javára szolgál»,

és ez által a mi szemünkben kiváltság jellegével bír. A régi lengyelek előtt nem tűnt fel természetellenesnek, hogy az államot az ország lakosságának csak egy kisebbsége alkossa. Persze a lengyel nemesség, minthogy ez nem egy hűbérúr akarata folytán emelkedett alúlról fölfelé, hanem mivel a régi közszabadság residuumaként vált ki, számra nézve is jelentékenyen erősebb volt, mint más országok mesterségesen fölemelt kiváltságos rendje. És a lengyel nemesség, mely származásra nézve a nemzet magva, a tiszta nemzet volt, arra is elég erős volt, hogy magát emphasissal politikai tekintetben nemzetnek, naródnak, populusnak nevezze. Ha a lengyel köztársaság lakosságát 8 és 13 millió közt ingadozónak vesszük, e számból átlag 10 százalékot nemesnek tekinthetünk; miután az adatok, melyek szerint a nemesség fegyverfogható része, a mennyiben a XVI. és XVII. században királyválasztásra és általános fegyverbe-hívásra összegyűlt, 150,000—250,000 főre ment, körülbelül egy milliónyi nemesi lakosságra engednek következtetni.

Ha most fontolóra vesszük, hogy az ókor demokratiáiban is csak egy kisebbség vett részt az állam ügyeiben; hogy a mi mostani államainkban is csak egy kisebbség él öntudatosan és hogy oly sokoldalú és költséget követelő tevékenységet a közügyek irányában, a minőt a lengyel állam a maga tagjainál föltételezett, csak egy birtokos kisebbség gyakorolhatott; akkor nemcsak megmagyarázhatónak fogjuk találni, ha e lengyel állampolgárok (cives, obywatel), miután az államhatalmat már egyszer elfoglalták, minden más országlakost az államhatalomból határozottan kizártak.

Ne vádoljuk egyoldalúan a lengyeleket, hogy egyedül saját hibájok folytán jutottak a társadalom igazság-

talan szervezetébe. A jobbágyság, sőt a teljesen szigorú rabszolgaság, antik és keleti értelemben véve, az újabb évszázadokig, az angolok kivételével, minden európai nép-nél jogérvényes állapot volt. Olyan tény ez, a melyet nagyon is gyakran nem vesznek figyelembe! Sok történetíró és jogtudós átszellemült tekintettel hirdeti, hogy a kereszténység irtotta ki Európában a rabszolgaságot! Nos, nézzetek a XVI. századbéli Olasz- és Svédországot, egészen eltekintve a keresztény időszámítás első évezredétől, pénzen vásárolt házi és mezei rabszolgákat fogtok találni. Lengyelországban a valódi szabadok rendje minden esetre sokkal csekélyebb volt, mint más országban, az igaz! de éppen a kereszténység behozatala és ennek következményei szaporították föl Lengyelországban a rabszolgák és jobbágyok számát, és súlyosbították helyzetüket. Ezt Lelewel meggyőzően mutatta ki.

Alig nyerte meg aztán a Jagellók alatt a nemesség az önmaga fölötti törvényhozás jogát, midőn az egész többi lakosságot csak rendelkezéseinek tárgyául kezdi tekinteni s a római jogfogalmak világítása mellett az összes nem-nemeseket, daczára a köztök fennálló különbségeknek, megvetőleg plebejusokként foglalja össze. Jobbágyok és rabszolgák egygyé olvadnak össze; a zsidók- és város-lakóknak alig juttatnak magasabb állást. Ebben a lengyel nemességet persze nem lehet bizonyos önkényes elvakultság alól fölmenteni; de ilyen elvakultságba esik majdnem minden ember, kinek a sors saját embertársai fölött felelősség nélküli hatalmat ad a kezébe. Hogyan volna másként elképzelhető, hogy évtizedünkben, a rabszolgaság miatt, példátlan kegyetlenségekkel négyéves háború törhetett ki, mikor már régen be volt bizonyítva, hogy a szabad munka biztosabb és jövedelmezőbb.

Az uralomvágynak minden emberben lakozó méregcsirája egész nemzetek jogfejlődésére nagyon is veszélyes.

Hogy azonban a lengyel nemességgel szemben az összes többi rendek majdnem egyenlő semmiségbe sülyedtek le, az sem példátlan. Bárhol emelkedett legyen is az újabb évszázadokban valamely rend az ország többi társadalmi rétegei fölé, az utóbbiakat egyenlő színvonalra nyomta le sarkai alá. Így tűnik el a spanyol királysággal, a német fejedelemségekkel szemben minden befolyása a többi rendnek. A tizenhetedik évszázadban souverain birodalmi rendek uralkodnak Németországban, souverain birodalmi rendek Lengyelországban. Itt sok száz fejedelem, ott sok ezer nemes ember tiport le maga előtt minden más hatalmat és erőt. Itt mindenki, a kinek közvetlen földbirtoka volt, a byzanci imperatort másolta, kit egy *lex regia* korlátlan basileussá galvanizált; ott a szabad földesurakból álló lakosság csupa királyokból álló népet tett magának mintaképül.

De mi a lengyel nemességet károsan tüntette ki, az az újabb elemek fölvétele elől való szigorú elzárkozása volt. Teljesen kasztta lett. A lengyel államjog is, az angol is arisztokratikus; a különbség a kettő között lényegesen azon módon keresendő, a mint a gentry és a szlachta önmagát kiegészíti. Amaz az érdem és befolyás szabad emberi versenye által, emez pusztán a vérrokonság szigorúan természettörvényi útján. Ily megkötötten szervezett rendnek szükségképen el kellett fajulnia.

Hogy miként jutott oda a lengyel nemesség, hogy friss erők fölvételét magától elutasítsa, azt csak úgy érthetjük meg, ha egyfelől figyelembe vesszük az ó-germán jognézletet, mely szerint szabadság és nemesség a vérben gyökerezik, másfelől szem előtt tartjuk a germánnal oly

bensőleg összefüggő lengyel jogrendszer fiatal voltát. A lengyel nemesség nem engedhette meg, hogy a paraszt, a ki Hamtól származott, vagy a városlakó, a ki bizonyíthatólag német eredetű volt, vele valaha egyenlő legyen; tehát nekik vagy éppen nem, vagy csak szűkösen engedhette meg saját jogainak élvezetét. Különben hűtelenné lett volna az elvhez, mely őt magát összetartotta, azon alapelvhez t. i., hogy csak emlékezetet meghaladó teljes szabadoktól való származás feltételezi a lengyel nemességet. Bizonyosan ez okból történt az, hogy a megkeresztelt zsidóktól, kiknek jámbor buzgalom nemesi kiváltságokat engedélyezett, az 1764. constitutio által a nemesség visszavonatot. A mit a nemesség a maga királyaitól elvett, szilárd alapkő gyanánt megtartotta a maga számára: az örökölhetőséget, a minden okoskodó vizsgálódásnak véget vető, isten kegyelméből való jogot.

Tehát egészen kizárólag a maga számára vette igénybe az állam vezetését, melynek fentartása az alsóbb rétegek feladata volt. Reánk nézve különös munkafelosztás, de érthető olyan időben, melyben test és lélek közvetlen ellentétek valának. A test — melegágy, csak arra jó, hogy az égi virágnak, a szellemnek a maga aetheri lételéhez szükséges materialis tápanyagot szolgáltatassa; éppen így Lengyelország lakosságának zöme átok- és nyomor-sújtottan, helotaszerűleg, oly bánásmódban részesítve, mintha nem is ember, csak dolog volna, hogy az államnak a dologi szükségleteket szolgáltatassa. És mint a lengyel államjog alanya, mint maga az állam, emelkedik e széles rabszolga-réteg fölé a lengyel *nép*, a naród polski; magát, átérzett antik módon, a demos Athenaios- és a populus Romanushoz hasonlóvá tévén.

Látjuk tehát, hogy a lengyelországi isteni világrend,

mely név alatt az egykori Németország hasonló társadalmi szervezetét jámborul káromolva visszakivánták, sajnos ellentéteket foglalt magában, de mint minden rossz, ezek is könnyen megfejtethők. Azonban vele járt a lengyel *jellemmel*, hogy a nemes emberek nyomása nem volt oly súlyos és nem érezték oly nehéznek, mint a minőnek a szigorú jogszabályok szerint látszik; s hogy viszont minden egyéni erő fölszabadítása éppen a lengyel államban veszélyesebbé lett, mint a hogy az elvont elv szerint sejteni lehetett. Ha már a középkori germán jogépítmény az egyes existenciák korlátlansága folytán tönkre ment, hogy helyet engedjen a *razione di statonak*: úgy egy hasonló rendszer a még fiatalos lengyel nemzetnél mindent inkább rejthetett magában, mint a tartósság biztosítékát, — mihelyt a szomszéd országokban a fölvilágosult abszolutismus uralkodóvá lett.

A lengyel társadalom, a magán nemes emberek aggregatuma, az állam volt — *sans phrase*; itt e két fogalom azonossá lett. Ezen fölemelését a társadalomnak állammá vagy ezen felosztatását az államnak társadalommá, magában véve semmi esetre sem lehet elítélni. De ki kell jelenteni, hogy az állam- és társadalomnak illetően egybeolvasztása mellett mindazon erényeknek és hibáknak, melyek az egyes jogalanyokkal közösek valának, az államéletben a legvilágosabban kellett kifejezést nyerniök. Ám a lengyel jellem alapvonását a nagy lengyel tudós, Bandtke szavával: «*rhapsodikus lény*», lehet kifejezni. A vérmes temperamentum sajátásaiból magyarázható meg minden lengyel kiváló tulajdon és fogyatkozás, hirtelen felbuzdulás és gyors kimerülés, nagylelkű önfeláldozás és szeretetre méltó könnyelműség, büszke bátorság és hiú gyöngeség. E fiatalos ruganyosság, e ruganyos

tevékenység, mely többé-kevésbé minden szláv népet jellemez, egyes férfiaknál nagy eredményeket mutathat föl, mint a hogy az újabb oroszország typusa, Potemkin herczeg mind ezen tulajdonokat a legnagyobb mértékben birta: de ily alkatú lényekből álló egész nemzetet, melynek a maga államát személyesen kell kormányoznia, bajosan kísérhet szerencse. Akkor az államnak is szükségképen oly rhapsodikuson kell dolgoznia, mint az egyesnek és valóban látni fogjuk, hogy a lengyel állam legtöbb határozata és intézménye csak ad hoc valamely átmeneti hatásra volt alkotva; az újabbkori évszázadok nagy politikai élete azonban perpetuum mobile, megállapodás és nyugpont nélkül és a nagy hajtóművezetben levő szögek és kerekék, melyek azt vélik, hogy bár csak pillanatra pihenhetnek, irgalmatlanul tova fognak röpíttetni.

Hogy a lengyel állam általában még két évszázadig fennállott, miután azt a lengyel társadalom elnyelte volt; miután a maga nemesi demokracziájában az arisztokrácia és népuralom hátrányait: az állandóságot és gondtalanságot egyesíteni kezdé; miután minden oldalról biztos bukását megjósolni kezdték; miután világossá lett, hogy antik minta szerinti kevés polgárral bíró állam rövidebb életű kell hogy legyen, mint az újkor demokratam monarchikus birodalmai: ezt ismét csak abból lehet megmagyarázni, hogy a lengyel államjog teljesen kielégítette a lengyel társadalom szükségleteit. És bárminő lett legyen is a lengyel alkotmány; bár mily nehezen érthető legyen is az, a maga különös szabványaiával, a mi modern tekintetünk előtt: teljesen megfelelt a sajátágosan alakult rendnek, mely a lengyel állam fölött uralkodott. A lengyel államjog nem nyújtott az országnak biztonságot

kifelé, de szabadságot lehellő szellemével a nemességet oly lelkesedéssel töltötte el, mely nem egyszer mentette meg az államot. «Hallgass, gyáva rabszolga», kiálta Sobieski János alatt egy lengyel vezér a pasának, ki őt Trebowla, galicziai hegyvár feladására szólította fel, «mi kevesen vagyunk szabad nemes emberek, de azért a mi bátorságunk *határtalan!*»

Kár, hogy ennyi fenköltségnek és ekkora izmos tetterőnek téves utakon kellett elvéreznie. Minő csodatetteket vihetett volna végbe e nemes nép megfelelő vezetés alatt!

A demokráciai formula, melyet később a forradalom francia népe önmaga fölé emelt, gyakran futotta át ittasítva a nemesség sorait. *Szabadság, egyenlőség, testvériség* azonban itt csak a harczos-kaszt számára létezett.

Erőtéljes királyság hiányzott a lengyel társadalomnak! Soha sem merült volna el az egyoldalúságban, ha az örökletes dynastia kiegyenlítő súlya az újkorba kísérte volna át!

ÖTÖDIK KÖNYV.

Királyi hatalom.

Der König selbst, wiewohl an Glanz der Höchste,
Muss oft des mächtgen Adels Diener sein.

Schiller, Demetrius.

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyel király állása.

A régi vita, hogy az ember kezdet óta zoon politikon volt és soha sem élhetett, sem nem élt állam nélkül, vagy hogy az államokat öntudatosan alkotta, leghelyesebben úgy dönthető el, ha egy általános észlelet alapján kijelentjük, hogy csekély számú ember, alacsony műveltségi fokon, *államhoz hasonló nemzetségi kötelékben* áll s hogy ez csak lassanként alakul át valódi állammá.

Ezen átmenetet a különböző törzsek közti harcok szokták siettetni; csak kölcsönös surlódások által nyernek az emberi társaságok állandóságot. És a mint még ma is a belső államjognak a megerősödésben és czélszerű tovább fejlődésben külháborúkra van szüksége, és kívülről jövő veszedelmek hatása alatt gyakran a legáldásosab-

ban fejlődik: úgy mindenütt csak vérontás mellett fejlődött ki az állam első és természetes alakja: a *patriarchalis monarchia*.

Ezen állapotban tűnik fel nekünk a szlávok politikai szervezete az 1000-ik év előtt. Náluk mindenütt egy bizonyos nemzetség nyer előrangot a törzsbeli társak felett és eme kiváltságos nemzetség fejei gyakorolják legnagyobb részét a biráskodásnak, mely addig minden törzsfőnöknek jogához tartozott a maga rokonai körében. Az egyes családok hatalma fölébe emelkedik egy felsőbb hatalom, melyet *államinak* kell jelezni. Ezen törzs-állam-hatalom tulajdonosának megjelölésére a szlávok előbb ugyanazt a szót használják, mint a germánok: a szláv knjaz, litvánul kunigas teljesen ugyanaz, a mi a kunic, König; mind a kettő az ó-árja kn gyöktől származik, mely nemet jelent (lat. és gör. gen.) Ez a nemzetség-fejedelem, patriarcha, vagy phylarcha, későbbi lengyel nyelven a névnek megfelelő átalakítása által ksiadz, ksiaz, książe néven, a mindent egyenlősítő középkori kifejezéssel pedig dux-nak, ritkán princepsnek neveztetik.

Az 1000. évi lengyel dux-nak bizonyos hasonlatossága a svábok, szászok, bajorok és frankok akkori hercegeihez nem tagadható, és így Boleslaw herceg, miután az összes közelebbi és távolabbi szomszédos szláv törzseket meghódította, a rex címet vette föl, mely az akkori német viszonyoknak megfelelően, több nép fölötti uralmat kellett hogy jelezzen, — lengyelül król, csehül král, melyből a magyarok a «király» szót alkották. E név elfogadása előttünk jelképileg egy a monarchikus hatalom körében végbemenő mozgalmat jelent, mert krol, oroszul karol, egyenlő értelmű e német szóval: Karl s az északi Jarl-lal és hatalmast, hadi fejedelmet jelent,

tehát nyilván egy lépést a patriarchális uralmon túl. És Boleslaw imperatori módon lépett fel; sokat markoló ökle majdnem azzá lehetett volna a keletre nézve, a mi Nagy-Károly izmos karja a nyugotra nézve volt.

A król cím első megszerzésének módja mindenesetre kétséges volt, s a cím csakhamar ismét veszendőbe ment; vele együtt roskadt össze a kül- és belterjes hatalombővítés, melyet Boleslaw az ő diadémja által hirdetni akart. Görbeszáju Boleslaw csak dux volt, jöllehet a fejedelmi hatalom ő alatta ismét emelkedett. Csak másfél százados gyöngeség után, mely most a megosztott Lengyelországot elfogta, emelkedett fel az önálló politika a Boleslaw-féle birodalom egyik részében, Nagy-Lengyelországban, mely már egyszer a hatalom bölcsője volt; és ezen új spontan élet kifejezése a királyi czímnek újra felvétele volt Przemyslaw és szerencsésebb utóda Wladyslaw által; 1320. óta a lengyel állam feje szakadatlanul królnak neveztetik.

Dynasztikus elv forgácsolta szét Lengyelországot; Lokietek Ulászló a nemzeti szellemet hívta segítségül, hogy a régi birodalom főrészeit egyesítse. Alatta és még inkább fia, Nagy Kázmér alatt, a szegények és nyomorultak védelmezője, a zsidó- és parasztkirály alatt kezdik a bárók és harczosok magokat, a fejedelmi hatalommal szemben, birodalmi rendek gyanánt felfogni. 1365. és 1368. óta a király csak még alattvalóinak részvétele mellett souverain. Azon idő óta egészen különös megszorítást szenved a királyi hatalom, az öröklési jognak maga Kázmér által kezdeményezett megszüntetése miatt.

A lengyel királyt a maga hatalomteljében ugyan még mindig nem gátolta semminő törvényes korlátozás; még mindig joggal viselte a hospodar, gospodar, hospodyn

(dominus) általános szláv czímet, mely az államhatalam minden tevékenységét magában foglaló ó-szláv fejedelemséget oly igazi nyomatékkaal fejezi ki. A lengyel király, az ó-germán monarchiákhoz hasonlóan, a maga személyében egyesítette még mindazon jogosítványokat, melyek egyáltalában az állam által gyakorolhatók voltak. És pedig ugyanazon öntudattal jelöltetett ki az államhatalom képviselőjeül, a melylyel Nowgorod polgárai és Moszkva képviselői magokat czárjoknak alávetették. Hisz a népsouverainitás rossz hírbe jutott eszméjéből, melyet az egész szláv történetben a legkülönbözőbb alkalmakkor világosan ki lehet mutatni, mindenütt, a világ államéletében, csak tömörített fejedelmi hatalom kelt ki.

De mióta Lajos király a megadóztatás jogát és a haderők feletti szabad rendelkezést feladta, a királyság hatalma oda lett. Már az első Jagellók alatt oly hanyatlást szenved a monarchikus elv, hogy ebben a hanyatlásban tönkre is ment, a nélkül, hogy a birodalom bukásáig bármikor is, az újra fölemelkedésnek valamely korszaka bekövetkezett volna.

Gyöngé fejedelmek legveszedelmesebb ellenségei a fejedelmi hatalomnak; a mit a XV. század jelentéktelen uralkodói hazafias senatus, feltörekvő nemesség javára elvesztettek, még oly erőteljes természetek sem pótolhatták többé vissza, minő I. Zsigmond és István.

Fényes és sok kívánságnak czélja volt az uralkodó külső állása. Már 1426-ban, de aztán a XV. század második felében egész rendesen majestas és serenissimus czímet visel a király. Nem ismételt kivétel volt, hogy XIV. Lajos megtagadta Sobieski királytól a felség czímet.

A király büszke czíme: Rex Poloniae, Magnus Dux

Litvaniae, Dux Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Kijoviae, Volhiniae, Podoliae, Podlachiae, Livoniae, Smolensciae, Severiae, Czernichoviae, 1638-tól kezdve, mikor azt IV. Ulászló tökéletesen így fölvette, 1686-ig, mely évben Smolensk, Siewier és Czerniechow minden korra átengedettett, nem tartalmazott semmi valótlán megjelölést (mily előkelő!); azontúl azonban igen is három ilyent, miután Kiew várost is, de nem egyúttal a hasonnevő vajdaságot, 1668-ban Oroszországnak átengedték. A külfölddel szemben megmaradt a lengyel király annak, a minek eszmeileg lennie kellett: az államhatalom képviselőjének és birtokosának. De magában az államban majdnem csak a formai jelentőség maradt meg neki.

Nem alaptalanul származtatják le a királyválasztás elvéből a lengyel királyság egész gyöngeségét. Örök időkre igaz marad, a mit Rousseau «Gouvernement de Pologne»-jában pajkosan oda vet: «Hérédité dans le trône et liberté dans la nation seront à jamais des choses incompatibles,» — ha a szabadságot úgy értelmezzük, mint ő és a lengyel: mint az egyesnek lehető legnagyobb féktelenségét és függetlenségét az államban; és ha a szabadságot az államélet főcéljának, nem pedig a célra vezető eszköznek tekintjük, a mint ezt a lengyelek tévék, akkor a királyság számára tétova nélkül a választási kényszert fogjuk behozni s az alkotmány alaposzlopa gyanánt fenntartani. De nem szabad magában véve a választási elvet Lengyelország szerencsétlenségének egyedüli okául tekinteni. Tocquevillenek kétségtelenül igaza van, midőn azt mondja: «Les révolutions de Pologne ne doivent pas seulement être attribuées au système électif en général, mais à ce que le magistrat élu était le chef d'une grande

monarchie», és másodszor a *módozat*, mely szerint a választás Lengyelországban végbement, hosszadalmas, bizonytalan és veszélyes volt.

És így a királynak is, a mint őt az összes nemes emberek személyesen választották, valamennyiök személyes hajlamait és óhajításait is ki kellett volna elégítenie. Nem a *volonté générale*-nak, hanem a *volonté de tous*-nak kellett hogy *productumává*, *szolgájává* és *eszközévé* legyen. «A nemes embereken kívül,» mondták tulzó módon, «az összes lengyelek rabszolgák, a királylyal együtt». Zsigmond Ágostig az uralkodó még megtartotta az országgyűlés fölötti állását; 1573. óta a *senatus* és a *nemesség* mellett mint *harmadik rend* szerepel és országgyűlési beszédekben gyakran ilyennek említik is a királyt.

A derék Lengnich monarchikus lelkiismerete föllázadt az ellen, hogy a királyt azokéval egyenlő rangfokozatba dobja, a kik neki hódolnak, de Lengnich halála után a király hivatalosan és egész általánosan *stan republikanski*-nak, a köztársaság egyik *rendjének* neveztetik.

A hatalom, melylyel a király még bírt, csak az államügyekre való közvetett hatásokban nyilvánulhatott, ellenben személyesen szavatos és felelős volt kormányának minden tetteért. Az 1791-ki alkotmány azon tételének, mely a királyt nem-felelősnek nyilvánítja, az állam egyéb szervezete mellett, a melyet ezen alkotmány is megtartott, nem volt semmi értelme. Már csak az is, hogy a királyt a *senatus* elnökeül meghagyták, szétrombolta a felelőtlenség eszméjét. A kancellári ellenjegyzést, mely a király minden kormányzati iratánál megkívántatott, sem involválta semmikép ez az elv. A király gyakran személyesen volt kénytelen az országgyűléseken az összes állami cselekvényekről beszámolni.

A lengyel királyság eme jellegében hű maradt önmagához. Germánoknál úgy, mint a szlávoknál minden hatalom és uralom a személyes jogból és nem elvont eszméből indult ki. A fejedelmi hatalom fölmerülése előtt itt-ott gyakorolt köz-jogosítványok mind a fejedelem *személyére* ruháztattak át. A Merovingek államában, melylyel Lengyelország mindig bizonyos hasonlóságot tartott meg, eme viszony a legvilágosabban lép előtérbe. De Ermanarik góth királysága is, mely 350 körül ugyanazon vidékeken épült fel, melyekre egy évezreddel későbbben a lengyel jogar terjedt ki, már ebből az elvből keletkezett.

Ez az anyagi tény, mely a germán királyság alapjául szolgál: a föld és talaj legfőbb birtoka, az ó-szláv állapotokban is felismerhető. Egész bizonyossággal megvan az orosz alkotmányban, a hol minden esetre hódítás történt, de megvan a lengyel államjog egyes vonásaiban is. Nemcsak minden műveletlen föld, de a legjobb és legfontosabb tájak, helyek és helységek, melyeken később a birodalom fővárosai emelkedtek, és a határtartományok a királyi nemzetség személyes tulajdonához tartoznak. De fő-urasági jogot gyakorolt az összes szabadok javai fölött is; különben megmagyarázhatlan volna azon időkben az a messzeterjedő hatalom, melyet adóztatásban és biráskodásban a fejedelmek és várkapitányaik az egész országra kiterjedőleg gyakoroltak. Tudjuk, hogy a lengyel uralkodó nem volt hűbérúr, de bizonyos joga volt országának minden földje felett, különben nem követelhetett volna az első évszázadokban az összes földbirtokosoktól, tehát úgy a teljes szabadoktól, mint a kmetektől katonaállítást.

Ez így magyarázható meg: Az árják jogának egyik

ősalapelve szerint minden föld communistikusan azon törzsé, mely azt birtokba veszi, és később közös tulajdona lesz az egyes nemzetségeknek. Specifikus szláv jog szerint a nemzetségen belül a birtok feletti rendelkezés nem annyira a gyakrabban összeülő nemzetségi gyűlést, hanem az öröklő vagy választott legidősebbet, a Starostát, az orosz Starsinát, a stary pánt illeti, mint a hogy a kárpáti tótok még ma is a községi tisztviselőt nevezik. A nemzetségi legidősebbek legtöbb jogosítványa, a haladó fejlődés folyamán, átment a törzsfejedelemre, ksiaże-ra és így ez, valamint későbbi utóda, a király, a król, az általános országos-uraság tulajdonosa.

De korai állapotokban minden ember nem magában véve, hanem csak a szerint ér többet vagy kevesebbet, a mint valamely anyagi alapra támaszkodik és pedig mindenek előtt összeköttetésben a legtermészetesebb tulajdonnal, a földbirtokkal. A ki tehát a földnek főura, szükségképen illetékességgel bír a földön megtelepült emberek fölött is. És így valamint a XVI. században az egyes nemes emberek, miután birtokaik souverain uraivá lettek, azt hívék, hogy jobbagyaik absolut uralkodóivá születtek: úgy a XI. század lengyel uralkodója is mint fő országos-uraság azt hívé, hogy mind azok fölött despotikus hatalmat is gyakorolhat, kik az ő földjéről táplálkoztak. És gyakorolta is.

A fejedelem uralma a saját maga régi törzse, a nagy-lengyelországi lengyelek fölött, a Warthe mellett annál szilárdabb és merevebb lesz, mennél inkább visszahat ide is az a hatalom, melyet az uralkodó, mint *hódító* más országrészeiben gyakorol. Hiszen Boleslaw II. Henrikkel szemben Lausitzot és más meghódított tartományokat saját *tulajdonának* mondja. Csak így sikerült a len-

gyel királyságnak korlátlan hatalmával valódi államot alkotnia.

Minden állam kezdete és egyes állam történetén belől minden új fejlődési korszak végpontja despoticus-dictatori hatalom körébe esik. Csak egyes ember képes erőteljesen alkalmazni az eszközöket, melyek az állameszme keresztülvitelére szükségesek; csak egyes ember alkalmas symboluma az államnak egy leendő, vagy tökéletlen nemzet fiatalon üde érzékei előtt. A prairie indiánjai nagyapának nevezik az Egyesült-Államok központi hatalmát, s ez alatt a washingtoni elnök testét értik. És valamint a középkori egyház a pápában foglaltatott, úgy kellett a középkor lengyel államának is a fejedelem személyében összefoglaltatnia.

És így is volt ez Lengyelországban. A király állandóan igazi képviselője volt az államhatalomnak. Vele szemben a nemes emberek lényegesen magán érdekeket képviseltek. Ezért minden megszorítása a királyi hatalomnak az állam gyöngítése volt. És a mint Lengyelország sajátos történetében egy és más tüneményt fő-fő személyes kérdésekre lehet visszavezetni, a lengyel államhatalom tekintélyére nézve is súlyosan esett a mérlegbe az a körülmény, hogy szemben a sok jelentékeny erővel, melyek a nemesi tömegekben szabadon csapongtak s a lengyel dicsőségnek állandóan új fényt kölcsönöztek, Kázmér parasztkirály óta minden tekintetben nagy uralkodó nem lépett a lengyel trónra. Nem egy lengyel király épenséggel imbecilis volt, a többiek gyöngék voltak; és ez tetszhetett a nemességnek. Egy I. Zsigmond, Bátory István és Sobieski János erélyes alakjai iránt lelkesülhetünk, — de első rangú uralkodó az utolsó Piast-király óta nem volt többé!

A lengyel államiság úgy emancipálja magát állandóan növekvő gyöngeség, mint az orosz állandóan gyarapodó erő által a szláv monarchiák azon sajátsága alól, melyet túlhatalmas és velőtlen uralkodó-természetek váltakozásában találni és melyre nézve a cseh történelem és a szerb történelem, Ottokár bukása és Dusán császárságának tönkre jutása óta, még folytonos bizonyítékokat szolgáltat. És midőn a lengyelek királysága teljesen erőtlenné lett, mint Szaniszló Ágost alatt, az államérdek magánérdekek conglomeratumává foszlott szét.

De a szétvált alkatrészek a saját erőfeszítésükből nem illeszkedhettek ismét harmonikusan össze; s azért Lengyelországnak el kellett pusztulnia, midőn a lengyel alkotmány legsürgősebb követelménye, egy erős királyság helyreállítása, nem ment teljesezésbe.

MÁSODIK SZAKASZ.

A királyi méltóság megszerzése.

A lengyelek királysága, eredetére nézve, örökletes. De örökletes csak az uralkodó nemzetségben, de nem szorosan egyenes vonalon. Hisz úgy az ó-szláv, mint a germán királyság lényege oly uralom, mely egy bizonyos nemzetséget illet és pedig azt a nemzetséget, mely kor, birtok és számos jobbágyság által kiváló tekintélynek örvendett. A patriarchalis vonás mellett, mely az egész ó-szláv életet áthatotta, nem lehetett másként. Sőt a nemzetségi szerkezet a királyságon belől is visszatükröződik.

Hiszen a nemzetségi örökségnek a királyi család összes tagjai közt való, megközelítőleg egyenlő, felosztási rend-

szere állott fenn. Ez a rendszer, melyet évszázadunk egyik reactionarius pártja, fővonásaiban, visszakivánt, éppen ez okból semmi esetre sem oly nagyon vízözönelőtti. Az ultraista «Gazette de France» 1824. május 21-én egy sugalmazott cikkben ezt írta: «Dans une Monarchie héréditaire la royauté se divise pour ainsi dire entre les membres d'une famille; le roi futur semble avoir le droit de veiller sur les dépôts que le roi présent doit lui remettre.» Oly megmagyarázhatlannak találhatjuk-e hát a nemzeti királyságot, melyből a lengyel monarchia fejlődött?

A lengyel királyi nemzetségre nézve általánosan használt Piast megjelölésnek, — mely nemzetség a történet kezdete óta 1370-ig Lengyelország, 1525-ig Maszovia és 1676-ig Szilézia egyes részei fölött örökletesen uralkodott, — egyéb szláv nemzeti nevekkel határozottan közös jellege van.

Mint minden szláv törzsnél, itt is a fejedelem fiai ország-részeket kaptak osztályrészül. Csak egyes erélyes fejedelmek szakították szét az egyéniséget gátló nemzeti kötelet; modern kézzel, néha erőszakkal, igazi monokracziát alkottak; így a Hatalmas Boleslaw és a Görbeszájú Boleslaw. A hadvezérlet, melyben ők magok tüntek ki, nem pedig nemzeti, fokozta személyes tekintélyüket.

Mások a lengyel szabadok hozzájárulásával törvényes kivételeket alkottak a régi nemzeti öröklés alól, s ilyen eljárást Oroszországban gyakran és az angolszászoknál is látunk. A mit Nagy Alfréd és Godunow Boris a maguk számára ki vívtak, azt Wladyslaw Herrmann és Nagy Kázmér utódaik számára érték el. Ez utóbbi alatt következett be a multtal való teljes szakítás.

A lengyel állam akkori viszonyait azon idők szellemében magánjogilag kell fölfogni és így azt mondhatjuk,

hogy Kázmér a nemzetség közös vagyonáról, melynek mint a nemzetség legidősebbje, letéteményese volt, végrendeletet csinált: rendelkezett a lengyel birodalom fölött, a nemzetségen kívül álló, tehát merőben jogszerűtlen utód javára, minden esetre azoknak beleegyezésével, kik a nemzetség tulajdonjoga által eddig érdekelve voltak; királyi nemzetségének alattvalói, a lengyel milesek beleegyezésével.

És midőn aztán Kázmér örököse, Lajos fiutód nélkül meghal, az eddigi lengyel szokásjogban nincs támpont a trónutódlás szabályozására. A szükség jogalkotó ereje a lengyel királyi méltóság feletti rendelkezést innentől kezdve a nemesség kezeibe szolgáltatja. Lengyelország az 1386-ki interregnum óta, a mikor Jagello az állampolgárok szabad akaratából trónra lép, határozottan választó birodalommmá lett. A Piastok alatt érvényben volt elv: «Le roi est mort, vive le roi» nem áll fenn többé. A királyi méltóság határozott átruházását mindenkör megkövetelik. A választásnak persze nincsenek megszabott formái. Mindazonáltal a különféle államcselekvényeknek, melyek által a jogar 1386-tól 1527-ig átadatik, a nemzet beleegyezése szolgál alapul, miközben a nemzet szóvivőiként a bárók lépnek fel.

A trón betöltésénél még másodrangú befolyást gyakorolt a lengyelek jogérzetében állandóan tovább gyökeröző azon elv is, hogy a királyságnak az uralkodóházban kell maradnia; hogy az elhunyt királylyal való vérrokonság a legjobb eszköz az új királynak állásában való megszilárdítására és ez annál szorosabb köteleket létesít, minél közelebbi volt a rokonság. Így tényleg egyenes trónöröklés állott fenn a Jagellók alatt, mely ténynek ezek az uralkodók a «heres» cím állandó alkalmazása által adtak kifejezést.

És a mint Lajos uralkodása Erzsébet kezéhez, Jagellóé pedig Hedvigéhez volt kötve, még 1573-ban is a souverain nemes emberek összesége a Jagellók utolsó sarját, Anna infansnőt leányörökösi viszonyban levőnek tekintette és a vele való házasságot trónralépési feltételül tűzte az újonnan választott fejedelemnek; de sok volt azt kívánni a 23 éves Henriktől, hogy a 30 évvel idősebb szűzzel házasságra lépjen és érthető, ha ő, már csak hogy ezen kötelezettség alól kivonja magát, éjnek idején tovább illant.

A nemesség mindamellett fentartá a további interregnum alatt a már egyszer kikötött feltételt — elismerésre méltó kegyelettel a Jagelló-nemzetség iránt, — és *conditio sine qua non*-ná lett Batori (lengyel írásmód szerint Batory) Istvánra nézve.

Ugyanazon patriarchális elv működött közre III. Zsigmond megválasztásakor, kit egyéb okokon kívül, mint Zsigmond Ágost unokaöcsését, az utolsó Jagellókkal nem oly közeli rokon Miksa főherczeg elébe tettek, — valamint az ő két fiának zajtalan trónralépésénél is. Még 1669-ben Wiśniowecki megválasztásakor sem volt jelentéktelen momentum az, hogy családját ugyanazon ó-litván fejedelmi törzsszel rokonságban állónak tekintették, melyhez a Jagellók tartoztak. Valósággal vörös-orosz származású volt, de még a moszkvai bojárok közül is többen örömebb szarmasztatták le magokat Gedimintől, a litván hatalom alapítójától, mint Ruriktól.

Sobieski választásával azonban egy más elem lép a királyválasztásba. E valódi nemzeti alak — król nasz lechski, mint lengyel népdalok a királyt ma is magasztalják — csak fényes érdemnek köszönhetette fölemeltetését. De Sobieski személyes tettei, melyeknek háttérében nem állott vakító fényű genealógia, nem voltak képesek fiai

számára a trónt biztosítani; az 1697. év az egyedüli példa a lengyel történelemben arra nézve, hogy az elhalt király nagykorú fiai nem kapták meg a bibort.

Ellenben Erős Ágost halála után fia jutott a jogar birtokába és a lengyelek ragaszkodása a Wettin-házhoz, mely 1764-ben nem tarthatta magát, nem csak abban nyilvánult, hogy Szaniszló Ágost uralkodása alatt a szász választófejedelemségi hercegek, mint lengyel królewiczek (királyfiak) gazdag és szakadatlan dotatióban részesítették; nem csak abban, hogy Frigyes Ágost választófejedelem 1791-ben trónörökösnek proklamáltatott, hanem még a birodalom bukása után is különféle jelekből észlelhető.

Daczára ezen eredetien megmaradt alapvonásnak, mely 1573. óta majdnem minden királyválasztásnál tapasztalható, a közvélemény a felségszünetek alatt formailag teljesen elővélelem nélküli és befolyásolatlan volt. A választásnak szabadnak kellett lenni; ez minden valódi lengyel nemes embernek a hittétele. A választó mezőn egybegyűlt tömegnek minden külső befolyástól menten kellett, hogy a valóban legméltóbbat megválassza, — diadema dignissimo, volt gyakran ismételt jelszava a lengyel, eredetileg Piast czímer-állatnak. A varsói választási tér számos képein a fehér sas látható, a mint a jelenet fölött e jelszóval beírt lappal tovarepül. A nemesség isten közvetlen beavatkozását hitte a választási cselekvénybe; Bátorinak a szlachta által 1575-ben a mágánásokkal szemben egyoldalulag királylyá történt kikiáltását minden tétova nélkül vox Dei-nek nevezték, és 1669-ben azt kiáltá a nemesség: azt választjuk, a kit isten a szivünkbe ad! Még 1793-ban is így szólt Kimbar, az upitai követ a grodnói szomorú országgyűlésen a királyhoz: «Az általa-

nos vélemény az, hogy a korona elnyeréseért Katalinnal szemben kötelezettségeket vállaltál: mutasd meg most a világnak, hogy isten volt az, a ki téged királylyá rendelt!»

Így a választási cselekvények is mindig a szentlélek segítségül hívása mellett kezdődtek; százezérhangú «Veni creator spiritus» nyitotta meg a választást és ünnepélyes «Te Deum laudamus» zárta be azt. E vallási szertartásokra bőven volt indok; mert a sajátszerűen rendezett választási cselekvény fölötté idealis alapgondolatai csak nagyon anyagiassan megzavart módon valósultak meg. A választási mező nagyon is gyakran a bir- és dicsvágy közveszélyes szenvedélyeinek tomboló tere volt. Már a XVI. századnak egyik élesen látó és vonzóan előadó diplomatája, Languet Hubert, így nyilatkozott kora lengyel főurairól: «Superbia et avaritia patriam perdunt» és pályatársa, az ismeretes magyar expüspök, Dudith jugurthai gúnynyal írja: «A ki képes az összes nagyoknak megfizetni az évdíjakat, melyeket kívánnak, az a lengyelek ura, addig — a míg fizet.»

Ma ugyan belátja az egész nemzet, a mint ezt értelmes tagjai már régen belátták, mily gyalázat hárult az országra a királyválasztás isteni elvéből. A külföldi arany, melyet Matejko, krakói festő az idei párisi bíráló-bizottság által pályakoszorúzott «Lengyelország bukása» című képén oly bőségesen gurít a földön, nem a felosztások, hanem az 1573. évi első szabad királyválasztás óta jött forgalomba Lengyelországban. Csak a királyi ház örökletessége által, a melyet az 1791. évi férfiak dynastiák szerinti választhatóság név alatt behozni akartak, lehetett volna az országban elhatalmasodott corruptionnak és elvtelenségnek határt szabni. Az államjog volt itt az ok, az erkölcsi romlottság az okozat. Hisz a trónkövetelők

minden interregnum alkalmával egymást multák felül a megvesztegetésekben s ezért mondták: hogy az isten nagyobb csodákat mivel egy lengyel királyválasztásnál, mint a világ teremtetésekor, mert ez utóbbinál nem kellett ellenszegülő anyaggal megküzdenie, de az előbbinél végtelennel.

Nem alaptalan volt ez a metaphysikába játszó hasonlat. Lengyelország, felségszünet idején, chaos volt és a királyválasztás, az államélet egyik legfontosabb actusa a birodalom végeig nem bírt szorosan megállapított szabályokkal. Miért? Hogy megóvassék a szabadság, mely alatt itt aztán határozottan féktelenséget kell érteni.

Midőn a király még elődjének életében választatott, az állam biztos szabványok nélkül sem lehetett túlnagy ingadozások veszélyeinek kitéve; de miután Zsigmond Ágost alatt az a vélemény kapott erőre, hogy csak *interregnum* alatt ejthető meg szabad választás: elbámult a velencei a válasz fölött, melyet azon kérdésére adtak, hogy miért nem állapítanak meg választási modust? Mihelyt törvény van alkotva, felelék a lengyel nagyok, az emberek arra törekednek, hogy azt kijátszszák, ezért ebben inkább semminő törvényt sem alkotunk. Mindazonáltal a jedrzejowi nevezetes gyűlés a legközelebbi országgyűlés feladataul tűzte biztos és maradandó szabályok alkotását a királyválasztás számára. De épp oly eredménytelenek maradtak, mint ez az 1576-ki határozat, azon többrendbeli követelések is, melyek 1669-ben ugyanezen ügyben fölmerültek

III. Zsigmond és főkép János Kázmér királyok hiában törekedtek még uralkodásuk alatt választást elrendelni; akkor a választás nem lesz szabad, mondá egyhangúlag a nemesség és sikerrel ellentállt. Zsigmond alatt polgár-

háborúra került a dolog, János Kázmér alatt ennek csak kevés híja volt. A szlachta eszméletét veszté! Lubieski így szólt hozzá: Lapozzátok át évkönyveinket, nem fogtok találni példát a szabad választásra! De a nemesek vagy valóban elhitették önmagokkal, vagy pedig ravasz főurak által beszéltették rá magokat, hogy a vak esetleg, mely a felségsszünetek alatt oly jelentékeny szerepet játszott és a választási cselekvények legtöbbször váratlan, de ritkán szerencsés eredményei szent, emberi bírálgatáson felül álló tünemények.

Választás és annak előkészítései azonban semmi esetre sem mentek egészen szabály nélkül végbe; hagyományosan, szokásjogilag ejtették meg 1587. óta az eljárást, melyhez a két első felségsszünet eseményei a Jagellók kihalta után például szolgáltak.

HARMADIK SZAKASZ.

A királyválasztás és trónralépés módja.

Interregnumnak a trón új betöltésére nézve döntő időszak neveztetik, és minden apró jogtörténeti részletnek, melyet felségsszünetek alkalmával szem előtt tartani szoktak, pontos előadása teszi a lengyel államjogról írt régibb művek fénypontját. A mi mai czéljainkra elég lesz kevesebb is, annyival inkább, mert publicistikai szabályok tüzetes felállítása a történt kivételeknek még tüzetesebb felsorolását vonná maga után. A lengyel történelemnek kell az életteljes színezetet szolgáltatni az alkotmányjog elvont körvonalaihoz, mint általában, úgy különösen itt.

A király halálát a primás, mint interrex hirdeti ki s

egyszersmind országgyűlést hív egybe, mely a legsürgősebb ügyeket elintézi és az interregnum tartamára vonatkozólag határozatokat hoz, összehívja a convocationalis gyűlést, a convocationis comitiát, a sejm konvokacyjnyt. Interrexként a gneseni érsek működik és ennek akadályoztatása esetén vagy ha ilyen nincs, a kujawiai püspök. Ez nyitja meg a convocatiót, melyre szokásos módon a követek szokott számban és a senatus Varsóban gyűlnek össze. Tartama ezen országgyűlésnek, mely sem törvényalkotással, sem más országgyűlési ténykedésekkel nem foglalkozik, 14 napon túl általában nem terjedhetett. Az 1575. októberi convocationalis gyűlés, melyen Henrik király a tróntól megfosztatott, csak három napig tartott.

A liberum veto behozatala óta a convocationalis gyűlések is rendetlenebbek lettek; az 1696-ki szétzüllött. Közönségesen valamely confoederatiónak volt feladata a convocationalis gyűlés zavartalan működését és határozatainak keresztülvitelét biztosítani. Az interregnum alatti kormánytevékenység a primástól és a köréje gyűlt senatoroktól, kik Varsóban székeltek, indult ki, de csak halaszthatlan ügyek elintézésére szorítkozott. Az idegen követek csak az érsektől kiállított igazolványokkal léphetnek lengyel területre és a tőle számukra kijelölt tartózkodási helyre vonulnak. A külföldi követek a nevezetes drámákban, melyek minden interregnum alatt kifejlődtek, jelentékeny szerepet játszanak. Majdnem minden kiváló hatalom a XVIII. századig meghatalmazottat küldött a lengyel királyválasztásokhoz.

Hisz a lengyel trónra való jutás tulajdonképen mindenki előtt nyitva állott. Csak 1669. óta ment át minden akatholikus szokásjogi kizáratása valamennyi pactum conventumba, s már a következő század elején az állam

sarkalatos jogának mondatott s mint ilyen átment az 1768-ki alkotmányba. Különben senki és a pályázók egy kategóriája sem volt kizárva. A «corona dignissimo» jelzőnek minden külső megszorítás nélkül kellett megvalósulnia, hogy a választási szabadság e tekintetben is valósággá legyen. Az 1696-ki törvénynek, mely azon Piastokat, kik a trón elnyerésére fognának törekedni, a haza ellenségeinek nyilvánítá, csak pillanatnyi és pedig a Sobieskiek ellen irányuló célja volt. Piastok alatt 1573-ban olyan lengyeleket értettek, kik mint trónkövetelők léptek fel, 1669-ben először sikerrel.

Éppen így az 1764., 1768. és 1775-ki határozat is, hogy csak Piastok választhatók, az osztozkodó hatalmak által diktált tétel volt. A hazaszerető lengyelek különben azt vélték, hogy a királynak nem szabad benszülöttnek lenni; a nagy családok féltékenysége fölött kellett állania. És a gonosz tapasztalatok után, melyeket e tekintetben Poniatowski Szaniszlóval tettek, jogosult, habár diplomatiailag oktalan gondolat volt, a szász házat a trónra meghívni. A porosz érdekek sérelme nélkül is lehetséges lett volna, a sarmata főurak és külföldi uralkodók jövődő torzsalkodását tárgytalanná tenni. De miként lehetett volna a 200,000 lengyel választófejedelemtől a magas politikára való éleselméjű tekinteteket várni!

A lengyel trón minden esetre nagyon is gyakran tünt fel, idegen hatalmak előtt, elhelyező intézetnek fiatalabb hercegek számára. Ausztria és Franciaország nem egy interregnum idejében tekintette azt ilyennek. Spanyolországi Fülöp is azt hitte, hogy hősies fivérét, Don Juan d'Austriát, a lepantói győzőt a Visztula mellett elhelyezheti és némely kisebb uralkodó nem vélte elmulasztbatni a trónra törekvés jogát, melylyel birt és mint ferrarai

Alfonzo, Tasso oltalmazója, hízelt és vesztegetést bőven felhasznált, hogy a lengyel nemesség szavazatát megnyerje. De mert egy trónjelöltnek sem volt szabad a választási téren személyesen megjelenni, diplomatai tevékenységre volt szükség.

Olyan követeknek is, kik nem mint valamely jelöltnek képviselői jöttek, szabad volt az interregnum alatt a birodalom területére lépni; ekkor aztán többnyire uralkodójoktól a trónra törekvők egyike vagy másika javára ajánló levelekkel jöttek. Ily célból gyakran jelentek meg a német választófejedelmek, a porta és Oroszország követei.

Kivételesen széles kör nyílt a követek tevékenységének.

A convocationalis gyűlés által megállapított átlag hat hét tartamú választási időszak elején fegyveresen Varsóba gyűlt össze Lengyelország összes nemessége, a mennyiben részese volt az egyenlőségnek, vagy nem is volt részese. Az egyes főurak magyar hajdúi, német landsknechtjei, utóbb már fegyelmezett csapatai és a XVIII. században orosz csapatok töltötték be rakás számra, a mi a választó mezőn még üres volt. Ezek nem maradtak mindig néma nézők; ártatlan összetévesztés a fölfegyverzett szlachcicekkel nagyon is könnyű volt. A korábban nagyon bizonytalan és esetleges módon, főkép a bárók által, kikhez a nemesség egy része, a későbbi Jagellók alatt a követek is csatlakoztak, gyakorolt, de lényegileg csak a tulajdonképeni nagy- és kis-lengyelországiak által foganatosított választási jog 1573. óta tulajdonává lesz Lengyelország, Litvánia és valamennyi bekebelezett tartomány, nevezetesen a porosz tartomány is minden, hadi szolgálatra kötelezett nemesének; jóllehet ezen vajdasági csoport különben bevontását az általános lengyel tárgyalásokba privilegium odio-

sumnak tekintette és 1454. évi, a lengyel szokásjog által csakhamar túlszárnyalt bekeblezési okmánya alapján csak, mint egész, egy közös szavazattal akart a királyválasztásban részt venni. De hogy milyen kevés tekintettel voltak az ő külön praetensióikra, azt tapasztalták a poroszok, midőn Zsigmond Ágost és Bátori István egészen az ő bevonatásuk nélkül választattak meg. Hogy tehát a választási jogot el ne veszítsék, oly módon járultak a választáshoz, mint a köztársaság többi polgárai. Danzig, Elbing és Thorn városok otthon maradtak s a nemesség viritim vonult fel Varsóba. E választó gyűlések súlypontja 1573. óta a nemesi tömegekben van, melyek a választási mezőt mindig legalább 100,000 főnyi létszámban lepték el s koronként jelentékeny nyomást gyakoroltak a zsoldos csapatok és nemesi cselédség által kísért főurakra, ha egyetértők voltak; de gyakran heves ellennyomást is szenvedtek.

A mágnások, mint senatus, egy színben (szopa) gyűltek össze, mely a földhányások és árkok által körülvett választási tér egyik végén állíttatott fel. Nálók foglaltak helyet a tartományi követek, de nem minden interregnumban választattak választási tartományi követek. A tulajdonképeni választási térségen a nemesség, vajdaságok és powiatok szerint, rendezte magát, éppen úgy, a mint az általános fegyverbe híváskor sorakozott. 1575. óta egy marschallt vagy szónokot (orator, marszalek) is választott.

Merőben minden jelentőség nélküli elemként figurálnak a választó gyűléseken az egyes városok képviselői. Csak mint statisták szerepelnek. Ha a senatus és az egyes vajdaságok már leszavaztak, aztán ha vagy összakarat nyilvánult vagy pedig két ellentétes nézet között az egybegyűlt urak és lovagok megoszlottak, van joguk vélemé-

nyöket nyilvánítani. Első esetben minden tétova nélkül aláírták a választási oklevelet, a másodikban ugyan ritkán mertek határozottan nyilatkozni; vagy használták itt is az egyedüli hatalmat, mely rendelkezésükre állt, a beleegyezést a nemesi többség határozataiba, mely 1575. óta többnyire szerencsével nyilatkozott a mágnsok ellenében.

1573. óta a választásoknál Krakó és Posen városok rendszerint képviselve vannak; Varsó 1575-ben és 1669. óta jelenik meg, Sandomierz 1575-ben, Wilno és Lemberg 1632. óta, Lublin szórványosan, 1764. óta Kamieniec is megjelent. A porosz városok 1648-ban mint a választás részesei soroltattak fel és 1673-ban helyettök az ermlandi püspök írt alá. Azóta nem említetnek föl többé.

A Jagellók különféle helyeken választattak meg, többnyire Krakóban vagy Peterkauban; 1573. óta Varsó maradt a választási hely. A választási tér 1575-ben a város és Wola falu között jelöltetett meg és itt maradt. Henrik Kamien falu mellett választatott meg.

A választási cselekvényt a választási helynek a választási idő tartamára való szentnek nyilvánításával szokták megkezdeni. Ezután több napon át, mihelyt a gyűlés elég látogatottnak tünt fel, ritkán az előbb megállapított datumkor, meghallgattattak az idegen követek beszédei, melyekre az érsek, olykor a nemesség marschallja válaszolt.

A választási idő második szaka azzal kezdődik, hogy a primás a jelöltek névsorát felolvassa a senatusban és maga is valamelyik irányban elhatározza magát; őt követik a senatorok és a tartományi követek, ha ilyenek választattak. A szavazatok rendszerint igen hosszadalmasan indokoltatnak. Ezen episod is mindig több napot vesz igénybe.

Szintügy a választás harmadik szakasza is, mely az egyes vajdaságok nemességének vitájában, szavazásában állott. Itt nem voltak szabályok.

Negyedik és főrésznek azt az időt tekinthetjük, mely alatt az egyes pártok ismételt tárgyalások során kialakulnak és teljesen vegyes módon, senatorok, tartományi követek, lovagok és idegen követek tarka összevisszaságban minden párt a másikat magának megnyerni igyekszik. Minden képzelhető eszközzel; természetesen ígéretekkel és fenyegetésekkel a leggyakrabban. De miként lettek volna is egy ilyen gyűlésben az elvont megfontolás érvei meghallgathatók! Hiszen a megválasztandó király közel vonatkozásban állt minden polgár személyes érdekeivel. Ha nem az általánosan lekötelező és gyakran nagyon is bizalmas jókedélyűsége forgott volna fenn a szláv törzsnek, ó, akkor a sajátlagos lengyel államjog itt még egészen más választási jeleneteket idézett volna elő! A lengyel választási eljárásra nem szabad a mai mértéket alkalmaznunk, hanem más államok ugyanazon időbeli nemességének erkölcsével kell azt összehasonlítani. A választási tumultusok, a mint azok Pasek emlékirataiban a legmulatságosabban meg vannak írva, még mindig annyira szelideknek látszanak, a minők azok a lengyel alkotmány alapelvei szerint csak lehettek.

Ha általános megegyezés (zgoda) jó létre; ha a lengyel tárgyalások végcélja, az egyhangúság el van érve: pro forma megtörténik ugyan még a szavazásnak egy neme, melynek következtében a primás a jelöltet, ki mellett valamennyien, vagy pedig teljesen túlnyomó többség nyilatkozott, királylyá *nevezi ki* (nominat, oznajmuje). A korona nagy marsallja azonban királylyá kiáltja őt ki (promulgat, oglasza), és pedig a választási helyiség mind

a három kapujánál, melyek közül a nyugati Nagy-Lengyelország, a déli Kis-Lengyelország, a keleti pedig Litvánia felé néz.

Ha egyhangúság nem érhető el, a mint ez az 1572. után megejtett kilencz szabad választás közül négynél megtörtént, akkor a választási színjáték ötödik felvonása, az idő és körülmények szerint, másként alakul. Ekkor rendszerint minden párt a nála levő hivatalnokok által kikiáltja a maga jelöltjét, éppen mintha egyhangúlag választatott volna meg és ellenfeleit hazaárulóknak nyilvánítja. Akkor aztán egy merőben nemzetközi jogi eszközre, a fegyverekre marad a döntés, hogy melyik király legyen jogszerűnek tekintendő, mire a választási dráma egy kis polgárháború előjátékának tűnik fel.

Ugyanis a megválasztott trónkereső vagy trónkeresők meghatalmazottjai, azonnal megbízóik proclamálása után, aláírják a pactum conventumokat. Ezek Henrik király óta részint az összes későbbi megválasztott királyok által esküvel erősített általános czikkelyekből állanak: minők a szabad választás biztosítása, Habeas corpus és ez által mindannyiszor a lengyel államjog kivonatát, az alkotmánylevél egy nemét képezik; részint pedig egyes szakaszokból, melyek feltételeit vagy maga a megválasztott ajánlotta fel, vagy melyekbe való beleegyezéseket a meghatalmazottak kijelentették. És ezen speciálisok nem egy tekintetben vetnek élénk fényt a mindenkori lengyel viszonyokra. Különösen vonzóak mindjárt azok az ígéretek, melyek megtartására Henrik király kötelezte magát. Saját költségén hajóhadat és hadsereget kellett fölszerelnie Moszkva ellen s az egész háborút a maga költségén kellett viselnie. Éppen mint Nyugot-Európa rendi fejedelmei!

Az aláírás után, mely Montluc francia követ óta mindig azon reservatio mentalissal történt meg, hogy a megválasztott annyit fog megtartani, a mennyit lehet, megkapják a követek a megbízóik jogszerű megválasztására vonatkozó diplomát és leteszik az esküt, melyet neki ismételnie kell.

A koronázási nap megállapításával véget ér a választási összejövetel és a választás színhelyén még jelenlevők (sok nemes ember, kik oda jöttek, nem képesek a választási cselekvényre rendszerint megállapított hat hetet kihúzni) elhagyják azt, hogy haza, vagy pedig azonnal a koronázási városba, Krakóba siessenek. Lokietek Ulászló óta valamennyi lengyel király közül csak az utolsó, Szaniszló Ágost nem Krakóban, hanem Varsóban koronáztatott meg.

Maga a koronázás zárja be az interregnumot. Ettől kezdve számíthatja a király kormányzását és végezhet államcselekvényeket. Kivételesen megengedettett III. (Sobieski) János királynak, hogy uralmát a választástól származtassa és a koronázás előtt teljes érvénnyel láthasson el kormányzati ügyeket: győzedelmes háborúban volt a törökökkel.

A koronázás tisztán szertartás és egyes részleteiben nem bir államjogi jelentőséggel. Ha nem hajthatja végre az érsek, 1576. óta a kujawiai püspök végzi. Megelőzi ezt a meghalt király ünnepélyes temetése, nem annyira azért, hogy az utódnak minden fény mulandóságáról erkölcsi elmélkedésekre némi anyagot szolgáltatasson, hanem valószínűleg azért, hogy a királyság folytonosságára vonatkozó ó-szláv alapelvet, mely a gyakorlatban már eltűnt volt, mint szent hagyományt fentartsa. Ezért Kázmér király egymás után kétszer temettetett el, egyszer privatim és azután utódjának, Lajosnak jelenlétében.

Hogy a néhány nappal azután következő koronázást a pactum conventumokra, a köztársaság minden joga- és szabadságára tett ünnepélyes eskü előzi meg, mondani sem szükséges. Természetesen a krakói székesegyházban összegyűlt népnek is beleegyezését kellett adnia, mint más birodalmakban.

Közvetlenül ezen actus után kezdődik a király kormányzati ideje a koronázási országgyűléssel, melynek gyakran alárendelt jelentősége van s a pactum conventumok behatóbb magyarázatával és sürgős panaszok elintézésével foglalkozik, egyszersmind azonban a királynak is, kormányzása számára, programot állapít meg.

A választás és koronázás actaszerű leírását a kancellárok nyomtatásban adják ki és számos példányban küldik szét az országba. A grodbiróságok kötelesek azt beiktatni.

Ily módon a *nyilvánosság*, a lengyel államélet eme szép vonása, a lengyel királyi méltóság átruházásakor keresztülvitetett az utolsó következményekig. Baj, hogy a XVII. és XVIII. század valamennyi többi hatalma a *hallgatást* és titkolózást tekinti az államművészet első feladatának!

A ki magát környezete által akarja kitüntettetni, az vagy nevetségesnek, vagy magasztosnak tűnik fel; a lengyel királyválasztási módban megvolt mind a kettő. Megkapó idealismustól vezérlett nagyszerű jogeszmék szükségképen elégtelen, czélelleses keresztülvitelben!

Ha már egyszer megengedjük, hogy nagy államnak, — hisz kis állam az újkor tudományos elmélkedései tekintetében már többé szóba sem jöhet, miután nem modern állam; minden tárgy veszt, ha bizonyos quantum alá süllyed, elveszíti minőségét, sőt még a színét is, —

— egységes vezetésre van szüksége és ha még sem határozzuk el magunkat örökletes monarchiára, a választási rendszer veszélyei, a választás szabályszerű ismétlődése által meghatározott időszakok mulva, és az új választás megejtése által, a megválasztott államfő működésének tartama alatt, minden esetre enyhíthetők. De még oly bölcsek intézkedések is, a minők az észak-amerikai elnökválasztásnak alapul szolgálnak, tumultuaris jelene-
teket és gonosz befolyásolásokat, főképen az államnak kívülről jövő szorongattatásakor, nem akadályozhatnak meg.

A ki az államfő választhatásához ragaszkodik, annak Leszczynski Rafaellel, a XVI. század egyik jelentékeny államférfiával határozottan ki kell jelentenie: «Malo securae servitutem libertatem periculosam» és tudatában kell lennie azon életveszélynek, melynek egy nagy politikára utalt választó birodalom ki van téve.

NEGYEDIK SZAKÁSZ.

A király jogai.

Jefferson, a híres amerikai, Writingjeinek egyik helyén az Egyesült-Államok elnökét «a lengyel király rossz kiadásának» mondja. Olyan állítás, mely fölött sokat lehetne vitatkozni. Igaz, hogy a lengyel király jogai kiterjedtebbek voltak, mint az elnökéi; ellenben ezen államhivatalnok jogosítványainak pontos körülírása és meghatározása (eltekintve csak négy évre terjedő kormányzati idejétől), ennek hatáskörébe oly hatalmi intensitást visz be, a minővel a lengyel király a köztársaság utolsó két év-

százada alatt, a tartományi követek folytonos beavatkozásaival szemben, nem birt.

A lengyel királyság lényegét úgy jellemeztük, hogy az a nemzetnek önmaga és a szomszédok előtti képviselőjében áll. A lengyel fejedelem egyesíti maga személyében az államhatalmat, minek szükségét a lengyelek, már a történelembe való belépésökkel, minden irányban érezték. Az eladdig az egyes nemzetségfőnökök által gyakorolt jogosítványok, valamint mind az, a mi a népjogokból megvolt, 1000. év körül legkiválóbb részeikben a fejedelemre mentek át. Hatalmas Boleslaw kétségkívül a törvényhozásnak egy nemét gyakorolta, a mit ő ugyancsak arra használt fel, hogy a meglevő szokásokat iratlan novellákkal gyarapítsa; birta az igazságszolgáltatás egyedüli jogát és az adminisztrációra vonatkozólag is rendkívül messze menő jogosultsággal birt, úgy hogy az ország összes adó- és védereje fölött korlátlanul rendelkezett.

Azon időtől kezdve a királyi jogosítványok fokozatos hanyatlásban vannak, mely azonban a XV. század közepéig határozott körvonalokban még nem mutatkozik. A papság tagjai a kereszténység behozatala óta ki voltak véve a királyi hatalom alól; nem sokára és a XIII. század végeig teljesen lemondott a király az alattvalói felett való bíráskodásról. Hasonló immunitással ruháztatik fel a nemesség nagy része s a német joggal élő községek tömeges fölvétele által széleskörű átlukasztása következik be a lengyel államköteléknek.

Nagy Kázmér alatt az uralkodó jogszolgáltatása és törvényhozása tekintében a nemesség kiválóbb elemeinek részvétele szabálylyá lett. Az, hogy Lajos a pénz- és hadügyi rendelkezésről oly nagy mértékben lemondott,

a XV. században a szabályozott nemesi képviseletnek állandó részvételét tette szükségessé minden államügyben, és 1496-ban a már érvényben levő szokás abban állapíttatik meg, hogy a király semminemű adót ki nem vehet, semminemű törvényt nem alkothat hozzájárulása nélkül az országgyűlésnek, melylyel a háború és béke iránti jogot is meg kell osztania. Ily módon a király a XV. század végén a törvényalkotást és kormányzást majdnem teljesen az országgyűlés és a nemzet részére elvesztette; a következő száz év végén pedig a birói hatalmat is csaknem egészen kicsavarták a kezéből. Csak kevés, közvetlenül gyakorlandó jog maradt meg a köztársaság legfőbb hivatalnoka részére a köztársaság bukásáig.

Csak a királynak van joga kormányzati ideje alatt országgyűléseket összehívni. A gyakorlati kísérletek, melyek célja az volt, e jog gyakorlását a primásra ruházni, nem nyerhettek tartós érvényt. Maciejowski érsek vonakodott III. Zsigmond ellenében országgyűlést összehívni és mind azon cselekvények, melyek a Radziejowski primás által 1704-ben összehívott országgyűlésen történtek, következményeikkel együtt, semmiseknek nyilvánítottak. Akkor svéd fegyverek emelték trónra korának legszeretetre-méltóbb férfiát, ki egyszersmind a lengyel alkotmány bajait éles elmével fölismerte; orosz fegyverek buktatták meg őt s az egyhangú választást, mely ugyanazon Leszczyńskit 1733-ben a legjogszerűbb formában érte, ismét semmivé tették. Lengyelország, Erős Ágost trónralépése óta, a csári birodalomhoz tartozott.

Az országgyűlés, mely a Jagellók alatt gyakran a király jelenléte nélkül fontos határozatokat hozott, a szabadon választott királyok óta csak azon a helyen határozatképes, a hol a király tartózkodik és a király-

nak kell azt személyesen megnyitni és bezárni. Ezért vonultak fel az 1652-ben egybegyült rendek üléseik elején és végén Ujazdow várkastélyba Varsó mellett, hol az ágyban fekvő János Kázmér király az illető formulákat kanczellárja által olvastatta fel.

A király a törvényhozásban 1572. óta általában csak a constitutiók jóváhagyása által vett részt, melyek az ő neve alatt tételnek közzé. Kifejezett határozat által abban sem volt gátolva, hogy vétóval éljen, de jobbnak tartotta a kellemetlen törvényeket más úton hiúsítani meg, és így nem birunk annak semmi nyomával, hogy a király egyedül ellenmondása által ne engedett volna valamely constitutiót létrejönni.

A jogszolgáltatásban a király tevékenysége az országgyűlési bíróságokra, a legfelsőbb instantiára, melyekben ő elnökölt, és a városok feletti biráskodásra szorítkozott, melyet azonban később nem csak a senatorokkal, hanem a követekkel is megosztott. A legfőbb bírósági megidézés és ítélet a király nevében adatott ki, a nélkül, hogy ő azokra befolyást gyakorolhatott volna. Természetesen jelentőség nélküli volt az elmebetegek fölötti gondnoksági jog, mely a királyt, mint a nemzet atyját illette.

Névlegesen voltak a király közigazgatási jogosítványai is; lényegileg az élethossziglan alkalmazott, elmozdíthatlan tisztviselőkre ruháztattak át.

Az általános fegyveres fölkelés vezérségének már a Jagellók alatt sem volt realis jelentősége, miután a király a fölkelést tulajdonképen 1374. óta csak korlátozva és 1496. óta csak az országgyűlés akaratával értékesíthette. A zsoldos sereg pedig felállítására 1374. óta hetmánok alatt állott és a király az 1573. constitutio által arra kötelez-

tetett, . . . hogy megelőző országgyűlési határozat nélkül háborút ne indítson.

A király, Erős Ágost óta, élt a rendjel-adományozás semmitmondó jogával. Az 1705. évi fehérsasrend, az 1765-ki Szaniszló-rend ellenkezett a nemzet szellemével, mely egy *állandó* lovagrend eszméjét sem magából ki nem fejlesztette, sem soha el nem fogadta. Ezeket Ágost és Szaniszló királyok alapították, mikor a köztársaság majd minden polgárával békétlenségben éltek. A rend által érdekelték száma majdnem mindig csak a nemesség legfelsőbb köreire és külföldiekre szorítkozott. A szeplőtlen fogantatás rendje, melyet IV. Ulászló király 1634-ben alapított, mint haszontalan importatio megszűnt 1638-ban az országgyűlés akaratára egy általános vihar következtében, mely hűbérczímek és más külföldiességek ellen tört ki.

Külföldi alattvalóknak tetszés szerint adományozhatott a király nemesi czímeket. A külfölddel szemben monarcha volt, mint más koronás fők s ezért önállóan fogadott idegen követeket, csak néhány senator jelenlétében, mint a hogy a követek kinevezésének jogát is gyakran korlátlanul gyakorolta. Egyebekben a királynak tulajdonképpen minden meg volt engedve, a mi határozottan tiltva nem volt, jöllehet a nemesség soha sem osztotta Lengnich nézetét, hogy egyes bizonytalan esetekben a vélelem a király javára szól. De erős akaratú urakodó itt, tartós harcban a nemesi követelések dagadó áradatával, némi tért megtarthatott vagy visszafoglalhatott, a mint ezt Batori István példája mutatja. A királyság egykori korlátlanságának emlékezete egyre hatott; a praesumptio elméletileg a mellett szólt, hogy a lengyel uralkodó mindent joggal cselekszik, a miről a nemesség javára le nem mondott.

A lengyel mellett idegen birodalmak felett is uralkodni, a királynak soha meg nem támadott joga volt, daczára annak, hogy az országban való gyakori jelenlétét megkivánták.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A király ellátása.

A király jövedelmei aránylag jelentékenyek voltak és igaz, hogy a lengyeleknek fősვნისეget e tekintetben nem lehet a szemökre vetni.

Lengyelországban jóval korábban, mint más országokban az államtulajdon egy része a király szükségleteire volt kijelölve.

A Piastok persze szabadon rendelkeztek az állam összes bevételeivel. Akaratuktól függött, hogy a bevételekből mennyit fordítsanak állami szükségletekre és mennyit magánigényeikre.

Még a nemesi telek után járó 2 garasnyi adó, poradine vagy królestwo is, melyet Lajos király 1374-ben a közvetlen uralom jeléül magának tartott fenn és melyet a XVI. századig szedtek, 1632-ben pedig határozottan eltöröltek, jobbára állami kiadások fedezésére fordítottak. Így tehát a király magáncéljaira csak az úgynevezett királyi, rendkívül nagyszámú fekvőségek haszonélvezete maradt meg. De azok már a Piastok alatt legnagyobb részben a hivatalnokok ellátására fordítottak, kik a királynak, mint az állam fejének jogait élvezték és a Jagellók alatt ezen királyi javak már az államtulajdon természetét öltötték magokra. És a nemesség, mely ezen javakat, melyek mint panis bene meritorum, élethossziglan ado-

mányoztattak, a maga összeségének akarta megtartani, oda hatott, hogy azok ajándékozások által ne csökken-
tessenek. Ulászló, a várnai hős (Warnińczyk), mint a
lengyel őt büszkén nevezi, 1440-ben kénytelen volt meg-
fogadni, hogy a királyi javak integritását fentartja, szint-
űgy tett utána Kázmér is. Mindazonáltal gyakrabban
kénytelenek voltak a királyok, részint, hogy állami kiadá-
sokat, részint pedig, hogy sürgős személyi szükségleteiket
fedezhessék, királyi javakat elzálogosítani vagy eladni,
és így Sándor megígérte, hogy állambirtok eladása csak
a senatus beleegyezésével fog történni.

A későbbi királyok alatt kivált a király szükséglete
számára rendelt birtokoknak egy része, főkép mióta a
Jagelló-ház magánbirtokai, melyek Anna infansnőre száll-
tak, 1576-ban, mint panis bene meritorum, teljesen a
köztársaságra ment át.

1590-ben mint bona mensae regiae (królewsczyzny,
ekonomie) a királynak a maga háztartása számára kijelöl-
tettek: Litvániában a grodnoi, szawlei, brzeszi, kobrzyni,
olitai és mohilewi birtok-complexumok, Kis-Lengyelország-
ban a sandomiriak és samboriak, a porosz tartományban
a marienburgi, dirschaui és roggenshauseni rendkívül jöve-
delmező birtokok, azonkívül az úgynevezett krakkói pro-
curatoriák (Wielkorzady krakowskie). Úgyszintén a wie-
liczkai, bochniai és vörös-oroszországi sóbányák (zupy)
jövedelmei. Továbbá a király külön bevételeinek tekin-
tették a határvámokat, nevezetesen a marhakivitel utáni
adókat (powolowszczyzna), de a XVII. században e bevétel
legnagyobb részben a köztársaságra ment át, éppen úgy,
mint a fontvám, a danzigi, elbingi és rigai kikötő-díjak,
melyeket majdnem soha sem szolgáltatnak ki pontosan a
királynak.

Az előfogat (podvody) előbb szolgálmány, később adó az úgynevezett királyi városoktól és falvaktól, 1647. óta a posta behozatalával lassanként megszűnt.

Midőn Szaniszló Ágost királynak az 1772-ki felosztás következtében legfontosabb jövedelmei elvételtek, az országgyűlés a még megmaradt birtokok haszonélvezetein kívül 4 millió lengyel forintra menő évi civillistát állapított meg az ő számára. Az akkori viszonyokhoz mérve nem kis összeg, de még sem pótolta a veszteségeket. A XVI. századbeli lengyel királynak jelentékenyen több bevétele volt. A velencei Lippomano 1574-ben a király évdíját 1 millió tallérra teszi.

HATODIK SZAKASZ.

A királyság magva.

A lengyel király eddig felsorolt jogai és élvezményei teljesen elegendők lettek volna arra, hogy őt nagyválasztó-fejedelemmé tegyék, a milyenül Sièyes 1799-ki hirhedt alkotmánytervezetében egy ilyen méltóságot magának képzelt. És Bonapartéval szólva, bizonyára nem akadt volna férfi, kiben szellem és szív lakik, a ki hajlandó lett volna ilyen hatalmi állást elfogadni, ha a királynak a birodalom felosztásáig érintetlenül maradt olyan joga nem lett volna, mely kiszámíthatlan befolyást biztosított neki.

Ugyanis a király nevez ki majdnem minden államhivatalnokot és adományozza élethossziglan a kenyeret érdemes férfiaknak, t. i. az államjavarokat. Lengyelország királya nevezi ki, nem mint Sièyes nagy-választója (grand électeur), a két legfelsőbb hivatalnokot, hanem az

egész senatust, közte 13—16 püspököt, kiknek állása a kereszténység leggazdagabban dotáltjai közé tartoztak, úgy szintén több mint 130 világi méltóságot, különféle praelatusokat, nevezetesen a birodalom legjobban ellátott apátjait, a jogszolgáltatás és közigazgatás jóval több mint 1000 tisztviselőjét, kik között a sok starosta a legkeresettebb állásokat tölti be és az állandó hadsereg minden fokozatú parancsnok-állomásait is a király tölti be.

A hivatali állások betöltésének eme joga az az archimedesi dos moi pu sto, melyről a király képes az államot a saját akarata szerint igazgatni. Közelebbi leírása annak, hogy miként éltek a királyok ezen jogosítvánnyal, tanulmányunk határain kívül esik; azt az egyet említjük csupán, hogy III. Zsigmond úgy használta fel a csábesszközöket, melyek birtokába a hivatalok és javak feletti rendelkezés által jutott, hogy 44 év alatt a lengyel urakat és lovagokat ismét katolikusokká tette. És nem szenved kétséget, hogy e jog egy erélyes és jóakarátú királynak azt a fogantyút is a kezébe szolgáltatta volna, hogy a királyi hatalom határait ismét kiterjeszsze.

Általában véve a király később eme hivatalnokok és méltóságviselők kinevezésénél szabadabbá lett. A míg a nemzetségi öntudat hatalmas volt, a király a személyek kiszemelésében főkép a családfőkhöz érze magát kötve és mikor a bárók hatalomhoz jutottak, a király az ő családi körükön nem egykönnyen tehette túl magát.

Egy homo novusnak a Jagellók senatusában sem volt kellemes helyzete. A tökéletes nemesi demokrácia a királynak e tekintetben a legnagyobb szabadságot biztosította. A király a maga kinevezéseiben lényegileg csak azon határozatok által volt megkötve, hogy a kitüntetendő 24 éves és a hazai birtokos nemességhez tartozó legyen.

De Hosius és Cromer ermlandi püspökök még plebejusok voltak s mint Lengnich írja, még a XVII. században is birtak királyi javakat danzigi patriciusok, kik mint városi elem teljességgel nem tekintettek a lengyel nemességgel egyenlőknek; de, mint azon korbeli írók tudósítanak, a királynak ezen aránylag legfontosabb joga akkor is gyakran csak formai volt, miután bizonyos szabályok, melyek szerint a hivatalok egyik tisztviselőről a másikra átruháztattak, majdnem szokásjogiakká lettek s a király végtelen kellemetlenségeknek tette ki magát, ha befolyásos emberek igényeit nem vette tekintetbe.

Midőn a XVII. század végével a nagy családok hatalma mind inkább gyarapodott, a király szabadsága is a hivatalok betöltését illetőleg újra korlátoztatott. Azt követelték, hogy a király az üres állásokat terjeszsze az országgyűlés elé, vagy hogy a király legalább felügyelő tanácsának, az oldala melletti senatoroknak beleegyezésével töltsse be a hivatalokat.

A szász házbeli mindkét király pactum conventumai-ban kimondatott, hogy csak valóban érdemes embereknek adassanak hivatalok és senkinek, a ki 24 évnél fiatalabb. A szokásjogi gyakorlat, hogy dissidens nem lehet senator, vagy starosta, a mi 1733. után többször írásban is megállapított, a mint János Kázmér óta gyakorlatban volt, természetesen szintén lényeges korlátozása volt a tolerans királyoknak. És ezen szabályok szem előtt tartásában példás rend uralkodott; hiszen a dissidensek elnyomása a XVII. század óta a lengyel államjognak legkevésbé vitás része volt.

De az 1775. constitutio az államfő régi jogát a felismerhetlenségig módosította. A királynak csak az a jog maradt meg, hogy a három jelöltből, kiket a mindenkori

tanács fog elébe terjeszteni, egyet senatorrá tegyen. A starostai állás betöltésére az illető vidék nemessége négy személyt hoz javaslatba, kik közül egyet a király fogna kinevezni. Csak a kincstárnokok (pénzügyminiszterek) kinevezése tartatott fenn a királynak.

És így fokozatosan ment végbe következetes keresztül-vitele azon tételnek, melyet Zamojski odakiáltott Henrik királynak: *Multa regibus ad superandum summi muneris negotiorum molem adjumenta constituta.* Mily szeretetteljes volt az aggodalom, hogy a király teendőinek terhe alatt összeroskadhatna!

Nagyon bizonytalanok, jobbára specialis természetűek voltak a király írott kötelezettségei. Nem volt szabad megszegni esküjét, mely a lengyel alkotmány legerősebb biztosítékának tartatott és mindent meg kellett tennie, a mit a pactum conventumokban és az articuli Henricianiban, vagyis egy szakasz-sorozatban megígért, mely a jogok és szabadságok összoglalatát tartalmazá s a melyre 1573. óta önként értetődőleg minden királynak esküt kellett tenni; végre kellett hajtania mindent, vonatkozott legyen az akár elődeire, akár pedig maga vállalta legyen azt el. Az ünnepélyesen átvett királyi kötelezettségek közül soha sem hiányzott a birodalomtól elszakított tartományok visszahódítása és a katolikus hit fentartása, úgyszintén a béke fentartása a dissidensek, vagyis eredetileg minden lengyel felekezet között.

Egy lengyel fejedelem sem volt elődeinek cselekvé-nyeihez kötve, ha csak azokat különösen újra meg nem erősítette. A lengyel király általános kötelezettségének tartatott minden uralkodó azon magas hivatása, hogy az elnyomottak oltalmazója legyen, benső ellentéteket ki-egyenlítsen és a békét fentartsa. Beleavatkozás minden

ügybe, s az állam egész gondozása épp úgy joga, mint kötelessége volt a királynak. Daczára hatalmas korlátoztatásának, minden politikai szál az ő kezébe futott össze; ő volt a csavar, mely az egész államépületet összetartotta.

Megmérhetetlen jelentősége a lengyel államra nézve világosan észlelhető az interregnum időszakában. Hiszen a király nem léteben szünetelt minden tulajdonképeni állami tevékenység, törvényhozás, jogszolgáltatás, közigazgatás. Ideiglenes, majdnem forradalmi hatóságok pótolták az ügyek szabályszerű mechanizmusát, mely csak az új király megkoronázásával kezdte meg ismét működését. A lengyel államfő működése, már a minő gazdag volt ellenmondásokban a lengyel államjog, hasonlított körülbelül az atmosphaerikus levegőhöz, melynek jelenléte észrevehetetlen, de hiánya azonnal érezhető és hosszabb időre elviselhetetlen.

HETEDIK SZAKASZ.

A királyi méltóság elvesztése.

A lengyel királyi méltóság időleges felfüggesztése bekövetkezik: *először* a méltóság birtokosának halála által. Olyan eset, mely közelebbi magyarázatra nem szorul. Az angol Coxe épületes megjegyzéseket tesz azon szokáshoz, mely szerint a holttetem az új király koronázásáig eltemetetlenül hagyatik.

Továbbá lemondás által. Olyan eset, mely 1669. óta nem ismétlődött. A király a pactum conventumokban ünnepiesen megfogadta, hogy Kázmér példáját utánozni nem fogja. A király összeköttetését a köztársasággal a

házasság szentségéhez hasonlították. A mi az akkori államférfiak jezsuita nevelésére vall.

Végül elmozdítás által. Olyan eset, mely szintén csak egyszer történt meg érvényesen. Henrik király tisztességtelen módon illant el az országból, mely őt négy havi kormányzata alatt megvetni tanulta. Minthogy a visszatérésére kiszabott határidőt nem tartotta meg, az ország általános hangulata s az ugyan gyöngén látogatott convocationalis gyűlés őt trónvesztettnek nyilvánította.

Az *articuli Henricianiba*, melyekre ő esküdött meg először, már fölvetetett az a tétel, hogy az alattvalók a királynak többé már nem tartoznak engedelmességgel, ha az valamely alapjogot vagy a *pactum conventumokat* nem tartja meg. Az 1607. *constitutio* által megjelöltetett a nép előtt, melynek még nem volt törvénye a királyi méltóság megszerzéséről, a mód, melyen az államfőt elmozdíthatja.

Ha a király valamely állampolgárral jog és szabadság ellenére bánik, mondja a *constitutio*, akkor ez utóbbi közli panaszát a tartományabeli senatorokkal; ezek ismét jelentést tesznek a primásnak, ki a senatussal történt előzetes tanácskozás után a királyt a panasz jóvátételére inti és az intést szükség esetén ismétli. Ha az egész országgyűlés intése is eredménytelen maradna s ha a király vonakodik eljárását igazolni, trónvesztettnek tekintetik.

Az 1609-ki *constitutio* ezen rendelkezéshez az *instantiákra vonatkozólag* (senatorok *ad latus*, tartománygyűlés, országgyűlés) némi módosításokat adott még hozzá, s elrendelék, hogy az ellenkezőleg cselekvő az országgyűlési bíróság elé állíttassék.

Ezek a Zebrydowski-féle Rokosz lecsendesítésére alkotott törvények koruk államjogi felfogásának jeleiként

fontosak ; de soha sem alkalmaztattak. Gyakrabban jelentették ki azt is, hogy ez vagy az a király eljátszta a trónt, de ilyes nyilatkozatok a confoederatióktól indultak ki, melyek Lengyelországban a törvény felett állottak ; és érvénytelenek maradtak, mert azok mellé, kik ezeket kibocsátották, nem szegődött a siker.

NYOLCZADIK SZAKASZ.

A király családja.

Joggal tekintették a családot az egyes személyiség hatványozásának. Mind a kettő ugyanazon szabályok alatt áll. Mint a lengyel király, éppen úgy felesége és gyermekei is későbbi időkben folytonos megfigyelésnek és őrizetnek voltak alávetve ; és semmi esetre sem voltak önállóak.

Ó-szláv és lengyel elvek szerint az asszony a valódi uralomból ki van zárva. Ha a sali törvény párhuzamként itt is felhozható, mégis megmarad az ó-szláv szellemnek az ó-germántól való megkülönböztető vonásaul az asszonynak kevesebb-rebecsülése, a mi Oroszországban úgy, mint Lengyelországban kimutathatólag a tizennyolczadik századig maradt fenn.

Már a Wandáról szóló nagyon elhomályosult monda is, mely szerint Wanda előbbre teszi a halált a Visztulában a gyűlölt házassági kötelékeknek, mutatja, hogy szláv szokásjog szerint az uralkodóháznak még utolsó női sarjadéka sem volt személyileg a kormányzásra alkalmas, hanem csak eszköznek tekintetett arra nézve, hogy új uralkodónak adjon létet.

Így hát sem Hedvig 1386. után, sem Anna 1576. után semminemű kormányzati jogot nem gyakorolt, jöllehet mindkettőjüket határozottan királynéknak választották. Törvényileg a nők soha sem zártak ki a lengyel trónról, épp oly kevésbé, mint a régensségből. Az uralkodó erős szokás itt elég világosan nyilatkozott. A lengyel nemzetségi jog, mely alatt a fejedelmi ház is állott, a feleséget, mint tulajdonkép nem is a nemzetséghez tartozót tekintette, és így következetes dolog volt, hogy Rixát, II. Mieczyslaw özvegyét elűzték, mikor kiskorú fia, Kázmér felett gyámságot kezdett gyakorolni.

A király, hitvesének választásában, bizonyynyal ritkán volt teljesen szabad. Régi időben agnatusai által kötve, később a bárók által volt korlátozva. Már Wladyslaw Hermann is, nősülése végett, országtanács-félét (wieca) hívott össze. Zsigmond Ágost óta a rendek beleegyezése határozott feltétele volt a király érvényes házasságának, miután a senatus a maga jogát, mint már előbb fennállót, igénybe vette. Szigorú alapelvnek tekintették, hogy a királynénak, ha a király trónralépése után nősült, királyi rendből valónak kellett lennie.

A királyné katholicitása nem volt feltétlen követelmény, mégis egy akatholikus királyasszony nem tekintetett teljesen annak; Sándor király görög hitű nejét, Helenát nem koronázták meg. Különben pedig a királyné koronázása vagy közösen, vagy pedig rövid idővel a férj megkoronázása után történt meg; ha a király már régibb idő óta uralkodott, akkor ünnepiesen tűzték ki a külön koronázási actust. Caecilia Renata, IV. Ulászló neje és Eleonora, Mihály felesége, külön ünnepiességek mellett, Varsóban koronáztattak meg.

Ha az elhalt király neje életben marad is, az új király

hitvese lép a királyné minden jogába. Hedvignek, Lokietek özvegyének és Zsófiának, Jagelló özvegyének kifogása menyek megkoronázása ellen hiába való volt.

A kormányzatra való közvetlen befolyás, mely a királynéknak többször országgyűlési határozat által, különösen még 1669-ben is kifejezetten megtiltatott, kárpótlást nyert a külsőleg kedvező helyzetben.

A királyné saját fényes udvartartást visz és pénzbeli ellátása, lengyel viszonyokhoz mérve, fényes. A királynénak járó nászajándék 2000 aranyat és néhány starostaságot tesz ki; a városok gyűrűpénzt adtak (pierścionkowe) és az országgyűlés a királyné számára 50,000, Mária Lujza, János Kázmér hitvese óta pedig 100,000 aranyra menő gombostűpénzt biztosított; ugyanaz gondoskodott egyszersmind a nász-hitbértnek (oprawa, cautio de dote) bizonyos starostaságokra való beírásáról is.

A mindenkori királyné eme javait, szintűgy a király korona-jószágait csak birtokos nemes embernek és pedig a Koronában egy koronatartománybelinek, Litvániában pedig litvánnak kellett kormányozni.

A királyné elveszíti a nász-hitbért, mihelyt az országon kívül megy; Bona özvegy királynénak elutazását megnehezítették, mert opraváját, melyet még I. Zsigmond személyesen fundált Maszoviára, senkinek sem akarta átengedni. A királyné utódaira nem szálltak örökségképen eme javak. Az özvegy királyné, hogy ezeket legalább élethossziglan birhassa, rendszerint egy félreeső lengyel várban lakott. Eleonora királynénak szabad választására bízta a lakóhelyet, csupán Krakót zárta ki az országgyűlés.

Miután a Piast-korban az egész nemzetség uralkodónak tekintetett, nem volt feltűnő, ha a király gyermekei

még atyjok életében társ kormányzói szerepben léptek föl. De még a választási monarchiában is aránylag fontos, sőt felelősség nélküli politikai hatáskör maradt meg a király fiainak, mely hatáskör külsőleg ünnepiességek alkalmával és az országgyűléseken a király közvetlen közlésében levő helyben nyilvánult. Viselték a birodalmi czímet is, és a király többi alattvalóitól minden tekintetben meg voltak különböztetve. A köztársaságtól külön dotatióban részesültek; II. és III. Ágost ugyan megígérték, hogy gyermekeik számára ilyen dotatióra számot nem tartanak: de 1768. óta a lengyel országgyűlés a maga jó szántából jelentékeny évi összeget fizetett III. Ágost hátrahagyottjainak.

Egészben véve nem lehet félreismerni, hogy a nemzeti királyság reminiscenciái a választási birodalomban is tovább hatnak. És figyelemre méltó, hogy a rendek, azon jogukhoz, hogy a hercegek *nevelésére* felügyeljenek, nem ragaszkodtak élénkebben. Visszariadtak attól, hogy a királygyermeket azoknak elismerjék, a mik voltak: praesumtiv trónutódoknak.

Idegen birodalmak és idegen birtokok korlátozás nélkül nyitva állottak a hercegek előtt. Ellenben lengyel földbirtokokat csak az országgyűlés beleegyezésével vásárolhattak és csak ettől fogadhattak el ajándékba, a mióta Lajos király megígérte, hogy rokonainak sem hivatalokat, sem várakat adományozni nem fog. Birtokaikért hűségi esküt tesznek a királynak és a köztársaságnak mint lengyel állampolgárok, és mint ilyenek az illetékes bíró alatt is állanak. Egyebekben a király személyes joghatósága alá tartoznak.

Valamint a lengyel jog általában a nemzetségek és később a családok leányait nagyon háttérbe szorította, a király leányaira nézve is kedvezőtlen volt. Az uralkodó-

nak háza női sarjadékait saját magán vagyonából kell gondozni és ellátnia. Herczegnői adókat, a régibb német fejedelmi jog értelmében véve, Lengyelország soha sem ismert. A lengyel királylányok helyzete e szerint nem nagyon fényes volt. Anna infansnő, fivére: Zsigmond Ágost halála után sanyarú szükségét szenvedett s nem egyszer fordult segélyért az országgyűléshez.

Az országgyűlés és e mögött állva, az egész nemzet a király gyámja volt. Miként is lett volna másként lehetséges, mint hogy az országgyűlést illesse meg a király egész családja feletti főfelügyelet és gondoskodás is. Hisz Angolországban is fel van hatalmazva a parlament, hogy a királyi család felett őrködjék.

De a lengyel országgyűlés több volt, mint az angol rendi gyűlés; nem az államhatalom volt, hanem az államhatalom fölött, a király fölött állott.

HATODIK KÖNYV.

Országgyűlés és nemzet.

La diète — rien ne la gouverne, mais rien ne l'obéit.

Rousseau, Gouvernement de Pologne.

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyel parlamentarismus kifejlődése.

Teljesen korlátlan a lengyel királyság hatalmának tetőpontján sem volt. Még a hatalmas Boleslaw is némely dolgokban részint a nemzetségfőnökök, részint hadseregének főnökei: a szabadok akaratahoz volt kötve. Ennyit meg fog hagyni a kritika mint residuumát a hagyományos tudósításoknak, melyek Chrobry tizenkét vajdájáról mesélnek.

A későbbi uralkodók alatt az a gyakorlat fejlődött ki, hogy fontos ügyek az uralkodó által törvényt napokon (wieca) intéztettek el, melyekre a fejedelem hivatalnokait és a nemzetségfőnököket, a kik rendszerint ugyanazok voltak, meghívta, részint hogy tanácsaikat meghallgassa, részint pedig hogy őket maga helyett bíraskodtassa. Politikai ügyekben is a tulajdonképeni hatalom az ural-

kodót illetve e wicé-kon; a körölte levő senioroknak csak tanácskozási joguk volt, — ha ez egymásba folyó viszonyokban votum decisivum és consultativum közt különbséget tenni akarunk. A király halála után összegyűltek a seniorok az új uralkodónak nem választására, hanem elismerésére.

Eme gyűlések minden esetre gyakoroltak bizonyos korlátozást a királyra, de népképviselőt nem voltak. Ellenkezőleg, a lengyel parlamentarizmusnak már ezen kezdetén az uralkodóval gyűlésező urak csak egyes érdekek, sőt saját specialis előnyeik képviselőiként jelennek meg a király az összesség képviselője. A lengyel alkotmányos élet emez alapvonása a birodalom 200 éves felosztása alatt teljes kidomborodással fejlődött ki.

A kis fejedelmek az államhatalmat képviselték; hogy tekintélyöket gyarapítsák, mind sűrűbben vették körül magokat tanácsadókkal; a nagyok pedig felhasználták a jogokat, melyeket a gyakran zavarban levő Piastoktól kicsaltak, vagy kieroszakoltak, nem az alattvalók összessége, nem a nép javára, hanem házuk, a nemesség s az egyes vidékek érdekében.

Csak Nagy- és Kis-Lengyelország újra egyesülése után egy félszázaddal jöttek létre a mindkét tartománybeli közös tanácskozások. Lokieteknek és Nagy Kázmérnak, bárósaik akarata ellen, kellett küzdeniök, midőn egyenlő jogot akartak behozni; csak még nagyobb ellenállás után tudta rászánni a nemesség magát arra, hogy provinciale colloquiumairól, a hol a királyok azt fölkeresték, a maga összességében a fejedelemhez vonuljon fel. A püspökök, hivatalnokok és nemesek ezen gyűlései, melyekhez a XIV. század folyama alatt egyideig a városok képviselői is csatlakoztak, semmi esetre sem idézik elő a királyi

hatalom szilárdan megállapított korlátozottságát. Kázmér tanácsadókul használta alattvalóit; mindent elkövetett, hogy a képviselet egy nemét összehozza; holott a modern alkotmányos eszmék uralma alatt az alattvalók mindent elkövetnek arra nézve, hogy képviselőket küldhessenek.

Az országgyűlések kiképződésére tulajdonképen legfontosabb idő: a Jagellók korszaka. A szükség arra kényszerítette a királyokat, hogy hatalmuknak részeseket állítsanak. Leszámítva azt, hogy a Jagellók, mint választott fejedelmek, alattvalóiktól való függésbe jutottak, s az állami kiadások fedezése tekintetében a nemesség jó-akarataira voltak utalva, mióta Lajos a megadóztatási jogot feladta. Mint sok államban, úgy Lengyelországban is pénzügyi okok szolgáltak a rendi képviselet forrásául.

Jagello trónraléptekor mindenesetre volt egy rendi testület; de összeállítása rendkívül szabályozatlan volt — biztosan csak püspökök és a legfőbb hivatalnokok voltak tagjaiul tekinthetők — és egyedüli joga a trón újrabetöltése volt. Ama nehéz viszonyok közt azonban ezzel meg volt adva implicite az a jog is, hogy az újonnan választott uralkodót folytonos spontán tanácsokkal lássa el.

És így Jagello kormányzata alatt fejlődik ki *először* a gyakorlat, hogy eme gyűlések, melyek *conventiones* vagy *parlamenta* nevet kapnak, állandóan összehívatnak s hogy a király a kormányzati ügyeket csak annak hozzájárulásával intézi. Nevezetesen a külfölddel való tárgyalások tekintetében 1397. (a jungleslaui convent) óta a parlament részvétele többször elkerülhetlenné mutatkozik.

Továbbá Jagello alatt jelennek meg *először* a birodalmi gyűlésen olyan tagok, kik abban saját joguk alapján

vesznek részt. Addig a parlament államtanács volt és olyan méltóságviselőkből állott, kiket a király nevezett ki. Adómegajánlás a praelatusoktól és báróktól, kik sem személyes hatalom által, sem mint a nemzet képviselői, hanem csak hivataluknál fogva és a fejedelem bizalmának alapján ültek a tanácsban, nem indulhatott ki, miután Lajos király minden földbirtokost adómentesnek nyilvánított, és csak általános beleegyezéssel lehetett adót kivetni és beszedni.

Ennélfogva Jagello az egyes tartományok Conventus particularesei által követeket választatott, kiknek feladata az volt, hogy jelentést tegyenek, vajjon vidékeik nemessége hajlandó-e vagy nem egyszeri adót fizetni a Dobrzyn-földnek a német lovagrendtől való megváltására? 1404. őszén megjelentek Korezynban a nemesség követei, s küldöik megbízásából telkenként (lan, mansus) 12 garasnyi adót engedélyeztek.

Végül Jagello alatt az egész nemesség mint az államhatalom részese lép föl. A nemesség 1404-ben az egyes vajdaságok képviselőiül még nem választott ugyan független lovagokat, hanem alsóbb rendű helyi hivatalnokokat, mint kamarásokat, birákat és zászlótartókat; de személyes összességében mégis képesnek tartotta magát állami ügyek kezelésére. 1422-ben Czerwinskben tartottak először fegyveres országgyűlést. Az egész ország szabad férfiai, mint hadsereg fölszerelve, a királylyal és hivatalnokaival teljes együtteségben tanácskoztak. Ilyen gyűlések nem voltak valami különösségek azon időben. Még a XVI. században is a táborba szállt schleswig-holsteini fegyveres fölkelés adókat szavaz meg; a katonai felülvizsgálatra összegyűlt nemesség pedig politikai természetű határozatokat is hozott. Oroszlán Henrik adományozást

tett «coram frequentia totius exercitus . . . et confirmata est haec collatio favore et acclamatione totius exercitus».

És ha a régi germánoknál a birodalmi gyűlés, a Landesding, egyszersmind az ország hadseregét is képezte; ha a primitív rómaiaknál a centurialis comitiák egyszersmind hadiszemlét is jelentenek, a fegyveres országgyűléseket nem tekinthetjük feltűnőknek.

Hiszen ugyanakkor hasonló tanácskozási mód volt gyakorlatban a magyaroknál is, kikkel a lengyelek a XIV. és XV. században a legszorosabb viszonyban állottak.

Így fejlődött ki, innen kezdve a leggyorsabb futamban, a rendi uralom. Mind világosabban látható, hogy a lengyel a királyi hatalom ugyanazon korlátozására törekszik, mely római hitű szomszédjainál többnyire a hűbérrendszerből fejlődött ki. Történetietlen érzékével, mely azon kor sajátja volt, a lengyel félreismerte a fejlődési különbséget maga és a nyugot között; azt hitte, hogy utól kell érnie a többi nemzeteket, melyek a rendi társ-kormányzattal oly felségesen előre mentek. Ez sikerült is neki, sőt felülmulta őket.

Már maga Jagello alatt a birodalmi gyűlések nem csak törvényhozást, de biráskodást is gyakoroltak, mely azelőtt csak a tartományi gyűlések hatáskörébe tartozott.

Tekintélye és együvértartozási érzete a tagoknak, kiből az egymásra következő egyes parlamentek állanak, a XV. század közepén bámulatos módra nőtt. Királyi hatalom, betű szerinti értelemben véve, gyakran nem létezett; sok országgyűlés az uralkodó távollétében tartatott meg; a tulajdonképeni kormányhatalmat a senatus gyakorolta, mely mint állandó testület mind jobban kifejlődött s a tanácsurakat a nemesség ellenőrizte.

A parlamentnek ezen két önálló hatalmi körre való felosztása az 1453. évi peterkaui gyűlésen ment végbe. A birodalmi gyűlésbe egyfelől a consilarii, barones és proceres, másfelől a nobiles, patriciique, pauperes lépnek be. És mikor az egész parlament a jelenlevő király ellen confoederál, ezt akarátának teljesítésére kényszeríti, — IV. Kázmér nem akart a lengyel kiváltságokra mint dux Litvaniae esküt tenni, nehogy a két ország szorosabb összeköttetésére praecedent alkosson — ekkor az uralkodó, a megszabott formula szerint, tizenkét báró és *ugyanannyi* lovag kezébe teszi le az esküt. Idősebb és fiatalabb testvérek már egyenlő lábon állnak egymással szemben; még ugyanazon uralkodó alatt a lovagság jut túlsúlyra.

A mit a német lovagok ellen fölfegyverzett lovagság a nieszawai mezőn a királytól kicsikart, az kétséges; de teljes határozottsággal lép előtérbe a lovagság az adóügyi tárgyalások folyamán, melyek a porosz háború tartama alatt és után tartatnak, hogy a köztársaság zsoldosai kielégíttessenek. Itt aztán benső szükségességgel fejlődött ki a képviseleti rendszer választások alapján.

A parlamentek, melyek eddigi alkatuk szerint a király tanácsosaiból és esetleg kisebb-nagyobb számú lovagokból állottak, nem érezték gyökereiket elég mélyeknek és messzeterjedőknek arra, hogy minden egyes kívánságot és minden egyes akaratot kifejezzenek, a mi pedig a lengyel államjog fogalma szerint hivatásuk lett volna: az adókérdésben illetékteleneknek jelentették ki magokat és a királyt a tartományi gyűlésekhez utasították.

A tartománygyűlések azonban, a melyeken minden teljesen szabad, vagy mint most nevezték, nobilis megjelenhetett, miután már is járások, legfőlebb vajdaságok szerint kezdtek tartatni, százéves fejlődési processusban

közös érdekeiknek öntudatára jutottak a királyi hatalommal szemben: egyik a másik nélkül semmit sem akart engedélyezni. És miután Kis-Lengyelország a maga részéről egyetértésre jutott, a wisliczai tartománygyűlés kijelentette 1467-ben, hogy csak Nagy-Lengyelország általános hozzájárulásával hajlandó adókat engedélyezni.

Így kínálkozott a kivezető út, mely szerint az egyes tartománygyűlések meghatalmazottjait közös tanácskozásra össze lehetett hozni. 1468-ban Kázmér Peterkauban egyesítette a vajdaságok küldötteit, kik kettesével szabadon választattak, az akkor létezett járások száma szerint. *És azon időtől fogva a parlamentekben a választási curia lett a döntő tényező.*

A régi birodalmi gyűlések egész illetékessége átmenetileg a nuntii terrestres-re, sőt ezek állandóan mind több hatalomra tesznek szert. A király elnöklete alatti senatorok az országgyűlési tárgyalásokat előkészítő bizottsággá lesznek, melynek minden határozatához, hogy érvényes legyen, a tartományi követek hozzájárulását kell kinyernie.

De viszont a tartományi követek nem a maguk hatalmából vannak jelen az országgyűléseken, hanem szorosan kötve vannak utasításaik végrehajtásához; továbbá nem alkotnak állandó gyűlést, hanem mindig ad hoc megújított bizottságok, és azok is maradnak Lengyelországban. A tulajdonképeni hatalom a nemzetben van, mint mondták; de az egyes tartományokban van, a mint tényleg volt. A communitások, vagyis az angol commons-nak megfelelő területi egységek, mint megannyi külön hatalmak parancsolnak képviselőiknek, és a tartományi követet jelentő lengyel «posel» kifejezés egyúttal diplomatai jelzés is.

Ha az utasítások elégtelenek, a lengyel országgyűlés tárgyalásai is szintoly eredménytelenek maradnak, mint a néhai német legfenségesebb szövetségi gyűlései. Már az első tartományi követgyűlés is 1468-ban hasonló okból ment szét és utána sok más.

Ha a megbízó-levelek tüzetes szerkezetűek, de nem összhangzók voltak, a képviselők szabad működési kört nyertek s a tartományi követek gyakran hoztak olyan adóügyi határozatokat, melyekre nem egészen egyforma meghatalmazást kaptak. Ekkor aztán a communitásoktól függött, hogy meg akarják-e fizetni az adót, vagy nem.

A tartományi követek már megvoltak s mindjárt kezdettől fogva szabályszerű ismétlődésben hivattak ujonnan össze, a dolgok rendes menetében minden két évben. Minden gyűlésben, ha még oly rövid tartamú és még oly különböző alkatrészekből álló is, bizonyos esprit de corps, egy sajátos közszellem képződik, mely hatásaiban feltűnően nyilvánul, de lényegében teljesen meghatározhatlan. Eme collectiv szellem létének és működésének első bizonyítékaihoz tartozik az élethez való ragaszkodás. Létező gyűlés örömet szeretne minél hosszasabban létezni s ha nincs tápanyaga, alkot magának ilyent.

A lengyel követek, kik a maguk sajátképi előterjesztéseikkel, az adójavaslatokkal valami módon nagyon gyorsan végezni tudtak, nem sokára az egész állami ténykedést tanácskozásaik és határozataik köré vonták, — minden esetre nem mindig egészen küldőik megbízásából. Ők az államhatalom végbevitt, vagy szándékolt tetteit a külön érdekek mértékével mérték, melyek képviselőre hivatva voltak és a királyt, a ki még mindig az egész államterület és az összes államlakosok képviselője

volt, egyfelől a tartományok java, másfelől a teljesen szabadok, a mostani nemesség kizárólagos előnye érdekében korlátozták. Ily módon Lengyelország centralismusa és az erős államhatalom mindinkább meghátrált a foederalistikus elvek előtt s a társadalom elnyelte amazt. A lengyel alkotmány nemzetközi jogi államjoggá lett.

A követ-kamarát az a körülmény tartotta meg azon az úton, melyre lépett, hogy minden összejövetelnél új compositióban jelent meg. Az országgyűlés folytonossága mellett egységes uralkodó hatalom fejlődött volna ki benne — szemben a földrajzi testületekkel és azon renddel, melyekből és a melyből keletkezett. Folytonos visszatérése által abba a talajba, a melyből származott, megbizóinak akaratkifejezése, eszköze maradt. Modern értelemben vett parlamentarismus, a mint azt Angolország a legpraegnansabbul kifejlesztette, a rendi testület *uralma* Lengyelországban e szerint lehetetlen volt.

Erre vonatkozó hajlamok persze az egész lengyel történetben találhatók; és nevezetesen a két utolsó Jagello alatt, valamint a XVII. század első felében az országgyűlés iparkodott szabaddá tenni magát a felette álló nemzet absolutismusától. Követek és senatus, időközönként vállvetve, mint a kormányhatalom egy neme tartották fenn magokat. De a valóságban a mindenhatóság, melyet az országgyűlésnek egyideig saját tagjai és némely publicisták tulajdonítottak, nem azé, hanem a választóké, a lengyel nemesi egyének összességéé volt. A vajdaságokra felosztott általános fegyveres hadsereg pedig, a tartományi követek behozatala óta, nem egyszer személyesen döntött az ország törvényei és sorsa felett. És az arbiterek, a nemesi hallgatók és tanúk a lengyel országgyűléseken jelentékeny szerepet játszanak; maguktartása és ítélete

nagyobb fontosságú, mint az «Umstand»-é a német Dingeken és esküdszékeken. Az 1504-ki constitutio a senatusnak, követeknek és a király sok más alattvalójának, kik az országgyűlésen jelen voltak és nyilvánosan tanácskoztak, egyetértése folytán jött létre. A polgárok azon joga, hogy az államhatalmat személyesen felügyeljék és vezessék, Lengyelországban nem hamvadt el, sőt mind világosabban lobbant fel.

A királynak a nemesség által való korlátozása már jóval azelőtt megvolt, mielőtt írásban megállapították. Lengyelországban a törvény mint bevégzett tények befejezése és megerősítése jelentkezik. Az 1496-ki constitutio új törvények szerkesztését és a hadizenetet, tehát az államhatalom legfontosabb belső és külső életnyilvánulásait az összes communitások által szabadon választott országgyűlés előzetes hozzájárulásához köti. 1505-ben ez még praegnansabbul ismétlődik. Az általános szabad királyválasztást 1503-ban Sándor király a legvilágosabb módon elismerte.

Hogy a tartományi követek választásában lehetőleg minden lovag részt vehessen, 1521-ben határozottan kimondatott, hogy a tartománygyűlések lehető kis terjedelmű területeken tartassanak és 1533-ban oklevelekből bebizonyíthatólag lépnek fel a már bizonynyal régóta fennállott relationalis tartománygyűlések, melyeken a tartományi követek működésükről beszámolnak.

Hogy az országgyűlés csak a tartományok szerint tagolt nemzetet, naród, a lengyel szabadok törzsét képviseli, azt a városi követeknek 1539. és 1544-ben történt kitűztetése praecedensszerűleg bebizonyítja. A király, ki eddig még mindig az államhatalom hordozója volt, már a nemesség öntudatába megy át, mint első a hasonlók

közt: primus tantum modo civis-nek nevezte őt Leszczynski Rafael 1548-ban. A király politikai értelemben vett renddé lesz, valamint minden nemes ember is magában egy birodalmi rendet tesz. És a Litvániával létrejött unió alkalmával a királyi hatalom maradványa megsemmisül.

Senatus és országgyűlés szoros szervezetben, mindenkifölött pedig a souverain lovagok összesége — valamenynyen csak külön érdekek képviselői, — viszik ez idő óta valóságban az államügyeket. A külön érdekek felszívták az államhatalom velőjét; a közérdek képviselője árnyképpé lett!

Bátori 1577-ben ugyan következőkép mennydörgött a tartományi követeknek: «Rex vester sum, non fictus, neque pictus. Uralkodni és kormányozni akarok és nem fogom tűrni, hogy közületek bárki is nekem parancsoljon. Ti csak saját szabadságtok őrei vagytok, azért ti nem lehettek sem az én tanítómestereim, sem senatoraim őrei!» De a későbbi királyok ezen legnagyobbikának is hiányoztak az eszközök arra, hogy szavainak anyagi nyomatékot adjon. A belső kifejlődés már be volt fejezve. Elméletileg az állam már felbomlott.

Belátó államférfiak előre látták a külső következményeket. Cromer így szólt Bátori idejében: «Nagyon lehet tartani attól, hogy (a követek és a nemesség) ama korlátlan hatalma és ama féktelenséggé fajuló szabadság, mely nem az állam javára válik, hanem az egyeseknek külön érdekeit vagy az összakarát pillanatnyi ingadozásait szolgálja, a lengyeleknek pusztulásra vezető anarchiát készít elő».

A lengyel országgyűlések helyzetében 1572. óta semmi

sem változott, csak az államjogilag akkor már létezett és érvényes eszközök sajátságosan gyakori alkalmazása által következett be a rettegett anarchia a XVII. században.

MASODIK SZAKASZ.

A senatus szerkezete.

A lengyel senatus a királyság hatványozása. Ha úgy tetszik, annak függeléke is.

Nem olyan természetű, mint az angol felsőház, melylyel tán összehasonlították és a melylyel néhány jogositványa, mint nevezetesen a biráskodás, közös; ellenkezőleg, összealkotása egy államtanácsé (a most minden esetre teljesen összement angol Privy Councilé), miután tagjainak öröklősege soha sem verhetett gyökeret és így a senatorok sem a királylyal, sem a nemességgel szemben soha sem voltak függetlenek.

A lengyel senatorok tevékenysége is hasonlít egy államtanácséhoz: a végrehajtó hatalom támogatása és tanácssal ellátása, — határozatok hozatalának joga nélkül. Ilyenek tehát a senatus jogai az országgyűlésen.

Ne feledjük: sem a senatusnak, mint egésznek nincs joga megdönteni a követek kamarájának valamely határozatát, sem az egyes senatornak nincs meg a liberum vetoja. A senatorok véleménye nem annyi, mint az ország véleménye, hanem mint a király tanácsosaié, a mint ők Lengyelországban hivatalosan neveztetnek is.

Csak egyszer, Sobieski alatt, történt meg a senatusban a kísérlet, hogy a követek szokásainak utánzásával «a tevékenységet megszüntessék», de minden további példa nélkül maradt. A XVIII. század végén elméletileg ugyan

már nem vonták többé kétségbe a senatorok liberum vetoját. A primás — mondák — távozása által határozathozatalra képtelenné teheti az országgyűlést.

A senatus olyan régi, mint a királyság. A hagyomány szerint már Boleslaw is tartott maga mellett tanácskozásra 12 nagyot, s a legrégibb lengyel íróknál és okmányokban találjuk a király consiliárusait vagy seniorjait, később ugyanezen állásban a praelatusokat és bárókat.

A senatus kifejezés előfordul már VIII. Orbán pápa 1185-ki brevéjében (krakkói káptalani levéltár), melyben a krakkói püspökről mondatik, hogy ő *«inhaerendo antiquae consuetudini in senatu regni vestri primum locum et vocem post archiepiscopum Gnesnensem habet»*. Ha ez okirat valódi, a senatus kifejezés tán csak általában tanácskozó gyűlést jelenthet. Hivatalosan használatossá, még csak az ó-római nyelv és jogfogalmaknak az országba behatolása óta, a XVI. században lesz. Lengyelül a senator cím még hosszú ideig Panovie Rady maradt.

A tanácsosok kezdettől fogva a királyi bizalom alapján hivattak meg; többnyire a püspökök és magasabb állású hivatalnokok választattak ki e célra a király által, de nem szenved kétséget, hogy a Piastok alatt tekintélyes férfiak a nemzetségekből, külső állás nélkül is, helyet foglaltak a király szűkebb tanácsában. Csak azóta, hogy az országgyűlések gyakoriabbak lettek és a tartományi követek kamarájának behozatala óta, mely utóbbi a király korábbi tanácsából különféle elemeket absorbeált, került szorosabb szabályszerűség a senatus összeállításába. A még megmaradt tanácsosok tekintélye, kik most csak a legfőbb tisztviselőkből és vajdák, várkapitányokból és püspökökből állottak, növekedett; a követeiktől az idősebb testvér (bátya) praedicatumot nyerték.

Nagy- és Kis-Lengyelország senatoraihoz sorakoztak 1529-ben Masovia, 1569-ben Podlachia, néhány, eddig képviselve még nem volt vörös-oroszországi tartomány, Litvánia és a porosz tartomány legmagasabb állású hivataltokai; de nagy idő kellett hozzá, míg a lublini unióban összekovácsolt urak megtanulták, hogy magokat egységnek érezzék.

Hiába sürgette a három nagy porosz város, hogy a birodalmi senatusba felvétessenek, miután a porosz senatusban majdnem a fő szavazatokat birják. Megvetőleg utasították őket vissza, éppen úgy, mint a litván és vörös-orosz kenézeket. A senatus öntudatosan utasított el magától minden rendi vegyüléket. A senatus megmaradt hivataltokok gyűlésének.

A Lengyelország és Litvánia számára fennálló egyesült senatus abban a kifejlesztett alakban, melyet a lublini nagyjelentőségű országgyűlésen nyert, 139 tagból áll. Livland és a moszkvai területrészek meghódításával megfelelő számú tisztviselők kerültek még bele; a nagy területveszteségek óta, melyek már Lengyelországnak Gusztáv Adolf elleni háborúja óta kezdődnek, azon helyek üresen maradtak, melyek tulajdonosai többé már nem jelenhettek meg, — de, ha üresen is, meghagyattak.

A senatorok egy derékszög két nagyobb oldala hosszában ültek; mindenik oldalon két sor, melyek közül a két belső sor külön székein az első rendű senatus foglalt helyet; a másod fokú senatorok, az úgynevezett kisebb castellanok a két külső sor padjain ültek. Az oblongum egyik kisebbik oldalát a király foglalja el, a másikon a tiz, 1768. óta tizenkét minister ül. Legalább mindig ezen, 1569-ben megállapított rendben történt a szavazás.

A világi senatorok fölött elsőbbséggel birnak az egy-

háziak. Még azon időben is, mikor a senatus majdnem egészen evangélikus volt, — 1572-ben a király tanácsosai között csak két katolikus volt, — daczára minden fenyegetésnek, semmi komoly kísérlet nem történt, hogy állásuk vitássá tétessék. Hiábavalók voltak az 1505-ki követelések is, melyek szerint a püspököknek kizárólag a király egyik oldalán kellett volna helyet foglalniok. Így 1569-ben is még három püspök a baloldalon közelebb ült a királyhoz, mint a sor többi senatora. Az előjogot azzal indokolták, hogy kezdetben állítólag egyedül a püspökök alkották a senatust.

A magas tekintély és a nagy jövedelmek miatt, melyeket egy püspökség az azt birlaló senatornak nyújt, a püspökségek a XV. század óta incompatibilisoknak tekintetnek, vagyis két püspökséget nem volt szabad egy személyben egyesíteni. Kivétel kevés van. Frigyes, IV. Kázmér fia, Krakkó és Gnesen főpásztora volt egyszersmind. Ezért a püspökök gyakran cserélték helyeiket, a csekélyebbről a jobban dotáltra emelkedvén. Midőn Dabski Szaniszlónak az ötödik püspökség adományoztatott, a kancellár vonakodott pecsétjét a diploma aljára oda nyomni. Ugyanis a püspökök kinevezése IV. Kázmér óta feltétlenül a királyt illette; a pápai megerősítés megkivántatott, de nagyon ritkán, vagy soha sem tagadtatott meg. A káptalanoknak is a Piastok alatt csak vitás és feltételes választó joguk volt; melyik európai fejedelem ne simoniált volna azon időben!

A lengyel püspökök ellátásuk és politikai hatalmuk szerint három osztályra oszlanak, melyek azonban soha sem voltak határozottan megkülönböztetve. Első sorban áll egyedül a gneseni érsek; ő a többieknek előljárója és a XIII. és XIV. században még azon követeléssel is

fellépett, hogy a káptalanok választásait a maga jóváhagyásával tegye érvényessé. A második fokozatot a leMBERGI érsek, a krakkói, kujawiai, wilnai és poseni püspökök alkotják; a legalsó fokon vannak Plock, Luck, Przemyśl, Samogitia, Kulm, Chelm, Kijew, Kamieniec, Livland és Smolensk püspökei. Kivételes állást foglal el az ermlandi püspök, ki rang szerint a lucki püspökkel egyenlőnek tekintetett.

A gneseni érsekség, mely kimutathatólag 1084. óta áll fenn, birtokosának, ki kat' exochén érseknek nevezetik, az 1416-ki constanzi zsinat óta Primas regni Poloniae címet biztosít és az 1515-ki laterani zsinat óta az apostoli szék született legatusának méltóságát is nyújtja, a minthogy az érsek el is látta a nuntiatura ügyeit, a mikor nem volt nuntius. Az érsek primus princepsnek is neveztetik, a mit Uchanski primás onnan származtatott, hogy a senatorok valamennyien princepsok s a német birodalmi fejedelmekkel összehasonlíthatják magokat; de a mi talán abból is megfejtethető, hogy az egyházi kriadz (csehül kniaź, körülbelül úgy használva, mint az abbé, de a püspökök neve elébe is téve) megjelölésére szolgáló lengyel szó fejedelmet, princeps-et jelent.

Az érsek emlékezetet meghaladó idők óta az elnökletet viszi a senatusban és feje fölött állandóan egy keresztet tartat; kivételes tiszteletnyilvánításokban is részesül; egy világi senator mint marsall szolgál neki és fölemelt bottal jár előtte.

Interregnum ideje alatt olybá vétetik, mint a király helytartója (interrex) s gyakran praedicatuma: a reverendissimus helyett a királyi serenissimus megjelölést kapja.

A királyok is ritkán fukarkodtak vele szemben minden képzelhető kitüntetésben, minthogy befolyása úgy világi,

mint egyházi ügyekben a legnagyobb súlyú volt. Hiszen rendszerint az, ki mellett az érsek volt, a nagy-lengyel-országiak közvéleménye felől is biztos lehetett, kik büszkék voltak arra, hogy első polgáruk személyében tartományuk régi előrangja megóva maradt. Jagello a primást a maga vicariusának, János Albrecht pedig gubernator in consiliis (senatusi elnöknek) és Majestatis regiae auctor-nak nevezte.

Ekkor aztán megtörtént, hogy az isten legméltatlanabb szolgálja, mint magát 1648-ban nevezte, gyakran, mikor a király éppen nem volt jelen, az ezt megillető megtiszteltetéseket követelte.

A másodrendű püspökök közül a krakkói a legjelentékenyebb. Az ő egyházmegyéje kiterjed az egész tulajdonképeni Kis-Lengyelországra és ezért gazdagabb magánál a primásénál is. Azonkívül mint teljesen souverain uralkodik a hajdani sziléziai herczegség: Siewierz (Severia) fölött, melyet a híres Oleśnicki a tescheni herczegtől 1443-ban megvett. Ha a krakkói püspök a bibornoki kalapot megkapta, egyenlő volt a primással.

A lembergi érsekség teljesen jelentéktelen: nyugvóhely.

Ellenben a kujawiai (Leslau, Wloclawek) pásztori székre többnyire idealisták és törekvő egyéniségek küzdöttek föl magokat, kik a primatialis bibor felé tekintettek. A kujawiai püspök a primás helyettese minden politikai ténykedésben, a senatusi elnökségben, az interregnumok vezetésében stb. István és II. Ágost királyokat a kujawiai püspökök koronázták meg.

A poseni püspöknek az isteni tiszteletek miatt van jelentősége a varsói országgyűléseken, minthogy Varsó az ő egyházmegyéjében fekszik.

A wilnai püspöknek János Kázmér alatt tett azon kísérlete, hogy «Litvánia primása» czímet kapja, megíúsult.

A harmadrangú püspökök közül a plocki azon souverain hatalomnál fogva, melyet Pultusk város és kerülete fölött gyakorol, nem jelentéktelen.

Az ezen fokozathoz tartozó többi püspökök jövedelmei és tekintélye csekélyek és mind csekélyebbek lesznek úgy, hogy rangjukhoz illő életre rendszerint csak tisztán állami hivatal vagy valamely apátság adományozása által válnak képesekké. Kancellári állások betöltése nekik határozottan meg volt engedve.

Az ermlandi püspök osztozkodott a maga káptalanával a teljesen souverain uralomban a hasonnevű püspökség fölött, mely tehát nem tartozott Lengyelországhoz s a melyben a király semmi jogot nem gyakorolt. A püspök, IV. Károly óta, német birodalmi fejedelem czímet viselt, melyet a lengyel hatóságokkal való tárgyalások alkalmával sem mindig hagyott el. 1515. óta a porosz általános tartománygyűlésen ő vitte az elnökséget, és Poroszországban ugyanazt az állást volt betöltendő, melyet a primás Lengyelországban elfoglalt, a míg Porosz- és Lengyelország personaluniójának eszméje a megvalósulásra kilátással bírt. Az ermlandi püspökség jövedelmei, melynek nemesei épp oly kevéssé voltak részesei a lengyel kiváltságoknak, mint a siewierziek és a Pultuskerületbeliek, kétharmad részben a püspöknek, egyharmadban pedig a 16 tagból álló káptalannak jutottak, s a püspök anyagi helyzetét, ki nem a primás, hanem közvetlenül a pápa alatt állt, nagyon fényesnek rajzolják. Az a követelés, hogy a püspök porosz indigena legyen, már a XVI. században jelentéktelenné vált, és

éppen oly nevetséges volt az is, hogy a püspöki jelöltnek, kit a király hozott a káptalannak javaslatba, és a kit meg *kellett* választani, kanonoknak kellett lennie, mert mindig találkoztak ermlandi kanonokok, kik készek voltak helyöket a jelöltnek addigra átengedni, míg őt törvényesen be nem iktatták.

A világi senatorok között a krakkói várnagy foglalja el az első helyet. Ennek oka bizonyynyal abban van, hogy ez a hivatalnok, hivatásának megfelelőleg, a király székhelyén gyakorolta a biráskodást, tehát a király meghatalmazottjának kellett tartatnia; a minthogy a krakkói kerület nyilvános gyűlésében az összegyűlt urak birájaként szerepelt, a míg a király személye körüli biráskodás még nem tartozott a nagymarsallhoz. Egyébiránt Lengnichnek igaza van, ha e castellan előrangját «inkább oda sorozza, a minek valódi oka ismeretlen». A troki-i és wilnai várnagyok a vajdákkal egyenlőknek tekintetnek, mivel Litvánia legrégibb tisztviselőihez tartoznak.

A vajdák, legtöbbnyire 32-en, eme három várnaggyal és a samogitiai starostával képezik a világi senatorok első rendjét.

A vajda czím (hadvezér) ó-szláv eredetű s a délszlávoknál fejedelmi állás (herczeg) megjelölésére szolgál.

Latinul a palatinus szó fejezi ki, mely késő-római kifejezés a középkorban tudvalevőleg részben az uralkodó helyettesét jelenti (a rajnai pfalzi gróf, mint a német király palatinusa; a magyarországi palatinus). Így Lengyelország örökségi felosztásai alatt is minden kis Piast-fejedelem állított magának vajdát. E hivatalnokok a birodalom újra egybefoglalása után is megmaradtak és behozattak oda is, a hol még nem voltak;

így nevezetesen Litvániába, a Lengyelországtól meghódított tartományokba: Vörös-Oroszországba, Poroszországba és Livlandba. Biráskodtak a zsidók fölött és a hadcsapatok egyes osztályainak vezérei voltak.

Az utóbbi minőségben segédkeztek nekik a várnagyok, a kik nagyobb és kisebb rangúakra oszlottak, vagyis szavazattal és üléssel bírókra, a kik számra nézve mindig egyenlők voltak a vajdákkal és csupán szavazattal bíró várnagyokra (kik padokon ültek), vagy kerületi várnagyokra (kasztelanowie powiatowi), kik nevöket a vajdaság körén belől levő helységektől és nem magától a vajdaságtól vették, számszerint 49-en.

A Piastok alatt a várnagyok minden tekintetben mint az uralkodó helyettesei lépnek fel, főkép a jogszolgáltatásban. Midőn ez utóbbi a XIV. század óta mindinkább a starostákra megy át, a várnagy elveszti lassanként közigazgatási jogosítványait is és reális tevékenységet csakis még mint az általános fegyveres fölkelés vezére fejt ki.

Megszabott fizetést épp oly kevésbé élvez, mint a vajda; mind a két tisztviselő különféle testületek, nevezetesen a városi községek és a zsidók ajándékaira voltak utalva, melyek szabályszerű ismétlődésök által az illeték jelleget öltötték magokra. Hanem a senatorokról az államjavakkal, a panis bene meritorummal való accidentalis gondoskodás ritkán maradt el; többnyire megelőzte a senatori méltóságot.

A vajdák és nagyobb castellanok már nagyon korán báró számba mennek; a kisebb várnagyok, kik korábban judexeknek neveztettek, csak a XVI. század óta lépnek a király tanácsosai közé.

Velök a ministerek. Az 1564-ki peterkaui ország-

gyűlésen találjuk ezeket először megemlítve. A Korónának : Nagy- és Kis-Lengyelországnak öt ministeri statusa volt, úgymint : a nagymarsall, a kancellár, az alkancellár, a kincstárnok és az udvari marsall. Az 1569-iki constitutio ugyanannyi ministeri állást alkot Litvánia számára is és a lengyelrel egyenlővé teszi ezeket. 1768. évben a Korona és Litvánia két nagyhetmánját is felveszik a senatusba, úgy hogy ebben összesen tizenkét minister foglalt helyet.

Ez a ministeri status valóságos közigazgatási hivatalnokok, és ezért elkülönzött állást foglalnak el a senatusban, mint a hogy valódi fizetést is húznak.

Szavazásoknál és beszédek tartásánál — e kettő a lengyel senatusban jóformán egybeesett — szigorú sorrendet tartottak. Miután a püspökök és az összes többi senatorok megszabott sorrendben beszéltek, a ministerek jutottak szóhoz és pedig mindig csak néhány nap mulva a várnagyok után.

Valamennyi senator élethossziglan neveztetett ki. A golebiowi confoederatio *felelős ministereket* akart behozni, kik mindig két évre, egyik országgyűléstől a másikig neveztettek volna ki. Egy kivétel nélküli eszme, bár egyes lengyel fejekben korábban és később ismét fölmerült.

A ministeri állások más, világi senatori állásokkal összeférhetlenek. A ki minister volt, annak soha sem lehetett más senatusi állást elfoglalnia, csak a harmadrangú püspökök lehettek kancellárok. Mégis e parancsot, melyet már a XVI. században többször ismételtnek, csak a XVIII. században tartották meg szigorúan. Sapieha Frigyes 1735-ben letette a troki-i várnagyságot, hogy Litvánia kancellára lehessen. 1565-ből is volt egy

határozat, hogy senki sem tölthet be egyszerre két ministeri állást: mégis Leszczynski Boguslaw még 1658-ban is kincstárnok és alkanczellár volt egyszersmind.

Hogy a senator azon tartományban, melynek nevét viselte, benszülött, vagy legalább ottlakó legyen, mindig nyomatékosan kívánták ugyan, de soha sem volt szigorúan szükséges. Már a XVII. században nyertek litvánok Lengyelországban méltóságokat. Különösen a poroszok folytonosan igényt támasztottak arra, hogy náluk csak indigenák lehetnek senatorokká, de tiltakozásuknak már a XVI. században sem volt többé semmi súlya; hiszen Cromer, a lengyel történetíró, ki nem volt indigena, meg éppen ermlandi püspökké tétetett.

A senatorok kinevezésének lehetőleg egy országgyűlésen kellett történni; interregnum idején gyakrabban történt, hogy a vajdaságok és kerületek nemessége választott magának senatorokat, kiket az új királynak meg kellett erősíteni. A XVIII. században excellentiás címet vettek föl a senatorok; különben pedig a püspökök Reverendissimusoknak, a ministerek, vajdák és nagyobb castellánok Magnificusoknak, a kisebb várnagyok Generosusoknak neveztettek — megfelelő lengyel praedicatummokkal.

A senatus a maga teljes alkatában, mint Mickiewicz joggal kiemeli, imposans látványt nyújtott. A senatus az országgyűlésnek nyugodt méltóságos jelleget kölcsönzött. Schiller találóan mondatja Demetriussal:

«Fényesebb gyűlés előtt nem beszélhetek.»

Az egyetlen költői szellemmel tárgyalt államactió, melyet az egész irodalom ismer, ama hatalmas torsónak éppen

első jelenete, melytől a sirjába szálló művész még halodkolva is alig tudott megválni, egy lengyel senatusi ülésről van véve.

HARMADIK SZAKASZ.

A követek állása.

Az országgyűlés lényeges alkatrészét a tartományi követek, nuntii terrestres, poslowie ziemscy teszik, kiket németül inkább Landschaftsboten-nek lehetne nevezni, mert nem az egész országot kell képviselniök, mint a mire a mai képviselők alkotmányos paragrafusok szerint kötelezve vannak, hanem képviselik az egyes vidékeket (Landschaften), terrae, ziemie, melyek által választattak. Már a Lajos halála után bekövetkezett interregnum idején tartott wisliczai gyűlés a terrarum universarum regni Poloniae nuntiiból állott, kik azonban alig designáltattak egyformán.

Mindjárt 1468-ban történt rendes egybehívásuk után a követek a legjelentékenyebb befolyásra tettek szert s a teljes túlsúlyt, melyet a senatus felett kivívtak, számukkal is dokumentálni iparkodtak. Csak ez az oka annak, a miért a követek tulságos nagy számát a XVI. században ismételten kifogásolták s a miért, az 1540-ki constitutiótól kezdve, a későbbi határozatok, melyek minden vajdaság vagy vidék részére határozott számot állapítottak meg, soha sem tartattak meg. Nevezetesen a porosz tartomány, híven előbbi és szerződésszerűleg még mindig fennálló personaluniójához, azt a jogot élvezte, hogy tetszésszerűen számú követet, legtöbbször negyvenet küldhessen, kik csak egy szavazatot adhattak. A követi kamara tagjainak száma rend-

szerint 200-ra ment. 1468-ban minden *communitas*nak, *districtus*nak két követ adatott, mint Angolországban s ez a szám minden választókerületre nézve a minimum maradt. A későbbi *constitutió*k, melyek a követek számát az egyes választókerületek részére többszörösen megállapították, soha sem tartattak meg. Az 1775-ki *constitutio* a követek számát oly módon kívánta a kerületek közt felosztani, hogy a három tartomány mindenike egyenlő számú, azaz 68 követet küldjön.

A követek nagyon különbözőképen választattak, részint igen nagy kerületek által, például a poseni és kalischi két vajdaság, később Gnesen is együttesen választott 12—20 képviselőt, részint nagyon kicsinyek által, mint például a maszoviai *palatinatus* tíz járásának mindenike két képviselőt küldött.

Kinek olyan jogügye van, mely az országgyűlésen tárgyalásra fogna kerülni, az ne választassék képviselőnek (1540. és 1601. *constitutio*), épp oly kevésbé az, a ki törvényszéki kiküldött (1616., 1678. és 1683. *constitutio*). Ezen törvényes rendelkezések ismétlése és a fennmaradt országgyűlési tárgyalások azt bizonyítják, hogy e korlátozások épp oly kevésbé tartattak meg, mint azon gyakori rendelkezések, hogy senki sem választható meg, a ki ellen még végre nem hajtott ítélet mondatott ki (*condemnata*), vagy a ki a nyugtákkal, melyeket mint választott adószedő beszolgáltatni köteles, a maga vajdaságánál hátrálékban van.

Inkább ragaszkodtak a régi szokáshoz, hogy *impossessionatust*, még ha különben *bene natus* volt is, az országgyűlésre ne küldjenek. A követ korának legalább 18 évnek kellett lenni, de gyakrabban választattak fiatalabb emberek is. A lengyeleknél a fiatalság még hama-

rabb tekintetik tetterősnek és tettekre képesnek, mint a többi szláv törzseknél.

A követek tevékenysége az országgyűlésen lényegileg utasításaik collationálása- és összeolvasztásából áll, a mi felől az országgyűlés bezártával küldöiknek beszámolnak.

A XV., XVI. és XVII. században a követek az országgyűlés tartamára jelentékeny javadalmazásban részesültek, melyet többnyire a powiátok (districtusok, kerületek) nemessége visel és melyet a késedelmes fizetők ellen a grodoknál lehet törvényesen keresni (1598. és 1601. constitutio). A senatorok nem voltak kötelesek ezen napidíj-repartitiót (pieniadze poselskie) viselni és még némely más hivatalnok sem (1611. const.). A braclawi vajdaságban meglehetősen tekintélyes összeget, a földadó felét fordították a képviselők kárpótlására egy tartománygyűlési határozat (Laudum) alapján (1633 const.). Olyan követ, ki fölvette a napidíjakat, a nélkül, hogy az országgyűlésre ment volna, ugyanazon constitutio szerint a grod- vagy tartományi bíróság által a napidíjak kétszeres összegét kitevő pénzbírságra volt ítélhető.

A félbeszakadt országgyűlések hosszú korszaka alatt, ügylátszik, hogy e napidíjak (opatrzenie, strawne) lassanként megszűntek; biztosan állíthatjuk, hogy a XVIII. század végén többé nem voltak meg.

Éppen így ment ki szokásból a szabad elszállásolás, melyről az országgyűlés tagjai számára még a XVII. században a nagy marsalloknak kellett gondoskodniok.

A vajdaságok és kerületek bizonyos helyeket utaltak ki az országgyűlési teremben és a követek közt gyakori viszály támadt az egyes vidékek előrangja miatt, melyek helyei változtak vagy vitások voltak.

Mindjárt az országgyűlés bezárása után következett a

képviselők beszámolója megbízóik előtt és csak ezzel ért véget a mandatum. Persze, a ki a constitutiókhoz akarná tartani magát, az azt hihetné, hogy az országgyűlés már a számára szabályszerű ülések tartása végett megállapított hat hét eltelte után nem bír többé teljhatalommal és határozatképtelenné lesz. Éppen ez szolgált ürügyül Sicinski követnek 1652-ben az országgyűlés félbeszakítására és a követek helyeselték akkor eljárását, hat heti működés után nem tarták magokat illetékeseknek határozatok hozatalára, kivéve, ha az alkotmány ezen többször ismételt határozatának megszegése mellett egyhangúság mutatkoznék, mely századunk minden parlamentjében is megkívántatik, mihelyt az ügyrend tekintetében valamely kivételt kell tenni.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Az országgyűlésről tüzetesebben.

Az országgyűléseket illető lengyel jogfogalmaknak pontos összeállítása rendkívül nehéz. Garczynski, poseni vajda a szász királyok alatt, találóan mondja «Anatómiá»-jában: «A lengyel parlamentarismus eme viharos tengerét senki sem lesz szerencsés sem megindokolni, sem megérteni, sem pedig leírni».

A teljes országgyűlésnek, t. i. a király, senatus és a lovagság egyesülésének absolut hatalmat, sőt mindenhatóságot tulajdonítanak a régibb lengyel államjog-tudósok s ez által egyenlővé teszik az angol parlamenttel, mely mindent megtehet, kivéve azt, hogy a férfit asszonynyá változtassa át. Az országgyűlés competénciája tényleg

korlátlan kormányzatban, jogszolgáltatásban és törvényhozásban.

Az országgyűlés összehívása, mint már említve volt, ő felségének praerogatívája. Minden országgyűlés, mely más oldalról hivatott össze, kivéve az interregnum alattiakat, érvénytelennek nyilvánítottatott. A Jagellók alatt az országgyűlés közbe-közbe minden évben összeült. Az 1573. confoederatio a rendes országgyűlés időszakát két évre állapította meg.

Az ülésszak legtöbbször ősszel volt; földbirtokosokból álló gyűlés legkényelmesebben aratás után ülhetett össze.

Az országgyűlések tartama különböző volt és az is maradt. Eleinte ritkán tartott tovább egy hétnél. Dlugosz curiosumképen említi, hogy az 1453-ki országgyűlés kilencz egész napig tartott. Ellenben Bielski említést tesz egy, Zsigmond Ágost alatti országgyűlésről, mely csak hat hónap múlva ért véget.

Később általában hat hét volt az átlagos mérték, mint ezt az 1573-ki conf. is kívánta; mind a mellett az 1681-ki országgyűlés az ötödik hónapig húzódott el, hogy végre is szétszakíttassék; a különben nagyon szokatlan módon tartott 1717-ki országgyűlés (némának nevezetik, mert nem volt benne vita; a tarnogrodi confoederatio, melyből kiindult, már előzőleg megállapította a királyi párttal az összes határozatokat) csak hét óra hosszáig tartott.

Az országgyűlés helyének megállapítása eredetileg a királytól függött; Lajos két országgyűlést Magyarországon tartott. Jagello alatt a lengyelek és litvánok közös országgyűlései számára Lublint és Parczowot szemelték ki. 1540-ben egy, több mint száz éves szokás

következtében Peterkau jelöltetett ki közönséges országgyűlési helyül.

Végül 1569-ban Varsó, mint mely megközelítőleg a birodalom közepén fekszik, állapítottatott meg Lengyelország és Litvánia közös országgyűlései számára helyül. Minthogy azonban a litvánok soha sem szüntek meg követelni, hogy az ő területükön is tartassanak országgyűlések, 1673-ban Pac javaslatára elhatározták, hogy a harmadik országgyűlés mindig Grodnóban legyen, a mi jogosnak és méltányosnak ismertetvén el, meg is tartatott.

Az interregnum alatti országgyűlések azonban állandóan Varsóban és környékén tartassanak, a koronázási országgyűlések pedig Krakkóban.

Senatorok és követek a suspensumok jogát élvezik. Országgyűlés előtt és után hat hétig sem polgári, sem bűnügyekben törvénybe nem idézhetők (1678. és 1764. constit.).

Már I. Zsigmondnak egy 1510-ki statutuma országgyűlés előtt és után négy hétre sérthetleneknek jelenti ki az országgyűlés tagjait. A ki őket megsérti, oly elbánás alá kerül, mint a felségsértő. Így 1710-ben egy tábornok, ki egy követet megsebesített, a marsall-bíróság által tényleg főbelövetésre ítéltetett. A meggyilkolt nagylengyelországi Posel ügyét az 1667-ki constitutio a törvényszékhez utasította. Olyan követek, kik az országgyűlés tartama alatt valamit vétettek, saját kamarájok biráskodása alatt állanak. Egy párbaj, mely 1722-ben két követ között történt, mindkét részvevőre nézve súlyos elítéltetést vont maga után s midőn a király az illetőknek megkegyelmezett, kénytelenek voltak az egész országgyűléstől bocsánatot kérni.

A szorosabb értelemben vett országgyűlést csak a

követek alkotják; a senatus, természetéhez képest, a nuntiusok nélkül is összeülhetett, minthogy működése tanácskozó és nem határozó volt.

Lengyelországnak két kamarája van ugyan, de ezek más országok hasonló intézményeitől igen lényegesen különböznek. A lengyel rendszert röviden egy államtanácsnak a szövetségi gyűlés egy nemével való egybekötéséeként vagy együttülésezéeként lehet jellemezni.

Sem a senatus, sem a követek jogilag véve nem voltak önállóak. Az első a királytól függött, az utóbbiak a nemzettől. De egyesülve, mindkettőjüknek sikerült időközönként nagy súlyt gyakorolni az állam működésére. Hogy jelentőségeket nem jól használták fel, érthető: mert senki sem cselekszik, mihelyt erejének működési kör van engedve, meggondolatlanabbul, mint az, a ki a maga tetteiért nem utolsó instantiában felelős, hanem maga fölött magasabb hatalmakat ismer, melyeknek az odiumot és a kárt viselniök kell.

A senatorok — így volt gondolva — mindig mint a király tanácsosai cselekedtek, a követek pedig mindig mint a nemzet egy részétől időről-időre küldött alkudozók. Csak az 1791. constitutio akarta először, hogy az országgyűlés mindig két évre választassék, nem mint előbb, minden két évben hat hétre, s hogy mindig készen egybehívható legyen. De csak akarta.

És éppen mert az országgyűlés nem foglalt el független tartós állást, azért tekintette magát az államhatalom felügyelése végett mindig ujonnan összeülő, korlátlan bizottságnak, és így jutott oda, mint egy mély politikus gondolkozó mondja, hogy «nem ugyan a kormányhatalmat magához ragadja és gyakorolja, hanem hogy a kormányt gyöngítse és megalázza».

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Az országgyűlés ügyrendje.

«Nem kevésbé fontos, nem is könnyű, nagy tanácskozó és határozó gyűlés formai eljárása számára czélszerű intézkedéseket javasolni», mondja Mohl a rendi gyűlések ügyrendjéről írt értekezésének bevezetésében.

Hogy a dolog valósággal a legjelentékenyebb fontosságú, nem lehet jobban bebizonyítani, mint Lengyelország példájával, mely saját polgárainak ítélete szerint jó nagy részben országgyűlési tárgyalásainak hiányos *formái* miatt sülyedt le az állami lét legalsóbb fokára.

Hogy azonban czélszerű ügyrendi szabályok feltalálása nem könnyű dolog, mutatja az olyan testület, mint a lengyel országgyűlés, mely csak 300 éves gyakorlat után gondolt a leggonoszabb fogyatkozások kiküszöbölésére.

Vajha ne vesznének kárba a jövődőben élőkre nézve azon súlyos tanulságok, melyeket a lengyel állam a maga ügyrendjével történt visszaélésekből levont — mikor már késő volt! «Nem szolgálhat-e intésül Lengyelország története a mai népeknek mostani küzdelmökben?» — így szól hozzánk egy lengyel író.

A szokásokat, melyek a XV. és XVI. században az országgyűléseken kifejlődtek, már a Jagellók korának vége felé néhány írott rendelettel szaporították, azután a XVII. században szokás és törvény által sokféleképen módosították. Miután ennek daczára minden országgyűlés sokszoros önkényt engedett meg magának, 1690-ben a példát, melyet az 1633. és 1678-ki constitutiók szolgáltattak, tüzetes módon ismételték, az összes szabályok

összeállítása mellett és azzal a tilalommal, hogy tőlük jövőre soha sem lesz szabad eltérni.

Mégis 1699., 1736., 1764., 1768., és 1775. években sok újítás történt, úgy hogy a politikai ügymenetre nézve részleteiben következetesen keresztülvitt rendszer soha sem létezett; az ügyrendnek bizonyos alapvonásai azonban felismerhetők a lengyel parlamentarismus egész tartamából. Legalább az országgyűlés egyes teendőinek időrendje egészben véve mindig ugyanaz volt.

Mindenek előtt megjegyzendő, hogy minden egyes országgyűlés célja arra van irányozva, hogy az ország nézete az universalisokban már előadott királyi javaslatokról, összekötve netaláni más indítványok feletti határozatokkal *egy* törvényben nyerjen kifejezést, egy constitutió alkottassék.

Egy vagy két nappal a tárgyalások megkezdése előtt, mint ez a királytól az összes grodokhoz megküldött litterae universalesben meg van állapítva, a megelőző országgyűlés marsalljának kifogások (zarzuty) adatnak át, melyek a követválasztások érvényessége, vagy egyes követek személyisége ellen vannak intézve s melyeket a denunciánsoknak vagy meghatalmazottaiknak kell beadniok. Egyes senatorok működési jogosultsága elleni panaszokat a Korona, vagy Litvánia nagy marsallja fogad el.

Az Universalis által megszabott napon (az 1717-ki constitutio óta a Mihály-nap után való hétfő, egy 1768-ki más irányú intézkedés nem tűz ki határnapot) — az országgyűlés ünnepélyes isteni tisztelettel nyittatik meg, melyet a primás, a nuntius vagy legalább egy püspök teljesít; erre szentbeszéd következik. Ebben a király személyesen részt vesz. Grodnóban a város főutczáin

gyalog vonul át a templomba; Varsóban a kastélyból fedett folyosón át megy az istenházába.

Erre a király ünnepélyes senatusi ülésben fogadja a megelőző országgyűlés marsallját, vagy pedig azon tartomány első követét, a melyen a sor van, hogy új marsallt állítson és az előadott kérésre megengedi, hogy a választások felülvizsgálata és az orator-választás megtörténjék.

Ennek következtében az országgyűlés ideiglenes vezetésére fölhatalmazott követ ünnepies beszéddel megnyitja a képviselők üléseit, a hallgatókat eltávolíttatja és csak azokat tartatja vissza, a kik zarzutyt adtak be. Az ezen kifogások feletti tárgyalással megindulnak a rugi-k (Rügen, választások felülvizsgálatai) és eltávolíttatnak azon követek, kiknek pörük van, törvényszéki deputatusok, marasztaló ítélet súlya alatt állanak, vagy a kiknek a tartománygyűléseken történt választására vonatkozólag visszásságok mutathatók ki. Az 1768-ki constitutio szerint szavazattöbbség elég volt arra, hogy valamely követ ne igazoltassék. Olyan képviselőkre vonatkozólag, a kik ellen panasz nem adatott be, vizsgálat sem tartatik.

E választás-felülvizsgálatok legfőlebb három napig tarthatnak; az 1678-ki constitutio szerint csak egy napot vehettek igénybe, mindamellett olykor több hétig is tartottak, ha éppen valakinek az volt az érdeke, hogy az országgyűlés ne juthasson az igazi ügyekhez.

Az országgyűlés legközelebbi ténye a követ-marsall megválasztása, melynek az 1678-ki constitutio szerint csak egy napot kellett volna igénybe vennie és 1744. évben tényleg csak három óra hosszáig tartott, különben pedig gyakran több hétig elhúzódott. Az országgyűlési marsall csakhamar a követek szabályszerű időszakos

egybehívása után megválasztandó s a XVI. század íróinál szónoknak, oratornak neveztetik. Az 1573-ki convocationalis gyűlésen nem merték őt megválasztani, hanem a tanácskozások vezetésében az egyes vajdaságok követei váltották fel egymást. Ez az állás nagy tekintélyt élvezett s a marsall a XVII. század óta 40,000 forint, 1736. óta pedig 60,000 frt fizetést húzott. Hogy a király előlépteti, a felől biztos lehetett. A tartományi érdek megóvása végett, III. Zsigmond óta azt a szabályt állították fel, hogy a három egymásra következő országgyűlés elsején a nagylengyelországi követek közül választassék a marsall, a másodikon a kis-lengyelországiak közül, a harmadikon a litvánok közül és így turnusban újra; de ezt a szokást csak 1673-ban erősítették meg írásban. A mindenkori jogosult tartomány első vajdasága kezdi meg a névszerinti szavazást a marsallra, utána a többi tartomány következik sorban. Ha a jogosult nemzet csak egy jelöltet állít, gyakran a háromszori kérdésföltevésre az összes jelenlevők «zgodá»-val szavaznak.

Mint ideiglenes szónok e választásnál az előző országgyűlés marsallja fungál, azon esetben, ha követ; ha nem, akkor a jogosult tartomány első vajdaságának első követe.

A befejezett választás után a hallgatók (arbitri) nincsenek többé kizárva. Ezek közt fegyelmet tartani nehéz volt. A képviselők közt foglaltak helyet és részt vettek a vitákban, ha nem is beszédek, de a tetszés vagy nem tetszés hangos nyilvánításai által. De teljes szabadságot engedtek nekik, mert azt tartották, hogy ilyen részvétel a képviselőtestület tanácskozásaiban nagyon üdvös az állampolgári kiképzésre nézve. Nagyon súlyos esetekben a követmarsall vagy a nagymarsall gyakran szigorúan lép közbe.

A marsall ünnepies esküt tesz, de mely, úgy látszik, csak 1669. óta van szokásban. 1678. és 1768-ban külön eskü-formulákat állapítanak meg.

A marsall köszönetet mond a kamarának a választatásért, s erre egy jegyzőt (sekretarz sejmovy) jelöl ki magának, a ki nem követ, hanem birtokos nemes ember és 10,000 forintnyi javadalmat élvez. Ebből látható, minő jelentősége volt a régi Lengyelországban a választott vagy kinevezett hivatalnokok egyes személyiségének. Lengyel méltóságok eme kiterjedt hatásköre, melynél fogva alárendelt hivatalnokokat tetszés szerint nevezhettek ki, a lengyel alkotmányos élet jelentékeny ismeretőjele. Satrapa-gazdálkodásnak akarták bélyegezni; de némely, szokásból részben már kiment angol intézmények találóbb összehasonlításokat nyujtanak.

1764. óta ez a titkár is esküt tesz, — mint a hogy az eskü a lengyel alkotmányban nem csekély jelentőségű.

Ekkor a marsall minden tartományból bizonyos számú követet (rendszerint négyet, 1744-ben hetet) jelöl ki, a kiknek feladata királyt és senatust az ő megválasztatásáról értesíteni, úgyszintén minden tartományból designál két követet a constitutio-tervezet kidolgozása végett, továbbá különféle bizottságokat, kik egyes senatorokkal egyetemben a különféle állandó bizottságoktól, minők 1768. és 1775. óta a kincstári, hadügyi és nevelési bizottság, valamint az állandó tanács, jelentést vesznek át.

Erre aztán a kamarák egyesítése következik, a mire a követek a király részéről kiküldött három senator által (minden tartományból egy) hivatnak fel. Először a marsall, utána a követek, a titkár által vajdaságok szerint megállapított sorrendben, végül ez maga, vonulnak el ő felsége előtt, valamennyie kézcsók mellett.

Ekkor a vizsgáló és alkotmányi bizottságok egészítették ki bizonyos számú senatorral, hogy működésüket megkezdhessék. Ugyanekkor a követek választják meg a minden tartomány által külön tartott ülésekben az ülnököket az országgyűlési bíróságba.

Most az országgyűlés összes tagjai ünnepélyes ülésre gyűlnek össze a királynál, hogy meghallgassák a propositionokat, melyeket a kancellár a trón lépcsőiről felolvas; 1768. óta ezekkel egyidejűleg felolvastatik az állandó bizottságok megújítására szükséges jelöltek névsora is. — Ezen actust 1669. óta megelőzi a pactum conventumok formaszerinti recitatioja, mely alkalommal mindenkinek szabadságában áll szót emelni.

A két kamara együttes ülésében azután meghallgatják a kiküldöttek jelentéseit, mire ezeknek megadják a fölmentést. Megejtik a választásokat az állandó bizottságokba is. Ezen ügyekkel többnyire 2—4 hét telik el, és csak most következik az országgyűlési tárgyalások főrésze: a követi kamara ülései.

A lengyel alkotmányos élet eme fontos episdjainak tárgyalásában nincsenek számunkra biztos támaszpontok; csak az országgyűlések naplói adnak felvilágosítást a tanácskozás ritkán egyenlően maradó formáiról. Még a birodalom első felosztása idejében alkotott szabályok is rendkívül hiányosak és csak a mellékes, esetleges törvényjavaslatok, a materye ekonomiczné-k tárgyalására szorítkoznak, melyeknek szótöbbséggel meg kell előzni az egyhangúságot kívánó fontos főjavaslatokat: a materye statut. Azon ideig azonban nincs semmi szilárd támpontunk.

A mi a követek eme tárgyalásaiba rendet hozott be, az az elv volt, hogy úgy a tanácskozásnál, mint a

határozathozatalnál a tartomány- és kerületképviselők bizonyos egymásutánját kell megtartani. Egyebekben semmiféle szabályhoz sem tartották magokat; a kihágások és szörnyűségek ellen egyedüli korlátul a marsall hatalmának kellett szolgálni. Ez mindenesetre jelentékeny volt; a marsall éles szavakat használhattott, hogy a követeket rendre utasítsa, például «*nie prosze o oracye, ale o racye*» (nem beszédek, hanem érveket kérek), mindazonáltal hatalma, minthogy írott szabványok nem támogatták, nem volt képes biztos tanácskozási módot fentartani. A turnus szerinti beszéd elvéből az a szokás nőtte ki magát, hogy azok, a kiknek a marsall a szót átadta, nem egy tárgyhöz szóltak, hanem beszéltek egyúttal mindenről, a mi a mindenkori országgyűlést valamiképen érdekelhette. Így nevezetesen soha sem tárgyalták a szőnyegen levő constitutio-javaslat egyes pontjait, hanem ezt és a hozzá beadott módosítványokat együttesen.

Mióta azonban a liberum veto minden követnek megadta a jogot, hogy minden alkalommal közbeléphessen és ez által a legkülönbözőbb oldalokról közvetítő törekvések támadtak, az az anarchikus szokás kapott lábra, hogy mindenkinek mindenkor mindenről szabad volt beszélni, és a szász királyok alatt virágzott e szokás leginkább.

Ha az egyenetlenség nagyon általános volt, a három tartomány egyes külön tanácskozásai útján (*sesye provincyonalne*) keresték az egyetértés létrejöttét legalább e nagyobb körökben. Ahhoz, hogy e sessiók összejöheszenek, a marsallnak a királytól engedélyt kellett kieszközölni, minthogy azokban a senatorok is részt vettek. A két lengyel tartomány eme gyűlésein egy kiváló senator

elnököl, a litvánoknál pedig a kancellár vagy alkanczellár. Ezen intézmény virágkora a XVII. század. 1695-ben a provincialis gyűléseket még a marsall-választás előtt tartották meg. A birodalom bukásakor már csak közvetlen tartományi ügyekben használtattak.

A követi kamara elkülönített tárgyalásaival egyidejűleg működik a király elnöklete alatt az országgyűlési bíróság, melynek ülnökei: az egész senatus és 1588. óta a lovagrend küldöttei.

E bírósági ülések, mihelyt a követek közt megegyezés jött létre, egyidejűleg véget érnek, és pedig a szabályszerű országgyűlési hat hét beosztása szerint, mely több constitutióban meg van állapítva, ennek az ötödik hét végén kellene megtörténnie.

Az egész országgyűlés zárógyűlésre ült össze, melynek öt napig kellett tartani, de rendszeren rövidebb időt vett igénybe, — hacsak különösen fontos jogi kérdések nem kívánták az egész országgyűlés intézkedését. A constitutiók ellen, a mint azok a követek kamarájából kikerültek, ritkán hoztak még fel valamit s hozzáadások is alig történtek. Király és senatus ezer eszközt használhattak fel, hogy czéljaikat indítványok útján a képviselőtestületben keresztül vigyék. A lengyel mágnások előtt veszélytelenebbnek, előkelőbbnek és államférfiúbbnak látszott a követek szájával beszélni, mint a magok törekvéseiért személyesen helytállani. Azt, hogy a királynak és tanácsosainak nem lett volna törvényhozói jogosultságuk, nem lehet mereven oda állítani. A király ugyan a követek kamarájában hozott és a senatustól helyben hagyott határozatokon épp oly kevésbé változtathatott valamit, mint a Sacra Caesarea Majestas valamely conclusum Imperii-n, de a veto épp úgy megillette

elméletileg a lengyel uralkodót, mint Nagybritannia királyát.

A király, személyes kormányzati működésének megfelelőleg: az országgyűlés középpontja. A senatorok és követek együttes üléseiben minden szónok először a királyhoz fordul, azután a testvérekhez, magának a királynak is a szót a követ-marsalltól, ki ez üléseket vezeti, annyiszor kell megkapnia, a hányszor kívánja. Rendesen minden országgyűlésen az összes szónokok után utoljára emelt szót, vagy megbízásából egy kancellár. Már Cromer mondja, hogy ez azért történik, miszerint ne nyilvánítson más nézetet, mint azt, mely iránt senatorok és követek, vagy azok legnagyobb része megegyezésre jutott.

Hogy a követek a kamarák ezen együttes működése után is minden esetre tartottak közben még külön üléseket is, mutatja az 1633. constitutio, mely határozottan elrendeli, hogy az országgyűlés azon öt nap után szétoszoljék, sine regressu, do poselskiéj izby.

Így aztán a constitutiókat, törvénynek és szokásnak megfelelőleg, az országgyűlés összes tagjai aláírták, 1620. óta az országgyűlési titkár is, olykor a nélkül is, hogy a zгода iránt még egyszer kérdést tettek volna, és az országgyűlés a király kezét több százszorosan megcsókolva, a marsall vagy a tartomány első követének beszéde után szétment.

Egyik országgyűlés ügyeinek elnapolása ugyanazon gyűlés második ülésszakára (Limitatio) nagyon ritkán fordult elő és betű szerint tiltva is volt. Épp oly kevésbé volt szabad a napontai üléseket világítás mellett folytatni, vagy azokat estefelé megnyitni és ez alól is csak kevés kivétel történt.

A constitutiók, melyek záradékaul a király neve odaillesz-

tetett, 1638-ig így: «Na wlasne rozkazanie króla Imci» (Ő felsége saját parancsára), a kincstár költségén kinyomatnak és az összes hatóságok, nevezetesen a gródbíróságok közt szétosztatnak. Ha az országgyűlésen a Koronát vagy Litvániát érdeklő különös törvények vagy rendelkezések hoztak, a szétosztás is természetesen csak egyoldalú.

A sajtó által kinyomatott szöveg nem volt mindig egybehangzó a hozott határozatok szövegével; 1658-ban a nyomtatást kétszer kellett ismételni és csak harmadszor ismerték el hitelesnek. Ugyanezért 1659-ben határozottan megtiltatott a senatoroknak, hogy a szerkezetben módosításokat tegyenek.

Olyan határozatok, melyek titoktartást kívántak, nem kerültek a nyomtatott constitutiók közé; — rendszerint semotis arbitris hoztak és írásban őriztettek meg (scripta ad archivum).

HATODIK SZAKASZ.

A liberum veto.

Csak kevés országgyűlés ment végbe a leírt ügyrend szerint, de valamennyi a szerint jött létre, t. i. azok, melyek az országgyűlés célját: valamely constitutio létrehozását érték. De volt rá eset, hogy az országgyűlés az előírt módon meg sem kezdhette működését, vagy pedig tanácskozásai, mikor a legjobban folytak, félbeszakítottak. Sőt az 1652—1764-ig terjedő időszakban 55 országgyűlés közül általában csak hét jutott el természetes végéhez, negyvennyolcz pedig félbeszakított és minden eredmény nélkül maradt. Ugyanis a XVII. század közepe óta

kezdődött el a sajátságosan kiterjedt alkalmazása azon ősgermán és igazi szláv elvnek, hogy szabad férfiakat csak oly határozatok kötnek, melyekbe ők magok beleegyeztek.

A követeknek egy kisebbsége már a XVI. században is gyakran ellene szegült a tanácskozások menetének, vagy ellenmondása által az országgyűlést egészen félbeszakította; elméletileg kétségkívül minden egyesnek megvolt a veto-joga, nevezetesen a mióta az ó-római eszmék a lengyelek közt elhatalmasodtak s a követek a néptribunokkal egyenlőknek tekintettek. De először 1652-ben Sicinski adta meg a még 17-szer követett példát, hogy az országgyűlést *egy* tag ugrasztotta szét. Számtalanszor előfordult, hogy a tárgyalásokat közbe-közbe egyes követek e felkiáltással: «sisto activitatem», akadályozták meg, s csak a fölzavarónak kibékítése után folyhattak tovább. Így tehát az irányadó hatalom nem a többségben, hanem a kisebbségben, sőt az egyénben volt.

Hogy a lengyel alkotmánynak a liberum vetóban, vagy «nie pozwalam»-ban volt legszembeeszkőbb fogyatkozása, köztudomású. De ezen állítás éppen trivialitása miatt érdemes a behatóbb indokolásra.

Az a természetjogi axioma, mely szerint az államok az egész társadalom összhangzó akaratából képződnek, az igazságnak látszatával bír azon tényben, hogy szövetséges államok mindig csak egyhangúság által keletkeznek. Más államokról ezt nem lehet kimutatni, azonban a természeti jognak a maga egyesülési, meghódolási és alkotmányi szerződéseinek tekintetében mégis bizonyos történeti támaszpontjai vannak.

Az egyhangúság a nemzetközi jog szerinti államiséget megelőző elv. Történeti korszakokban, vagy olyan népeknél,

melyeknél az állameszme államhoz hasonló alakulatokból képződött ki, vagy a hol az állam alacsonyabb fokon van, biztosak lehetünk a felől, hogy találkozunk ezzel az elvvel.

A középkor minden rendi államában egyhangúság uralkodott; az állam bennök bizonyos tekintetben állandó ujjaalakulásnak volt alávetve. A XIV. és XVI. századok között minden országról kimutatható a liberum veto. Legpraegnansabb bizonyíték Arragonia; de Angol- és Franciaország is, a legtöbb német territorium azon időben inkább államszövetségek voltak, mint állam, — összeállítva a világi és egyházi nagyok monarchiáiból és a lovagtársaságok és városok arisztokráciáiból, melyeket nem törvények vezetnek, hanem szerződések, melyek mindig egyhangúlag alkottattak és egy tag szakítása által érvénytelenekké váltak.

A modern állam győzelmes eszméje megsemmisíté az egyhangúság rendszerét. A szakadatlanul terjeszkedő államhatalom egy oly gyakran megakadó és elégtelen mechanizmussal a maga feladatainak nem tehetett eleget. Nem esoda, ha mai állami műveltségünk ellenségei támadásait előszeretettel intézik a többségek joga ellen. Ha egy német reactionarius a maga hitvallását abban fejezi ki, hogy «az államéletben a kívánt egyhangúság soha sem gátolja a szükséges mozgalmat . . . az az állítás tehát, mintha az egyhangúság elve államjogi állapotokra nézve gyakorlatiatlan volna, minden alapot nélkülöz», úgy már korábban bebizonyította egy déli állami rabszolgaságpártoló, hogy «minden kisebbségnek vétóval kell birni a többség ellenében».

Igaz, hogy a többségi elv túlerős hangsúlyozása korlátlan despotismusra vezet, és másfelől nem szükséges

hogy az egyhangúság minden alkalmazása anarchiát támaszszon. Az egyesült Németalföld, daczára a liberum vetónak, mely a legkisebb várost is megillette, aránylag rendezett állam volt és az angol parlament a maga ügyrendje által nemcsak a kisebbségeknek adja meg a lehetőséget arra, hogy akarataikat negative keresztülvihessék, hanem, mint Bucher mondja, «minden egyesnek azt az elismert jogot, hogy szakadatlanul ismételt és szavazatra bocsátott indítvány által minden ügyet megakaszt hasson. Elméletileg véve az alsóház minden tagja bir a követek liberum vetójával». Ez a jog pedig nem egyszer használtatott Angliában, és Lord John Russel 1851-ben elvitathatatlannak jelentette ki.

Sőt a continens parlamenti gyűléseiben is egyes nagyon fontos esetekben tudvalevőleg szintén egyhangúság kívánatik meg, és lengyel képviselők a porosz országgyűlésen, fractiójuk törekvései érdekében, a liberum vetót, új életre keltve, gyakorolták is.

Látjuk tehát, hogy az egyhangúság törvényhozó testületekben nem hallatlan dolog. Ez az elv már uralkodó volt Európában, mikor a parlamentarismus Lengyelországban keletkezett. De ha a lengyeleket a germán szellem utánzása az ő sokat gáncsolt intézményükre hajtotta, ebben minden esetre egy congenialis vonás is erőteljesen közreműködött. Azt az egyhangúságot, mely időszámításunk I. évezredében egész biztosan uralkodott a germán községben, mint a közszabad Volskdingek maradványa: az angol Jury bizonyítja, a következő évezredben a szlávoknál találjuk egész határozottan kifejlődve. Ki ne gondolna a Mir-re, az orosz parasztközségre, mely még ma is absolut egyhangúsággal hozza határozatait?

■ Egészen bizonyos, hogy a lengyel nemesség, a nemzet-

ség teljes-szabad fia, a XIV. és XV. században ezen elv szerint intézte a maga ügyeit és annak átvitele a választott gyűlésekre nem volt abnormitás. A követek kisebbsége által félbeszakított első országgyűlésnek az 1536-kit tekintik. A követ nem volt sem a köztársaság képviselője, sem arra nem volt hivatva, hogy a maga egyéni véleményét nyilvánítsa: nem volt más kötelessége, sem más joga, mint közvetlen megbízóinak véleményét az ezek parancsolta módon előadni és indokolni.

A mai képviseleti rendszer mellett a nép több száz felelősség nélküli uralkodót állít magának, kik csak nagy számuk és működésük rövid tartama által vannak korlátozva. Az egyes kerületek lengyel nemességének azonban az ő képviselői csak szócső voltak, mely által egymás közt meghallatta a szavát, átengedte tehát nekik a liberum vetót, melyet egyidejűleg maga is használt. Némely kerület határozottan megparancsolta követeinek, hogy semmibe se egyezzenek bele, mielőtt a küldött bizonyos követeléseit nem teljesítik. Mikor aztán Lengyelországban is a képviselő lassanként függetlenebbé vált megbízóitól, a veto a követek állandó attribútuma kezdett lenni. Felhatalmazás nélkül is használták. Ha az országgyűlést valamely követ félbeszakította, a mi 1652. után oly gyakori eset volt, mindig föl lehet tenni, hogy a tag saját elhatározása folytán cselekedett így. Vagy ha utasítása szerint járt el, úgy a parancsoló mandatum szövege volt kétes, mert különben a félbeszakító követársainak ő hozzá csatlakozniok kellett volna.

Hogy a követ vetője által nemcsak egy bizonyos törvény, hanem az országgyűlés összes határozatai megsemmisítettek, és szintűgy, hogy a működés megakadályozása által az országgyűlés összes tanácskozásai félbe-

szakítottak, megmagyarázható a már többször említett lengyel alapelvől, hogy az országgyűlés összes tevékenységének egyetlen egy constitutio szerkesztésére kell mindig szorítkoznia. Itt az *egységnek* ismét az a gondolata mutatkozik, melylyel, mint a lengyel államjog fejlődésére oly vészthozóval már többször találkoztunk, mint a hogy másfelől benne gyökerezett Lengyelország nagysága is.

E jog, még ha határozottan czélszerűtlenül éltek is vele, kétségbe soha sem vonatott. Sicinskit és számos utánzóját az országgyűlés átkai kísérték ugyan; utána számítottak, hogy hány száz forintért engedték megvesztegetetni magokat, s a magasan és legmagasabban álló megvesztegetők személyeire ujjal mutathattak: de a veto megmaradt, — mert hiszen egyszer tiszta szándékból, közhasznú eredménnyel is használható lesz! És elnevezték «a szabadság szemefényének» s mint a legmagasabb csúcsot ünnepelték, melyre az egyéniség felszabadulása magát felemelhet.

Ilyen kifejlődésben a veto mindenesetre merőben sajátlagosan lengyel, és csak azon túlizgatott fejlődésből magyarázható meg, melyre a lengyel államélet a követek behozatala óta szert tett. Szükséges következménye volt annak az abszolút uralomnak, melyet a nemesség magához ragadott. A harcz természeti szükség az államban; «ha nem volna ellenzékem, csinálnék magamnak egyet», mondá Pitt. De Lengyelországban a XVII. század közepe táján tulajdonképeni ellentét nem volt; a társadalmi egyenlőség legmagasabb fokát elérte; a királyi hatalom minden igénye az országgyűléssel szemben megszűnt; a dissidensek olyan csekély csoportra olvadtak össze, hogy az országgyűlésen alig voltak észrevehetők; külső levezetés sem forgott fenn érezhető mértékben: ekkor

a nemzet önmagának lett ellensége. «Alkotmányuk törekvéseiknek saját magok elleni irányt adott», mondja Dumouriez. A gyümölcs már érett volt; a gránátalmának meg kellett repedni.

Azzal ugyan, hogy a lengyel állam saját polgárainak *elbizakodása* által jutott e szerencsétlen utakra, fölöttébb sok volna mondva. Tartsuk szem előtt, hogy a lengyel alkotmány lényegileg tiszta jogelvekre volt alapítva, melyek a hasznosságra és időszerűsége való tekintet nélkül következetesen fejtettek ki. Eszményi álláspontokról tekintve, melyen a lengyel államjog alapelvei nyugszanak, a követek félbeszakító joga inkább in bonam partem, mint in malam látszott alkalmazhatónak; hiszen az 1652. óta oly sokszor gyakorolt jog csak régen érvényben állott államalapelvek következménye volt, melyek magukban véve még ma is alig volnának elvetendőek.

A többségi törvény is, kihirdetése után, az állam minden polgára által érvényesnek tekintendő; ezt az elismerést az egyhangúsági rendszer még kevéssel a törvény kihirdetése előtt veszi igénybe. A kisebbség iránt bizalommal viseltetik, hogy a törvény tárgyalásakor egy határozott többség erkölcsi túlsúlyához alkalmazkodik és hogy a törvény annál nagyobb tekintélyre tegyen szert, minden szavazatot rá ad, — ha jó; ha rossz, az erélyes ellenmondás csak üdvös lehet.

Látni való tehát, hogy a veto teljesen indokolt intézmény volt olyan államban, mely országgyűlési tárgyalásainak eredményét mindig csak egyetlen egy törvénybe foglalta össze s ezenfelül magát társadalmi alapjával annyira congruensnek érezte, hogy a fennálló törvények a legjobbaknak tűntek fel; oly államban, hol a praesumptio általában minden írott törvényre nézve kedve-

zótlen volt — szemben a mindenható szokással. Hisz Angolországban is annak a pártnak, mely új törvényt akar, a tanácskozó termet el kell hagynia, hogy maga érezze az alkalmatlanságot!

De az állameszme következményei csak lassanként fejlődnek ki az életben s nevezetesen hibás túlzások csak akkor merülnek föl, ha az eredeti czélzatok feledésbe mentek.

Lengyelország republikánus erény nélkül lesz köztársasággá. A vetót, mely magában véve közönyös, majdnem mindig káros indokokból és káros következményekkel alkalmazzák. Ezért fordultak a romlás eszköze ellen a reformtörekvések. Bármely reform keresztülvitele a veto mellett lehetetlen volt. És így a jámbor és egyszersmind felvilágosult Komarski piarista érdeme, hogy «A tanácskozások eredményes módjáról» írt könyvével először támadta meg gyökerében a bajt. Az értelmes Garczynski az országgyűlések félbeszakítását a szentlélek elleni bűnnek jelezte. A jezsuitáknak a veto fentartása körüli jámbor üzelmei ellenében hasonló eszközökét kellett alkalmazni. Egyik kolostort csak a másikkal lehetett hatékonyan leküzdeni.

Az 1768-ki országgyűlés tehát az intercessiónak mind alkalmazási módját, mind az eseteket, melyekben érvényes marad, korlátok közé szorította. De ezzel megadta a végzetes jognak az *első* írott kifejezést s a leggonoszabb lehetőségeket nyitva hagyta.

Mint *materiae status*, melyek mindig csak egyhangúsággal intézhetők el, mostantól kezdve a következők szerepeltek:

1. Az adók és tarifák emelése.
2. A hadsereg szaporítása.

3. Szerződések és tárgyalások idegen uralkodókkal.
4. Háború és béke.
5. Indigenatus- és nemesség-adományozások.
6. Pénzverésjog.
7. Változtatások a hivatalnokok és bíróságok szervezetében.

8., 9., 10. Változtatások a tartománygyűlési, országgyűlési és bírósági ügyekben.

11. Birtokok szerzése a király által.

12. Általános hadkötelezettség.

13. A törvények módosítása.

Nem volt nehéz ezen rubrikákba általában minden politikai tárgyat bevonni és így *materiae oeconomicae*-nek, melyeket szótöbbséggel lehetett eldönteni, csak a hivatalnokok számadásai és az azok alól való fölmentés megadása maradt meg. Az 1791-ki *constitutio*, mely a vetót teljesen eltörölte, épp úgy hiábavaló maradt, mint az 1764-ki, mely már egyszer ugyanazt kimondta. Az állam annyira elgyöngült, hogy minden kívülről jövő szélrohamnak engedett. De idegen befolyás nélkül is fennmaradt volna a szabadság palladiuma: az egyhangúság. Oly mélyen és erősen meggyökerezett jogot nem lehetett eldekretálni.

HETEDIK SZAKASZ.

Confoederatiók.

Göthének igaza van: «Az egyensúly az emberi cselekedetekben, sajnos, csak ellentétek által állítható helyre.»

Az állami tevékenységet Lengyelországban az egyhangúsági elv következményei először meggyöngítették;

azután meg majdnem semmire szállították alá; a nemzet csak törvényenkívüli módon tudott magának az időviszonyok parancsolta cselekvésre tért nyitni. Minthogy azonban ezen erőszakos, forradalmi eszközök, a *confoederatiók*, gyakran, sőt rendszeren használtattak, belőlök rendszer képződött s bármily különösen hangozzék is, Lengyelországban a forradalom jogszerű szabványairól lehet beszélni.

Nem alap nélkül mondja egy nemes lengyel keserű gúnynyal: Lengyelországban a jog a rendetlenség és a rendetlenség a jog formáival birt. A lengyel alkotmány egyesíti magában a legáltalánosabb jogélvezet végletét (a *liberum vetót*) a legáltalánosabb erőszak gyakorlásáéval, az engedélyezett, sőt autorizált forradalommal, szóval: a *confoederatio*-elvel.

Confoederatio tudvalevőleg nemzetközi jogi kifejezés és *souverain* államok állandó szövetkezését jelenti. Sajátos módon már az elnevezésből is felismerhető az a különös jelleg, melylyel ez intézmény a lengyeleknél birt. A lengyel *confoederatio* bizonyos számú *souverain* nemes ember szövetkezése, mely a fennálló politikai hatalmak helyére állítja magát, bitorolja az állam minden jogát és az állam helyett akar érvényesülni, és érvényesül is.

Az okok rövid meghatározását adni, melyekből *confoederatiók* keletkeznek, nehéz. Skrzetuski publicista ezt mondja: «*Confoederatio* Lengyelországban a saját védelemre, vagy az országban a rend és biztonság fentartására, vagy a szabadságok és jogok megóvására, vagy az államtekintély biztosítására avagy valamely más célra esküvel és becsületszóval bizonyos időre kötött szövetség.» Ez úgy hangzik, mint ha körülírása volna azon vidám

verseknek, melyekben Seneca a maga öt indokát az ivásra felsorolja:

Baráti látogatás, meglevő szomj s a jövő,.
Vagy jó iható bor s még valami más ok.

Érjük be azzal, hogy a confoederatio, minden állami célra államilag szervezett egyesület keletkezése — tetszés szerinti. Az 1386-ki felségsszünet példájára 1572. óta ugyan minden interregnum alatt is rendesen megalakult az erős államhatalomnak ezen időszakos surrogatuma és pedig többnyire az országgyűlés kezdeményezése folytán, de általában ez intézmény, eredetéhez híven, mindig a társadalom talajából emelkedett ki s magánemberek vezették.

A míg Lengyelország nemzetségi szövetkezetei erősek voltak, megvolt az alattvalók állandó szervezete az államhatalommal szemben. Az a mód, a melyen felső Skótország clanjai újabb századokban közös uralkodójuk ellen összeállottak, megközelítő következtetéseket enged vonni az első dynastia alatti fölkelések és szövetkezések formáira. Azonban itt is csakhamar német példa hatott közre. Az utolsó Piastok idejében találkozunk egy politikai szövetkezettel, mely, mint látszik, nem áll nemzetségi keretben, és az állam körén belől levő testületekre akkor általában alkalmazott kifejezéssel confoederatió-nak nevezetik. Nagy-Lengyelországban 1352-ben huszonegy lovag szövetkezik mindenki ellen, kivéve a királyt, birtok és vér közös lekötésével, vagyonuk biztonsága céljából. A király uralkodása közben keletkezett valamennyi többi confoederatió-nak is csak egy határozott gyakorlati célja volt, mint ennek az elsőnek, melyet önkényes adóztatás elleni egyesületnek kell tekintenünk;

valamennyi szövetszervezet átmeneti törekvésekért létesült és csak abban különböztek a hasonló természetű mai egyesületektől (az angol anti-cornlaw-league 1846-ig), hogy nem «minden törvényes eszközzel», hanem minden, még a legerőszakosabb módon is vállalkoztak terveik keresztül vitelére. «Ha valaki ez ellen cselekednék», mondatott a confoederatiók irataiban «a közbékét és ezt a mi rendünket megzavarná, megzavartatná, annak teljes romlására és pusztulására mindnyájan fölkelünk.»

Olyan rendszabályokat, melyek rendes országgyűléseken keresztül vihetők nem voltak, confoederatiókkal igyekeztek kieroszakolni. Ha ilyen szövetszervezetek nem vezettek is mindig célhoz, ha azokat a király gyakran szerencsével le is győzte: magokban véve mégis mindig a lengyel nemességet megillető alapjognak tekintettek s úgy a vezetők, mint a részvevők mindig büntetlenül maradtak.

Sőt ez eszköz teljesen autorizáltatott, a mióta III. Zsigmond király a későbbi uralkodóktól meg-megújított példát adta, hogy mint államfő egy ellenconfoederatio élére álljon, hogy ez által egy már meglevő confoederatiót szétrobbantson.

A magánúton keletkezett és lavinaszerűleg felgyarapodott confoederatiók majd megint azt célozták, hogy a király hozzájárulását kinyerjék. Ha ez sikerült, akkor senatus és ministerek is kötelesek voltak csatlakozni, és a confoederatio programját, mely ekkor általános confoederatiónak nevezte magát, egy sürgősen egybehívott országgyűlésen a confoederatio kötelékében szótöbbséggel elintézték. Az ily országgyűlés határozatai, ritkán kétségbevonat nézet szerint, épp olyan érvényt nyertek, mint a szabadon létrejött országgyűlés határozatai.

Ha valamely confoederatiónak nem sikerült általános confoederatióvá emelkednie, sem az államhatalommal valamely compromissumot létrehoznia, — eredménytelen maradt és feloszlott. Ekkor aztán Rokosznak nevezetett (származtatván e nevet a magyar nemességnek Rákos választási mezején Pest mellett tartott gyűléseitől) és egy ilyennek példájaként az 1537-ki leMBERGI «kakasviadalt» említik. A rokosz és confoederatio közti különbség tehát az lehet, a mi az émeute és révolution közt, ha elfogadjuk azt a fogalom-meghatározást, melylyel Thiers Lajos Fülöppel 1848. február 22-én folytatott rövid, de drasztikus beszélgetésében a két szót megkülönböztette.

A confoederatiók szokásai általában ugyanazok maradtak mindig, noha írásban soha meg nem állapították. Néhány lovag, senatorok is, valamely vajdaságban, vagy vajdasági csoportban bizonyos czikkelyek iránt megállapodásra jutottak és esküvel, becsülettel és lelkiismerettel arra kötelezték magokat, hogy szövetkezésüket csak a czél elérése után fogják felbontani. Egyidejűleg csatlakozásra hívták fel a többi vajdaságokat is — és kijelentették, hogy minden ellenzővel, mint a haza elleniségével fognak elbánni. Ha az összes vajdaságok tagjai ugyanazon feltételek alatt állottak össze, akkor végleg megalakult a confoederatio és *igényt* támasztott arra, hogy általános confoederatio számba vétessék. Többnyire külön confoederatio alakult a Korona és külön Litvánia számára. Vagy pedig az általános confoederatio directoriuma, generalitása volt e tartományok szerint összeállítva, s a czím mindig: mind a két nemzet általános confoederatiója volt. A szövetség élére mind a két tartomány részére 2 marsall is lépett, kik rendesen a lovagi rendhez és nem

a senatushoz tartoztak. A confoederatio többi hatóságai tanácsai collegiumok a tartományok és vajdaságok számára, melyek az összes állami functiókat: a gyűlések összehívását, adószedést, mindenekelőtt pedig a jogszolgáltatást átveszik, a hol ellenállásra nem találnak.

Ha fentartja magát a confoederatio a harcokban, melyek nélkül ritkán ér véget, és ha az államhatalom hozzájárul, országgyűlés hívatik össze, mely különben a confoederatio tartama alatt lehetetlen. Ezt az országgyűlést a confoederatio marsalljai vezetik; a tyszowieci confoederatio tartama alatt ilyenekül a hetmánok fungáltak. Ilyen megkötött országgyűlésen az egész eljárás sommás, a rendek elkülönített tanácskozásai nem fordulnak elő. És a confoederationalis biráskodások, melyek az ilyen országgyűléseken mentek végbe, bizonynyal nagyon tele voltak dülakodásokkal.

A király, senatus és követek ezen összevissza ülését 1672-ben a golabi vagy golebiowi confoederationalis gyűlésen észlelték először, de már akkor megjegyezték, hogy praecedens-eset gyanánt ne szolgáljon.

Szükség esetén ismétlődik az ilyen országgyűlés; így vezette Lengyelország és Litvánia confoederationalis marsallja, Dönhof úr, a ki kivételesen egyedüli marsallja volt a confoederatiónak, a nélkül, hogy litván collegája lett volna, az 1710. és 1712-ki megkötött országgyűléseket.

A confoederationalis törvényt a rendek megerősítik s ha a confoederatio céljai el vannak érve, olykor az országgyűlés tartama alatt is feloszlik és a határozatok egyhangúsága ismét szükségessé lesz. Ez megvolt többnyire a confoederatio gyűlésein is, mert a kisebbség oly hatalmas viszonyok közt ritkán mert ellentmondani.

A confoederatiók alosztályát teszik, az 1382-ki példa szerint, a kapturnak is nevezett általános szövetségek az interregnumok idején, mikor a nagylengyelországiak Radomskban, a kislengyelországiak pedig Wislicában a közbiztonság, a szabadságok megóvása és Hedvig trónutódlása érdekében szövetkeztek. Későbbi időben a convocationalis országgyűlés mindig egy confoederationalis törvény általános elfogadásával végződött, mely birodalmi törvényt nyé lett. 1696-ban a törvény felett nem jutottak megegyezésre, hanem csak a következő évben s ezért akkor a convocationalis országgyűlés félbeszakított. 1764-ben a Czartoryski-párt nem tekintett az addig fennállott szabályokra, mivel a convocationalis gyűlés előtt litván confoederatio ült össze Wlnóban, a koronai confoederatio pedig csak annak bezárta után.

Kettős választás után általános összejövetelek történtek, a minő a többi közt az 1576-ki emlékezetes gyűlés volt Jedrzejowban, és a melyeknek határozatai gyakran ugyanazon birodalmi törvényi erőt nyerik, mint a convocationalis gyűlések confoederationalis törvényei. Tényleg teljes érvényűeknek tekintendők 1573. óta a felségszünetek összes confoederationalis törvényei, — a mennyiben írott határozatok érvényességéről Lengyelországban szó lehet — daczára az ellenmondásnak, mely kötelező voltukat illetőleg gyakran, még mikor szerkesztés alatt állottak, felhangzott s a mely a grodbiróságoknál beadott tiltakozásokban nyert kifejezést. Ezen törvényeket rendszerint a kőronázó országgyűléseken erősítették meg.

Azon írók, kik az ellenkezőt igyekeztek bebizonyítani, mivel a confoederationalis törvényekben biztosított vallásszabadság szálla volt a szemőkben, állításaiknak nem voltak képesek állami tekintélyt szerezni. A minden

királytól esküvel erősített vallásszabadság biztosítását nem tartották ugyan meg, de a *confoederatio* határozatát sem szegték meg, hanem betű szerint megtartották és értelméből kiforgatták.

A lengyel ugyan mindig tudatában volt annak, hogy *confoederatiókban* erőszak rejlik s ezt ő szövetkezett testvéreinek föllépési módjában nagyon is gyakran tapasztalta. Minden csatangoló csőceselék felvételt nyert a szövetkezetek fegyelmetlen csapataiba és gyilkosság, rablás és gyújtogatás a nemesi várkastélyokban, s nemcsak a parasztfalvak, hanem főképp mindig a városi községek romlása jelzi még az olyan *confoederatiók* föllépését is, melyeknek nemes czéljaik és helyes gondolkozású vezérek voltak. Senki sem rajzolta megkapóbban az ily nemesi szövetségek következményeit, mint a XVII. és XVIII. század lengyel írói.

Hogy a *confoederatiók* mily mértékben vezették tévútra a jogérzékét, erre csak egy példát hozunk fel és tán nem is a legdrasztikusabbat. Az 1632-ki *confoederationalis* törvény a dissidenseknek több jelentékeny jogot biztosít és ugyanazon szavakkal végződik, mint a hasonló okmányok legtöbbje: *«Cuncta haec manutenerere pro nobis et posteris nostris sub fide honore et conscientia nostris promittimus. Quicumque vero his contravenire et pacem superius toties nominatam ordinemque publicum turbare voluerit, contra talem omnes consurgemus in ejus destructionem.»* De ezek a szavak pusztá látszat voltak.

Mert az egész irat lényegét kérdésessé teszi a záradék, melylyel püspökök és ultramontánok a *confoederatiót* aláírják: *«salvis juribus sanctae ecclesiae Romanae»*, vagy *«excepto articulo confoederationis dissidentium»*.

És ez ellen most az evangélikusok tiltakozásokat nyújtanak be a Korona és Litvánia grod-actjaihoz, mely tiltakozásokat a katolikusok ugyanazon actoknál benyújtott más tiltakozásokkal visszautasítanak. Sőt a püspökök és ultramontánok tiltakoznak már az 1632-ki convocationalis gyűlés minden határozata ellen is.

És ezen események ismétlődnek akkor is, mikor a királynak a confoederalionalis törvényre esküt kellett tennie.

Nem nyilvánították-e ezáltal az egész közjogot vitásnak, mely a confoederalionalis törvényekben mindig röviden össze volt foglalva?

Némely confoederatiónak, a mely törekvéseiben nem volt szerencsés, az országgyűlés parancsára gyakran minden írott emlékét megsemmisítették. Nem ítélet vagy összehasonlítás, hanem rendesen hadi eszközök által előidézett siker döntött nemzetközi jogi módon a felett, hogy mely confoederalionalis határozatok alkotnak törvényt és melyek nem.

De a milyenné már egyszer a lengyel nemzet fejlődött, a confoederatiókat nem nélkülözhetette. Tetszelegtek magoknak abban, hogy ezen intézményt, mely a különben túlgöngye államhatalmat néha-néha túlhatalmassá hatványozta, a római dictaturával hasonlítsák össze. És tényleg a rendes vezetőitől veszélybe vitt vagy elhagyott köztársaságot gyakrabban csak hazafias confoederatiók mentették meg. Van bizonyos igazság abban, midőn Rousseau azt állítja: «*Sans les confédérations il y a longtemps que la Rp. de Pologne ne serait plus.*»

A confoederatio elve az egyhangúság elvének correlatuma maradt; mind a kettő az átruházhatlan souverainitás eszméjén sarkallik, de nem a nép souverainitásán, mint

Rousseau, ki a confoederatiókat bizonyos esetekben meg akarta tartani, magának hízelt, hanem a nép minden egyes tagjáén. Ha megadták az egyénnek a jogot, hogy mindent megakadályozzon, akkor felruházták azzal a jogosítvánnyal is, hogy mindent tegyen. A hol ezek az elvek egyszer tért foglaltak, nem könnyen voltak kiírt-hatók. Minden állampolgár, önmagára nézve, állammá lett. Volt ugyan még vezető központ, de vonzóereje rend-kívül meggyöngült. Gyakran maga a király a peripheria felé rántatott tova.

A confoederatiók eltiltása, melyet az 1717-ki békéltető országgyűlés kimondott, — ütés volt a vízbe. A hasonló kimondó, oly helyes irányú 1791-ki constitutio is ugyan-csak egy confoederatio alkotása volt, mely egy követ-kező, erősebb eszközökkel fellépő confoederatio által érvénytelennek volt nyilvánítható. És a négy éves ország-gyűlés emberei megmutatták, hogy szívükben ez az ősz lengyel nézet gyökerezik, midőn a fenyegetőleg előre nyomuló targowicei confoederatiónak meghódoltak vagy számára tért nyitottak.

Ez a confoederatio orosz segélylyel jelent meg; de az olivai béke óta külföldi hatalmak, mint az egyes lengyel jogtételek vagy az egész alkotmány kezesei, jogosítva voltak a lengyel államéletbe beleavatkozni. Más confoederatiók aggodalom nélkül igénybe is vették a külföld segítségét. Azon jelleg által, melyet a szabad királyválasztások magokra öltöttek, világossá lett, hogy az, a mit felségsszünetek alatt a pártok használtak s a külföldi trónkövetelők miatt használniok kellett, t. i. az idegen pénz és idegen csapatok más irányban is használ-hatók. Végre is mi volt Lengyelországban külföldi és mi belföldi?

A bárri confoederatio is, mely hiteles iratok után ítélve, a targowiceivel azonos czélokra törekedett: a lengyel államjognak a maga történetileg kifejtett természetével épségben tartására — egész nyíltan idegen, névszerint francia segélyre támaszkodott; és Lengyelország viszonyai oly szerencsétlenül alakultak, hogy még a négy-éves országgyűlés nemes férfiai is, nagy confoederatiójuk programját, melynek egyszermind az utolsónak kellett volna lenni, nem másként, mint csak osztrák felbátorítással és miután Poroszországgal az új alkotmány-műre nézve kedvező szövetséget kötöttek, hitték keresztül vihetőknek.

Hanem olyan alkotmány-javaslat, mely idegen segítségre kénytelen támaszkodni, megbukottnak tekintendő és Oroszország magatartása 1792-ben, az európai hatalmak politikája vele szemben, különféle álláspontokról elítélhető bár, de jogilag megtámadhatatlan. Mert Oroszország többször egymásután és különösen még 1775-ben a rendes lengyel hatóságok és az európai államok beleegyezésével nyilvánított a Lengyelországban fennálló állapotok kezeseül, és így nem csak jogosult, de köteles is volt, azt a pártot, mely ez állapotokat fentartani akarta, támogatni és annak confoederatióját, eltekintve tagjainak számától és minőségétől, Lengyelország egyedül igazi államhatalmának nyilvánítani, éppen úgy, mint Franciaország 1768. után nem Szaniszló királyt, hanem a bárri confoederatio generalitását, mely hozzá még nem is Lengyelországban székel, tekintette lengyel államhatalomnak.

A hol a törvényes korlátok közé szorított király és köztársaság helyébe a confoederált köztársaság minden pillanatban alkotmányosan beléphetett, sőt az egyéni erő-

szak minden eszközével, valamint panaszok- és tiltakozásokból álló kíséretével lépnie is kellett: ott az anarchia készen volt és állandó vas despotismus vált szükségessé. És e baj alapja a confoederatio elve volt. Még mikor e romlást hozó elv árnyoldalai nem voltak oly feltűnők, 1622-ben egy hatóságilag kiadott oktatás az azon évi leMBERGI confoederatióról ezeket mondá: «Hogy Lengyelországban sok rendetlenség és sok baj van, azt nem látja senki. De hiába való dolog volna, ezt a bajt felülről kezdve lerántani akarni; gyökerestől kell kitépni. A bajnak gyökere a túlnagy szabadság, vagy inkább önkény. Uram istenem, ments meg minket idegen gyomlálótól.»

NYOLCZADIK SZAKASZ.

A tartománygyűlések jelentősége.

A monda Hatalmas Boleslawnak tulajdonítja, hogy az országot kerületekre és járásokra ő osztotta fel. Az állam tényleg 1000. év óta várnagyságok szerint van rendezve, melyek azonban központosított módon felülről kormányoztatnak és önerejű életet, a míg a birodalom felosztatlanul fennállott, sehol sem mutatnak.

Csak Krzywousty halála után mozdul meg az egyes területeknek külön öntudata. A törvényt napok az egyes tartományokban, «wieca» (colloquia), olyan gyűlésekké alakulnak át, melyek a vajdaság, kerület, vagy tartomány ügyeiről tanácskoznak és határoznak. De szoros szabályok itt csak a Jagellók óta képződnek; 1404. (még inkább 1454.) óta minden országgyűlés előtt nemesi

gyűlések tartatnak az egyes kerületekben, vagy a mint a szokás szerint összeállított járásokat nevezik.

A tartománygyűlések csak azon időtől kezdve válnak jelentékenyekké, mikor a közhatalomban résztvevők száma felszaporodik. A míg csak a bárók korlátozták a királyt, szülőföldjük ügyeit könnyen elintézhették a király személyénél, de a nemességnek egészen külön tartománygyűlésekbe kellett összegyülekeznie, ha specialis ügyeket akart elintézni. Lengyelországban tehát semmi esetre sem előzte meg a részleges képviselő az összképviselőt, mint például Angolországban vagy a germán országokban, ellenkezőleg a tartománygyűlések későbbi jelentősége az országgyűlés által átruházottnak látszik és pedig az országgyűlés jogaiból lassanként mind több és több megy át a tartománygyűlésekre. A XVII. és XVIII. század, de főképen az országgyűlések gyakori félbeszakítása óta, az állami hatalom súlypontja nem többé az országgyűlésben, hanem a tartománygyűlésben van. Az országgyűlés nemzetközi congressus volt, melyen a kerületek és vajdaságok küldöttei egészen soha sem tárgyaltak egy mással. A mint a constitutiók csak akkor váltak teljesen érvényesekké, ha azokat az összes tartománygyűlések ratifikálták, különben pedig csak azon kerületekre nézve voltak érvényesek, melyekben elfogadtattak: az országgyűlési tárgyalásokra is az impulsus mindig a tartománygyűlésekből indult ki.

Ezért a tartománygyűlések hasonlíthatatlanul legfontosabb nemét a választógyűlések teszik, melyek az országgyűlések előtt tartatnak. Bármennyit tanácskoztak is eme tartománygyűlések tökéletesen szabályszerű ügyrendje fölött, mégis csak nagyon későn képződtek ki szoros szabványok.

Az első felosztás szerint a követek száma és választásuk helye következőleg volt megállapítva:

Nagy-Lengyelország.

A poseni, kalischi és gneseni három vajdaság
együtt választ Srodában 20

Sieradz, Szadekben 4

Wielmi, Wielmiben 2

Leczyca, Leczyczában 4

Brześć Kujawski, Radziejewoban . . . 2

Inowracław, Radziejewoban 2

Dobrzyn járás, Lipnoban 2

Plock, Raciában 4

Masowia 10 járásában 2—2 20

Rawa 3 járásban 2—2 6

(ugyanis a gostyni járás Gabinban, a
többi magokban, vagyis azon a helyen,
melyről a járás neveztetik)

Összesen . . . 66 követet.

Kis-Lengyelország.

Krakkó, Proszowicében 8

Sendomir, Opátowban 7

Lublin, Lublinban 6

Podlachia 3 járásban, 2 otthon, Bielsk

Branskban 6

Kijow, Zytomierzben 6

Vörös-oroszok (csak Chelm j. Chelmben) 2

Wolhynia, Luckban 6

Podolia, Kamienieczben 6

Braclaw, Winnicában 6

Czerniechów, Włodzimierzben 4

Összesen . . . 57 követet.

Litvánia.

Wilno 5 kerületben, mindenik otthon, 2—2	10
Troki 4 kerületben, ezekből Upita Ponie- wiezben	8
Szamogiczia, Rosienieben	6
Smolensk, Olitában	2
Starodubi kerület Zyzmoryban	2
Polock, Usaczban	2
Novogrodek 3 kerületben	6
Witebsk (csak az orszai kerület Cholo- pieniczében)	2
Brzesć-Litewski és a pinski kerület .	4
Minsk, valamint a mozyri és a rze- czycai kerület	6
Összesen	48 követet.

Livland teljes elvesztése után a király nevezi ki a hat követet, a kiket azelőtt ott választottak, és pedig kettőt Livlandból magából, kettőt a Koronából és kettőt Litvániából.

Mindig szoros szabály volt, hogy csak a király hívhat össze mind választó tartománygyűléseket, mind országgyűléseket — hat héttel a rendes és három héttel a rendkívüli országgyűlés előtt. 1688-ban a nagy-lengyelországiak (a poseni és kalischi vajdaságok) választó-tartománygyűlést tartottak, jöllehet a hozzájuk intézett universalist előttök nem olvasták fel, minthogy útközben elveszett; a tőlük küldött követek választása az országgyűlésen érvénytelennek nyilvánított.

Az 1775-ki constitutio szerint, a tartománygyűlések összehívásánál a képviselőválasztást illetőleg gyakorlatban volt

szokások még egyszer megerősítőleg összefoglaltattak. A király, elegendő idővel az országgyűlés előtt, körözvényt bocsát ki a senatorokhoz és a válaszokból, melyeket erre kap, állíttatik össze az *universalis* (*litterae universales*, *uniwersal*), melynek feladata: lehetőleg pontosan előadni az országgyűlésen tárgyalandó anyagot. Az *universalis*-levél megszerkesztése az 1775. törvény által az állandó tanácsra bízott. Mindazáltal itt engedtetett meg először a tartománygyűléseknek, hogy azon esetben, ha az *universalis* nem érkezne meg pontosan, érvényesen ejthessenek meg képviselőválasztást és így hatályon kívül helyeztetett az 1717-ki határozat, mely szerint mindazon tartománygyűlések és összejövetelek, — melyek nem határozottan az uralkodó által hivattak össze, tilosak és semmisek. Ez a rendelkezés, persze, az egész XVIII. századon keresztül nem tartatott meg. A legvégzetesebbek voltak azok a tartománygyűlések, melyeket 1792-ben nem a király, hanem a *targowicei confoederatio* hivatott össze.

A tartománygyűlésen, a lovagságon kívül, a kerület senatorainak is meg kellett jelenniök s az 1510-ki *constitutio* az ezen kötelesség alól magát kivonó püspököt 40 márka, a vajdát és várnagyot 20, a kisebb várnagyot 10 márka pénzbírsággal sújtotta, mely a korona kincstárába volt fizetendő. Az 1768-ki *constitutio* fölmentette a püspököt azon kötelezettség alól, hogy a tartománygyűlésen megjelenjék.

A tartománygyűlésen való fellépés joga csak az igazi régi nemes embereket illette meg és olyan újakat, a kikre a *scartabellatus* nem lett volna határozottan alkalmazható. Különféle alkalmakkor, mint még az 1611-ki *constitutióban* is hangsúlyozták, hogy a tartománygyűlésben való részvétel csak a kerületben megtelepedett nemeseknek

engedhető meg. Az 1768-ki constitutio a már lazábbá vált szokáshoz alkalmazkodott, mikor azt rendelte, hogy a tartománygyűlésen először is mindazok részt vehetnek, kik a kerületben indigenák és abban örökség útján, élethossziglan, zálog vagy örökbérlet útján javakkal bírnak, még akkor is, ha e birtokok tulajdonképen nem nemesiek, hanem a papság- vagy királyéi; másodszor az ilyen polgárok fiai; harmadszor e polgárok fivérei, ha már atyjuk a kerületben megtelepedett; negyedszer azok, kiknek családja tudvalevőleg a vajdaságból való. Az activ választási jogot 18 évvel gyakorolták, gyakran korábban is; tartománygyűlésbe választható volt minden feddhetlen lovag, ki a 23. évet betöltötte és megtelepedett volt, de itt is igen sok kivétel volt.

Mindazoktól, kik a megjelölt kategoriákba nem tartoztak, a tartománygyűlésben való részvétel megtagadtatott, — nevezetesen a katonai személyek, ha csak egyszersmind megtelepedett birtokos lovagok nem voltak, kizárattak és Varsó, Kamieniecz és a törvényszéki városok kivételével, a tartománygyűlések helyén helyőrséget tartani nem is volt szabad.

A tartománygyűléseket a megállapított nap délelőttjén egy világi senator vagy a kerület első nem-senatori tisztviselője szokta megnyitni. Legközelebbi teendőjük volt egy marsall (háznagy) és néhány assessor választása, kiknek esküt kellett tenni arra, hogy a beadott szavazatokat pontosan összeszámítják, s úgy a követeknek adandó utasításokat, valamint a tartománygyűlés határozatát, a Laudumot, pontos szövegben szerkesztik.

Litvániában, hol külön tartománygyűlési hivatalnokokat nem választottak, ezek a teendők minden kerület első hivatalnokára hárultak, a ki eo ipso tartománygyűlési

marsall volt, és a rangban utána következő négy tisztviselőre.

Erre a megnyitás és az Universalis felolvasása következett. Gyakran, a mint ez 1576-ban is határozottan el volt rendelve, a király külön küldöttek által a következő országgyűlés feladatairól szóbeli közléseket is tett a tartománygyűléseknek; de ez a szokás azért nem állott tekintélyben, mert a királyok egyszer-másszor apródjaikat, éretlen ifjoncokat küldöttek ilyenén megbízásokkal.

Ha a jelöltek névsorát megállapították és a marsall felolvasta, a szavazás az egyes személyek fölött nagyon rendetlenül szavazattöbbséggel történt; balga módon még e választásnál is szavazategységet igyekeztek érvényesíteni, s ha valamelyik nemes ember nyakasan ellenzte a többiektől választott képviselőket, ezek választását megsemmisíthette s a tartománygyűlést félbeszakíthatta. Az 1764-ki constitutio a tartománygyűlésekre nézve a szavazattöbbséget hozta ugyan be, és mindenkit, a ki valamely kerületi gyűlést félbeszakítana, súlyos pénzbírsággal és félévi toronynyal fenyegetett: de minden jelentékenyebb eredmény nélkül.

Csakis az erőszak — hisz a tanácskozásban résztvevők mind fegyverben jelentek meg — melyet a többség a nyakas békebontóra gyakorolhatott és gyakorolt is, gátolta meg a nagyon gyakori félbeszakítást. Az a rendelkezés, hogy háromszor egymás után felosztatott tartománygyűlés az országgyűlésre képviselőket többé nem küldhet, pusztá fenyegetés maradt, a mely ha végrehajtják, merőben ellenkezett volna a lengyel alkotmány természetével. Valamely területtől tartósan megvonni a maga képviselőtét, a mint ez jelenleg Észak-Amerikában történik, Lengyelországban elképzelhetlen volt.

A tartománygyűlésen egybegyűlt nemes emberek szavazatait per turnum számították össze. A szavazatvásárlást, vagy szavazateladást 1764-ben a tartományi és a grodbiróságok elé tartozó és pénzbírsággal megtorlandó büntettnek mondták ki.

A ki valamely politikai gyűlést fegyver használatával nyugtalanítana, vagy annak egyes tagjait bántalmazná avagy megölné, egy 1507-ki statutum szerint rendi állására való tekintet nélkül halállal bűnhődik. A nyilvános összejöveteleken való fegyverviselés, mely a XVI. században több irányban korlátozva volt, az utóbbi időben a birodalom megdőléseig nagyon közönséges volt s még Rousseauban is, ki a lengyel intézményeken különben sok dicsérni valót talált, undort és irtózatot kellett.

Az 1764-ki constitutio is csak akkor büntette a fegyverek használatát, ha ez sebesítést vagy halált okozott.

A tartománygyűlések személyes vitáiban gyakori események voltak a párbajok. Ezek Lengyelországban a XVII. század óta tényleg büntetlenek és rendkívül számosak, — jóllehet az 1585-ki constitutio 60 márkával és félévi toronynyal sújtja azokat, a melyek a király beleegyezése nélkül történtek meg.

Ha a követek választása már végbement, azután az utasítás és a Laudum felett határoztak. Az előbbi kiadták a követeknek, hogy magokkal vigyék; az utóbbit pedig bevezették a grodacták közé. A határozathozatal szokásjogilag egyhangú szavazat mellett történt; az 1768-ki constitutio *lehetőleg* egyhangúságot kívánt. Ha a gyűlés tagjai a jövő országgyűlést illetőleg kívánságaikra és véleményeikre nézve megegyezésre jutni nem tudtak, a követek mégis a sejm-re mentek és szavaztak belátásuk szerint; legtöbbször azonban minden képviselőt nélkül

maradt a kerület. Igaz, hogy még a XVI. században többször teljhatalmat adtak hasonló esetekben a képviselőknek. De a XVII. század óta a nagy-lengyelországiak példája sem talált többé utánzásra, kik 1520-ban Schroddában arra hatalmazták fel követeket, hogy arra szavazzanak, a mit az országgyűlés többsége jóvá hagyja.

A követ azonban minden esetre köteles volt az országgyűlésen végbevitt tetteiről a választóknak beszámolni. Mindamellett ez alól feloldottnak érezte magát, ha az országgyűlés félbeszakított és így már a XVI. században (1589. constitutio) ismételten föl kellett újítani a *beszámoló tartománygyűlésekre* vonatkozó szokást. A század idő alatt egészen kiment a gyakorlatból, és 1764., valamint 1778-ban mint valami új dolgot ismét megújítani rendelték. A beszámolás úgy történt, hogy egy követ a maga és társai működéséről jelentést tett és az utasítás netalán túllépésének jóváhagyását kérte a választóktól. Ez utóbbira büntetés nem volt kiszabva: de erkölcsi indokokból Lengyelországban is indemnitást kértek.

A tartománygyűlések gyakran vonakodtak megadni hozzájárulásukat, sőt elég gyakran megsemmisítették az országgyűlési határozatokat, a mennyiben azok az ő területökre vonatkoztak. Nevezetesen az országgyűlés adóhatározataitól idegenkedtek a tartománygyűlések, s az országgyűlést gyakran azok visszavonása- vagy módosítására kényszerítették. Így helyezte hatályon kívül 1590-ben a schroddai tartománygyűlés a megelőző országgyűlés több rendbeli decretumát és az 1591-ki sejm, mely az előbbivel semmiféle continuitásban nem volt, megszüntette annak visszatetsző rendelkezéseit, s alkalmazkodott a tartománygyűlési határozathoz.

Ennélfogva a lengyel alkotmány politikai súlypontja

a tartománygyűlésekben feküdt, s a közjognak pontos leírása, a mint az Lengyelországban kifejlődött, még csak akkor volna lehetséges, ha az összes tartománygyűlések iratai, melyek többnyire a jól őrzött grod-írtárakban voltak összegyűjtve, rendezve és hozzáférhetőek volnának.

Az országgyűlések előtti és utáni közönséges összejöveteleken (sejmiki przedsejmowe és sejmiki posejmowe) kívül a rendes tartománygyűléseknek még három kevésbbé fontos faja divatozott, úgymint a *deputatus-tartománygyűlések*, melyeken a törvényszékek ülnökeit évenként ujonnan választották; általában minden kerületből egy deputatus volt, a ki soha sem lehetett egyuttal követ is; a *választási tartománygyűlések*, melyek tárgya a hivatalnokok tisztujtása volt, kikre nézve a kerület nemessége választási vagy kijelölési jogot gyakorolt; a *gazdasági tartománygyűlések*, melyeken az adók beszédése és hováfordítása, út- és hírendezés, vámok stb. fölött folyt a tárgyalás.

Egyébiránt az egyes ellenkező constitutiók mellett is, a nemesség nem volt attól megfosztva, hogy tetszés szerinti időben összegyülekezék és közérdekű határozatokat hozzon. Az egyest saját souverainitásának gyakorlatában sohasem lehetett korlátozni.

Ugyanezen okból és hogy minden polgár souverainitása lehetőleg közvetlenül nyilvánulhasson, az ország- és tartománygyűlés közti közbenső instantiákat lassanként mellőzték. Nagy- és Kis-Lengyelország *generalis gyűlései*, melyek a XV. században még szerepet játszottak, s az előbbi tartomány részéről többnyire Kolóban, a második részéről pedig Korczynban tartattak, már a XVI. században majdnem kimentek a szokásból, a mint ezt a felújításukat célzó 1563. és 1565-ki törvénycikkelyekből látjuk.

Tartományi sessiókká alakultak át, melyek az országgyűlés ideje alatt tartattak. Maszoviának Varsóban tartatni szokott generalis gyűlése is alig volt meg a XVI. században. Litvánia a maga «generaly»-jét Wolkowysk-és Slonimban, az utolsót 1685-ben tartotta.

Csak a három porosz vajdasági csoport ragaszkodott ehhez az intézményhez, a míg csak Lengyelországhoz tartozott; a porosz tartománygyűlések szilárd magva nélkül, mely a lengyel országgyűlésen nem képviselt Danzig, Thorn, Elbing «nagy városok»-ból állt (a kisebb városok, melyek a porosz lovagsággal egy kamarában foglaltak helyet, mint amazok a senatorokkal, a tartományi rendiséghez való jogukat a XVII. században elvesztették) az intézmény itt sem maradt volna fenn oly sokáig. De a porosz generalis gyűlés mind végig nagy tekintélyben állott. Nem csak minden lengyel országgyűlés előtt, hanem különben is rendszeren megtartatott s nagyon gyakran királyi küldöttek keresték föl. Főkép a rend és tisztesség okáért dicsérték, melyben ott a tárgyalások folytak.

A porosz generalis gyűlések tárgyalási nyelve még a XVI. században német és latin volt; a XVII. században keresztülvitte a lovagság, hogy a lengyel nyelv lett érvényessé. Csak a városoknak engedték meg a latin nyelv állandó használatát.

A porosz senatus nyolcz első rendű senatorból állott, kik a lengyel senatusban is valamennyien üléssel és szavazattal birtak; állott t. i. a kulmi és ermlandi püspökökből, a kulmi, marienburgi és pommeraniai vajdák-ból, a kulmi, elbingi és danzigi várnagyokból. Másodrendű senatorok voltak: a kulmi, marienburgi és pommeraniai kamarások, a pommeraniai kincstárnok és a három nagy város bizonytalan számban küldött képviselői.

A második kamarát az egyes palatinátusok (kerületek, mint Lengyelországban, nem voltak a porosz tartományban) szintén korlátlanul sok képviselői alkották, kiket a tartománygyűléseken választottak.

A generalis gyűlés előtt köteles a porosz kincstárnok beszámolni s a porosz követek is csak itt kapták meg a végleges utasítást. Az 1764-ki constitúciónak, mely minden porosz vajdaságból csak három követet akart az országgyűléseken látni, még azon rövid idő alatt sem volt sikere, a meddig a tartomány még Lengyelországhoz tartozott.

Ezen területi közösségeken kívül, melyekbe az egyes souverain nemes emberek belefoglalták magokat és a melyekre a nemzet széttagolódott, a tulajdonképeni lengyel állam nem ismert és nem tűrt meg semmi más testületet. A lengyel köztársaság polgárai a magok egyenlőségében és egyénenkénti szabadságában úgy tunk fel, mint a fővény laza szemei. A nemzetségi alkotmány kötőszere mind többet és többet vesztett összetartó erejéből és így végre is csak mulékony szélrohamok voltak a confederatiók, melyek időnként felmerülő és csakhamar ismét feloszló egyesületeket hoztak létre.

Mily merev ellentét a nemesi nép eme szétporlasztott tömege és azon nagyszerű testületek rendszere között, mely a nyugot államaiban még az újabb évszázadokon át is fentartotta magát s melyet csak a byzanci joggal együtt importált absolutismus tetőzött be! És a souverain nemes emberek nemzete nagyon is tudatával bírt ennek az ellentétnek, mert hiszen saját területén századokon át ápolta a nyugoti állami és társadalmi rend mikrokosmosait, — de mindig elkülönözve ápolta, a nélkül, hogy velök valaha összeolvadt volna. Ez

bizonyára nagy és a nemzetnek tán nem önhibáján kívüli szerencsétlenség volt! Ha a német joggal élő községeket a lengyel országgyűlésbe felvették volna, a rendi gyűlés soha sem használta volna fel befolyását olyan egyoldalúan káros módon. A lengyel parlament állandó testületté vált volna s a nemzet fölébe emelkedik vala.

Nem ok nélkül vélik, hogy állam és nemzet annál erősebb és hosszabb életű, mennél vegyesebbek alkatrészei. De a lengyel nemesi nemzet aránytalanul tisztán tartotta fenn magát és tán azért zárta le oly korán történetét s nem tarthatta fenn magát a hatalomban.

A lengyel nemzet nem vehette volna azt az önmaga iránti ellenséges irányt, a mint ez a liberum vetóban és a confoederatiókban nyilvánul, ha a nemesség tartománygyűlésein kívül a városi községek is irányadó befolyást gyakorolhattak volna az államügyekre. Sajnálatra méltó végzet!

Nagyon méltó a fáradságra, hogy megérteni igyekezzünk, miért volt a városi polgárság, mely különben mindenütt az újkor zászlóvivője, Lengyelországban olyan jelentéktelen.

HETEDIK KÖNYV.

Német joggal élő községek.

Transporter dans les siècles reculés toutes les idées du siècle où l'on vit c'est des sources de l'erreur celle qui est la plus féconde.

MONTESQUIEU, Esprit des loix. L. 30. Chap. 40.

ELSŐ SZAKASZ.

A városok helyzete Lengyelországban.

Azon államban, a hol az államalattvalók nagy többsége mit sem élvezett abból, a mit később az ember és a polgár jogának neveztek; a hol a nemesség fogalma az állampolgárság fogalmával azonossá vált; a hol a papság mint politikai rend a lovagságban olvadt fel és a hol a zsidók a társadalmi vegetatio szükséges élősdi növényének tekintettek és ehhez mért bánásmódban is részesültek, szóval a tulajdonképeni lengyel államban még csak egy immunitás volt: azok a városok és falvak, melyek magdeburgi jog szerint voltak berendezve.

Ennek az ellentétnek megszüntetésére kellett irányulni a lengyel államférfiak törekvésének a XV. század óta. Lengyelországban már korán öntudatra ébredt a modern

államnak, mint az ország minden része és ereje fölött uralkodó tekintélynek eszméje (de persze más kivitelben, mint az Olasz- és Franciaországból kiinduló államraison), és azonnal életre serkent a törekvés, hogy az államokat az államban paralysálja és feloszlassa.

Csak hogy a formával együtt, a melyet szétrombolni kellett volna, az ügyet is sujtották; hogy a német joggal élő községekől politikai különállásukat elvegyék, megsemmisítették gyarapodásukat, megölték életöket. Így váltak a városok Lengyelországban mind jelentéktelenebbekké, míg végre egészen elenyészett a hatalmuk.

Frázissá vált a tétel, hogy: Lengyelország szerencsétlensége a középosztály hiányában vagy megnyomorításában állott. Némi igazság van is benne.

Ugy látszik, hogy az állam annál nagyobb virágzásra képes, mennél egyenletesebben vannak társadalmában megosztva a gazdasági javak. Legalább mindenütt ki lehet mutatni aránylagos korlátozását a túl gazdag és a birtoktalan osztálynak, hatalmas kiterjedését a közép-rétegeknek ott, hol az állam, ha nem is küzdelem nélkül a maga alkotmányában, kifelé sikeresen gyarapodott, mind a Kr. e. IV. század Rómájában, mind napjaink Poroszországában.

Lengyelország soha sem nélkülözte a *gazdálkodó* középosztályt; az állam a maga boldog korszakában erre támaszkodott. Ez az osztály nem igen volt valami nagyszámú, mint a mai Észak-Amerikában, melynek szintén ez a támasza, de mégis idetartozott az állampolgárok, a nemesség túlnyomó nagy része még a XVI. század óta.

Úgyde Lengyelország nem állott magában; csatlakozni kellett az európai continens fejlődéséhez. Az újkor haladása a mozgó tőkének a földbirtokkal szemben, a kereske-

delemnek és iparnak a nyerstermeléssel szemben, a városoknak a vidékkel szemben való felülkerekedésében áll.

És mivel Lengyelország a maga városainak fejlődésében hátra maradt, sőt visszafelé ment, nélkülözte azokat az erőket, melyek modern államok küzdelmében döntők. Végzet és vétség itt is szomorúan hatottak közre.

Határozottan tévesnek kell tekinteni, ha a szlávoktól általában megtagadják az érzéket a városi élet, ipar és kereskedelem iránt. Nemcsak hogy a mai lengyel becsült és serény technikus és üzletember, de hasonló tulajdonokat ismerünk a többi szláv népnél is. Az orosz, Nagy Péternek nemzeti öntudatba átment mondása szerint, fölötte áll a zsidónak és az örménynek. Kijew, Moszkva, a Nowgorodok; másfelől pedig a mesésen gazdag Julin tanubizonyságai a szlávok városi hajlamának, a mely eddigi életök fiatalos jellege s a műveletlen föld roppant kiterjedése mellett természetesen még nem érlelhetett meg olyan gyümölcsöket, a melyeket nyugoteurópai mértékkel lehetne mérni.

Ez a hajlam bizonyára a lengyeleknél sem hiányzott soha. Igaz ugyan, hogy Lengyelország a polgárság alkotására célzó legnyomorúságosabb kísérleteknél maradt meg, de ezt a gondolatot szemrehányó hangon fejezni ki, méltatlanság lenne. Csak egyéni felfogás az agricultur-socialista Mieroslawskitól, ha a szlávok jövőbeli államának is elveül tűzi ki a városi élet állandó alárendelését a mezőgazdaság érdekeinek. Előítélet nélküli vizsgálódás után csak azt lehet mondani, hogy a kedvezőtlen viszonyoknak egész sorozata hatott közre abban a tekintetben, hogy a városi fejlődés csiráit, melyek a lengyel államban ennek a történelem színpadára

való lépésekor kétségtelenül megvoltak, kifejlődni ne engedjék. «Lengyelország városai régiebbek, mint történetük», hangzik Surowiecki sokszor utánanyomatott, de igaz mondása, azon Surowieckié, a ki először tett vizsgálódásokat a lengyel városi életre vonatkozólag.

A szláv nem ismeri a germánnak önmagával való megelégedését; mindig szüksége van rá, hogy szomszédjának könyökét érezze. Már a X. században sűrű telepítvények találhatók mind azon helyeken, melyeknek később a magdeburgi városi jogot adományozták, csak-hogy a legcsekélyebb jogi különbség sincs köztük és ama kor egyéb községei között. Akkor fejlődött ki a román-germán országokban az elzárt városi élet, mint az ó-germán közszabadság menedéke, mialatt a sík földön a függetlenség mind több tért foglalt el. A német városok, mint az öreg Möser mondja, «anomalis testek voltak az államban», de hermetikusan elzárt községi alkotmányukkal szükséges correlatum voltak a feudális-musnak uralkodóvá lett szolgasági hierarchiájához, ha azt akarták, hogy a régi germánok legnemesebb öntudata a modern kor műveltsége számára megmentessék.

Lengyelország nem ismerte a hűbérrendszert. A hatalmas Boleslaw jogara kiterjedt az ország minden lakosa fölé; közéje és népe közé nem tolakodott közbenső tekintély, nem tolakodtak a kisebb urak. Ama századok régi Lengyelországának városai a jogi elkülönzésnek még szükségét sem érezhették.

Ekkor köszöntött be az immunitások osztogatásainak *divatja* az országba; *szükség* arra a szakadásra, a melyet az ó-lengyel alkotmány a XII. és XIII. században szenvedett, nem forgott fenn. Semmiesetre sem tagadható az sem, hogy a papság alattvalóinak felszabadítása a lengyel

jog terhei és a királyi biráskodás kellemetlenségei alól, sokban közrehatott a gazdasági helyzet pillanatnyi felvirágzásához. Mert csak azon feltétel alatt, hogy saját joguk szerint és saját igazgatásuk alatt élhessenek, voltak hajlandók a német telepesek áradatként ellepni a jobbra Németországból származó és Németországgal szoros összeköttetésben álló papság birtokait. Egyszerre jólét kezdett Lengyelországban erős gyökeret verni, a minőt csak Németország ismert.

Ezután a fejedelmek nem sokára a papság példáját utánózták, és ó-szláv jogelv szerint minden miveetlen földet magokban foglaló birtokaikra szerencsés sikerrel német parasztokat telepítettek, kiknek általában a lengyel jog és bíróság, sőt még a lengyel államkötelék alól való exentiót is adtak. Még a hadviselés kötelességét is, melyet az idegen telepítvényesektől gyakran megkivántak, a középkori concret felfogás szerint inkább tekintették a földbértulajdonos, ki egyúttal fejedelem is volt, személye iránti kötelességnek, semmint szolgálatnak az állam iránt, mely a német gyarmatosokat magába fogadta.

Még nagyobb jelentőségre és szélesebb kiterjedésre tett szert Lengyelországban a német községi jog, midőn a fejedelmek, kik közvetlen birtokosai voltak annak a földnek, a melyen a szlávok meglevő városi községei állottak, tömegesen édesgettek és telepítettek le német kivándorlókat eme helyekre. Eme nagy következményű eseményeket bizonyynyal nem lehet rövidebben és jobban rajzolni, mint Roepell Richard a maga Lengyelország történetében tette. «A Markok, Pomeránia és a porosz tartomány germanisálása által a német műveltség közelebb jutott a lengyelekhez és a nélkül, hogy erről

biztosabb tudomásunk volna, kétségbevonhatlan, hogy ezen előrenyomulásnak mind a kereskedelmi forgalom és az ipar, mind általában Lengyelországnak Nyugot-Európa-hoz való minden viszonya élénkítésére a leghatározottabb következményekkel kellett birnia. De itt persze nem a városok régi lengyel lakosai voltak leginkább azok, kik ezen előnyöket élvezték s a kiknek azok először váltak javukra. Valóban képtelenek voltak-e ők erre, vagy a fejedelmek hitték ezt s nem akartak a városi életnek a saját népokból való lassú kifejlődésére várni, hanem annak gyümölcseit a saját országukban is lehetőleg mielőbb látni és élvezni kívánták, vagy közrehatott itt a német gyarmatosok iránti általános előszeretet, — elég az hozzá, hogy a városok tekintetében is határozottan a németek felé fordultak kedvezéseikkel, helyet engedtek nekik a régi városokban, építtettek velök újakat s felvirágzásuknak sokféle kiváltsággal voltak segítségére.»

Csak úgy magyarázható meg a tünetény, mely abból áll, hogy a XIII. század folyama alatt egész Nagy- és Kis-Lengyelország német gyarmatokkal volt behintve. Nem a legrosszabb férfiak voltak azok, kik akkor Európa szívéből kelet felé indultak, hogy az ököljogot kikerüljék; éppen azon években, mikor a császártalan, rettenetes kornak nyomorúsága a legérezhetőbb volt, népesültek be menedéket kereső németekkel a lengyel államterület legfontosabb pontjai, a régi fővárosok, Posen, Gnesen, Krakkó és általában a legtöbb olyan hely, melyek kézmű- és forgalomra kilátásokat nyújtottak és e gyarmatosok mindenütt német jog alatt tömörültek össze, mintha egyedül csak maguk lankának az országban.

Lengyelország német községei eredetökben és alapításuk korában teljesen kifejezve viselik a gyarmati jel-

leget; nem csoda tehát, ha további fenmaradásukban annak az általános természettörvénynek voltak alávetve, a mely a gyarmati megtelepülések fölött uralkodik: rögtöni gyors emelkedés, meglepő virágzás, anyagi tekintetben előnyök az anyaországgal szemben, aztán rögtönös hanyatlás és lassú nyomorúságos vonaglás. És csakugyan állandóan megmaradtak mind környezetükhöz, mind az anyaországhoz, sőt egymáshoz való viszonyukban is gyarmati elkülönzésben. Németországi elaprózott törekvésben közállapotaik mikrokoszikusan fejlődtek; kormányzatukban az őket környező makrokosmossal majdnem kevesebb közös vonással bírtak, mint alkotmányukban.

E német városiakok, minden nagyobb látkörtől megfosztva, csakhamar nem látták többé a veszélyt, melyben forogtak; nem akarták észre venni, hogy elzárkózottságuk által, mely a szláv szellemnek annyira visszatetszett, azoknak nemzeti gyűlöletét fogják felébresztetni, a kik nekik lakóhelyet adtak és hogy ezek képesek lesznek minden pillanatban lekötni a gyűlölt városi területek életereit.

Két út vezethetett volna e szétszórt németek üdvére: erélyes kísérlet, kapcsolatot létesíteni Németországgal és ily módon egész Lengyelországot germanizálni, a mint ez Sziléziával történt, — még meghiusulás esetében is erőteljes szellemet ébresztett volna e városokban s a lengyeleket tiszteletre kényszeríti vala. Másfelől a lengyel államéletben való tetters részvétel a nemzetiség és a jogi különállás elvesztését vonta volna ugyan maga után, de Lengyelország közjávára és a telepések utódaira nézve a legjótékonyabb következményeket idézte volna elő.

Az első vállalkozásra igen gyöngéeknek tartották magokat a városiakok; a másodikra igen szűkkeblűek voltak.

És vágyaik még is állandóan a Németországhoz való közeledésre voltak irányozva; aggodalmaik pedig kiváltságaiknak végül mégis csak kikerülhetlen elvesztése és a Lengyelországba való beolvadás körül forogtak. Vegyes érzelmek és megfontolások szomorú dilemmájában, mely sajnos, a német tetteirejét és nevezetesen politikai működését nagyon gyakran megbénítá, tartottak ki állandóan Lengyelországban a német városlakók, s így a lengyel állam-történet kereke a földre tiporta őket.

Sorsuk figyelmeztetésül szolgál arra nézve, hogy egynemzetiségű gyarmatok, melyek nem oly szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hogy önálló egésszet képezzenek, másnyelvű környezeteik részéről lassú kiéheztetésnek és szándékos romlásnak vannak kitéve, ha külön sajátságaiokról önként le nem mondanak. Mert különböző nemzetiségek természetüknél fogva arra vannak utalva, hogy egymáson uralkodjanak, vagy egymást kizárják és az államjog itt csak hatalmi kérdések eldöntésére szolgáló eszközzé lesz s a jogtételekben megtaláljuk végre a küzdelmekben gazdag fejlődési folyamat Caput mortuumját.

«A törvényeknek a történelem szellemét kell megmagyarázniok, mondja Richter. Csak azok képesek ezt szigorúan és igazán megtenni, mert mint határkövek állnak az idő útja mentén pártatlanul és érdekeletlenül, nem szolgálván a pártszellemet s csak arra alkalmasok, hogy azok legyenek, a mik a valóságban: merev tanúi az idő szellemének, mely őket alkotta!» De ne ítéljük meg túlszigorún e szellemet, ha nekünk a törvények irányzata és tartalma visszatetsző. Bár szemrehányások illetik a lengyel nemességet azon magatartásért, melyet a törvényhozás a német joggal élő községekkel szemben tanúsított.

A helyett, hogy megkísérlette volna meghonosítani az idegen ültetvényeket, ezeket állama ágain káros oltványoknak nézte s az életnedvek megvonásával elszáritotta őket. De súlyosan lakoltak azoknak unokái, a kik ezt cselekedték s a birodalom alkonyán nem egy restitutio in integrumot akartak adni a városoknak, midőn háromszázados nyomás alatt nagyobb részben ugyan lengyelekké, de általában nyomorultakká és kimondhatlanul kietlenekké lettek.

És miután a politikai világban már mindennek vagy szenvedőnek, vagy cselekvőnek kell lenni, és semleges visszavonultság csak futólag lehetséges, a német jog szerint élő községek csak az által voltak az elnyomatás alól kivonhatók, hogy ha tevékenyen részt vesznek vala az uralomban, a mikor a nemesség ezt hatalmába kerítette volt. «De a tényleges hatalomtól nem jó azt kívánni, hogy önkéntesen osztozzék, legkevésbbé akkor, ha olyan emberek kezében van, a kik azoknak rovására élnek, kiket misera plebs contribuensnek neveznek», mint egy lengyel főúr más vonatkozással mondja. A lengyel városoknak, saját jószántukból, a birodalom alkotmányában illő állást kellett volna követelniök. 1789-ig soha sem tettek ilynemű komoly kísérletet.

Maguk sem kívántak magoknak jobb sorsot s nem is érdemelték meg jobbat. A sentimentalis panaszt a német bevándorlók szégyenletes háttérbe szorításáról senki sem fogja ismételni, a ki az elmúlt tényeket előítélet nélküli vizsgálat alá veszi. A fejlődés, melyet a német városügy Lengyelországban vett, sem tiszteletre, sem részvétre nem méltó. Kezdetől fogva végig durva és hozzá még inséges patriciusság uralkodott bennök. Távol minden culturalis törekvéstől és minden politikai érdeklődéstől, a városi

lakók csak üzleti keresetre gondoltak, a mint ezt minden esetre a gyarmati természetű hajlam magával hozza. Soraikból nem emelkedett ki némileg jelentékeny fej; Németország szellemi életétől elszakították magokat; csak mikor már el voltak lengyelesítve, tettek némi szolgálatokat a magasabb tövekvéseknek. A «Stiefgermanen» megjelölés, melylyel Ruge Arnold a poseni németeket 1848-ban nem egészen jogosan illette, sajnos, nagyon is talál a lengyelországi német városok petyhüdt nyárspolgáraitra a XV. és XVIII-ik század közti időben. Csak a porosz községek tesznek tiszteletre méltó kivételt; császártól és birodalomtól szégyenletesen cserben hagyva, szilárdan ragaszkodtak a német nemzettel való eszményi kapcsolathoz s politikai állásukat a lengyel államban nem egyszer fegyveres kézzel védelmezték meg.

Végre természetesen ezek is elbuktak, miután az őket környező porosz nemesség teljesen ellengyelesedett. De a lengyelek keserűn bánták meg azt az 1724-ki «thorni ügyet» (sprawa Toruńska), mely a nemzeti szellem legmélyebb sülyedésének korszakába esik. És a tíz ártatlan embernek kivégzése még sem volt erőszakos tett, mint a hogyan gyakran vélik, hanem egy pör vége ugyanazon jogi formák között, melyeknek a thorniak régóta alávetették magokat.

De elég! Minden politikai erő maga készíti magának a sorsot és alkotmányyszerű állást, melyet megérdemel. És Lengyelországban csak egyik rend önzése küzdött sikertelenül a másik rend uralomvágya ellen; mind a két részen rövidlátó arisztokráczia. A lengyel köztársaság városi lakói épp oly kevésbé hordtak modern szellemet magokban, épp oly kevésbé állíthatók mai állampolgárokkal egy vonalba, mint a hogy a lengyel nemesség sem.

Igaz, hogy a lengyel lovag korbácsa nem hagyott hátra kellemes emlékeket a robotoló parasztság között; de még egészen más történeteket beszélhetnek el a tanácsházak földalatti boltozatai Lengyelország német városaiban.

És így a lengyel állam érdekében ugyan sajnálni való, hogy a nemesség, a városok különállását megsemmisítendő, magokat a városokat vitte közel a pusztuláshoz, de ki a német jog szerint élő községek történetét és szellemét ismeri, nehezen fog irányukban részvétet érezni.

A szláv régi-szabadok és kiváltságos németek közti harc nem vezethetett más eredményre. A vidék és város közti szerencsétlen ellentétnek, mely a feudalizmus idejétől kezdve oly vészhozóan nehezedett a nyugot-európai életre, és Németországban még ma is jogegyenlőtlenséget és sok káros forgalmi akadályt okoz, Lengyelországban a fenforgó viszonyok közt még élesebben *kellett* alakulnia és így a köztársaság, kelletén túl, középkori állapotokban maradt vissza.

Ha Angolország, több évszázad óta, gazdasági és jogi tekintetben megelőzte a szárazföldet, és e pontokban még ma is, daczára ferde növésű alkatának, sokszorosan modernebbnek tűnik fel, mint a jelenkor államai, melyek művészi organismusát szellemi erők sikeresen mozgatják; a különbség nem a legcsekélyebb mértékben abban keresendő, hogy Angolországban város és vidék majdnem soha sem voltak ellentétes fogalmak és hogy a gyöngye elválasztójelék, a hol megvoltak, nemsokára leköszörültek. És kétségtelenül ebben van a doctrinair államjogtudósoktól kicsinyelt egyik főoka Albion transatlanti leányállama gyarapodásának és nagyságának is.

De Lengyelország bizonyára azért vett az Angolországé-

val rokon alkotmánytól oly eltérő fejlődési irányt, mert egy tekintetben sem tért el inkább, mint ebben, Angolország szervezetétől. Ott a többféle törzseknek és rendeknek másutt csak ritkán előforduló vegyülése és legbensőbb kapcsolata; itt a foglalkozás és nemzetiség közti ellentétek rendkívül gondos megóvása és ápolása, mely a fejletlen keleti állapotokra kell hogy emlékeztessen.

MÁSODIK SZAKASZ.

A német joggal élő községek törvényhozása.

A németországi városokról azt mondták: Lettek, nem alapították, nem csinálták őket. Éppen az ellenkezőt kell a lengyel talaj német ültetvényeiről állítani.

Lengyelország összes városai későbbi létezésök módját és részben még existenciájukat is a fejedelem elhatározásának köszönik. A szabadalom-levél, mely a városra nézve hasonló jelentőségű, mint az alkotmány-charta egy mai államra nézve, minden telepítvénynek megszabta fejlődési normáit.

Még két város sem maradt későbbi jogéletük fejlődésében egymáshoz hasonló; de az összes városi jog alapja, a mint ez az alapítólevelekben letéve van, majdnem mindenütt azonos, nevezetesen a magdeburgi és neumarkti (Sziléziában, lengyelül Srzoda, innen jus sredense), vagy culmi jog; és még a német falusi községek joga, melyet általában többnyire jus teutonicum, jus teutonicale névvel jelölnek, sem különbözött lényegesen ama specialis jogoktól.

A szikla, melyre a német községek építve voltak, az

immunitás elve, melyben a középkori német alkotmányok minden sajátlagossága gyökerezik, mely azonban Lengyelországba csak importáltak tekintendő. Az immunitás, mely lényegénél fogva adózási mentesség, felszabadítást, vagy a régi frank birodalomban, a hol keletkezett, érintetlenséget jelent az erősbülő államhatalomtól s ezért mindenekelőtt elkülönített biráskodást foglal magában. Mint nyugoti Európában, úgy Lengyelországban is először a papság vette azt igénybe alattvalói és gyarmatosai számára, és a fejedelmek már a XIII. század óta részint a saját birtokaikra telepedő gyarmatosoknak, részint a régi lakosoknak immunitást és önkormányzatot kezdenek adományozni, de mindig csak bizonyos meghatározott területre nézve.

Igaz, hogy német községi jog engedélyezésére az első lökést mindenütt németek adták meg, kiknek bevonása az országba a XIII. századbeli roppant tatárpusztítás után kétszeresen kívánatosnak látszott; és a községek törzsét, valamint arisztokráciáját a XVI. századon túlig legtöbb helyen németek alkották, de szláv elemek némi vegyülését a tömeges germán bevándorlásba a korai időszakokban sem lehet tagadni.

Már a XIV. században sem igazolható többé az az állítás, melyet a városok fejlődésének egyik leírója Lengyelország egy részére nézve tett, hogy: A hol német jog adományoztatott, németek is voltak, a kik azt kapták. És ugyan mennyi germán vér lehetett «Kijew latin, görög és örmény hitű polgárságában», mely 1516-ban Zsigmond királytól magdeburgi jogot nyert?

Nem, a XV. század óta városi ügy és magdeburgi alkotmány a lengyelekre nézve már egész határozottan elválaszthatlan fogalmak voltak; és a köztársaság keleti

területén sok városi község, melyekben a lakosságnak csak csekély töredéke volt német, alsószász joggal láttatott el, csak azért, mert annak védelme alatt észrevehető felvirágzást tapasztaltak. Sok földbirtokos a maga szláv jobbágyságot német gyarmatosi rangra emelte, mert a jus teutonica-leben előírt pénzbeli szolgálmány előnyösebbnek bizonyult a robotnál.

Nem ugyan a szász törvények magánjogi határozmányai tették főindokát a német jog roppant elterjedésének, mint sokkal inkább az *önkormányzat* nagy elve, mely a szigorúan pyramidalisan szerkesztett ó-lengyel államban a XIII. századig magától még nem fejlődhetett ki. Ezen elvnek a lengyel községekbe való bevitele részben nagyszerű következményeket vont maga után, de általában nem voltak kielégíthetők a nagy várakozások, melyek kezdetben a szász jog kiterjedt érvényéhez fűződtek. Mert az az igazság, melyet a XIX. században nagyon gyakran fájdalmasan éreztek, minden időben igazolt volt, hogy: chablonszerűleg átvett törvényes szabványok csak ritkán idézhetnek elő lényeges javulást az állami állapotokban; egyedül a társadalmi viszonyokon, az állam természetén fordul meg az, ha vajjon egyik emberi társadalom a másikkal mintájára átalakítható-e?

Hanem hát az az áldozatkész és művelt arisztokrácia, mely az északnémet selfgovernment-nek épp oly előfeltétele volt, mint az angolénak, még a lengyel területen levő összes német gyarmatokban sem volt meg, nem is szólva a túlnyomóan szláv községekről; és így a magdeburgi jog, mely a városi hatóságoknak a legtöbb városi ügyben korlátlan teljhatalmat adott, a leggyalázatosabb visszaélésekre vezetett. A községek tulajdona és kiváltságai néhány család által — a hatóságok cooptatio útján

egészültek ki, — zsákmányoltattak ki; nem is szólva a számtalan igazságszolgáltatási gyilkosságok (Justizmord) és egyéb borzalmakról, melyeket a jus gladii (élet és halál feletti jog) rosszakaratú és tudatlan városi hatóságnak megengedett.

Éppen az elszigetelt, aránylag mindig kis parcellákra való korlátozás volt az, mely az önkormányzatot Lengyelországban üdvös hatásától megfosztotta, éppen úgy, mint a lengyel össz állam szabadsági elveinek a nemességre való korlátozása a legkárosabb következményeket vonta maga után. Nemcsak az önkormányzat, nemcsak a szabad törvények alapították meg Angolország szerencsését, hanem azoknak kiterjesztése egy nagy egységes területre és egy nagy egységes társadalomra.

Majdnem ugyanazok az eszmék, melyek Angolországot az ősbölcsesség sokat csodált országává tették, uralkodtak a magdeburgi jog disznóbőr-kötésű könyve alakjában Litvánia obscurus városkaiban is: de másként fejlik ki ereje a tölgynek napsütötte dombon és másként a pinczelakás virágcserepeiben.

Igen, és ha még a német községek magdeburgi jogának szabad fejlődést engedtek volna azon a kis talajon, melyben meggyökereznie kellett! De részint az uralkodóknak részint hivatalnokaiknak, a vajdáknak és starostáknak, részint a nemességnek és országgyűlésnek szüntelen beavatkozásai nem engedték meg a községeknek még a következetes fejlődés lehetőségét sem. A beavatkozás gyakran jóakarató volt; de rendszerint többet ártott, mint használt és az új beavatkozás többnyire ellenkezett a megelőzővel.

A német községek fennállásának már első századában sem tartották mindig tiszteletben a szerződésszerűleg

biztosított önrendelkezést; nehezen is volt az keresztülvihető olyan országban, mint Lengyelország; olyan területen, mely még mindig megőrizte volt a nagy Boleslaw idejéből a minden lakos felett egyaránt uralkodó erős államhatalom reminiscenciáit.

Német jog adományoztatott először és pedig 1240. és 1250. között Sziléziában és Kis-Lengyelországban, 1250. óta Nagy-Lengyelországban is. Krakkó 1244-ben kapott német városjogot, sőt némely források szerint ez évben már saját jogára kivatkozott a város. 1253-ban Posen, új város a Warthe balpartján, magdeburgi kiváltsággal ruháztatott fel.

Körülbelül 1400-ig a német jog kiterjesztése a későbbi köztársaság egész területére be van fejezve, mert Litvánianak keresztény hitre való térítésével egyidejűleg a legjelentékenyebb helyek keleten és délkeleten részint lakosságuk szerint, de joguk szerint mindig germanizáltak, így Troki, Polock, Witebsk, Smolensk, Nowogrodek, Brześć, Minsk, Sluck, Zitomierz. Becses kiváltságokat nyert 1386-ban Wilno.

A vörös-orosz vidékeken a német városjogot 1339. óta adományozták, a mely évben György fejedelem adott ilyent Sanok városnak; 1356-ban Kázmér király adott Lemberg fővárosnak német jogot, ő, ki általában többet tett mint bármelyik előde vagy utódja, a városok szabadságának kiterjesztése- és megszilárdításáért.

Egyforma törvényhozás a városok számára soha sem volt; ha a lengyel városjog pontos megírásáról volna szó, a minő mostanig nem létezik, nem lehetne megmondani, hogy mi a szabály, és mi a kivétel. És ha valahol, úgy a régi Lengyelországra illik a germanistikus jogi paroemia:

Landrecht bricht gemeines Recht; Stadtrecht bricht Landrecht und Willkür bricht Stadtrecht.

Legtöbb helyen a lakosoknak vagy jövevényeknek határozottan a magdeburgi jogot adták. Ez alatt a Magdeburgban érvényes rendszernek összességét értették, a mint ez alsószászországi szokásokból és különféle, részben nem valódi privilegiumokból kifejlődött (a 973-iki birhedt Ottonianum határozottan hamisítva van és Magdeburg előjogainak legrégibb bizonyítékául Wichman érsek 1188. évi okmánya tekintendő). Éppen akkor, mikor a németek bevándorlása Lengyelországba gyakoriabbá lett, jutott az északnémet jog a följegyzés stadiumába; de hasonlóképen azon időből származik a hazai germán jogok megmerevülése is. Azon idő óta csak esetleges feltételek szerint módosított a jog; elvei tovább nem fejlődtek és így a lübecki és culmi jog, melyek mindketteje, a sajátképi magdeburgi mellett, érvényben volt Lengyelországban, csak variánsai és nem jobbításai a magdeburgi jogi könyveknek.

A német birodalomban nem sokára eme zürzavaros és tökéletlen városi és tartományi jogok fölé a Corpus Juris uralma emelkedett föl: s a ki nem tartozik a pedans germanisták kis iskolájához, a római magánjog fölvételét Németországban nem csak szükségnek, hanem áldásnak ismeri el. A szász és sváb jogok a magok egészséges alapjaikkal megfeleltek ugyan a sajátlagos német viszonyoknak, de az újkor fokozott követelményeivel szemben fejletleneknek és fejlődésre nem képeseknek tűntek fel. Azt állítják, hogy a római jog benyomulása vonta el a talajt tovább fejlődésöktől; de hogy ez nem így van, mutatja a lengyel városok példája, melyekben a Pandekták és glossatoraik soha sem tettek szert jelentőségre.

Ugyanazon gyermekies jogrendszerek, melyeket a XIII. században a hazai szláv szokással szemben jelentékeny haladásnak tekintettek és az ország városainak adományoztak, a lengyel jog területén új telepítvényekre vagy régiebb helységekre még a XVI. és XVIII. században is alkalmaztattak. És a hol a szokás és az idők folyamában följegyzett egyes specialis határozmányok súlyos esetekben nem voltak elegendők: ott nem vették segítségül a római jogot, hanem a bíró tetszése döntött. A byzanci codexnek csak egyes kifejezéseit fogadták el meggondolatlanul az idők folyamában; ez volt egyedüli hatása a római jogi felolvasásoknak, melyek Krakkóban tartattak.

Igy tehát Lengyelország német városai, a maguk német törvényhozásával, valóban nem voltak irigylendőek. A *főbiróságok* intézménye, mely a korábbi századokban még némi rendet tartott, a XVI. század óta mindinkább eltűnik. Csak itt-ott keresnek a nagyobb városoknál még egyszer jogi okulást.

A határozottan német jog kiterjedése most (mert sok német jogi fogalom csúszott be észrevétlenül, termékenyítőleg a nemesség tartományi jogába) következőleg ment végbe Lengyelország egyes részeiben:

A XII. század óta Lengyelországban keletkezett számosságú német falunak rendszerint csak általános német jog, *jus teutonicale* biztosított és ezalatt többnyire csak azt a jogosítványt értették, hogy önmagukat megadóztassák és önmaguk fölött bíraskodhassanak, úgyszintén értették a földesúr irányában minden szolgálmánytól való mentességet, ha csak szerződésileg kötelezve nem voltak. Magánjogi esetekre ugyan a szász szokásokat kötötték ki, a büntetőjogot pedig, mint azon időkben majdnem mindig,

a discretionarius hatalomnak engedték át, a hol ezt a földesúr magának nem tartotta fenn. Kolostorok és egyházak a vérhatóságot mindig többrendbeli, német joggal élő telepítvényeikre nézve egyszerre ruházták át egy advocatusra, a ki a német parasztok egyéb jogaitól függetlenül mondta ki ítéletét.

A városoknak is gyakran csak általában engedélyeztek német jogot, olykor hozzátévén, hogy «a német jogokból a melyiket inkább szeretik». De a praesumptio itt többnyire az úgynevezett magdeburgi jog mellett szólt, mely többnyire többé-kevésbé vaskos kötetbe foglalva, írásban volt a tanácsházaknál letéve. Magából Magdeburgból a jogot a XV. században már nem írták ki többé; egyik régebbi lengyelországi német gyarmatról, mely az alapító-okmányban többször fel is említettett, átvitték az újabb gyarmatokra. Magdeburgi jog, vagy a mit alatta értettek, uralkodott a köztársaság egész keleti, déli és nyugoti részén. A XVI. század óta különféle nyomtatott kiadásai jelentek meg, latin és lengyel nyelven is.

A kulmi jog a porosz vajdasági csoportban volt uralkodó, a hol a legtöbb város a maga jogszabványait még a német lovagok uralma alatt az «altes Colm» szerint kapta, vagy alkotta. Még jelentékenyebb érvényre tett szert 1476. óta Kázmér király rendelete következtében. Az eredeti privilegiummal, melyet Kulm 1233-ban a Mária-rendtől kapott, kevés közös vonás volt a későbbi kulmi jogban; sehol sem is volt oly sok külön határozmány uralkodó, mint a kulmi jog területén. Nevezetesen Danzig a maga Willkürjeiben, melyek 1761-ben revideáltattak utoljára, sajátos rendszert alkotott.

A porosz tartományon kívül a Jus Culmensét a maszo-

wiai hercegek a varsói, plocki és rawai vajdaságokba vitték be és itt később ezt kapták az új telepítvények is; érvényben volt még Dobrzymben, Kleszczewo és Narew podlachiai városokban és a pinski litván kerület néhány helységében.

A lübecki jog néhány porosz városban, névszerint Elbingben volt érvényes; különben pedig főkép subsidarius minőségben használták; hatályát 1639. és 1649-ben megerősítették.

A gonosz eredmények, a melyeket a német jog a maga sajátos intézményeivel, nevezetesen a följebbezés nélküli büntető biráskodással, a kisebb városokban okozott, azt idézték elő, hogy a köztársaság vége felé a városi törvényhozás alapos reformjára gondoltak.

Az 1776-ki constitutio Litvánia valamennyi kisebb városától megvonta a magdeburgi jogot, mely csak Wilnában, Lidában, Trokiban, Kownóban, Nowogrodekben, Wolkowyskban, Pinskben, Minskben és Mozyrban maradt meg. Litvánia többi szabad városát a grodstarosták alá helyezték. A királyi mező-városok (miasta stolowe), melyek a bona mensae regiaehez tartoztak, szintén csak részben tartották meg a magdeburgi jogot, így Grodno és Brzesé Litewski Litvániában.

Ellenben az 1791. ápril 18-ki városi törvény mindenütt érvényben hagyta a magdeburgi és kulmi jogot és tiszteletben tartotta a városok autonómiáját. De ez magától megdőlt volna, szemben a modern államegységgel, mihelyt a városi lakóknak az egyenlő törvény által a közös államügyekben biztosított részvétele az ő szükségképi hatásait gyakorolta volna.

HARMADIK SZAKASZ.

Német joggal élő községek hatáságai.

Régen tudjuk, hogy a római szent birodalom szabad városaiban minden inkább megvolt, mint a népszerű kormányforma eszménye. Közelebbi vizsgálódás után az a nézet sem állhat meg, a melyet néhány német és lengyel író terjesztett, mintha Lengyelország városaiban önmagát demokratikusan kormányzó polgárság volna keresendő.

A németjogú falvakban még mindig szabadabb szellem tartotta fenn magát, mint a városokban; a legtöbb ügyet az összegyűlt családapák vagy gazdák intézték el. A *biró* (Schulz), ki olykor *Vogtnak* is nevezetik, hatalma az adók beszedésére és a község képviselésére terjed ki. Az általános vezetést ritkán tartotta korlátlanul kezében; másfelől alkalmazása is ritkán függ a parasztoktól, hanem e tiszt vagy örökletesen volt a földesúr által megjelölt családhoz kötve, vagy pedig a mindenkorra kikötött birói vagyonhoz fűződött, avagy mindig ujonnan adományoztatott a földesúr által, vagy állami birtokokon a starosta által.

A biráskodást ritkán gyakorolta egymaga ez a községi hivatalnok (*soltys*, *scultetus*, *wójt*, *advocatus*), hanem majdnem mindig több esküdttel (*lawnicy*, *scabini*) közösen. A biráskodási jövedelmek egy része a földesurat illette, ki a felsőbb biráskodást és majdnem mindig az ítéletmondást is utolsó instantiában fentartotta magának.

Hasonló volt a részben nagyon tekintélyes mezővárosok szervezete is. A sziléziai határon ezek közt nagyon jelentékenyek voltak (Rawicz és Lissa) és a királyi birtokokon is különféle nagyobb helységek csak mező-

városok voltak, melyek a királyi koronajószágok kormányzói alatt állottak, nem pedig szabad királyi városok, mint például Grodno, mely az országgyűlések miatt rendkívül fontos, és Brzesé Litewski, egy vajdaságnak fővárosa. A mező-városok feloszlanak olyanokra, melyeknek privilegiuma a király, vagy az egész országgyűlés által megerősítve és a grodaetákba be van vezetve; és olyanokra, melyek a földesúr belátása szerint állami garancia nélkül némi előjogokkal, de szigorú felfogás szerint ismét visszavonható előjogokkal vannak felruházva. Mert jobbágyoknak, vagy a földesúr korlátlan uralma alatt álló helységnek rangemelése, így okoskodtak, csak addig érvényes, a meddig az úrnak tetszik.

A legtöbb mező-város és nevezetesen mindazon helységek privilegiumai, a melyeken a XVI., XVII. és XVIII. században vallási üldözés miatt nagy számmal bevándorolt protestáns németek laktak, állami megerősítés mellett adattak ki és azért visszavonhatlanok voltak.

Ezekben is az uraság, vagy királyi földön a starosta volt a legfelsőbb hatóság.

Mindenütt a végérvényesen döntő elhatározást gyakorolja és erős befolyást gyakorol a hivatalnokok kinevezésére, kik az ő számára a megállapított adókat és illetékeket beszedik és kiknek a várost minden tekintetben igazgatni és képviselni kellett. De a mező-városok polgárságának a bírót és az esküdteket illetőleg, kiknek száma tizen felül emelkedett, mégis bizonyos választási vagy kijelölési joga van.

Azon adókat, melyeket az állam részére kellett fizetni, a földesúr többnyire külön meghatalmazottak által hajtotta be.

A bíró és az esküdtek és általában a mező-város

physikai vagy jogi személyeknél emelhettek panaszt az olyan földesurak ellen, a kik az ő kiváltságaikat megerősítették vagy biztosították. Mindamellett is önhatalmú privilegium-változtatások az uraság részéről nem tartoztak a ritkaságok közé.

A mező-városok némelyikének oklevélben volt biztosítva a *jus gladii*; ezt tőlük az 1768-iki *constitutio* elvette, s egyszersmind valamennyi földesúrtól megvonta az élet és halál feletti jogot. Ugyanazon évben még annyiban is beleavatkozott az országgyűlés a mező-városok ügyeibe, hogy a *commissio boni ordinis* illetékességét reájok is kiterjesztette.

A mező-városok még csak az utolsó századokban váltak közönségesekké; lakosaik legnagyobb részben földművelő polgárok voltak és az oly gyakori alapításuk szükségse sokszor csak abban rejlett, hogy a földesurak az országos vásár és szeszes italok kimérése által szerzett nyereséggel, mind a kettő csak városokban volt megengedve, pénztáruk apályát kívánták fölsegíteni.

Ez okból e városoknak a földesurak által elrendelt egész berendezése szembeszökőleg finansialis bélyeget visel magán, és e helyek ritkán is tettek jóllétre szert. A holtkézi mező-városok, elég csodálatos, aránylag még a legjobban boldogultak. Itt volt a lakosoknak legtöbb szabadságuk hatáságaik megalakításában és ezeknek a feladata nem pusztán csak az ily helységeken össze-
gyülemlő pénz kisajtolása volt.

Igazi autonómiát csak a számos királyi városok hatásai élveztek; e városok száma 1772. táján az egész köztársaság területén mintegy 400 volt.

Ezekben eredetileg főhivatalnokként «a bíró úr» («*der Herr Vogt*») jelenik meg; későbbi időben nem ugyan a

legtekintélyesebb, de még mindig a legéletbevágóbb tisztet viseli. A városok kezdetén a bíróság rendesen a locatornak, vagyis annak és örököseinek adományoztatott, a ki arra vállalkozott, hogy a bevándorlókat összegyűjti és a fejedelemtől megjelölt helyre vezeti; de majdnem minden városnak sikerült a hivatalt ezen tulajdonosoktól különválasztani s az e fölötti szabad rendelkezést kezökbe ragadni. Éppen így a fejedelemnek az alapítólevél folytán a bíróság bevételeiből járó adókat is, melyek az egész jövedelemnek legtöbbször $\frac{1}{3}$, olykor $\frac{2}{3}$ részét tették, a városok későbbi időkben egy nagyobb összeggel egyszerre megváltották.

A bíró működése a nagyobb városokban lényegileg a törvényszékre szorítkozik, a mely, középkori német fogalmak szerint, az emberek bizonyos egyesülete fölé helyezett magasabb hatalomnak, a felsőbbségnek sajátképi működési köre. Hisz a tizenharmadik század költője nem fejezheti ki jobban korának a politikai rend iránt táplált szükségérzetét, mint e szavakkal:

Si diuhten sich ze nihte,

Si 'n schüefen stare gerihte.

A bíró illetékességi köréhez tartozik ugyan minden ága a jogszolgáltatásnak s a hitelesítések, fölvételek, ünnepies nyilatkozatok minden neme, a míg csak a magdeburgi jog volt használatban, ő előtte ment végbe és vezettetett be az Acta advocatiebe; de legfontosabb feladata a büntető jogszolgáltatás volt, a melyet feljebbezés nélkül gyakorolt.

E működésében az esküdtek (Schöffen) állottak oldala mellett, kik vele együtt alkotják az officium domini advocatit; ő és ők a «spectabilis» czímet viselik. A scabinik

a bíróra nézve az igazság felderítésének eszközei; az ítéletmondás őt magát illeti. Ők alkotják az ő állandó juryjét, ezért neveztetnek esküdteknek is: jurati. Csak hogy persze a német-lengyel városokban egy *trial by jury* nem volt elégséges a tényálladék megállapítására; már nagyon korán bevonult a lengyel városok lakóihoz azon századok borzalmas kényszer-gymnastikája a maga szerszámaival, melyek tökéletesítésében meríté ki magát az akkori idők mechanikája, és az 1776. éven túlig fentartotta magát náluk, a mikor egy országgyűlési constitutio a kinzás alkalmazását minden bíróságnál eltiltotta. A hóhérmesterséget Lengyelországban főkép a német joggal élő községekben űzték és a lengyel állami bíróságok rendszerint a városok *esküdtbíróságaihoz* fordultak, ha arról volt szó, hogy «egy gonosztevő az életről a halálra, vagy kínpadra vitéssék». Ezt több helyen mutatják a lengyel törvények, különösen pedig a Litewski-statutum.

Az esküdtek száma, a város nagysága és egyéb viszonyok szerint, nagyon határozatlan volt és kettőtől harminczig váltakozott. Közülök választott magának a bíró két helyettest: a judex surrogatust és a judex banniti-t (t. i. judicii). Az esküdtek alkalmazásának módja különböző volt. Az eredeti eszme szerint a Burding, Bürgerding, vagyis az összes földbirtokosok gyűlése (Schöffenbar-Freien) választotta őket és pedig bizonyos időre. E szokás a XVIII. században részben ismét visszaállíttatott, de már az 1258-ki pudewiezi oklevél is a bíróra bizza az esküdtek kinevezését. A mióta azonban a bírói tisztújítás a tanácsurakra ruháztatott, az esküdtt collegium kiegészítése is többnyire ezt a testületet illette, és az esküdtek, kik korábban a német jogú községekben az első testületet alkották, kénytelenek voltak a XV. század óta minden

szabad királyi városban (a lengyel elnevezés egészen ugyanazt jelenti, mint a magyar «szabadalmas») a második ranggal megelégedni.

Némely helységeekben, tagtársaik halála esetében, önmagokat egészítették ki. Alkalmazásukra a starostának ritkán volt joga befolyni; ez őt csak a kis városokban illette meg. Mező-városokban, a hol többnyire ők alkoták a főtestületet, a földesúrral szemben nagyon korlátolt helyzetben voltak. Hivataluk majdnem mindenütt élethosszig tartott, a mint ezt a kulmi jog egy rendelete kívánja, és ez állások rendszerint nemzedékeken át ugyanazon családokban maradtak. Alesküdt-collegium, mint egyes német városokban, mely azon családok fiatalabb tagjainak előiskolája volt, Lengyelországban nem mutatható ki.

Az esküdtek száma egy és ugyanazon helyen sem volt soha állandónak tekinthető; többnyire páratlan számúak voltak: hét, kilencz, tizenhárom, tizenhét, huszonhárom. Soha sem voltak kettőn alól és ritkán harminczon felül. Illetékességi körük sem volt pontosan meghatározva; mindazonáltal a kisebb közigazgatási ügyeken kívül jó formán mindenütt a polgári jog ápolása és tovább fejlesztése maradt meg nekik, — míg az azon időben csak kevés, és mai szempontból felháborító hanyagsággal összeállított tételt tartalmazó büntető jogra nézve, nagyon rendezetlen módon, a bíró úrhoz voltak kötve.

A lényegesen irányadó hatalom a szabad királyi városokban, a XIV. század óta, a tanácsnál, ennél a 4—13, rendszeren pedig 6—8 tagból álló testületnél van. A tanács tagokat (seniores, consules, rajcy vagy burmistrzy), mint ezt a dolog természete is kívánta, kezdetben a burding választotta, de nemsokára a cooptatio elve kezdett tért fog-

lalni, mely a lengyel városi szervezetre nézve némi támaszpontokat nyújtó boroszlói alkotmányban a XVIII. századig esorbitatlanul fentartotta magát. A magdeburgi jognak, a mint az Lengyelországban érvényben volt, a XIV. századból származó különféle kézírataiban, nevezetesen a poseni városi levéltár pergamen codexében a következő bevezető szavak: «Hie hebet sich an megdeburgisch Recht» után mintegy az egész jognak sarkalatos tétele, ez a lakonikus szakasz foglaltatik: «dass die alden Rathmannen die niuven kiesën».

Ugyan már a XVI. században több helyen királyi rendelet a cooptationalis jogot kijelölési joggá korlátozta; a consuloknak, kiknek hivataloskodási időszaka, mely egy vagy több évre terjedt, letelt, bizonyos számú új embert kellett a királynak vagy a starostának javaslatba hozniok, rendszerint háromszor annyit, mint a hány ujonnan kinevezendő volt. Mégis legtöbb városban az a gyakorlat tartotta fenn magát, hogy a tanácsból évenként mintegy $\frac{1}{4}$ részben kilépő tagok határozták meg utódaikat. A céhek soha sem vergődtek nagyobb jelentőségre a lengyel városokban; még is a surlódások és elégtelenség köztök és a tanács között ritkán hiányzottak. A tanács a nagyobb városokban mindig csak kevés részt engedett nekik a városi kormányzatban, és gyakran a maga vagy családjának tagjait állítá az egyes céhek élére felsőbbség gyanánt.

Eme, látszólag demokratikus, békétlenség megszüntetése végett, a király a XVIII. század folyamán több ízben elrendelte, hogy a tanács tagjait a városi lakoságnak mindig csak csekély számát kitevő teljes jogú polgárok vagy a céhek válaszszaak, illetőleg kijelöljék. Olykor a polgároknak szabadságukban állott az esküdtek

választása, az esküdtekre pedig a tanács kiegészítését ruházták. A kormány arra a gondolatra is jött, de ehhez soha sem ragaszkodott szigorúan, hogy a nagyobb városokban a tanács és a bíró meg az esküdtek mellett fennálló harmadik testületet, a polgári bizottságot, mely tagjainak száma szerint hétembernek, húszembernek, harminczembernek (*septemviriae* etc.) neveztetett és többnyire a czéhekből cooptáltatott, vagy pedig a tanácstól való kinevezésnek köszönte lételét, arra használja fel, hogy viszont ez által egészíttesse ki a tanácstagokat. Hogy a *tres ordines civitatis*, mint a három testületet nevezték, mentől bonyolultabban legyen összeállítva, arra minden lehető kísérletet megtettek; majdnem megközelítették az olasz köztársaságokban divott kölcsönös áttolási mód-szereket.

A polgári bizottságnak azonban mindenütt csak igen kevés súlya volt; legföljebb tanácskozó testület volt, melyet a tanács ritkán hívott össze s majdnem mindig merő fejbólintó emberekből állt (Jaherren, mint a német birodalmi városokban mondták). A kulmi jog szerint a polgári bizottságnak, vagy valamely polgárgyűlésnek mindannyiszor össze kell ülnie, valahányszor ezt a bölcsebbek, e szerint tehát a felsőbb hatóságok, jónak látják; «és ennek javaslatait átvevén, a mi azután határozatni fog, azt tekintse mindenki törvénynek».

Az igazi tekintély, minden czélbavett megszorítás ellenére is, a tanácsé maradt. Ez majdnem mindenütt megtartotta a jogot, hogy a városok legnagyobb tisztviselőit: a *praeconsulokat*, *proconsulokat*, *soltészeket* (*Schultheisse*) válassza, és pedig a saját kebeléből, kik a tizenhetedik század vége óta elnököknek neveztetnek. Ezen előljárók, elnökök, kiknek száma három,

kettő, vagy egy volt, — egy éven túl ritkán terjedő hivataloskodási idejük után a tanács kebelébe tértek vissza, a melynek tanácskozásait előbb vezették.

A tanács tevékenysége, melynek egyes tagjai nagyobb városokban polgármestereknek neveztetnek, kiterjed a közelet minden, a városokra nézve csak szóba jöhető ágazatára. Még a bíróval és esküdtekkel versenyző biráskodást is tetszés szerint magához ragadta! A consulok a *communitas oppidanorum*nak arisztokratikus központjai, sőt ők alkotják a *communitas civitatis* magát, — a mennyiben ez külső viszonyokban kifejezésre jut. Az adók, melyeket a király, később a köztársaság részére fizetni kell; minden befolyás, melyet a király, az országgyűlés, egyes vajda vagy starosta a városi viszonyokra gyakorolni akar, a tanácson megy keresztül. Polgári és büntető jogi ügyekben ez kezes az egész községért, és pedig annál nagyobb mértékben felelős, mennyel szélesebb körű az illetékessége a város belügyeiben.

A XVI. század óta, mikor a tanács a többi városi hatóságokat magának teljesen alávetette, vagy a tisztújításukat lényegesen a kezében tartja, a *totus burgensium seu oppidanorum magistratus* alatt, a mint tanácsot, bírót és esküdteket, meg a polgári bizottságot, tehát a *tres ordinest* összefoglalva nevezték, gyakran a város képviselőletét értették ugyan — (így mondják például az 1584. és 1611-ki constitútiók is, hogy nagyobb városoknak azok a községek tekintendők, melyekben a *magistratus* a krakkóinak hatáskörével bír és ehhez képest a polgárok vétségeiért szavatolni tartozik), — de a legközönségesebb esetekben a tanácsot mégis mint a városi község személyes megtestesülését fogták fel, és így például 1520. óta több törvény fejvesztéssel fenyegeti a polgármestereket azon

esetre, ha nemes emberek a városban elkövetett vétség miatt a városi hatóság által, állami bírósági hivatalnok közreműködése nélkül, ítéltetnének el. Ezért boszulták meg 1724-ben a thorni magistratus több egyéniségén is a jezsuitákon megesett méltatlanságot, mely miatt az egész várost lefejezni már még sem lehetett.

Egyébiránt különféle városoknak, mint Krakkó-, Posen-, Thorn- és Wilnónak tanácsurai, birodalmi törvény szerint, neméseknek tekintettek, a mennyiben az ellenök elkövetett bűntényeket ilyen értelemben kellett büntetni és a mennyiben megadatott nekik az ugyan gyakran vitatott és vissza is vont jog a földbirtok-szerzésre. A nagyobb városok tanácsának általában megadatott még a nemes emberek által is a szlachetny, generosus cím.

Egyedül a tanácsnak van joga a nagyobb városok összes hivatalnokait kinevezni és itt szigorúan a kulmi jog szerint érvényben volt az az ősnémet, Angolországban még ma is érvényes szabály, hogy mindenki, a kire valamely hivatal ruháztatott, ezt elfogadni tartozik és erre szükség esetében kényszer-eszközökkel is rászorítható. A tanács az összes városi hivatalokra szükséges személyeket, a hol éppen ment, a maga vagy barátai családjai-ból szemelte ki, és úgy ezen állások, mint gyakran az esküdt-collegiumban elfoglalt helyek is előkészületül szolgáltak a tanácsosi állásra.

A tanácsurak is, a hol lehetett, egyes jövedelmező hivatalokkal kötötték egybe a maguk sella curulisát (a városi tanácsok nem ritkán senatusnak nevezték magokat). Áll ez például a procuratorra, vagy syndicusra nézve, ki a városi község jogi mandatariusa volt és a gazdákról (lonheri, quaestores, lonorzy), kik számra nézve hárman, négyen vagy öten a városi pénzügyeket igazgatták. Ez

állások fizetések voltak, míg a tanácsnoki állásokat rendszerint díjtalanul kellett ellátni.

A tanácstól személyileg elkülönítve voltak azonban az íródeáki állások. Nagy befolyást és jó fizetést élveztek a notarii actorum officii consularis, de viszont a polgármesterek üléseiben csak tanácskozó szavazattal bírtak. A birói és esküdtbirósági íródeákok is később jobbra a tanács által nevezettek ki. Némely városok kedvező időben még secretariusokat és cancellariusokat is tartottak magoknak, kik a levéltárak és iratok feletti felügyeletet vitték.

A tanács által önhatalmulag alkotott bíróságnál levő, valamint az esküdtbiróság melletti jogtanácsosokat (ügyvédek, Fürspreche, rzecznicy) is a tanács hatalmazta meg. Ezek sportulákból tartották fenn magokat; valamely jogügyben felmerülő követeléseik simplumaként I. Zsigmond nekik Krakkóra nézve «pro cura et labore» napi 4 lengyel garast állapított meg.

Azon biráskodásoknál, melyeket maga a bíró végzett, ügyészekre nem volt szükség, és ilyenek oda nem is bocsáttattak. Még volt egy neme a városi biráskodásnak, mely a várgróftól (burgrabia, comes) indult ki, a ki a legtöbb városban rendőrhivatalnok volt s tehát csak kisebb ügyek felett ítelt; eme judicia burgrabilia irataiban is ritkán találunk ügyészekről említést. A jog, a mely szerint eme városi bíróságoknál eljárak, nagyon bizonytalan volt: részint a magdeburgi vagy kulmi városi jog útmutatása szerint jártak el, a mint az az egyes jogi könyvekben följegyezve volt; részint szóbelileg átörökölt szokás és egyes városi törvények (Willküren, plebiscita, wielkierze) szerint; részint előzőleg hasonló ügyekben hozott ítéletek szerint, a mint ezek a gondosan őrzött

birósági actákból kitüntek ; végül pedig részint úgy, hogy a hol mindez nem volt elégséges, az általános birodalmi törvények után indultak, melyek közül a városoknak tulajdonképen csak a határozottan reájok vonatkozó czikkeket kellett megtartaniok. Érthető most, mily erőszakos volt az ily bizonytalan jogállapot mellett, a városi törvénykezés hatalma ; mily rendkívül sok fordult itt meg a személyes viszonyokon. A városi polgárok tulajdona és élete fölötti hatalom tehát egynehány hivatalnoknak volt a kezében, kik az önmagában bevégzett jogkörű tanácstól függtek, vagy azzal azonosok voltak. Azon törvénykezésen kívül, melytől büntető esetekben még feljebbezés sem volt, rendelkezésére állott ennek az arisztokráciának még a kormányzás is, és nevezetesen a nagyon messze terjedő, indirect adóknál pedig korlátlan adóztatási jog. A városi katonákat szintén a tanács eskette és vette fel, s ezek a tanács parancsainak engedelmeskedni tartoztak.

A tanácscsal körülbelül hasonló fokon álló hivatalnoki osztály alatt volt még egy második és harmadik rétege is a városi alkalmazottaknak, kik azonban valamennyien a tanácstól függtek. A közbenső fokon állottak az adószedők (exactores, poborecy), a városi, nevezetesen katonai és betegápoló intézetek felügyelői (provisores), a házak, földbirtokok és falvakból álló városi tulajdon kezelői (officiales, administratores), a határosztók (wiertelnicy, quartalienses), az örökségeknél telkek felosztására föl-
esketett hivatalnokok, a városi csapatok vezetői és a rendőrhivatalnokok (aediles).

A városok legalsóbb hivatalnokai közé tartoztak az örök, kapuörsök, fogházi és birósági szolgák ; a csatorna-, szivattyú- és téglamesterek (a nagyobb városok közül

a legtöbbnek téглаégető kemenczéi voltak), különféle általános czélokra használt városszolgák (praecones, famuli, pedelli), — nem is említve a bakót vagy hóhért (a lengyel jogban nincs megkülönböztetve), a «mestert», ki jelentékeny fontossággal birt a lengyelföldi német községek sajátságosan rendezett állapotaira nézve.

Ugyan kevés szabad királyi városban tartották, mind-ezeket a hivatalnokokat, de a felsorolt alkalmazottak közül sokan majd mindenütt találhatók voltak. Pontosabb vizsgálat után úgy látszik, hogy a városi polgárokat az ezen hivatalnokok fentartására szükséges adók igen nagyon megterhelték volna. A városi lakók helyzete semmi tekintetben sem látszik irigylésre méltónak; rövidlátó és jobbra tudatlan arisztokráczia által, a város területén belül, kiszípolozva és rossz bánásmódban részesítve, különben pedig általában lenézve és háttérbe szorítva!

Magok közt a városi lakók közt is, birtok és születés szerint, sokféle fokozatú egyenlőtlenség uralkodott és így az egyenlőtlen állás, mely a többi társadalmi osztálylyal szemben az ő egész rendjöknek osztályrészüln jutott, nem volt oly feltűnő, mint a minőnek ma látszanék.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A városi lakók társadalmi helyzete.

«A városi lakó úgy élt, mint vendég az idegen házban, megtűrve és függve a gazdag nagylelkűségétől, — vagy inkább szeszélyétől», mondja az a lengyel, a ki először foglalkozott a még most is mindig elhanyagolt lengyel városi történettel. Valóban a német joggal élő községek

lakosainak társadalmi helyzete nagyon bizonytalan volt. A lengyel társadalomból már nem lehetett őket kiselejtezni, — mióta nekik a Piast-uralkodók és különösen még Nagy Kázmér oly szilárd alapra fektetett helyet jelöltek meg az államterületen; de a nemesség, mely ennek az uralkodócsaládnak kihalta után a törvényhozás jogarát azonnal kezébe ragadta, azzal az osztálylyal, mely sem nem függött tőle, sem vele egyenlő nem volt, soha sem tudott jól megférni. Miután a *communitates oppidanae* örökre sajnálandó gyávaság- vagy érzékhányból elmulasztották, hogy a *communitates terrestres* mellett az országgyűlésen képviseltetést követeljenek magoknak, a nemesség közvéleményében nem sokára a parasztokkal egy színvonalra kezdettek süllyedni és csakhamar ezekkel együtt mint plebejusok együvé foglaltattak.

De a városi lakók is elkezdének most mozgolódni. A tizenötödik században azt tartották, hogy kerülhetik az országgyűléseket és képviselőik költségeit megtakaríthatják, mert akkor úgy látszott, hogy a parlamenteknek még kiválóan törvénykezési és magánjogi jellegük van és mert azt vélték, hogy ők a saját törvénykezésük és német joguk által a király többi alattvalóitól úgysis megvannak különböztetve, sőt azok fölébe helyezve; hanem a tizenhatodik században, mikor az országgyűlések közjogi és politikai jelentősége világosan előtűnt, a városi lakókra nézve pedig a reájok vonatkozó több rendbeli hátrányos statutumok által meg éppen érezhető nyomás fejlődött ki, kezdték követelni a jogot, hogy a törvényhozásban ők is részt vehessenek.

De már késő volt; az uralom a nemesség kezében volt, a király már nem akadályozhatta meg többé a városi lakók visszaszorítását. Most már világossá lett előt-

tük, hogy minden talpalatnyi társadalmi jogot, mely nekik még megmaradt, saját erejükből kell védelmezniök, ha azt akarják, hogy anyagi szerzeményök, mely előttük még is csak a földolog volt, egészen meg ne semmisíttessék, és így miután állami jelentőségre nem vergődhettek, egyenetlen harczban mégis megakadályozták, hogy azon módon legyenek a souverain nemes emberek alattvalóivá, mint a parasztok. És így még is csak megmaradt mindig egy jelentékeny ür a rusticus laboriosus, mely czím a szerencsétlen földmivelőt hivatalosan mindig megillette, és az oppidanus famatus vagy honestus között. És miután ez utóbbi, a mennyire csak lehetett, az államon *kívül* igyekezett tartani magát, sikerült neki a nobilisszal vagy equesszel, ki az államban irányadó lett, némi tekintetben egyenlő társadalmi fokon tartani magát.

Nevezetesen a bíróságokhoz való viszony tekintetében a városi lakó nem állott kedvezőtlenül, szemben a nemessel.

Sybel, a forradalmi korról írt s méltán nagy elterjedésnek örvendő könyvében, kellő világításba helyezte a diplomatiái és katonai eseményeket, a melyek a lengyel birodalmat megbuktatták; de a hatalmas okról, mely Lengyelország pusztulását végelemzésben lehetővé tette és felette döntött, t. i. a köztársaság alkotmányáról, csak elégtelen források szolgáltattak útbaigazítást a nagy tudósnak. Mert helytelennek kell mondanunk a híres író azon állítását, hogy «csak harmincz év óta állott fenn az országban olyan törvényszék, mely a polgár panaszait a nemes ember ellen elfogadta».

Nem, Lengyelországban is érvényben volt emlékezet óta az az ősrégi jogelv, hogy a panaszosnak a bepanaszolt fél illetékes bírójához kell fordulnia. A polgár tehát

bármikor bepanaszolhatta a nemes embert, igaz hogy igen sokféle állami bíróságoknál és pedig nemcsak jogsérelmek miatt, melyeket maga a nemes ember részéről szenvedett, hanem oly követelések miatt is, melyeket a nemes ember parasztjaival szemben támasztott. Sőt, mint a grodacták bizonyítják, ezen esetekben még nagyon gyakran is, majdnem azt lehetne mondani, rend szerint városi birákat adtak az államiak mellé. Vagy pedig egyidejűleg kettős ítéleteket hoztak, egyfelől a tanács vagy a bíró és esküdtek részéről, és másfelől a starosta vagy a törvényszék részéről; és ha az ítéletek egymástól eltérők voltak, akkor a királyé volt a maga udvari törvényszékében, ritkábban pedig az országgyűlési bíróságban, az utolsó szó, s az ő ítélete gyakran ütött ki a városiak javára. Így a poseni városi levéltárban sok kötet van az ilyen vegyes biráskodásról, melyekből kitűnik, hogy még a XVII. században is nemes embereket, a polgárok ellenében elkövetett kihágások miatt, a starosta és a bíró egész rendesen és közösen szigorú büntetésekre ítélte.

Azért a jogtörténetnek irányzatos elferdítése az, ha az 1520-ki többször ismételt rendeletben, az úgynevezett Statutum Torunensében meg nem érdemelt hátrányt látnak a városi lakók társadalmi helyzetére nézve. Ez a statutum megengedte a tanácsnak vagy a bírónak, hogy a nemes embert a városi polgárok ellen elkövetett vétség vagy bűntény miatt a város területén belül elfoghassák, de szigorúan megtiltotta, hogy fölötte egyoldalulag bíraskodjanak. A városi lakók itt a területi bíraskodásra vonatkozó középkori germán jogelvet kívánták érvényesíteni, melynél fogva minden bűntény felett, mely az ő területükön követtetett el, többször bíraskodtak, a mint többi közt a

poseni bíró is, a város alapításakor, azt a biztosítást kapta, hogy a lengyelek és németek közti *minden* pör-patvart ő intézzen el. Most a bepanaszlott forumáról szóló, kétség kívül sokkal általánosabb elv, a mely szerint a panaszosnak alkalmazkodnia kellett és a mely magánjogi ügyekben mindig uralkodott is, a büntetőjogban is érvényre emelkedett. De a lengyel büntetőjog általában csak magánjogi normák szerint ítéltető meg és így a thorni statutum csak az akkori felfogásoknak következetes alkalmazása volt.

Ha a városi lakó ellen nemes ember emelt panaszt, ugyanez az elv maradt érvényben; mert mint egy frau-stadti 1349. évi okmány bizonyítja, a városi lakó csak *német* jog szerint tartozik felelősséggel és a mint egy 1325. évből való schulitzi kiváltságlevélből kitűnik, ily esetben az országos bíró a városi bíróval együttesen hoz ítéletet. És az ilyen esetekben késő időkig fentartotta magát a vegyes törvénykezés.

Mindazonáltal a lengyel törvényekben a városi lakókra nézve több rendbeli társadalomjogi megszorítások foglaltatnak; de óvakodni kell az olyan föltevéstől, mintha az, a mi egyes constitutiókban a városiaknak megtiltatik, a constitutio kibocsátása előtt nekik meg lett volna engedve és általuk tényleg gyakoroltatott volna is. Sőt inkább a lengyel törvény, mint tudjuk, oly számtalan sokszor, csak a már régóta érvényben levő s tán csak futólag kérdésessé vált szokások megerősítése.

Igy a törvényekben előforduló, a városi czéhekre vonatkozó tilalom, valamint a városi reáljogok megszorítása tán azon természetes gyűlöletből is megmagyarázható, melylyel a földművelő lakosságnak az iparszabadság és szabad kereskedelem minden megszorítása ellen viseltetnie

kell, a mely gyűlöletet Quesnay, Mirabeau és a többi francia physiokrata elméletei fejezik ki legvilágosabban: de nem mutatható ki, hogy fraternitasok a lengyel állam beleegyezésével valaha fennállottak volna; hiszen ez az állam, már mielőtt benne a nemesség irányadó hatalommá vált volna, minden testület iránt ellenszenvvel viseltetett. A mennyiben itt a városiak társadalmi szabadságának korlátozásáról lett volna szó, sokkal inkább a germán társiasság elvének a messzeterjedő szláv államhatalommal való conflictusa forgott fenn (a czéhek elnyomása tudvalevőleg az összes törvények ellenére sem sikerült; a tizenhetedik és tizennyolczadik században, mint a levéltárakban levő azon időbeli czéhkiváltságok bizonyítják, a czéhek a királynak, sőt az országgyűlésnek is teljes elismerését élvezték). A városokban levő társadalmi egyesületek tudvalevőleg monopoliumszerűen állapították meg az árúk és kézművesi készítmények árát; de a forgalom ingó tárgyai maximális árának megállapítása tagadhatlanul a lengyel államhivatalnokok, nevezetesen a marsallok, vajdák és starosták hatáskörébe tartozott.

A fenforgó esetben a városiak győzedelmeskedtek. 1420. évben az összes czéhek 70 márkányi pénzbirság terhe alatt betiltattak (siedn-dziesiat, névleges, de a valóságban nagyobb büntetés); 1538-ban I. Zsigmond azokat «indíttatva az összes nemesség és annak követei, valamint birodalmunk minden alattvalójának gyakori panaszai által», ismét feloszlottaknak nyilvánítja. És 1550-ben a teljes tilalom megerősítették: de száz évre rá a czéhek egész Lengyelországban nagy fényben állnak fenn, még pedig királyi jóváhagyás mellett.

Ellenben némely más esetekben egész határozottan a városiak húzzák a rövidebbet. Míg ugyanis nemes emberek

széltiben városi házakkal és telkekkel birnak, az alatt a városiaknak tiltva volt földbirtokot szerezni. E tilalmat, mely alól határozottan csak a krakkóiak és porosz városiak, Chwalkowski publicista szerint pedig szokásjogilag a pose-niek is kivételt képeztek, 1496. óta többször ismételték. Nehezen tehető fel, hogy városiak közül akkor sokan birtak volna földbirtokkal, jöllehet Sándor azon városiaknak, kik az 1496-ki constitutio után még földbirtokkal rendelkeztek, 1505-ben megparancsolta, hogy ugyanazon hadi szolgálatot teljesítsék, mint nemesi szomszédjaik.

A kizárásnak — a melyet még 1550., 1611. és 1775-ben is nyomatékally ismételték (az utóbbi évben néhány városi lakóra nézve kivételt tettek, mely alkalommal a földbirtokok birásán kívül egy jog sem, de annak minden kötele-sége reájok átruháztatott) és csak az 1791. évi constitutio által töröltek el végképen, de mind a mellett mégis a birodalom végeig és még azontúl is érvényben maradt, — indító okául korábbi időben azt hozták fel, hogy a városi lakók éppen a nemesi hadi szolgálat alól igye-keztek kivonni magokat, a mely pedig nekik mint földbir-tokosoknak kötelességük s hogy a városi lakók meggátol-ták a nemes embereknek városokban földbirtok szerzését.

A német jogú férfiak tényleg nem szívesen látták, ha nemes emberek közéjük telepedtek. Tartósan nem aka-dályozhatták meg, de soha sem vitték keresztül, hogy a nemes emberek a városi hatóságok rendelkezéseihez, a mennyiben ezek nemesi kezekben levő birtokokra vonat-koztak, alkalmazkodjanak s a városi földadók az ilyen helyek után soha sem voltak rendesen behajthatók. Így tartott ez az 1550. évi constitutiótól kezdve, mely a nemeseknek először hagyta meg, hogy e tekintetben a városok jogai- és szokásaihoz alkalmazkodjanak, az

1791-ki constitutióig, mely utóljára akarta a nemesség efféle alárendelését keresztül vinni.

Egyébként a városi lakók társadalmi mozgalmát kevésbé akadályozta az *állami* korlátozás. Az *állami hivatalokból* persze teljes mértékben ki voltak zárva. Még a vám- és törvénykezési hivatalok legalsóbb állásaira is csak nemeseket lehetett alkalmazni. Még azon jogtól is megfosztották őket az 1726. és 1768-ki constitutio által, hogy a törvényszékeknél és kincstári bíróságoknál ügyészi állásokat elfoglalhassanak és e tilalmat kiterjesztették az országos és grodbiróságokra is.

Érdem is csak ritkán nyitott utat a városiaknak az ennyire szorongatott viszonyokból való kijutásra. Azok a nemesi előjogok, melyeket a krakkói tanácstagoknak rég idők óta, az idők folyamában pedig néhány más tanácsi testületnek is, így 1561. és 1670-ben a wilnóinak, 1658-ban a leberginek és 1703-ban a lublininak adományoztak, nem birtak jelentőséggel, mert a netaláni alkalmazáskor a nemesség majdnem soha sem ismerte el azokat. Gyakorlati érvénye csak annak volt, hogy az, a ki ilyen személyek ellen büntettet követett el, úgy lakolt, mintha azt nemes ember ellen követte volna el.

A városlakóknak összevegyítése nemesi elemekkel, a mi mind a két félre a legáldásosabb következményű lett volna, lehetetlen volt, mert a nemes ember elveszté nemességét, mihelyt városi iparhoz látott vagy városi hivatalt fogadott el. Még csak a négyéves országgyűlés férfiai határozták el, hogy itt erélyes reformokkal kell föllépni és «Szabad királyi városaink a köztársaság államaiban» című 1791. április 18-ki törvényük tán egyedüli munkájok volt, melynek gyakorlati hatásai voltak és jogérvényes maradt. És valamennyi párt

a mellett volt, hogy ez a törvény meghozassék s hogy ez a törvény életbe is lépjen, noha a targowici confederatio később el is törölte. A kalischi Suchorzewski, egyike a legoroszabb érzelmű követeknek, ki csak holttestén keresztül akarta megengedni az 1791. május 3-ki ustawa elfogadását, pár héttel előbb keresztül vitte a városi törvényt.

Jóakaró indulattal elhatározták egyik rendnek a másikhoz való fölemelését s ezért a mint egyfelől megengedték a nemességnek, hogy városi hivatalokra törekedjék és városi érdemeket szerezzen, biztosították másfelől a városi lakók részére a nemesség összes társadalmi alapkváltságait. Biztosították nekik a nemes emberek személybiztonságát és a birtokszerzés jogát, és megnyitották előttök az utat a hadsereg összes tisztii állomásaira, valamint sok állami alsóbb hivatalra, s megígérték nekik az előléptetést az egyházi hierarchiában is.

Azonkívül kimondották, hogy minden országgyűlésen 30 olyan városi lakó nemességet nyerjen, kik városi birtokokkal birnak és a kiket a tartományi és városi követek ajánlani fognak; továbbá hogy mindenki, a ki két évig városi megbizott volt az országgyűlésen, úgy szintén mindenki, a ki olyan falut, vagy kisebb mezővárost vesz meg, mely a «tizedik garas» nevezetű adóhoz kétszáz forinttal járul és mindazok, a kik az állandó hadseregben századosokká vagy a törvényszékeknél regensekké lettek (ez volt a legmagasabb jegyzői állás, mely elérhető volt), ebből folyólag szintén nemesekké legyenek.

E szerint a két rendnek egymással való lassankénti összeforrasztására erős hidat építettek és teljes tisztelettel kell erről a törvényről megemlékezni, ha meggondoljuk, mennyi előítélettel kellett a kasztszerű elkülönzésen ejtett

éppen *első* réstörésnek megküzdnie és hogy a városi lakók felvétele a nemesi szabadságba a városok nagyon nyomorúságos és homályos helyzete mellett keresztül vihetetlen volt, és nem is az ő kívánságukra történt. Hiszen ezek addig még egymás közt sem érezték magokat szövetségben levőknek; hogyan illeszkedhetek volna be azonnal és összességükben harmonikusan a nemesi nemzetbe?

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A német joggal élő községek egymáshoz való viszonya.

A lengyelországi német telepítvények voltaképen nem a bevándorlók akaratából keletkeztek, hanem az alak és a jogalap, melyet kaptak, úgy szintén a hely, a letelepedés és a városi község ellátása földbirtokkal, mindig határozottan a fejedelem által volt megállapítva s a városok kiváltságait minden fejedelemnek ujonnan kellett megerősítenie, úgy hogy a végérvényes városi okmány elején hét egész tizenkét, időrendileg egymásután következő megerősítés úzi-hajtja egymást.

Így aztán az uralkodó maradt az egyetlen erő, melyhez a városiak magokat közösen vonzatva érezhették. Közigazgatásuk — mindenütt, minden kis gyarmaton teljesen autonom és más városokra nézve minden vonatkozás nélküli — csak a fejedelemben talált általános felügyelőre. És így történt, hogy a városok soha sem bocsátkoztak egymással szorosabb viszonyokba. Soha tartós szövetségeket nem kötöttek egymással és így alkalmazkodtak a lengyel állam természetéhez, mely tagjainak állandó egyesülését vagy éppen nem, vagy csak a lehető leg-

nagyobb megszorítással tűrte el. De fölötté ritkán léptek futólagos összeköttetésbe is — közös célok elérése végett, holott a nemesség confoederatióiban folyvást meg-megújuló példát láttak maguk előtt. Az anyagi érdekeknek — pedig a lengyelországi német városoknak sajnos ez volt egyedüli életcéljuk — ma gyakran világösszekötő és állam-összekapcsoló erőt tulajdonítanak: a régi Lengyelország német jogú városaira ezek csak elkülönítőleg hatottak.

Ha a városi lakók között jelentékeny politikai tehetségek lettek volna, ezeknek kétségkívül föl kellett volna ismer-niök, hogy az összes német jogú telepítvények szoros összetartása kézzel fogható közös előnyökkel kell hogy járjon, de mint Wuttke helyesen mondja, «a polgárok tekintete nem hatott fel az államélet magaslataiig; a városi patriciusokra nézve a köztevékenység a városi terület határainál véget ért. És így Krakkó lakosai, a magok rövidlátása mellett, csak azt vették észre, a miben a saját érdekeik a poseniekétől eltértek és a fraustadtinak nem volt fogalma arról, a mi neki a lebergivel együttesen hasznára válhatott. És minden város eléggé biztosítottnak tekintette magát, ha kizárólag a maga számára annyi kiváltságot kaparíthatott össze, a mennyit csak lehetett; a városoknak közcélokra irányuló egymás-közi viszonya, mely mihelyt egyetértőleg fentarhatta volna magát, az államhatalom méltánylását vivta volna ki, majdnem soha sem jött létre.

Csak a városokkal közös magánjog, az alsónémet szokások és szabványok, melyekre a kereskedelem, iparban és forgalomban szükségképen nagy súlyt fektettek, valamint ezeknek értelmezése és kifejlesztése idézték elő egyes városok némi összesimulását. És még

sem a városok voltak azok, melyek a jogszolgáltatás révén együvé sorakoztak, hanem a fejedelem keze alkotott közös intézményeket.

Egymásra voltak utalva egyes városok akkor, ha valamely fiatalabb és kisebb telepítvénynek régibb és nagyobb gyarmat jogait és kiváltságait adományozták, a mi a XIII. századtól kezdve a XVIII-ig tartott. Igen gyakran történt az is, hogy valamely várost, melynek a maga magdeburgi joga és egyéb iratai a városokat ért gyakori szerencsétlenségek alkalmával elégték vagy elvesztek, egy másik város okmányai- és hagyományaira utaltak; így Nagy-Lengyelországban a kisebb városok, mint Gnesen és Peisern, Posenre. A kisebb helységek, melyekben állandó és kiterjedt jogfejlettség lehetetlen volt, természet-szerűleg fordultak a szomszéd esküdtszékekhez és Vogt-bíróságokhoz és e jogi vonatkozásokból gyakran fejlődött ki olyan viszony, mint az anyagyarmat és a leánytelepít-vény között.

De ebben szilárd rendezettség nem volt s valamennyi nagyobb és kisebb lengyel város közönségesen Magdeburg, Halle vagy általában Észak-Németországhoz fordult jogi útmutatásokért. És a Lengyelországon kívüli «főtörvény-székekhez» való eme viszony megmaradt továbbra is, miután Kázmér Lengyelország intézményeiben a magdeburgi jog helyes hasznára nézve rendszabályokat alkalmazott. Még jól bent a XV. században is Magdeburgba feljebbeztek a poseni esküdtszéktől, vagy ez utóbbi önként egyenesen oda utasította a panaszosokat és vádlottakat, — a mint ezt a poseni városi levéltár bizonyítja.

Hogy minők voltak a nagy király által felállított felsőbb bíróságok, még ma sincs földerítve. Eddig bizonyosnak csak azt lehet tekinteni, hogy Kázmér egyszer a magde-

burgi jognak egy codexét állíttatta össze, melyet vitás esetekben igénybe kellett venni, s ezt a krakkói kincstárban helyezték el, de hogy ugyanő 1365-ben Krakkóban, annak rendje szerint, feljebbviteli bíróságot létesített és birtok-elkobzás terhe alatt megtiltotta a Magdeburgban és más helyeken való jogi megkérdésezéseket. De csak a krakkói vajdaságra vonatkozó összeállítás a krakkói törvénytörvényeknek, mely közönséges esetekre a krakkói bíróból, a királyi ügyészből és hét ülnökből, kik a Krakkó körül fekvő városokból vétettek, különös esetekben pedig Krakkó, Sandecz, Bochnia, Wieliczka, Kazimierz és Olkusz városok két-két tanácsosából állott, kik a király személyes elnöklete alatt tanácskoztak: engedi azt következtetni, hogy e bíróságnak illetékessége is csak a krakkói vajdaságra terjedt ki.

Bizonynyal téves föltevés tehát, hogy Kázmérnek ezen intézménye a tágabb értelemben vett Kis-Lengyelországra vonatkozott, nem is szólva egész Lengyelországról. Ellenkezőleg, világos bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a XIV. század óta hasonló felsőbb bíróságok Lengyelország más tartományaiban is voltak.

Így nemcsak Lembergben és Sandomirban voltak olyan bíróságok, melyeket különféle városok esküdtjeiből alakítottak, hanem Posenben, mint a városi levéltárból kitűnik, évenként háromszor tartottak a poseni bíró és a nagy-lengyelországi főstarosta elnöklete alatt olyan törvénytörvényeket, mely a Kázmér által Krakkóban létesített intézményhez teljesen hasonló volt. Kujaviára nézve azonban az ilynemű feljebbezések Leslauba és Inowraclawba mentek; Maszoviában még a XVI. században is Plockban és Varsóban voltak főtörvénytörvényezések; a porosz városok pedig a XV. század óta a thorni bíróhoz és az általa összehívott

birákhoz appelláltak. Ott volt az ő «Obercoln»-jok, miután a tulajdonképeni Culm városnak, «dar man die ratlute sonsten vragen solte», hosszadalmas háborúk alatt, csil-laga teljesen lehanyatlott.

Még a XVI. század folyama alatt is érvényben voltak e bíróságok; de azóta a városok folyton növekvő köl-csönös féltékenysége következtében hanyatlásnak indultak. És így a városokból jövő feljebbezésekre nézve az udvari bíróságok, «melyeket a király a maga jogtudósaival alkotott», valamint a kanczellár döntvényei majdnem kizárólagos érvényre jutottak.

De a XVIII. századig mégis megmaradt e főtörvény-székek némi árnyéka és az 1791. évi városi törvény felhasználta a meglevő támaszpontokat, hogy formaszerinti városi feljebbezési bíróságokat alkosson, melyek három-ezer forintot, vagy háromheti fogságot meg nem haladó polgári pörökben, hasonlóképen oly bűntényekre vonat-kozó bűnpörökben, melyek élethossziglani fogságot nem vontak magok után, utolsó instantiában ítéleztek, — különben pedig másodfokot képeztek az assessorialis törvényszékekkel, mint az összes városi ügyek souverain bíróságával szemben.

Ezen feljebbviteli bíróságoknak Posen-, Kalisch-, Gne-sen-, Leczyca-, Sieradz-, Varsó- és Plockban; Krakkó-, Lublin, Luck-, Zytomierz-, Winnicza-, Kamieniec- és Drohiczynban, Wilno-, Kowno-, Nowogrodek-, Minsk- és Pinskben, úgyszintén Grodno- és Brzesc Litewskiben kellett székelniök. Litvániában egyúttal visszaadták a kisebb városoknak az ő magdeburgi jogukat; a jus gladii azonban, melyet a városoktól a vele történt visszaélés miatt elvontak, jövőre általában csak a feljebbviteli bírósá-gok gyakorolhatták, a halálos ítéleteket pedig az asses-

sorialis bíróságnak kellett megerősíteni. Ezen feljebbviteli vagy felsőbb bíróságok esküdteit minden ilyen bírósághoz tartozó kerület összes városaiban kétévről-kétévre az összes birtokos polgároknak kellett választaniok.

Ilyen kerületekre osztotta e törvény a városokat az országgyűlési képviselőválasztásokra való tekintetből is; és az állás, mely a városoknak az országgyűlésen adatott, azok összességét zárt testületté tette, a mi az előtt soha sem voltak, s e tekintetben a nemességgel egyenlő rangra emelkedtek.

Az utolsó időben magok a városok is egységnek kezdték magokat érezni és 1788. óta együttesen lépnek föl nyomasztó helyzetükből való fölemeltetésök érdekében. Nagyön érdemes volna, közelebbről megvizsgálni, hogy mindaddig miért volt lehetetlen az ily sorakozás. Hiszen a német városi szövetségek, melyek oly nagyot vívtak ki, főkép a Hansa, melyhez egyszer-másszor Posen és Krakkó is tartozott, továbbá a tiszteletreméltó állás, melyet az egyesült német szabad városok a római szent birodalmi gyűlésen ki tudtak vívni, Lengyelország német jogú községeknek feltűnő ujjsmutatásul szolgálhattak.

Bár csak a lengyelországi német városok azzal a bátorsággal birtak volna valaha, hogy kövessék az egyesült Németalföld jelmondatát: «Egyetértés által kis dolgok nőnek», magok között benső viszonyt létesítettek volna; — valóban, más helyzetet vívtak volna ki magoknak a lengyel államban, mint a mely nekik jutott. A magok és az állam javára le kellett volna különállási szellemükről mondaniok. Persze, akkor a német sajátlagosságok nem tartották volna fenn magokat!

HATODIK SZAKASZ.

A városok és az állam.

Személyes főura a német jogú községeknek, melyek annak közvetlen földjén, az államhatalom tulajdonképeni területén telepedtek meg, a király maradt. Az ő szabad városai kezdetben sokkal függetlenebb állást foglaltak el vele szemben, mint a nemesség; csak Lajos kassai privilegiuma óta kezdenek a nemességhez képest láthatólag veszíteni; míg a nemességnek, a két garasnyi ekeadó kivételével, minden adót elengednek a nélkül, hogy a király részéről bármely jövőendő megadóztatásról szó lenne: az 1374-ki Chartában az mondatik, hogy a városi lakóknak szabadjokra hagyatik, jövőben annyi adót fizetni, a mennyit akarnak.

A következő időben azonban úgy alakulnak a hatalmi viszonyok és ezek folytán a jogi helyzet is a király közt, ki a tulajdonképeni államhatalmat a maga személyében képviseli és a két külön erő: a nemesség és a városok között, melyek eredetileg mind a ketten neki alárendelve voltak, hogy a nemesség felügyelőjévé, majd uralkodójává veti fel magát az államhatalom birtokosának és ezen személyiség által gyakorolja befolyását a német jogú községekre. Ez sikerült a nemességnek azért, mert az állam kezdete óta az államcélok elérésére vér- és vagyonbeli áldozatok meghozatala által többet tett, mint a városok, és így közelebbi, eredetibb viszonyban állt az államhatalomhoz, mint a városok, melyek a királytól, ki nekik idegen, a nemességnek pedig törzsfőnöke volt, csak külső mechanikus kötelékek által függtek.

Mindazonáltal a német községeket is gyakran bevonták

az államügyekbe, — a míg azokat a király gondozta vagy látszott gondozni. Hiszen föld, árúk és kézműkészítmények valamint a forgalom és biráskodás után nem jelentéktelen szabályszerű adóösszegeket, úgyszintén nagy, rendkívüli, többnyire önkéntes adókat szállítottak az államkincstárba s azonkívül ugyancsak rendes hadi szolgálatra, háború eseteiben pedig jelentékeny számú legénység beszolgáltatására voltak kötelezve. A hatalmas viadal, mely a lengyel királyok és a német rend között majdnem másfél századig tartott és nevezetesen a hatalmas tragédia utolsó jelenete nem kis részben az akkor még határozottan túlnyomó német városok pénz- és emberereje által vitetett keresztül.

Így tehát természetes volt, hogy különösön azon tárgyalásokban, melyeket a lengyel birodalom «A legszentebb szűz Mária házával» folytatott, a városoknak kiváló részt juttattak.

Az 1343-ki kalischi békét, melyben Kázmér király — azon határozott lemondása által, a melylyel egy látszólag hálátlan, ha mindjárt a középkori Lengyelország érületét hatalmasan érintő tárgytól, Nyugot-Poroszország visszanyerésétől elfordult — hatalmas államférfiúnak tűnik fel: Krakkó, Posen, Sandomir, Sandec, Kalisch, Leslau és Brzesc városok írták alá.

Éppen így pecsételték meg a keresztesvitézekkel 1436-ban kötött békét Krakkó, Posen, Kalisch, Lemberg, Plock és Varsó városok.

A királyok a XVI. századig a benső állami tevékenységbe is gyakran bevonták a városokat. Nagy Kázmérról és Lajosról ezt egész határozottan tudjuk, de még Sándor király is meghívá őket 1505-ben a radomi országgyűlésre. És a nemesség nyíltan nem zugolódott

a magdeburgi jog embereinek eme részvétele ellen; a rendi különbségek a középkorban mindenütt, a hol a különféle jogokat élvezők közvetlenül érintkeznek, nem tűnnek oly élesen elő, mint az újkorban. Akkor minden folyamatban, gerjedésben, pezsgésben volt; a mereven egymásra halmozódó és egymást eltaszító kristályozási formák általában az újabb évszázadok tulajdonai, melyek jogukban sem tagadhatják meg, hogy a mechanikus találmányok és az exact tudományoknak haladásai tették őket azzá, a mik.

Így hát a nemesség minden tétova nélkül szövetségeibe vonta az egyes városokat. A nagylengyelországi nemesség 1383-ban Posen várossal kölcsönös biztonságra szövetkezett és az 1438-ki általános nemesi confoederatio, mely minden békeszegő és eretnek ellen irányul, a városok bevonása mellett létesült.

De a tizenhatodik században a városi követeket többször elutasították az országgyűlésekről és Krakkót kivéve, mely egy 1378-ki okmányból polgárainak a nemes emberekkel való teljes egyenlőségét akarta következtetni, egyetlen egy város sem tarthatta fenn magát a rendes országgyűlésen való részvételben. De még különben Krakkóról is alig tesznek valamely fontos constitutio alkalmából említést, kivéve az 1569-it, mikor a lublini unio-statutumot a város mindkét képviselője aláírta.

Csak az interregnumok alatt figurálhattak a városok aláírásai névleges jelentőséggel. Néhányan közülök aláírták szokásjogilag az ilyen esetekben a confoederationalis okmányt (János Kázmér 1669-ki lemondási okmányát is Krakkó, Posen, Wilno és Lemberg aláírták), úgyszintén a választási jegyzőkönyveket, és 1632. óta pactum conventumát az új királynak, kinek kezét a városi követek a

koronázó országgyűlésen az összes jelenlevő senatorok és lovagok után megcsókolhatták. Ez volt az egyedüli politikai jog, mely a városoknak a nagy felforgatás idejéig megmaradt. Nem csoda, ha annál több politikai terhet raktak rájuk, bármennyire igyekeztek is az állammal való érintkezéstől szabadulni!

A szabad királyi városok, alapításukkor majdnem mindig határozottan az uralkodó közvetlen uralma és nem hivatalnokainak hatásköre alá rendeltettek, és éppen ebben állott helyzetük lényege. «E várost kiveszszük a vajdák, várnagyok, bírák, kamarások vagy bármely más tisztviselőink minden hatalma alól», így szól a tizenharmadik századtól a tizenötödikig majdnem egybehangzólag a legtöbb alapító és megerősítő oklevél. És a törvénykezésben vitézül ragaszkodtak is a magdeburgi jogra utalt gyarmatok a király személyes főuraságához; nemcsak egész községek, hanem egyes városi polgárok is perhorreskálták olyan ügyekben, a melyekben a beperelt nemes ember forumához kellett volna alkalmazkodniok, az egyes államhivatalnokok biráskodását és a törvényszékeket, vagy pedig akkor is mindig magához a királyhoz feljebbbeztek.

A király aztán személyesen döntött az egyes városok cézhei és hatóságai, a hatóságoknak egymásközi, valamint a különféle városok közti oly gyakori viszályokban, úgyszintén a német jogú községeknek lengyel jogú emberekkel, a városi hatóságokkal és az egyházzal való legtöbb fontos conflictusában. Hanem «tanácsosai és jogtudósaival» döntött bennök, mert ezek voltak a hivatalos kifejezések a senatorokra és kancellárookra, kik a királlyal vagy *helyette* is az udvari vagy assessorialis bíróságban ültek. Ezekhez pedig a XVII. század óta rendszeren

bizonyos számú követ is járult, mint ülnök, mert a fontosabb városi ügyek mindig az országgyűlés idején kerültek a királyi törvényszék elé.

E szerint a városi lakók fölött névleg a király biráskodott, ki az ítéletekben a többes szám első személyében beszélt; de a mint a dolgok valóban állottak, ugyanazon hatalmak, melyek különben is a király mesterei, ebben is az ő vezetőivé váltak és ő azok eszközévé. Ez nagyon világosan meglátszott a szerencsétlen thorni ügynél, melyben a lengyelek ellenfeleiknek kezébe oly kész eszközök szolgáltattak a támadásra és gyanúsításra. Ekkor tűnt ki, hogy az országgyűlés azon arányban, a mint ez a királyra, a király pedig a városokra hatni képes volt, a jezsuiták befolyása alatt állott. Itt azonban az erőknél mégis egy parallelogrammja fejlett ki, mert a vallási gyűlölettel egyidejűleg befolyásolta az 1724-ki elvakult birákat egyik rend elkeseredése a másik ellen.

Ha már az államhatalom biróságában is ennyire ment a dolog a városokkal, az ezek fölötti azon rendelkezés, melyet rendeletekkel és adókivetésekkel a király, mint a városok tulajdonképeni földesura gyakorolhatott, még fokozottabb mértékben átment az országgyűlésre, mely a királyt a XVI. századtól kezdve csak az ő saját hivatalos és nélkülözhetlen szájának kezdé tekinteni. Azon constitutiók száma, melyek a városok összességére kedvezőtlenek voltak, nem nagy ugyan; de kiváltságukkal jól elsánczolt állásukat annál biztosabban támadták meg, mert többszöri országgyűlési határozatokban, melyek mint tirailleur-vonalak tolattak előre és vissza is vonattak, hol ezen, hol azon város ellen irányultak a támadások.

És a rendes adóktól, melyekre a háznak, a melyben vendégekül laktak, a tizenhetedik század óta a maga

fentartására szüksége volt, nem szabadulhattak a városok, némely tiltakozások daczára sem. Drága vendéglős-számlát fizettek! Persze némely adókat már korábbi századokban is fizettek a királynak; így a kéményadót (podymne) és egy nemét a földadónak (szos), melyet a fejedelmek vagy fentartottak magoknak vagy pedig később rendeltetel el. Éppen így a piaczi adó (targowe) is, melyet minden portéka után szedtek, valamint a különféle vámok is nagyon régiek voltak.

A tizenhatodik században különféle acciseket s nevezetesen általános italmérési adót (czopowe) vetettek ki minden városra s a tizenhetedik században még «téli kenyeret» követeltek tőlük, melynek a zsoldos sereg ellátása volt a rendeltetése (hiberna), meg a subsidium charitativumot, mivel mind a két adónemet a papság viseli, mely pedig szintoly immunis, mint a városok! Itt mégis csak az a feltűnő, hogy a városok saját beleegyezésök nélkül fizettek az államnak; túlterhelve ugyan nem voltak, mert hiszen a legtöbb privilegium a készpénznek a városokban való összefolyását idézte elő. Az ujonnan alapított vagy a balsors sujtotta helységeknek nem ritkán adómentes éveket engedélyeztek.

Némelykor fejadót (poglówne) is szedtek be a városoktól, de ettől a patricius-családok mentesek voltak és háborús időkben azon katonákon kívül, a kiket saját költségükön a város védelmére tartani kötelesek voltak, még hadviselési adót is tartoztak fizetni. Várműveik és ágyúik jókarban tartására, kijavítására és megerősítésére a tizennyolczadik századig különféle constitutiók figyelemzették a városokat.

Hogy a királynak, kit átutaztakor ellátni és hirnökeinek előfogatot állítani tartoztak, hajlamait maguknak biz-

tosítsák, neki és családjának emlékezet óta gyakran rendes és rendkívüli összegeket fizettek. Minden kiváltság-megerősítés és minden ítélet természetesen szép összegbe került.

Ilyen fizetéseket teljesítettek a városok, a XVI. század óta kényszerítés nélkül, a király tiszttviselőinek is. Mert azon időtől fogva kezdett az államhatalom tartózkodás nélkül beavatkozni a városi viszonyokba. És a városok nem szegültek ellene erőszakkal e nyilvánvaló privilegium-szegéseknek, hanem előnyösebbnek tartották szabályszerű járulékokkal enyhére hangolni a starostákat és vajdákat.

Nevezetesen a starosta volt a szabad királyi városok mumusa. Ez nemcsak felhasználhatta discretionarius hatalmát s a városokat büntetlenül megkárosíthatta, — közönséges zaklatás volt részéről, hogy közvetlenül a város kapui előtt új várost alapított, vagy alapítani fenyegetőzött, csak az 1768-ki constitutio engedte meg, hogy ilyesmi csak két mérföldnyi távolságban történhessék, — hanem gyakran reá ruházta a király a városi tisztújításokat is a *communitas burgensis* által kijelölt férfiakból; ez országgyűlés pedig a városok formaszerinti felügyeletére hatalmazta fel őt, mint a hogy az 1565., 1630. és 1631-ki constitutiók kötelességévé tették neki azt is, hogy a városok bevételei és kiadásai felől évi számadásokat követeljen.

A városokat azon anyagi haszonért alapították, melyet az államhatalom tőlük várt és magok a városok is az anyagi érdekeket tekintették saját *sphaerájoknak*. E szerint nem panaszkodhattak, ha az országgyűlés fejős tehénnek tekintette őket, a melynek takarmányát szabályszerűen megszabni és életrendjét ellenőrizni kell, nehogy a jó forrás kiapadjon. A köztársaság mindazon jogokat, melyek tulajdonképen csak a királyt személyesen illették

volna meg, önmagára áthárultaknak tekintette. És nehogy a városok improductiv módon fektessék be pénzüket, kibocsátották a luxustilalmakat, melyek alól csak a tanácsbeliek és családjaik vétettek ki, így az 1613., 1620. és 1629-ki constitutiókban a Koronára nézve, 1655-ben Litvániára nézve is, azután újra az egész köztársaságra vonatkozólag 1683., 1764. és 1776-ban. Eme törvények megszegése tekintetében a városi bíróság volt a forum, és így ez éppen nem volt gonosz beavatkozás.

A megállapított városi jognak azonban nagy sérelmére voltak a *jórend bizottságai*, melyeket Szaniszló király alatt azon városi községek felügyeletére és újjászervezésére ismételten alakítottak, a mely városok az általános, szemmel látható hanyatlás következtében az adókat pontosan többé már nem fizethették. E bizottságok tagadhatlanul jótékonyan hatottak, mert a városok az utolsó kormány alatt úgy erkölcsi érületben, mint jóllétben emelkedtek, de bizonyos számú nemes emberekből és hivatalnokokból állottak, a városi lakók bevonása nélkül. Országgyűlési határozat alapján vajdaságok és tartományok szerint alakítottak, — élükön vajdák és starosták állottak, — bentarták a városokat, mindenütt leltárokat vettek föl és javító, gyakran merőben átalakító intézkedéseket tettek.

Mikor aztán a városok a magok kívánságait és panaszait a négy éves országgyűlésen előadták, nem kívántak az általános államkormányzat mechanismusából ismét kilépni, hanem a köztársaság azon határozataiban, a melyek a városokat érintették, tevőleges részvételt követeltek. Az országgyűlés ily értelemben is cselekedett. És a mint az országgyűlés később, az 1791. június 24-ki, életbe már nem lépett törvény által a városok beligazgatását demokratikus önkormányzattá alakította át s az állam-

hatalomnak az önkényes beavatkozásokat megnehezítette, úgy már az április 18-ki törvény által ismét megadta nekik a jogot az országgyűlésen való megjelenésre, melyet magok a városok mint őket államjogilag megillető történeti jogot mutattak ki. És a városi követek tényleg részt is vettek még egy ideig a lengyel állami tárgyalásokban.

Az összes szabad királyi városokat 24 osztályra osztották s minden osztálynak minden két évben két meghatalmazottat kellett az országgyűlésre küldeni.

A városi követek nem csak a törvényhozásban tanácskozólag és minden pénzügyi és városi ügyben határozólag vehettek részt; nem csak választhatók voltak városi ügyekben a főtörvényszék, a koronai és litvániai assessorialis bíróság ülnökeivé, hanem részökre fentartatott egy hely az államkormányzatnál is, a mennyiben meghatalmazottjaik épp úgy, mint a senatorok és tartományi követek, a minden két évben megújított rendőri és kincstári bizottságokba beléphettek, a lovagrend biztosaiéval egyenlő javadalommal.

Ily módon igyekezett akkor a nemességnek egy nagy pártja jóvátenni azt az igazságtalanságot, melyet hosszú időn át a kasztérdek a városi lakókon elkövetett. Egy ideig majdnem úgy látszott, mintha a nemesség a német jogú bevándorlóknak olyan ajándékot szánt volna, mint a cyclops a magasztos szenvedőnek, Odysseusnak: mintha rabszolga-barlangjának, a mint Lelewel egyszer a lengyel köztársaságot nevezte, lakosai közül utoljára őket akarná felfalni. Most azonban az a reformpárt, hogy az államot megmentse, már önmehtagadást tanúsított, hogy egyfelől a nemesség károsan túlnagy szabadságait feladja, másfelől pedig elhatározta, hogy új friss erőket a nemesség alapjogainak magaslatára emel föl.

Abban az időben általánosan azt hitték, hogy az állam boldogítására és megmentésére alig szükséges más intézkedés, mint átalakító törvényhozás, s hogy az állam fentartására elégséges, ha a hatalom összesége az igazságosan szervezett *törvényhozó testületre* ruháztatik át. Ha e tételek általános érvényre számot tarthatnának, akkor meglehet, hogy Lengyelországot a souverain nemességgel való megközelítő egyenlővé tétel, melyben a német jogú községeket részesíteni kezdték, megmentette volna; és a nemesség remélte is komolyan, hogy a városok ellen irányult hagyományaival való eme szakítás által megtartja a hazát.

De a tapasztalás azon forradalmi idők óta arra tanított bennünket, hogy minden államban a kormányhatalom a lényeges erő, éppen a mint az *akarat* az irányadó az egyes ember életében. — A hol a *kormányhatalom* a maga gyökereiben annyira meg volt lazúlva, mint Lengyelországban a királyság, ott sem az állam összes lakosainak egyenlő bevonása a törvényhozásba, melyet a tizenkettedik órában kezdtek meg, sem a jószándékú javítások, melyeket az *államigazgatás* mechanizmusán tettek, nem biztosíthatták az államot. Hanem azt, a mi az állam erőteljes és következetes functióit lehetővé teszi, a kormányhatalmat kellett volna mint egy bronz-szírtet fölépíteni. Ennek radikális újjászervezése nélkül mindazon társadalomjogi javítások, melyeket az állam, lakossága leszorított és elnyomott osztályainak nyújtott vagy ígért, nem vezethettek célhoz.

De a szerencsétlenség, mely sokáig fogja még bevilágítani a világtörténelmet, a lengyel államra nézve éppen az volt, hogy szándékolt újjászületésének korszaka a francia forradalom első rángásaival összeesett. Azokban a napok-

ban merőben különbözők voltak Lengyel- és Franciaország szükségletei. Az utóbbinak szabadságszózatai oly hatalmasan harsogták be a világot, hogy a törvényhozó testület Lengyelországban nem lett volna képes éppen azon időben teljesen önálló királyságot vagy legalább dictaturát létesíteni. Tíz évvel korábban vagy tíz évvel később tán megtehették volna a kísérletet.

De akkor még mindig előáll az a kérdés, vajjon az ily erőszakos szakítás a multtal az országgyűlésnek egy törvényhozási actusa által keresztül vihető lett volna-e? Hiszen a nemzeti szellem teljesen elidegenedett volt a monarchikus érzülettől, s a lengyel államjog a maga szokásos színezetében nem volt más, mint az egész «nation noble» szellemének egyik legtisztább kisugárzása.

Az a tulajdonság, mely erőteljes államoknak bizonyára nagy javukra lehet: a vallási egység, Lengyelországban épp úgy, mint Spanyolországban, a nemzetiség *characteristicum*ává fejlődött. Éppen nem voltak mindig tiszták az eszközök, melyek által ezen, a népekre kívülről rákényszerített, de még ma is meglevő tény végbement s mind a két nemzet szelleme sokat szenvedett annak mérgező utóhatása alatt. De Lengyelországban a mód, melylyel az országot katholikussá tették, szükségképen még gonoszabb politikai eredményekre vezetett, mint Spanyolországban.

Mert eltekintve a földrajzi helyzet különbségétől, — Spanyolországban a kormányhatalom volt az, mely a hitegységet a maga megszilárdítására keresztül vitte; de Lengyelországban a jezsuiták a magok tendenciáit a nemességnek az államhatalom minden megerősítése iránt meglevő ellenszenvéhez fűzték; hizelegtek a mágna-sok és lovagok hajlamainak; a választási szabadságról

és egyhangúságról szóló elméleteket iratokban és beszédekben sophistikus bizonyítással kiélesítették; a nemességet, a gyermekkortól kezdve, ezen édes politikai hittételekben nevelték, hogy a vallási hittételekhez való annál szilárdabb ragaszkodást ériék el.

A jezsuiták voltak azok is, kik a nemesség kaszt-szellemét vallási álokokkal megerősítették; és ők voltak a német-evangelikus városoknak is legelkeseredettebb ellenségei. Riga ellen, mely már 1621-ben svéddé lett, egész addig 400 pört indítottak.

De a hol sikerült nekik uralmuk alá vonni a hatóságokat valamely katolikus városban, ott türelmetlenségök által gyakran megsemmisítették a német jogú község jólétét, éppen úgy, mint a hogy az államot szétrombolták.

A Jézus-társaság nagyszerű szervezete és tervszerű működése iránt tisztelettel viseltethetünk, de e tisztelet sőt csodálat csak olyan lehet, a minőt a boa-, vagy egy vízőzön előtti sárkánynak pusztításra ügyesen kigondolt alkata ébreszt föl bennünk. Utoljára is a jezsuitáké marad Lengyelország tönkretételének dicsősége. Gonoszabb átok voltak ők ez országra, mint az inquisitio Spanyolországra nézve. Hogy valamit, a mi az államban mint mellékes dolog jótékony hatású lehet: a különféle hitfelekezetek összeolvasztását keresztül vigyék, azt, a mi minden államban fődolog, a kormány-hatalom tekintélyét a kedélyekből rendszeresen kiirtották s az összes lakosoknak az államérdek körébe való bevonását célzó, modern alkotmányos életet hosszú időn át, s a mikor már okvetetlenül szükség lett volna rá, lehetetlenné tették.

NYOLCZADIK KÖNYV.

Hitfelekezetek.

Dolemus maxime in tantum adduci periculum Poloniae regni statum et formam cum qua ipsius catholicae religionis conjuncta est securitas.

XIII. Kelemen pápa, a bárí confoederatio idején.

ELSŐ SZAKASZ.

A vallás jelentősége a lengyel államban.

«A legtöbb politikus által egyedül tárgyalt kérdés mellé, hogy: Mi teendője van az államnak az egyházzal szemben? egy másik sorakozik: Minő változásokat szenved az állam character-e az egyház befolyása által?» Ezt véli századunk egyik merész gondolkozója.

Kétségkívül még nagy a parlag, mely az ekként jelzett irányban megművelésre vár. A gyakorlat a mult századig szigorúan szem előtt tartotta e szempontokat; hogyan is volnának másként megmagyarázhatók az inquisitio máglyái, a német «*cujus regio, ejus religio*», valamint I. Jakab «*no bishop, no King*»-je? Tartottak attól, hogy az új confessiók megváltoztatják az államiságot. De az egye-

düli említésre méltó eredmény, melyet az elmélet azóta e téren elért, negatív természetű; annyit tudunk, hogy a jelenlegi viszonyok közt az egyházi érdekeknek az államiságtól való lehető távoltartása a legegyszerűbb.

Hanem hogy mily erős és mily nagy annak a visszatartóhatatlan, magának természeti erővel utat törő hatalomnak a mértéke, melyet az egyházi viszonyok az egyes államok alkotmányára és kormányzatára gyakorolnak, eddig kévéssé képezte vizsgálódás tárgyát. Hisz még a belga állam megítélésében is figyelmen kívül hagyták a katholicismusnak a közjog fejlődésére éppen ott oly elhatározó erőit.

De miként terjedhetett volna el általában a politikusok közt az állam és egyház szétválasztásának ezen tétele, az összes vallási pártok nagy többségének kiegyenlítő, kibékítő gondolkozásmódja, tehát vallási befolyás nélkül? A hitvallások másokká lettek az idők folyamában; az eretnek-irtás, vagy eretnek-gyérítés a negyedik századtól a tizennyolczadikig a keresztény felekezeteknek épp úgy vallási szabálya, mint a felebaráti szeretet és a bibliai mondás: «A boszorkányokat ne engedd élni».

Egyébiránt, ha Treitschke gondolatát tovább akarjuk követni, pontosan meg kell különböztetni, hogy minő befolyást gyakorolt az állam fajtajára az államban meglevő hitfelekezetek dogmája és minőt ezek szervezete és intézményei. Az egyházi élet dogmai oldalának nem kell az államjogba mélyen benyúló jelentőséget tulajdonítani. Azon kormányzati elvekben, melyek a porosz államon eddig uralkodtak, felismerhető ugyan az evangélikus hitvallás józan világossága s az olyan népnek, mely a muhamedán paradicsom örömeire reménykedik, bizonyynyal más vezetésre van szüksége, mint az oly embereknek, kik a tisztítótűzben égő fejedelmeik árva lelkéért imákat

küldenek az égbe; de másfelől az angol államjogra nézve bizvást közönyös volna, hogy vajjon az államegyház vallja-e vagy nem a transsubstantio tanát s az orosz államban semmi sem változnék, ha a szent synodus holnap a heidelbergi káté főtételeit az orosz nemzeti egyház symbolikus könyvének nyilvánítaná.

Éppen a szláv országokban és Lengyelországban is a dogma csak alárendelt hatást gyakorolhatott az államra. Mert a szláv szellemben semmi sincs meg oly kevésbé, mint a bigotteria, melyről gyakran vádolják; egy szláv törzs sem tanúsított valaha hajlamot az érzékfeletti iránt; nyelvek és irodalmak e tekintetben világosan beszélnek. Dogmai kérdések csak nemzeti érdekekkel kapcsolatosan hozhatták izgalomba a nép nagy tömegeit a cseheknél, lengyeleknél és oroszoknál.

Meglepő gyorsan ment végbe e népek és nevezetesen a lengyelek áttérése a kereszténységre s későbbi időkben épp oly gyorsan léptek föl secták, és tűntek el ismét hasonló gyorsasággal, majdnem nyomtalanul. Az önsanyargatók, a hussitismus, azután a reformátorok tanai, sőt még a tulzó sociniánusok rendszere is időnként ropant visszhangra találtak Lengyelországban, de sem nem változtattak valamit a nemzeti jellemben, sem a *hitvélemények* változása egyedül és magában véve nem alakította volna át az államjogot. Még a római katolikus tannak behozatala is a szláv nemzeti vallással szemben, melyről voltaképen majdnem semmit sem tudunk, sem idézett elő észrevehető átalakulást.

Sőt az államhatalom és az államérdekek oly erősek voltak az egyházzal szemben, hogy a catholicismusnak aristokratikus szervezete, a hierarchia, is csak nagyon lassan tudott érvényesülni. A fejedelem, ó-szláv fogal-

mak szerint, népének főpapja volt; mint minden árja törzsnél, neki kellett az egész népért az áldozatokat bemutatni s a papok, kik netán külön renddé alakultak, az ő vezetése alatt állottak. Ezért sikerült a kereszténység is rendkívül gyorsan; mihelyt a fejedelem az új tannak meg volt nyerve, ez maga után vonta a népet, mely vallási ügyekben megbízott benne. Nagyon érthető volt tehát, hogy a fejedelem a keresztény papokkal is csak kurtán, mintha hivatalnokai lettek volna, volt hajlandó elbánni. A püspököket tanácsába fölvette: de mint a pápák panaszai a tizenharmadik századig bizonyítják, tetszése szerint alkalmazta, áthelyezte őket és elvette méltóságukat, éppen mint a hogy a vajdákkal és várnagyokkal tett vagy akart tenni. Haragjában meg is ölte őket, éppen mint világi hivatalnokait.

Az ó-lengyel államban az egyház másodrangú elem volt a kormányzatban, — majdnem azt lehetne mondani, éppen úgy, mint némely modern országban. Az egyháznak a középkorban a fejedelmekre nézve oly rettenetes hierarchiája szolgálatra készen alkalmazkodott az egészhez.

De a nyugati példák visszahatása a gyöngye Piast kisfejedelmek alatt nem maradhatott el; éppen a klérus volt szerzője azon immunitas-osztogatásoknak, melyek Boleslawnak az egész államtársadalmat átkaroló, szigorúan monarchikus rendű épületét aláásták. A sok pápai legatus, kiket a tizenharmadik század óta Lengyelországban találunk, legkevésbé sem tört utat az imperium és sacerdotium viszonyáról táplált középkori eszméknek.

A papság, kanonjogára támaszkodva, a fejedelmekkel szemben függetlenné tette magát. Maga és alattvalói számára tisztán egyházi biráskodást eszközölt ki; nem fizetett adót és alattvalói a hadi szolgálattól mentesek

voltak, a mit a régi időben a kmeteknek kellett teljesíteniök. De kevészel ezután hasonló kiváltságokat ért el az összes nemesség is — és most e rend nagyobb súlyllyal nehezedett vissza a klérusra.

Nem csak hogy a nemesség befolyása megrövidítette a papok szabadságait, s ezeket, magánjogi dolgok miatt, nagyon gyakran az állami bíróságok elébe idézték, holott a papi törvényszékek illetékességét világi személyek fölött nem ismerték el; adót fizetni, sőt időnként még katonát is kötelesek voltak állítani; a nemes emberek a tized folytonos megrövidítése által kényszerítvén parasztjaikat, hogy ezt nekik és ne a papoknak szolgáltatassák, megrabolták a papság bevételeit; minden ajándékozás az egyház részére meg volt tiltva, vagy pedig a nemesség szigorú felügyelete alatt állott, mely a maga bonum terrestre-it mint egységet fogta fel, melyet nem szabad csökkenteni.

A nemességet, mint rendet a papság iránti ellenséges magatartásában sem a jezsuiták hittérítése, sem azon körülmény nem változtatta meg, hogy a tizenötödik század óta minden, valamelyest befolyásos egyházi állás, mint prépostságok, kanonokságok, apátságok és püspökségek, valódi régi nemes emberek által töltettek be, s ugyanez a tizenhatodik század közepe óta, országgyűlési határozatok által, a görög hitfelekezet jobb állásaira nézve is érvényesnek mondatott ki. Az egyház szervezete azon időtől fogva ismét teljesen az államrend érdekkörébe vonatott be, vagyis azon rendnek érdekkörébe, a mely az államban a hatalmat bírta. A nemesség támogatásával és javára IV. Kázmér király megszerezte azt a jogot, hogy a káptalanok megkérdezése nélkül minden püspöki állást betölthessen, mely állások tehát teljesen azon elbánás alá estek, mint a többi senatusi

állások. Az egyházi javadalmakat pedig, melyeknek adományozása a királynak tartatott fenn, a panis bene meritummal egyenlőknek tekintették.

Azon hitfelekezet szervezetét, melyhez valamely állam lakosainak többsége tartozik, rendszerint az állam ügyeli vagy határozza meg, mert jelentékeny visszahatással van az államra és ettől elválasztva alig képzelhető. A mint Amerikában a különféle protestáns felekezetek intézményei összhangban vannak az állam demokratikus természetével; a mint az eddigi porosz hivatalnoki és hadseregi államra nézve az országos egyháznak más tagozata alig volt képzelhető, mint az, mely consistoriumok és superintendenturák szerint van szervezve: a lengyel nemesség is a XV. század óta csak az oly egyházi intézmények iránt viseltethetett ősziinte hajlandósággal, melyek neki hasonló előnyöket nyújtottak, mint az államszolgálat már régóta fenn álló hierarchiája. Az már egyszer úgy van, hogy a politikai világot kiválóan érdekek és nem általános elvek kormányozzák.

És csak így érthető a Lengyelországban annak idején virágzó protestantismus szégyenletes bukása. Ha Zsigmond Ágost király követte volna VIII. Henrik és Erzsébet példáját; ha megtartotta volna az egyház szervezetét s egyebekben beérte volna az egyes dogmák és szokások módosításával és Rómától való, minden oldalról kívánt elszakadással, — akkor Lengyelország biztosan beékelődött volna az evangélikus államok közösségébe és Poroszország későbbi föllendülése oly módon, a mint az történt, nem lett volna lehetséges; keleti Poroszország pedig Lengyelországba olvadt volna be. De hát a tény az volt, hogy éppen az új tannak Lengyelországban legelterjedtebb irányzatai az egyház hierarchikus rendjében a leg-

gonoszabb hibák egyikét látták. A lengyel protestánsok egyike sem nyilatkozott a püspöki hatalom fentartása mellett. Résztint Észak-Németország példája, résztint pedig Calvinnek az egyházszervezetről való elméletei hatottak rájuk. Lengyelországban csak a protestantismus püspökségek és egyházi javadalmak nélkül, vagy pedig a hierarchia, a katolikus tannal egybekötve, látszott lehetségesnek. A nemesség hosszabb megfontolás után az utóbbit választotta. Mert a mily kevésbé lehet Angolországtól a maga állami egyházát a gentry hatalmának érzékeny sérelme nélkül elvenni, épp oly kevésbé lehetett Lengyelországban a hierarchiát megszüntetni a nélkül, hogy a nemesség, mely az államban már döntő tényezővé lett, állásában erősen meg ne rendüljön.

És élesen látó politikus gondolkozó előtt a hierarchia feloszlatása Lengyelországban agyrém is volt; mert ugyan mit lehetett volna az egyház mérhetetlen fekvőségeivel kezdeni és miként lett volna Lengyelországban más, mint hierarchikusan szervezett országos egyház képzelhető, Lengyelországban, hol az egész kormányzat nem collegiumokban vagy gyűlésekben, hanem fokozatosan egymás fölött álló egyes személyiségekben volt összpontosítva! És lehetett volna-e tán azt követelni a nemességtől, hogy a tervezett evangélikus országos egyháznak vezetését a német mintára majdnem teljesen nem-nemes prédikátoroknak engedje át? Németországban egészen másként álltak a dolgok; itt a fejedelmek csinálták a reformatiót és határozottan felsőbbbségi viszonyban álltak az új papokkal szemben, mit a nemesség magáról nem mondhatott el.

Hogy a protestantismus Lengyelországban teljesen lehetlenné váljék, hozzájárult még, hogy a lengyel akatholiku-

sok között határtalan elforgácsolódás uralkodott. A Sandomirban 1570-ben tett kísérlet, melynek célja volt «lengyel felekezetet» létesíteni, az egyes evangélikus testületek gyakorlatiatlan érzéke miatt hiúsult meg. E testületek vezetése majdnem egészen polgári hitszónokok kezében volt, kik nyilvános szerepeléshez nem voltak szokva. A különféle felekezetek egyike mellett sem képződhetett valami erős többség, nem is szólva arról, hogy az egyiket a másikért feláldozták volna. Így tehát az egység eszméje, mely különben a lengyel közéletben a legnagyobb jelentőségű, a lengyel protestantismusban még csírájában sem volt meg, s a nemesi nemzet zöme már ezért sem lelkesülhetett érte. Hová is fordulhatott volna, a cseh testvérekhez, a lutheránusokhoz, vagy a calvinistákhoz? Megkülönböztető tanaikat valamennyien egyenlő pedans szigorral hirdették és ugyancsak valamennyien ohajtott támadó pontokat szolgáltattak ellenfeleiknek, Hosius bibornoknak és jezsuitáinak, még e tanok legnagyobb elterjedésének korában is, a mikor együttvéve több hatalommal és befolyással bírtak, mint a katolikusok.

És még magok a lengyel nemes protestánsok sem mertek, részint elforgácsolt gyöngeségök érzetében, részint kölcsönös irigységből soha beleülni az uraságba; az 1573. és 1575-ki interregnumok alatt, a mikor pedig tehették volna, meg sem kísérlték, hogy evangélikus választási jelöltet hozzanak javaslatba. Még mielőtt III. Zsigmond király minden befolyást, mely neki még megmaradt, a protestantismus elnyomására fordított volna, már el volt döntve, hogy a protestantismus soha sem fog a lengyel államjogra nézve positiv jelentőségre szert tenni. Hogy a tizenhatodik század alatt Lengyelországban megfordult valamennyi hitvallás külföldi származású volt,

nem kevésbé járult hozzá ahhoz, hogy a jezsuitáknak a harczot az «őseink vallásáért» megkönnyítse.

Minden visszafutó mozgalom annak a veszélynek van kitéve, hogy a czélszerűség határain túlesap. Mihelyt Lengyelországban a nemesség nagyobb része ismét katolikussá lett, nem elégedtek meg azzal, hogy a katolikus egyház szervezetét, a hierarchiát mint állami intézményt biztosítsák; nem azzal, hogy a katolikus dogmát uralkodónak nyilvánítsák s a trónkövetelőknél katolikus hitvallást feltételezzenek, — hanem a lengyel nemesség, mely a tizenhatodik századig, mint minden szláv, türelmes volt, orthodox görög lovagokat és mágnásokat teljes jogú testvéreinek tekintett; izlamita tatárokat mint szívesen látott bajtársakat a német lovagok és moszkoviták ellen soraiba fölvetv és nekik Litvániában kiváltságos helyeket adott, a zsidókat pedig több szabadsággal, mint a mennyi nekik valahol adatott, egész területén istápolta: elkezdte most már, a jezsuiták által átalakítva, üldözni az akatholikusokat, és protestans törzsrokonaitól egyik jogot a másik után elvonni! A katolikus egyháznak, a «qua domina»-nak a Lengyelországban az államkormányzására képtelen dissidens hitfelekezetektől nem volt mit tartania. A lengyel államjog itt külföldi, tudniillik római és pedig rosszúl értelmezett római érdekek eszközévé vált; nem csoda, ha más külföldi hatalmak a biztosított hitszabadságukban ok nélkül szorongatott vallási pártok panaszait arra használták fel, hogy az állam szétbontására törekedjenek.

MÁSODIK SZAKASZ.

A római egyház Lengyelországban.

A pápaság a tizedik században megbecsülhetlen elő-
őrsöt nyert Lengyelországban, és hatszáz évvel később
megtartotta azt magának az európai északkelet protestans
és orthodox államai ellen való kettős harcra. De bármily
nagy volt is a befolyás, melyet az egyház a nemzeti
szellemre gyakorolt, az egyház mint testület s a papság
mint rend még sem birt Lengyelországra nézve soha
sem oly jelentőséggel, mint más katolikus országokban.
Ha a klérusnak erőteljes királyság és zárt városi képviselet
állt volna az oldala mellett, mint a nyugoti rendi államok-
ban, a nemesség elleni harcban tán szilárd positiót nyert
volna; de itt nélkülözte e szövetséges társakat és így
azt a mindenható nemesség nemcsak erősen korlátozta
politikai működésében, hanem fel is szívta magába, s
az apátok és püspökök már a tizennegyedik században
kényszerítve vagy nem kényszerítve, nem annyira egy-
házuk, mint inkább nemzetségek érdekeit képviselték s
a tizenhetedik században a király ellen küzdöttek az
összes testvérek szabadságaiért, vagy pedig a köztársaság
egyes tartományainak vagy területeinek előjogaiért.

Az országgyűlésen csak a püspökök birnak üléssel s
még ők sem alkotnak egy curiát, de sőt még az angol
felsőház papi tagjainak jelentőségével sem bírnak, hanem
közönséges senatorok realis elsőbbség nélkül, nagyobb súly
nélkül, nem úgy, mint világi kollegáik, a kikkel már csekély
számuk miatt sem mérközhettek. De a püspökök nem
is mertek soha, a többi senatoroktól külön válva, valamit
keresztül vinni és némely püspök még a vallásszabadság

elleni tiltakozásokban is mindig kivonta magát, s helyettük aztán vajdák és várnagyok álltak készen az aláírásra. Ez a kifejezés: «egyházi és világi tanácsosok» soha sem ébreszthette a senatus curiákra oszlottságának gondolatát.

Más politikai képviselte a lengyel római katolikus papságnak, mint ez a tizenhárom, később az első felosztásig, tizenöt senatusi állás nem volt. A követek közt olykor helyet foglalt a testvérektől megválasztott egy-egy lelkész, de csak bene natus és possessionatus minőségében; a papi pályára való lépés nem derogált a nemesi jogoknak s majdnem minden nemesi pap inkább érezte magát születési rendjéhez, mint hivatási köréhez tartozónak. Többször csak a javadalmakat élvezték, a nélkül hogy a papi hivatal kötelességeit teljesítették volna, melyek a városi és parasztrendből származó vicariusoknak és plebánosoknak jutottak. E helyett az apát, prépost és kanonok urak gyakran engedték magokat a király és az országgyűlés által államügyekre felhasználtatni, nevezetesen többször diplomatiái megbízatásokat kaptak s az állam secretariatusai, referendariatusai és notariatusai nyitva álltak előttök, valamint a kancellári állomások is.

Az állam természetsszerűleg némi belenyúlásokat engedett meg magának az egyház hierarchikus szervezetébe, mely a saját lényéhez oly közel rokon volt. Kázmér király 1463-ban a jelöltet, kit ő krakkói püspöknek óhajtott, a káptalan és a pápa által választott másik két jelölt ellenében keresztül vitte; és azóta a káptalanoknak gyakran, nevezetesen a Piastok és Lajos alatt vitatott választási joga teljesen a királyra ment át. Éppen így fentartott az uralkodó magának néhány más állást és alapítványt is. Itt a harc egyfelől a király, másfelől a lengyel papság és a pápa közt folyt, kik az 1525. és 1532-ki concor-

datum óta az állásokat oly módon töltötték be, hogy a páros hónapokban megüresült állomás szokás szerint a püspök, a kolostori convent vagy a káptalan által, a páratlan hónapokban megürült hely pedig a pápa által töltetett be még hosszú ideig.

Végre 1738-ban Rómával úgy szabályozták az eljárást, hogy a legtöbb javadalom az egyházi hatóságoknak engedtetett át oda adományozás végett, s hogy a király az ország leggazdagabb tizenhárom apátságát kapta hasonló czélból, melyek következők: Tyniec, Lubin, Plock (benedictinusok), Wachoc, Mogila, Sulejów, Wongrowitz, Andrzejów, Paradies (cisterciták), Czerwińsk, Trzemeszno (augustinusok), Hebdów (norbertinusok), Miechow (keresztesek). Szaniszló király ezeken kívül a bleseni és lendai cistercita-apátságok betöltésének jogát is kieszközölte 1776-ban a római széktől a maga számára.

Az apátságok, valamint püspökségek jövedelmei legnagyobb részben azon falvak és mezővárosok adói- és szolgálmányaiból állottak, melyeket az első századokban király és nemesség a papságnak ajándékozott és melyek részint meghagyattak lengyel jog alatt, tehát jobbágyok, robotos parasztok laktak bennök, részint pedig német jog alatt állottak s e szerint szabad bér-fizetők népesítették be őket.

Mikor a XV. században a nemesség a királyi javakat a nemesség tagjainak újonnan adományozandó sine-curául kezdte tekinteni s mikor már az államban irányadó tényezővé vált, az összes nemesi, allodialis birtok-javaknak, melyeket egységnek tekintettek, minden csorbitását politikai kárnak kellett venni, — a papság részére való minden ajándékozás és elidegenítés megtiltatott. De, úgy látszik, kezdetben kevés eredménnyel; még

csak a XVII. században nyertek e határozatok érvényt. A lengyel földnek egy teljes harmada papi birtok volt, mikor az 1635-ki constitutio nemesi birtokoknak egyházi alapítványok részére való mindennemű megszerzését eltiltotta, s az 1676-ki constitutio hasonlóképpen állapította meg a városi földbirtokokra nézve. Kivételt tettek az 1641. és 1652-ki constitutiók a székes káptalanokra nézve, melyek nemesekből állottak, miután XVI. századbeli különféle határozatok a városiakat csak a minden káptalannál rendszeresített doctori állásokra bocsátották. 1764. és 1768-ban mindezen tilalmi határozatokat megújították; csak a piarista-rend conventjeit vették ki az 1775-ki constitutio által.

Az alsóbbrendű papok, kiknek «Widmut», «Wiedemut» német kifejezéssel nevezett szántó-földbirtoka csak ritkán volt terjedelmes, különféle pénzbeli járulékokra voltak utalva. Ezekre nézve a különféle földbirtokokat az egyház javára terhelő szolgálmányok birtak leginkább jelentőséggel, melyek szintén németesen «Widerkafy»-nak (Wiederkäuße) neveztettek. Valamely jámbor tulajdonos által korai időkben szerződésszerűleg kikötött kamatok eredetileg és közönségesen 10 százalékot tettek; az 1635-ki constitutio egyenlően hét százalékban állapította meg s 1775-ben Litvániára nézve 6⁰/₀-ban, a Koronára nézve pedig 3¹/₂ százalékra szállította le. A gyakorlatban azonban az arány még kedvezőtlenebb volt a papságra nézve.

A papi jövedelmek tulajdonképeni törzsét a szabályszerű dézsma alkotta, melyet az állam a kereszténység behozatalakor a papságnak biztosított és melyen bizonyos arányban a püspökök és lelkészek megosztottak. A tized a művelés alatt álló összes földterület után járt, s elképzelhető, hogy a Lengyelországban uralkodó pénzhiány követ-

keztében először szükségképen természetményekben járt ki; de az itt elkerülhetlen tartós viszálykodások már a XIV. században oda vezettek, hogy egyes püspökök, megyéik papsága számára, az államhatalom közbenjárása mellett, a nemességgel, mely a maga parasztjaiért már teljesen helyt állott, a természetben való tizedeknek pénzzé változtatása iránt szerződéseket kötöttek. Így a gneseni Jaroslaw; de különösen híres volt a «compositio», melyet a krakkói Bodzanta, Nagy Kázmér alatt, létrehozott. Mindamellett senki sem volt kényszerítve, pénzben fizetni és így tovább tartottak a kellemetlenségek, minthogy sok nemes embernek a Bodzantától megállapított és többszörösen utánzott tarifa nagyon magasnak tűnt fel.

A reformáció alatt a tizedek leszállítása iránti kedv érthetőleg még inkább csökkent; a papság most már a nemesség javára megállapított compositiók által igyekezett legalább pénzben még valamit nyerni. 1573-tól 1611-ig tizenegyszer fordulnak elő határozatok a compositióra vonatkozólag az országgyűlési törvényekben.

Végre egy neme a jogállapotnak jött létre ezen ügyben, mely állami ügynek tekintetett, — azon egyezmény által, melyet a híres kanczellár, Ossolinski György VIII. Orbán pápával kötött és a melyet az 1635-iki constitutióba fölvettek.

E szerint királyi birtokokon a tizedet természetben, tehát kévékben kellett a haszonélvezőknek fizetniök; nemesi birtokokon azonban azok a pénzre átváltoztató magánszerződések nyertek jogi érvényt, melyek plebánosok és birtokosok között kötöttek, s a hol ilyenek még nem lettek volna, ott a püspököknek kellett, a nemes ember kívánságára, közvetíteni a compositiót. A kikötött összegeknek fizetése végett nem, mint korábban köve-

telték, a papi bíróságok, hanem a grodok szolgáltak forumként, és pedig első és utolsó fokon. De közbe-közbe a rendes törvényszékekhez is feljebbeztek.

A compositiókat a nemes emberek, kik a magok és a parasztjaiknak juttatott szántóföldekért együttesen szolgáltatták a tizedet, azért keresték, mert szabadságukban állott a parasztok által valódi kéve-tizedet adadni magoknak, a papoknak pedig az egyenértéket ritkán megütő pénzösszeget kifizetni, vagy pedig az egyszer már kialkudott pénzt, ha azt a pap mint nem valódi tizedet visszaautasította, a grodnál letétbe helyezni.

A szokott tized helyett, melyet az aratás mag-eredménye szerint vetettek ki és számítottak föl, néhány helyen a *maldraty*, vagyis az őrlött gabonának tizede, vagy pedig a *meszne*, mely a zöld gabona után, tehát a megművelt föld terjedelme szerint számíttatott. Különféle constitutiók szerint mind a kettő kizárt minden tizedkövetelést.

A tizedek miatti viszálykodások, melyek a lengyel nemesség politikai helyzete folytán mindig oly elbánásban részesültek, mint az államügyek, még Poniatowski király alatt is égető kérdésként szerepeltek és a köztársaságnak éppen legbuzgóbb hitű részében: Maszoviában, hol a különféle kivételes törvények értelmében egy protestánst sem tűrtek meg, egyháziak- és világiakból alakított különféle bizottságok működtek az ily kérdések elintézése végett, s még az 1768. és 1775-ki constitutio is foglalkozott ezzel a tárggyal.

A papság, hogy a tizedet csonkítatlanul megkaphassa, kizárólag a világi hatalom segélyére volt utalva; az egyházi fegyelmi büntetések, melyeket kiszabott, a tizenhatodik század óta nem bírtak semminemű jelentőséggel a sujtottnak világi állása és jogaira nézve; még a tartós kiközö-

sítés is, mely azelőtt jogvesztést és birtok-elkobzást vont maga után, elveszté e hatályát, és a starostáknak megtiltatott, hogy ilyen büntetéseket végrehajtsanak. Ha ezt a tizenötödik században teheték, ennek az oka nem annyira a katolikus hithez való akkori nagyobb ragaszkodásban keresendő, hanem ellenkezőleg a kiközösítés, az átok polgári büntetésnek tekintetett, mely az 1457-ki statutum szerint feltétlenül éri azt a starostát, a ki a zsoldosok által megkárosított nemes embernek az igazság kiszolgáltatását megtagadná; és a kiközösítés, mint 1505-ben kihirdették, az egyes tartományokra és vajdaságokra szóló külön törvényekben is kimondható volt. Így lép fel a katolikus egyház mint állami intézmény.

Ehhez képest az egyházi bíróságok illetékessége, az államiakéval szemben, már korábban is korlátozott volt. Míg a papoknak minden polgári ügyben és a mint látszik in criminalibus is, — jóllehet már az 1635-ki constitutio is azt rendeli, hogy a papi vádlott elsőfokon a püspök, másodikban a primás és harmadikban a pápai nuntius ítélete alá tartozik — a grod- és a tartományi bíróság, valamint a törvényszékek előtt kellett panaszt emelniök és védekezniök; a püspökök által tartott egyházi bíróságok illetékessége a világi rendhez tartozó személyek fölött csak tisztán egyházi és ezekkel összefüggő ügyekre terjeszkedett ki, mint ez az 1433-ki statutumban, melyet 1496-ban és 1510-ben is megújítottak, világosan ki volt mondva. Minthogy azonban nem állapították meg pontosan, hogy mi az egyházi ügy, I. Zsigmond mind a két (egyházi rendű) koronai titkárból és négy világi rendű bíróból egy vegyes bizottságot állított össze és ennek határozatait az országgyűlés 1543-ban jóváhagyta. De az akkor

megállapított jegyzék, melyben egyebeken kívül eretnekiséget, bűbájosságot és uzsorát is találunk, teljesen haszontalan volt; mert az egyházi bíróságok nem sokára minden hatalmukat elvesztették a világi személyek fölött.

A szokás erősen kezdett az egyházi bíróságok ellen felzúdulni, s a többségében protestáns nemesség kíváncsalmainak az 1563. és 1565-ki országgyűlési határozatok kifejezést is adtak. Az egyházi bíráskodás már 1552-ben csakis alsóbb fokú büntetésekre szorítkozott.

Az egyházi bíróságok kimentek a gyakorlatból; e helyett a papoknak helyet adtak a tribunáloknál. A papság befolyása az ország végbement katholizálása után sem állíttatott vissza; mindazon visszahatások, melyeket a tizenhatodik század vallási mozgalmai az ország jogrendszerére gyakoroltak, megmaradtak, mivel a nemesi szabadságnak és a nemesi kiváltságoknak megfeleltek.

Így megmaradt a papságnak állameczélokra való megadóztatása és megterhelése is. Már Nagy Kázmér sem vette figyelembe az elődeitől adott kiváltságokat; és a mint a wisliczai statutum a papság alattvalóitól, sőt még a leendő, de még föl nem szentelt papoktól is hadi szolgálatot követelt, a papi javakat is különféle szolgálmányokra kötelezte. Különösen hozzá kellett járulniok a királyi kastélyok építéséhez.

Később a nemesség azt a jogot is megszerezte, hogy a papság birtokain ingyenesen takarmányozzon és szállásoljon, noha a papság állandóan szabadkozott minden hadi kötelezettség ellen. De I. Zsigmond király óta a papság a pobór, vagyis országgyűlési határozat által kimondott közönséges földadó fizetésére is kötelezve volt; nemsokára a papság, vagyis inkább parasztjai és mezővárosi polgárai körülbelül mindazon adókat tartoztak fizetni, melyeket

nemesi helyeken hajtottak be. Ezenfelül rendkívüli adózásaik is voltak; I. Zsigmond alatt 1507. és 1520-ban minden paptól fejadót követeltek, a tizenhetedik században következett a hiberna, és 1717 óta a korábban szabálytalanul fizetett subsidium charitativum (értelmével ellentétben) állandó teherré fejlődött.

A papságot ezen anyagi veszteségekért csak az erkölcsi befolyás kárpótolta, melyet a nemesség kedélyvilágára a tizenhetedik században erősebben gyakorolt, mint a középkorban. És ha a naponként növekvő államszükségletek szempontjából szükséges volt a papi gazdagságnak, mint a nemesség vélte, magát teleszított szivacsát egy kissé kifacsarni, a papság azzal vigasztalhatta magát, hogy az akatholikus hitfelekezetek állandóan szaporodó korlátozásai a nemesség lángoló hitbuzgalmáról tesznek tanúságot.

HARMADIK SZAKASZ.

A görögök.

A lengyel állam, Vörös-Oroszországnak Kázmér által a tizennegyedik században történt meghódítása, valamint a litvánok által meghódított orosz tartományok annektálása következtében, sőt magában Litvániában is, nagy számú görög-hitű keresztényt vett föl magába. Ezek, a mennyiben a nevezett tartományok nemesi rendjéhez tartoztak, a lengyel nemességgel megkülönböztetés nélkül egyenlőkké tétettek, és azon területek főúri családjai, tekintet nélkül hitvallásukra, senatori állásokat is nyertek tagjaik számára. Hogy a királyok, a mennyire lehetett, katholikusoknak adták az elsőséget, magától érthető és nem

is volt kifogásolható, miután Lengyelországban is épp oly kevésbé birt valaki, mint a modern államokban, jus quaesitummal az állami hivatalokra. De a görögök helyzete a tizenhatodik századig a támadásoktól meg volt kímélve. Az, hogy e hitvallás püspökei nem léptek a senatusba, abban leli magyarázatát, hogy nem a király nevezte ki őket, hogy tehát nem jöhettek állambivatalnok számba; továbbá a hatalomnak és tekintélynek azon csekély foka is okozta, mely nekik a görög egyház sajátosságos intézményeinél fogva osztályrészül jutott.

De a tizenhatodik századbéli különféle törvények az orthodox egyház jobb állásait épp úgy a nemesség uradalmaivá tették, mint a minők a katolikus hierarchiái már is voltak, s a görög püspökök egyenlősítését most már több ízben kívánták, sőt 1658-ban Hadziaczbán a kozák hetmán és a királyi biztosok által kötött egyezményben még biztosították is, de épp oly kevésbé teljesítették, mint a hogy e szerződést sem hajtották végre.

De csalétek gyanánt szolgált a jezsuitáknak, hogy az orthodox egyháznak az Unio neve alatt eszközölt szétszakítását keresztül vigyék. Kétes szerzeményre tett szert Róma, és határozott hátrányt szenvedett Lengyelország az 1595-ki Unió következményei által, minek folytán a a kijewi metropolita, a polocki érsek és négy püspök magát a pápának alávetette. Mert egyfelől még sem adták meg az unitusoknak a megígért egyenlősítést a tulajdonképeni katolikusokkal, s ezért bennök állandóan megmaradt az elégtelenség fulánkja; másfelől azok a görögök, kik az Unióhoz nem csatlakoztak, már pedig ezek tették a nagy tömeget, mind mélyebbre alányomattak s elemi erővel tolattak a hasonhitú és

szomszédos Moszkva karjaiba. 1607. évtől kezdve folytonosan tartott a vizsály az egyesültek és nemegyesültek között, az egyes állások és birtokok felett.

A constitutiók és a felségszüneti confoederationális törvények megkísértették e vizsályok kiegyenlítését, — némely helyeken most kétszeres görög püspökök és pópák voltak, egyesültek és nemegyesültek, kik előrang és jövedelmek miatt czivódtak egymással, — de ez a nemegyesültek rovására történt, «salvis juribus ecclesiarum Graecorum unitorum», mint 1669. és 1674-ben mondták. A görögöknek ugyan többször törvényileg biztosították általában a vallásszabadságukat és jogaikat, de a gyakorlat erről csak igen keveset tudott, s az 1733-ki confoederalionalis törvény az unitusok kiváltságait még ismeri.

A tulajdonképeni görög keresztényeket, kiknek vallása Lengyelország sok részében a katholikusnál régibb volt, most minden államhivatalból kizárták, — isteni tisztelők gyakorlatában korlátozták; egy fokon levőknek tekintették őket az újabb századok óta benyomult hitnézetek vallóival, a dissidensekkel s többször ezen név alá is foglalták őket.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A dissidensek.

A reformatio Lengyelországban, magvainak elvetésére, már porhanyó földre talált. Mindazon eretnek-tilalmak, melyeket király, országgyűlés és confoederatiók a tizenötödik században kibocsátottak, a wiklefismust és a hussitaságot nem irtották ki az országból. De persze a kelyhesek tana sem nyerhette meg az állami sanctiót.

A cseh testvérekhez, kik a tizenhatodik században immár nyílt sisakkal, mint kifejlődött és nem tekintély nélküli hitpárt léptek fel, csatlakoztak nem sokára a lutheránus, kálvinista és sociniánus felekezetek is. «Az atyáik hitvallása»-hoz tartozott római és görög katolikuskok folytonos elszakadása gyarapította őket. Az 1573-ki nagy interregnum alatt a souverain nemesség oly vegyes hitű volt, hogy «dissidentes de religione» név alatt foglalta magát össze.

A keresztény hitfelekezetek egyike sem bírt akkoriban absolut többséggel, de a nemesség hittörődékei között a relativ többség a katolikusoké volt. Hanem Lengyelország földmivelő népességének nagy többsége, leszámítva Vörös-, Fehér- és Fekete-Oroszországot, valamint a kozákerületet, mindig hű maradt a pápasághoz; a protestans nemes emberek soha sem mertek a tömeg öntudatára appellálni, mivel az elrabszolgaisult parasztnak a magabutaságából való minden fölrázása szükségképen veszélyel fenyegetőnek látszott; a paraszt még természetes szövetséges társaival, a német evangélikus városi lakókkal is csak félénken tartott fenn némi összeköttetést.

És minthogy az evangélikus hitfelekezetek egyesítése nem jött létre, sőt a reformatióból származott felekezetek mindenike megtartotta Lengyelországban a secta-jelleget, Hosiusnak, e «háromnyelvű pokoli kutyanak», ki három nyelven (latinul, németül és lengyelül) egyszerre küzdött a reformatio ellen, neki, a jezsuitismus atyjának Lengyelországban, igaza volt, mikor azt mondta, hogy a számtalan hitnézetek egyike sem fogja átalakítani a köztársaságot.

És mikor a katolikus nemesek a tizenhetedik században már erősebbek lettek, mint a reformatio előtt voltak, mert

a vörös-orosz nemesség egy nagy részére nézve a reformatio átmenet volt a görögről a római hitre, már nem foglalták többé össze magokat a «dissidensek» szó alatt, hanem így csak néhány akatholikus hitvallást neveztek. Így tehát a «*pacem inter dissidentes de religione manu-tenebo*»-nak, mely formula Henrik király esküje óta minden választott király esküjébe fölvetetett, többé már nem volt igazi értelme; a «dissidens» kifejezés megváltozott értelméhez képest tulajdonképen így kellett volna hangzania: *erga* dissidentes, de akkor nem lett volna az igazságnak megfelelő, mert csakugyan elég békétlenséget okoztak a dissidenseknek a királyok szemei előtt, sőt magok a királyok által is szítva.

III. Zsigmond minden áron rajta volt, hogy az összes egykori katolikus templomok a szabad királyi városokban, még ott is, a hol majdnem semmi katolikus lakosság sem volt, a római rítusnak visszaadassanak. De új templomok építésére az engedély csak ritkán adatott meg. Sőt az 1632. és 1674-ki felségpszüneti *confoederatiók* megtiltották imaházak építését minden királyi városban és csak magán isteni tiszteletet engedtek meg. A tizenhetedik században érvényesített és azután törvényileg is megerősített gyakorlat azonban elvette a dissidens nemes emberektől a jogot az államhivatalokra; vallásuk gyakorlatában is akadályozták őket, megtiltván nekik hitszónokok tartását. A nemesség leglényegesebb alapjogai reájok nézve érvénytelen immár nem birtak; és jóllehet 1717-ben vagyonuk biztonságát s a törvény előtti egyenlőséget biztosították nekik, még sem volt semmi módjuk arra, hogy a folytonos méltatlanságok miatt, melyeknek a királyi hivatalnokok és a fanatikus «testvérek» részéről kitéve voltak, igazságot nyerjenek, minthogy ugyanaz az 1717-ki

constitutio elvette tőlük a jogot, hogy a tartományi követek kamaráiban, bizottságokban s a törvényszékeknél helyet foglalhassanak és szigorúan megtiltotta nekik, hogy vallási céljaikra confoederatiókat létesítsenek.

1719-ben egy evangélikus tartományi követet tényleg kiutasítottak a kamarából s így a dissidensektől minden alkalmat elvontak, hogy az államéletben cselekvőleg részt vegyenek. A dissidensek ellen irányzott, írott rendelkezések fénypontja: a III. Ágost király zürzavaros kormánya alatt pontosan megtartott 1733. évi confoederalis törvény és ugyanazon év pactum conventumai. Az országban való lakhatáson kívül úgy körülbelől minden más jogot elvettek tőlük (de a ki katolikusból most dissidenssé lett, számkivetéssel bűnhődött) és még némákká is tették őket, midőn megtiltották nekik, hogy külföldi hatalmaknál panaszkodjanak, a mi pedig a lengyel állampolgároknak különben büntetlenül gyakorolt, nagyon természetes joga volt.

Dissidensek alatt akkor görögöket, kálvinistákat és lutheránusokat értettek, miután a cseh testvérek a két evangélikus felekezetbe beleolvadtak. A Lengyelországban ariánusoknak nevezett sociniánusok, — kikkel, mint szentháromságtagadókkal, tehát nem keresztényekkel szemben 1648-ban katolikus részről a dissidensek jogait vitássá tették — 1658-ban a Jagiellótól 1424-ben alkotott elavult eretnek-törvény rendelkezései alá esőknek nyilvánítottak, de mégis azon enyhítéssel, hogy nem lakolnak halálbüntetéssel, föltéve, hogy az országot három év alatt elhagyják. 1658-ban még volt egy ariánus követ s már 1659-ben ezen felekezet Lengyelországban való tartózkodásának határideje 1660. július utolsó napjára tétetett, és így az engedélyezett határidőből egy év vissza-

vonatott. Az 1661. és 1670-ki constitutiókban pedig minden tisztviselőnek, nevezetesen a starostáknak meg volt hagyva, hogy szigorral lépjenek fel az ariánusok ellen, a kik netán még az országban találatnának. És ez a kiűzés teljesen sikerültnek volt tekinthető, — majdnem az egyedüli diadal, melylyel a köztársaság közigazgatása akkoriban dicsekedhetett! És azóta a száműzetés Damokles-kardja függött állandóan a kálvinisták és lutheránusok feje fölött is.

A törvényszékek már többször alkalmazták ellenök is az ariánus-törvényeket, s az evangélikus lelkészek távolról sem élvezték többé hivatalos ténykedéseiknél az állam védelmét, hanem kénytelenek voltak a katolikus papok pártfogásának megnyerését keresni, hogy prédikálhassanak, keresztelhessenek, eskethessenek és temetéseket végezthessenek. Katolikus processiókban az evangélikus községeknek részt kellett venniök, a vegyes házasságokból származó összes gyermekek katolikusoknak nyilvánítottak s a protestáns házasság az államhivatalnokok által, kik házassági ügyekben többnyire az egyházi bíróságok ítéletéhez csatlakoztak, vagy pedig a házassági ügyeket oda utasították, csak akkor tekintetett jogérvényesnek, ha a kánonjog határozmányainak megfelelt és ha ezen jogból származó netaláni akadályok esetén a dispensatio a katolikus püspököktől kieszközöltetett. És a püspökök főfelügyeleti jogot gyakoroltak a dissidendek vallási ügyekben is. Ma már minden értelmes lengyel belátja, mily károk hárulnak az államra az ilyenén szokásjogilag szentesített bántalmazásából azoknak, kiknek korábbi országgyűlési törvények világos szövege szerint a katolikusokkal teljes jogegyenlőséget kellett volna élvezniök.

De Lengyelországban, hol a katolikus nemes ember

minden, az evangélikus pedig semmi sem volt, ezen elnyomások, melyek közelismerés szerint még mindig csekélyeknek látszanak, ha azokat azon bánásmóddal hasonlítjuk össze, melyben a XVII. és XVIII. század más katholikus államaiban a protestansok részesültek, de a különben általános szabadság mellett mégis aránylag sokkal szigorúabbaknak kellett hogy feltűnjenek s a korlátlan hatalomnál fogva, melyet az egyes nemes személyek és a hivatalnokok gyakoroltak, sokkal fájdalmasabban is éreztették magukat, mint valamely abszolút módon kormányzott és rendezett államban.

Most aztán a száműzetésnek, a dissidensek ellen tervezett legközelebbi rendszabálynak, kikerülése s még inkább a korábban élvezett jogokból néhányak visszaszerzése végett a nemesi evangélikusok és görögök egész erélylyel fordultak a szomszédos udvarokhoz; és Szaniszló Ágost megválasztása után Orosz- és Angolország, Dánia és Poroszország követei, s végül Svédországé is ehhez képest nyomatékosan léptek sorompóba a dissidensek érdekében. Már a svéd-lengyel háború idején is Károly Gusztáv alatt az elnyomott akatholikusok az ország ellenségének pártjára állottak, mert ezen fogalmak: lengyel és üldöző hajlamú katholikus — azonosokká váltak; most már még szerencsétlenebb világításban mutatkozott az a megmérhetetlen kár, melyet a jezsuitismus a nemesi többség kedélyében támasztott.

Mert a már számuknál fogva is ártalmatlan dissidenseket megillető jogok szaporítását a nemzeti érületű párt a leghevesebben visszautasította, mint a lengyel állam isteni rendjébe való beavatkozást. És Lengyelország önállóságáért, valamint a dissidensek megújult elnyomásáért egyidejűleg tört ki a bárri confoederátiónak

szomorú, és csak fölhevült érületből, nem pedig politikai gondolatból kiinduló háborúja: minden későbbi lengyelországi fölkelésnek előjátéka. De jóllehet e fölkelést, mert Oroszország, mely Nagy Péter óta saját tartományának tekintette Lengyelországot, így nevezhette e háborút, Katalin csapatai leverték, a dissidensek az osztozkodó hatalmak beleegyezésével 1775-ben még is csak egy részét kapták meg a jogoknak, melyeket 1767. és 1768-ban Oroszország követe és egy országgyűlési bizottság állapított meg. Akkor megadták nekik a teljes egyenlőséget a katolikusokkal az összes állami tevékenységben és tervbe vettek egy 25 katolikus, kálvinista, lutheránus és nemegyesültből álló vegyes bíróságot, mely hivatva volt utolsó fokon minden oly ügyben dönten, melyben vallásról szó lehetett.

A jogok nem voltak jelentékenyek, melyeket 1775-ben a dissidenseknek adtak s a melyek nekik a birodalom felosztásáig változatlanul meg is maradtak, midőn még az 1791-ki constitutio is a nemzeti előítéleteknek annyiban engedett, hogy az áttérést az uralkodó vallásról bármely más vallásra a hitehagyottság büntetésének terhe alatt (vagyis eshetőleg birtok-elkobzással egybekötött száműzetés terhe alatt) megtiltotta.

A dissidenseknek visszaadták a jogot, hogy hivatalt viselhessenek, — csak a ministeri állások, valamint általában a senatus, maradtak előttök elzárva. Ellenben az illető tartománykövetei közt mindig lehetett egy dissidens is; de a kamarában három nemegyesült vagy evangélikus tagnál több soha sem foglalhatott helyet. Vallási villongásokat az assessorialis törvényszék egyenlített ki utolsó fokban. Házassági elválások, melyeknél az egyik fél katolikus, a kath. consistoriumokhoz utasítottak, melyek

— mellesleg megjegyezve, Poniatowski király alatt korábban nem ismert mértékben foglalkoztak e tárggyal — miután más kormányok alatt ritkán fordult elő tíznél több házassági elválás, a köztársaság utolsó harmincz éve alatt azonban több mint 500 nemesi házasság bontatott fel, a mint ezt Czacki a consistorialis iratokból kiszámította. A dissidenseknek temetkezéseik, isteni tiszteletük és új templomok építése, valamint a harangok használata tekintetében is korlátozásokat kellett szenvedniök.

Az evangélikusok, belső igazgatásuk tekintetében azonban épp oly függetlenek voltak az államtól, mint az egyesült és nemegyesült görögök. A mezővárosokban és falukban a földesúr, már akár katolikus, akár nem katolikus lett legyen ő, természetesen nagyobb vagy kisebb befolyást tartott fenn magának a községre. A községek különben tetszés szerint adóztathatták meg magokat hitközségi és iskolai czélokra. A községekben minden családapa, az egyházi legidősebbek és a lelkészek választásánál, szabad választási joggal bírt; némely szokások szerint még egyházi fegyelmet is tarthattak tagjaik fölött. Az egyes hitfelekezetek bizonyos szabályossággal tartották synodusaikat vajdaságok, sőt tartományok szerint is. Csak az egész köztársaság területére kiterjedő synodusok nem voltak már többé 1595. óta; először, mert a király és országgyűlés előtt veszélyeseknek tűntek fel; azután azért, mert az egyenetlenség igen nagy volt köztük. Az 1595-ki thorni utolsó synoduson nemcsak az egyes hitfelekezetek rontottak hevesen egymásra és az 1570-diki sandomiri «Consensus»-sal formailag csaknem szakítottak, hanem az egyes evangélikus hitközségek tagjai is, a mennyiben más-más területekről valók, maguk közt egyenetlenekké

lettek. A nemegyesült görögöknek az evangélikusokhoz való közeledése is, azon az utolsó synoduson megkísérlett kiegyenlítés után, dugába dőlt.

A dissidensek vezetése azon időtől fogva aztán részint a fővárosoknak tekintett nagyobb községek előljáróinak kezében, részint pedig azon synodusok kebelében volt, melyeket az egyes hitfelekezetek tartományok szerint tartottak. Ezek gyakorolták az igazgatást és a biráskodásnak egy nemét; megállapították az egyes községekre kivetendő közös adókat, melyek többnyire iskolai célokra fordítottak; és egyes hitszónokok igazhitűségét megtagadták, kétségbevonták. Eme gyűlések, melyeknek állandó bizottságai consistoriumoknak nevezték magokat, a kálvinistáknál mindig, a lutheránusoknál, vagy a mint Lengyelországban nevezték őket, a luthereknél pedig rendszerint az egyházi és világi tagok vegyülékéből állottak, mely utóbbiak a legkésőbbi időkig a nemesi rendhez tartoztak. Ha népszendülések okozta külső megzavarások, vagy a jezsuitáktól felbujtogatott zsaroló hajlamú hivatalnokok nem szakították félbe a synodusokat, határozat-hozatalaikban biztosítva voltak; a belső beavatkozásokat abba hagyták, mert az államhatalom és az országgyűlés nem nagy súlyt fektetett a prédikátorságra.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A zsidók.

Még nagyobb elzárkozottságban voltak, mert a dissidensekénél is nagyobb megvetésben álltak a zsidók és talán ezért volt nagyobb egység és egyöntetűség önalkotta intézményeikben.

Már Lengyelországnak a történelembe lépésekor is rátalálunk e kosmopolita nemzetiség tagjaira a sarmata országban, részint délkeletről a czári birodalomból, részint pedig Németországból. Foglalkozásuk Lengyelországban minden időben a kereskedelem volt ennek minden ágazatában; Gallus szerint 1085-ben egy lengyel királyné zsidók kezéből keresztény rabszolgákat váltott ki; midőn az emberkereskedés a röghöz kötött rabszolgák szaporodása által ritkább lett, pénzkereskedés és uzsora volt a zsidók főkereseti forrása. Földművelésök, az ellenkező állítások mellett is, kétségesnek látszik.

Azon üldözések tartama alatt, melyeknek a német zsidók a keresztes hadjáratok idejében ki voltak téve, e néptörzs száma jelentékenyen megnövekedett Lengyelországban. A lengyel zsidók társalgási nyelve a német lett, — oly erős volt a hirtelen betódulás nyugot felől. A zsidók, kiket mint társadalmi osztályt épp úgy, mint hitfelekezetet együvé lehet foglalni, nem sokára törvényhozás tárgyává lettek. Számuk a tizenharmadik századtól a tizennyolczadikig a köztársaság területe összes lakosságának egy tized, sőt koronként tán egy hatod-részt tette. Calmanson, juif de Varsovie, «Essai sur les juifs de Pologne» című, Hoym grófhhoz intézett dolgozatában még erősebbnek mondja a zsidók számarányát a régi Lengyelországban. Tömegesen nyomultak a lengyel nemes emberrel a birodalom keleten elfoglalt tartományaiba.

III. Incze pápa egyengette meg útját a zsidóság rendszeres elnyomásának a kereszténység minden államában; a zsidók magokat kiváltságok által igyekeztek biztosítani, melyeket egyes fejedelmektől nagy összeg pénzen eszközöltek ki. Európa keletén főkép ausztriai Harczos

Frigyesnek 1244. évi egész csomó paragraphusból álló kivált-ságlevele volt az, a melyet a zsidók elnyerni igyekeztek; és valamint a magyarországi II. Béla és néhány cseh, morva és sziléziai fejedelem, szintűgy a poseni vagy nagy-lengyelországi, Jámbornak nevezett, Boleslaw herczeg is 1264-ben kibocsátotta e szabadalomlevelet területének zsidó lakosaira; Nagy Kázmér pedig a charta érvényét egész Lengyelországra kiterjesztette. Ez volt a jogalap a zsidóknak az államhoz és az őket környező társadalomhoz való viszonyára nézve, s kimutatható, hogy 1447. és 1467-ben még újra megerősítették.

A zsidók, mint Németországban, szintűgy Lengyelországban is a fejedelem közvetlen oltalma és birósága alá estek, s a kamarai szolgaság gondolata Lengyelországban sem tagadja meg magát. A fejedelmen kívül csak a vajdáknak, kik eredetükre nézve a fejedelmek személyes helyettesei, birtak még hatalommal a zsidóság felett. A legkésőbb időkig a vajda birósága volt forum azokra nézve, kik a zsidót büntető vagy polgári ügyekben perbe idéztették. A vajda itt csak ritkán hátrált meg a starosta előtt; ő maga, valamint az általa kinevezett helyettese, alvajda, a zsidó öregebbekkel, az antiquiores-szel közösen biráskodott. Más birónak nem volt ebbe beleszólása, nem pedig különösen a városi községek hatóságainak, melyek mellett a zsidók lakásai, a ghettók módjára, falak- és kapukkal körül voltak zárva. Sehol sem illette meg a szabad királyi városokat az, a mit minden német birodalmi város megszerzett: a területökön lakó zsidók feletti felsőbbség. Mégis fordultak elő egyes kihágások, nevezetesen az egyházi törvényszékek nem egyszer vontak pörbe zsidókat ostya-becestelenítés miatt, a mit persze nagyon könnyen lehetett bizonyítani; így még 1556-ban is

Loviczban a lengyel papság, Lippomano pápai legatus elnöklete alatt tartott synoduson, néhány judaeus infidelis-t seu perfidus-t (így hangzott hivatalosan a héberek rendszerint használt mellékeve) elevenen megégettetett, mivel addig vertek egy ostyát, míg abból egy egész üveg vért sajtoltak ki.

Ez történt háromszáz esztendővel azon kiváltságlevél után, melynek czélja éppen az volt, hogy a zsidókat oly rosszakaratú vádak ellen, minők a kűtmérgezésekre és keresztény gyermekek meggyilkolására vonatkozók is voltak, megoltalmazza. A Sachsenspiegel VIII. cikkelyével szoros összhangban azt rendelte a statutum, hogy keresztény a zsidó ellen csak egy másik zsidóval, mint tanúval közösen léphet fel és ellene csak két zsidó és két keresztény társaságában s így ötödmagával emelhetett vádat. Zsidó ellen fenforgó bűnügyekben csak három zsidó és három keresztény tanú idézhetett elő marasztaló ítéletet.

De mindezen szabványok csak ellentétek gyanánt voltak meg, egy teljesen elütő praxissal szemben. Keresztény-gyilkosság miatt, — oly vád miatt, melynek ellenében már egy 1247. évi pápai bulla is védelmébe vette a zsidókat, — a leghaszontalanabb és legeggyoldalúbb tanúvallomások alapján még jól bent a XVIII. században is borzalmas vizsgálatokat és vérbiróságokat tartottak a zsidó községek előljárói ellen. Így 1736-ban Posenben.

Még Mortara-esetek is, a minőket az a privilegium előre látott, midőn elrendelte, hogy zsidó gyermekek elszöktetőit tolvajokként kell büntetni, az utolsó időkig gyakran fordultak elő a vádokban, a nélkül, hogy kellőképen orvosolták volna e bajokat.

Az új kor éppen nem szolgált a zsidók javára Lengyel-

országban; a törvénykezési eljárás még bizonytalanabbá lett rájuk nézve, mint előbb; csak adófizetések és ismét adófizetések biztosították őket önkényes vádaskodók és gyűlölködő bírák ellen. Nevezetesen a jezsuiták értettek hozzá, mint kelljen a zsidóktól készpénz összegeket vagy adós leveleket kisarczolni, mert vonakodás esetén majd tanítványaik részéről bántalmazásokat, majd pedig hosszadalmas pöröket helyeztek kilátásba.

Minthogy azonban készpénz-fizetéssel Lengyelországban többre lehetett menni, mint máshol, és a zsidók az ellenök hangoztatott fenyegetéseket és szándékolt üldözéseket, melyek másutt majdnem mindig irgalmatlanul végre is hajtottak, pénzzel elháríthatták; minthogy továbbá a lengyeleknél néhány egyházi mezővárost és Varsót kivéve, az ország minden helységében megtelepedhettek, szabadon mozoghattak és szaporodhattak; minthogy az ország sajátságos gazdasági szervezete s a németjogú községek megnyomorítása, melyeknek lakosait, ha evangélikusok voltak, a tizenhetedik század fanatikusai a hebraeusoknál gonoszabb pestisnek nyilvánítottak, a kézműipar és a kereskedelem lasssanként az ő kezükbe jutott; minthogy végre Lengyelországban az államhatárolom, a maga gyöngesége miatt, hasonlíthatlanul nagyobb mértékben mint egyebütt, tartózkodott a felügyelettől és s a zsidók belviszonyaiba való beavatkozástól: a közmondás nem jog nélkül mondta, hogy a lengyel köztársaság a parasztnak pokol, a városi lakónak tisztítóűz, a nemes embernek mennyország, a zsidónak paradicsom.

A zsidók még kasztszerűbben voltak egymásba összehozorítva, mint a többi társadalmi osztályok, éppen mert vallási tekintetben oly szigorúan el voltak környezetöktől különítve. Idegen elemeket magok közé nem vehettek

föl; nemcsak a zsidóságra való áttérés, de még a futólagos bizalmas érintkezés is, zsidók és keresztények között, tűzhalállal sújtatott, a mint ezt a poseni bíró büntető ítéletei bizonyítják. A ki a zsidóságot, mint vallást elhagyta, a zsidóságtól, mint rendtől is örökre elidegenült. Hosszú időn át érvényben volt a litewski-statutum egyik helyén alapuló az a szokás, hogy neophytákat, megkeresztelt zsidókat jámbor nemesi családok adoptáltak s azok minden egyes esetben nemesi jogot nyertek; és e szokást 1764-ki ellenző tilalmak és eltörlések sem semmisítették meg, úgy hogy különféle, még ma is virágzó és ismert családok eredetöket keresztelt zsidóktól származtatják.

De a hitőkben híven megmaradó zsidókat környezetüktől a legélesebben elkülönítették. Különféle constitutiók által megtiltották a zsidóknak, hogy üzletükben és házukban keresztény szolgálkat és segédeket tartsanak, még pedig mindkét félre nézve súlyos büntetések terhe alatt (1690-ki constitutio). Csak a malátánál, serfőzésnél és fuvarozásnál alkalmazott szolgálk lehettek keresztények, zsidó szolgálatban. Zsidó orvosok nem praktizálhattak keresztényeknél; de ez a tilalom teljességgel nem volt érvényesíthető. A lengyel zsidóknak nem volt meghagyva hogy ruházatuk által megkülönböztessék magukat, mert I. Zsigmond parancsa, hogy a zsidók minden egyes megszegés esetén egy forintnyi bírság terhe alatt sárga sipkát tartoznak viselni, Januszowski szerint már 1534-ben ismét hatályon kívül helyeztetett. A lengyel zsidók sajátos viseletüket és frizurájukat tehát saját akaratuknak köszönhetik.

Némely constitutiók és királyi rendeletek a zsidók keresetét zsidóságra és pénzüzletre akarták korlátozni.

A városi lakók indítatva érezték magokat, mindegyre panaszkodni, hogy a zsidók elveszik kenyeröket, és így magyarázhatók meg az 1538. és 1768-ki kereskedelmi megszorítások. A zsidóknak tulajdonképeni és kevésbé zavart ipara az uzsora volt; mit jelenthetett az, hogy Kázmér király 1347-ben megtiltotta a zsidóknak, hogy egy márka után hetenként egy garasnál nagyobb kamatot vehessenek? Minthogy a márka 48, később 60 garasból áll: e szerint nekik 100 perczentet engedett meg. És az 1670-ki constitutióban megállapított húsz százalékos kamatláb sem tartatott meg majdnem soha sem. Az 1775-ki constitutio földművesekké is ki akarta képezni a zsidókat, valószínűleg utánozván azt, a mit Mária Terézia a maga zsidóival és cigányaival Magyarországon megkísérlett; de mint Skrzetuski írja, a köztársaság fennállása alatt a néhány helyen tett kísérleteknek nem volt semmi sikerök.

Az 1236-ki kánonjog azon tilalma, hogy a zsidóknak államjövedelmek, vagy vámok el ne zálogosíttassanak, vagy bérbe ne adassanak s hogy legalább ezek behajtásával keresztény bizandó meg, Lengyelországban soha sem vitetett keresztül. De még az 1496., 1538. és 1565-ki constitutióknak, melyek hasonlókat követeltek, sem volt semmi eredményük. Ha a királyoknak készpénzre volt szükségök, csak a zsidók tudták őket kisegíteni, és így előkelő születésű és birtokos nemes emberek helyett gyakran találunk zsidókat, a királyi és államjavak kormányzói, valamint a határvámok beszedői tisztében. Leghangosabbak voltak a panaszok, a zsidóknak nyújtott ilyenén kedvezések miatt, Sobieski alatt, s az 1690-ki constitutio, a maga szigorú zsidó-korlátozásaival, minden esetre a jövőendő számára dolgozott egy kissé. De az utolsó király pactum conventumaiban is befoglaltatott a zsidók

határozott kizárása minden pénzügyi szolgálatból, s a zsidóknak az államhatalom részéről való más alkalmazása úgy sem volt elképzelhető.

A zsidók éppen az anyagi érdekek szempontjából még sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak a lengyel államjogra nézve, mint a városi lakók. Ez érdekek, fejletlen viszonyok közt, mindenütt sokkal erősebben befolyásolták a jogfejlődést, mint a mi anyagiasságnak csúfolt századunkban. Mint a Boleslaw-féle szabadalomlevél s annak megerősítései mondják, a zsidók személyökre és vagyonukra nézve a királyi kincstárnak voltak föntartva és azon adókon kívül, melyeket az ország többi lakosaival együtt fizettek, minő a Schoss-adó, kéményadó, a piaczi adózások (az ekeadó is, a poradlne, a melyről különben azt állítják, hogy csak falusi adó volt, mint zsidó-adó előfordul a poseni zsidóság községi levéltárában), még saját zsidó fejadójukat is fizették. E miatt a poglówne miatt a köztársaság területén minden harmadik évben megszámlálták a zsidókat s hogy ezeknek mennyire sikerült kedvezőre hangolni a számoló hivatalnokokat, azt az igazi zsidó lakossághoz viszonyítva nevetségesen csekély összegek mutatják, melyekben ez az adó befolyt. Háborús időkben természetesen mindig a zsidók voltak az elsők, kikhez az államkincstár megtöltése végett fordultak. Még a német jogú községek is, melyek mellett a zsidó-községek voltak megtelepedve, a királyi tilalmak ellenére is, elég gyakran részeltették őket városi terhek viselésében. A tizennyolczadik századon át a poseni zsidóság évenként 6000 forintot fizetett Posen városának heti részletekben. Azonkívül királynak, valamint vajdák- és alvajdáknak, starostáknak és püspököknek, sőt a városok tanácsnokainak is fizettek a zsidó hitközségek rendes és rendkívüli járulékokat. A pénz-

ből, melyet a zsidóknak elő kellett teremteni, csak a negyed- vagy ötödrészt használhatták fel saját tisztviselőik és intézeteik, például imaházaik, iskoláik és kórházaik számára, a többi mind adókra és bérekre ment. A tizen-nyolczadik században egyes helyeken a zsidókat annyira eladósították a jezsuiták, hogy a többi terheket már nem bírták viselni.

A zsidóknak az államhoz és a városokhoz való, most tárgyalt viszonyában ritkán léptek fel egyes zsidók egyénileg, de a köztársaság összes zsidósága is ritkán lépett föl egységesen: mindig csak az egyes hitközségek, a *kahalok* voltak azok, melyekben a lengyel zsidók csoportosultak. A *kahal* oly szerves testület, mely nemcsak birtokjogokkal, de földesúri joggal is bírt, melyet kisebb és fiókközségek fölött oly módon gyakorolt, mint azelőtt az európai államok gyarmataik fölött. Így állott például Schwersenz község (Posen mellett) teljesen a poseni zsidóság hatósága alatt.

A kahal tagjaiért együttvéve ismét az előljárók, az antiquiores, mint az 1264-ki szabadságlevél mondja, voltak azok, kik egyetemlegesen szerepeltek s minden felelősséget viselni tartoztak. A zsidóknak, a lengyel társadalom e fontos részének külön szervezetét nem szabad itt mellőznünk. A zsidóság vallásos-kereskedelmi jellemének megfelelőleg, az irányadó hatalom a kahalokban volt, melyek benső életével az állam nem törődött, de melyek zárt fellépésök által mégis fontos tényezőként szerepelnek Lengyelország egész életében, élükön a férfiak két fajtájával: a törvénytudók vagy tudósok és a nagy érezbirtokosok alkották a lengyel zsidóság arisztokráciáját, olyan arisztokráciát, a minő csak azon nemzeteknél lehetséges, melyek hosszú fejlődési és összevisszahányódási korszakot

éltek át. Egy mult századbeli lengyel zsidó törzsének ezen arisztokratáit ugyan kissé nagyon megvetőleg «plus respectés que respectables»-nek mondja.

Mind a két osztály, rabbinusok és gazdagok, gyakran házasság és más személyi kötelékek által egymásba olvadtak és széles hatáskörükben korlátlanul uralkodtak. De a zsidó községek legöregebbjei nem saját jogukból bírták hatalmukat, mint a német jogú községek tanácsnokai, hanem a fejök egy csöpp demokratikus olajjal volt bekenve. Időszakonként, a nagyobb községekben rendszeren évenként, mentek végbe az előljáróságok tisztújításai, melyeknél azonban mindig csak a gazdagok jöhettek szóba, miután a hivatalok nagy költségekkel és terhekkel voltak összekötve. Némely helyeken az állásokat a községi pénztár javára a legtöbbet ígérőnek árverezték el.

Az írástudók ugyan élethossziglan hivattak meg, vagy mindaddig, a míg állásukban meg tetszett maradniok. De az előljáróság, egyes községekben a kormányhatalom, melytől az ilyen meghívás kiindult, rendszeren a községgel egyetértőleg járt el. A kahalokban nem hiányoztak a belső villongások s közbe-közbe a rabbinusok, kiket nem környezett a papság nimbusa, hanem csak olyan embereknek tekintettek, a kik sokat tanultak, az előljáróság, vagy az előljáróság és a község által rövid úton elmozdítottak, sőt még az előljáróság is nem ritkán kénytelen volt hivatali időszakának lejártá előtt egy másiknak engedni át a helyét.

A község gyűlésein sem vehetett részt a helység minden felnőtt férfi zsidaja, hanem csak azok a családapák, kik a gyakran drága községi polgárjogba belevásárolták magokat és a községi adókat a többi polgárokkal együtt

fizették, tehát mindig csak korlátozott számban. A községi gyűléseken szintűgy, mint a német jogú városok Burdingjeiben és polgári bizottságaiban, nem kívántatott az egyhangúság, mint a nemesség határozathozatalaiban, hanem a többség, megfelelőleg a pentateuch ezen rendeletének: «A szótöbbség előtt, a tömeg előtt hajolj meg».

A szavazás írásban és titkosan történt.

A thora (Mózes öt könyve), és a magyarázatok és továbbfejtegetések, melyeket az a talmudban talált, képezték a lengyel zsidók törvényhozását. A halacha (jogösvény) azonban, a mint ez a talmudból és egyes rabbinusok később még számtalan döntvényeiből a föld minden országában kiképződött, csak keveseknek volt hozzáférhető, s így a törvény azok kezében maradt, a kik azt alkalmazni hivatva voltak, a rabbinusok kezében.

Kis községek többnyire csak egy alaposan tanult törvényismerőt és bírót tarthattak, de a nagyobbaknak már három vagy több bölcsből vagy bíróból álló rabbi-kollegiuma volt.

Ezen *dajjanim*-ok között, melyek keleti szokás szerint theológiát és jogtudományt szoros közösségben gyakoroltak, volt mindig a hitszónok (*darschan*) és gyakran a *syndicus* (*sehtadlan*) is, kinek feladata volt a maga községét kifelé képviselni: nagyon fontos személyiségnek tartották és hivatalba lépésekor gyakran sokat kellett fizetnie. E községi főhivatalnokok épp úgy, mint az alsóbbak, rendszerint nem jelentékeny heti fizetésre és azonkívül az illetékekre voltak utalva, melyek ügyes emberekre nézve jövedelmi forrássá válhattak.

Alsóbb hivatalnokok voltak: az esküdt, a *chasan*, a *rosch jeschiba*, a *zsinagóga-jegyző*, különféle tanítók és a községi orvos, kik mindnyájan minden községben meg-

voltak. A zsidók sok helyen még iskola-, fogházi és általában községi szolgálkat is tartottak.

A gazdag községi tagokból álló, választott előljáráóság alkalmazta majdnem valamennyit és ügyelt fel reájuk. Ez adta ki nekik illetményöket is, melyet többnyire a jövedelemhez mért adózás útján a községtől szedett be. Az államnak fizetendő valamennyi adót is az előljáráóság hajtotta be és azon mértékben tette magát befelé hatalmassá, a mint kifelé felelős volt.

Az előljáráóság állapította meg a zsidótól zsidónak adott kölcsönök kamatlábát, mely mindig nagyon csekély (1629-ben Posenre nézve $\frac{1}{2}$ százalék) volt.

Ez határozott új tagoknak a községi kötelékbe való felvétele fölött és zárt ki belőle régieket. Minthogy az előljáráóságnak szabályoznia kellett a szegény- és kórház-ügyet is, mely a zsidó községeknek mindig sok bajt okozott, gondja volt arra, hogy csak jómódú emberek vétessenek föl, kikből a községnek előreláthatólag haszna és nem vesztesége fog lenni.

Az előljáráóság állapítja meg a községben évenként megengedendő házasságok számát, nevezi ki a zsidó kézműves céhek fejeit, felügyel az ifjúság oktatására s a községben olvasott és nyomtatott könyvekre. Ez gondoskodott a ghetto-utczák tisztántartásáról és azokban való vízről és rendőri hatalmát luxus-tilalmakkal gyakorolta, szóval a zsidó községek választott előljáráósága, melyek némely helyeken, mint Brody és Jaroslawban, a város keresztény lakosságát számra nézve messze felülmúlták, más helyeken, mint Wilnában, a keresztény lakosságával egyenlő számerejűek voltak s különben sem álltak aránytalanul mögötte, ugyanazon teljhatalommal uralkodott, mint a tanács a német jogú községekben.

A község tagjai, annak területén kívül is, az előljáróságuk oltalma és felügyelete alatt állottak. A nagyobb községek az országos vásárokon, melyek máshol tartattak, tagjaik pörös ügyeire vásárbirákat alkalmaztak. Ezeket a birákat az előljáróság jelölte ki s ezzel tulajdonképpen a rabbinusok hatáskörébe nyúlt, kik különben a törvénykezést gyakorolták. De az egyes hatóságok szoros illetékességi különválasztását itt épp oly kevésbé várhatjuk, mint általában a régebbi jogban.

Egyébiránt az előljáróság nem egy könnyen avatkozhatott a rabbinusok birói hatáskörébe, mert itt nagyfokú előismeretek és hosszú gyakorlat kívántattak meg. A dajjanimok hatalma nagyon jelentékeny volt; a zsidók minden polgári és bűnügyi pörpatvara a rabbinusok forumához tartozott, mert egy tizenkettedik századbéli francia rabbi-synodus azon kijelentése, hogy zsidók zsidók ellen ne pörösködjének keresztény birók előtt, a lengyel zsidókra nézve teljes érvénynyel bírt; és ez természetes is volt, mert ezen alapelv megsértése nemcsak beleütközött volna a mozaismus vallási elveibe, hanem nagy költségekkel és sok alkalmatlansággal is járt volna. Mert a zsidó eskü a lengyel köztársaságban is minden képzelhető bosszantással volt összekötve.

Legfőlebb bűnügyi esetekben fordult elő némelykor, hogy vajda és starosta (kik a zsidó legöregebbek megkérdezésével, sőt olykor még köztük is ülve, zsidók és keresztények közti pöröket döntöttek el, melyekre nézve 100 márkát meghaladó ügyekben az assessorialis bírósághoz lehetett feljebbezni) zsidók fölött, más községbeli zsidók ellen elkövetett vétség vagy büntett miatt ítéleztek. Különben pedig a rabbi, vagy a rabbi-collegium a maga községének tagjai vagy lakosai fölött korlátlan

biró volt. A theokratikus büntetések, melyeknek alkalmazásával borzasztóan hathatott: a kis és nagy kiközösítés voltak. Az utóbbival, a cheremmel, az elítélt a hitfeleivel való minden közösségtől elzáratott. Máskülönben mint egy moslemita kadi, a delinquenseket, kik közt nem ritkán zsidó eretnekek is voltak, bebörtönöztette s azokat büntetés vagy kínzásképen különféle testrészeiken megbotoztatta; joga volt őket megcsónkíttatni és nem ritkán biztosíttatott a községeknek, hogy rabbijaik halálos ítéleteket is hozhatnak, melyeket különben a vajdának előbb meg kellett erősíteni.

Kétes esetekben, vagy feljebbezéseknél, melyek elvileg eltiltva nem voltak, régóta az a szokás fejlődött ki, hogy a felek a nagyobb községek rabbinusaihoz fordultak. Hogy e második fok fölött nagyon fontos ügyekben még egy harmadikat is alkossanak, létesítették a tizenhetedik században a *négy város synodusát*, mely a tizennyolczadik század közepéig fentartotta magát, úgy a mint 1590-ben először tartották. Ez a négy legnagyobb lengyel zsidó község, úgymint Posen, Krakkó, Lublin és Lemberg rabbi követreiből gyűlt össze, mindenikből kettő: egy öregebb és egy fiatalabb. Ezen, eddigelé nagyon homályosan megvilágított gyűléseknek évenként kétszeri tartása kimutatható; hogy vajjon ama négy községen kívül még más községek nem küldtek-e a gyűlésre rabbikat, kétséges. Az összejövételek nem voltak mindig e főbb városok valamelyikében; a synodus néhányszor például a volhyniai Krzemieniec városában, vagy a vörös-orosz Jaroslawban volt. A mit eddig ezen, nyilván egyetlen összképviseletről tudhatunk, melylyel a lengyel zsidóság valaha birt, e hatóságában azon tulajdonságok egyesülését mutatja, melyeket a német jogú köz-

ségek Oberhofjaiban és a dissidendek synodusaiban találunk. E synodusok hatásköre, mint egyáltalán a lengyel rabbiké, kiterjedt a zsidó jog minden kérdésére s a zsidók belső kormányzatára, messze Lengyelország határain túl. Hisz a lengyel köztársaságban lakott a föld Izrael fiainak több mint egy harmada!

A synodus hanyatlása, mely gyakran állítottott párhuzamba a régi jeruzsálemi sanhedrinnel, nem külső hatás folytán következett be, hanem csak a folytonos egyenetlenségből s az elforgácsolt elcsenevészedésből magyarázható ki, melyben a lengyel zsidóság épp oly gonoszul laborált, mint a német jogú községek és a dissidendek.

A synodus megszűnése összeesik a zsidóság kebelében fölmerült vallási felforgató irányzat kezdetével, melynek eredményei Lengyelországban a Chassidim és frankisták sectái voltak.

Ha a lengyel zsidóság mint zárt tömeg az államhatalom mellé állt volna, akkor az állammal talán másféle összeköttetést is elért volna, mint az adó fizetését. Így azonban a zsidók a tizenharmadik század óta a köztársaság bukásáig (az 1791-ki Ustawa teljességgel nem említi a zsidókat), daczára nagy számuknak, állandóan ugyanazon korlátozások alatt éltek, melyek a nyugoti kereszténység más birodalmaiban Barbarossa idejében alakultak s melyeket készen vittek át Lengyelországba. Ezeket röviden a következőkbe lehet összefoglalni:

A zsidó az államéletben való minden tényleges részvételre, hivatalokra és hadi szolgálatra képtelen; az állam társadalmával minden érintkezésből ki van zárva, mert keresztényeket sem rokonságába, sem szolgálatába föl nem vehet. A zsidó tulajdona az állam-

hatalomnak, mely őt lételetől jogilag megfoszthatja s az ortalomért, melyben részesíti, korlátlanul kárpótolhatja magát abból, a mit a zsidó a tőle egyedül el nem vitatott szerzési módon, az uzsora által szerzett. A hol a zsidók a nemesség, vagy a papság földjén telepedtek meg, ott természetesen a földes uraságok hatalma alatt állanak, s ezek zsarolhatják ki őket.

A zsidók feje fölött mindig a Damokles kardja függött. Az egyes üldözések, melyekre az államhatalom hajlott, vagy a melyeket nem gátolt, világosan megértette velük, hogy nem jogalanyok, hanem egy nemét teszik a közbirtoknak; hogy semmiféle jogra, még az élet jogára sem, hanem csak kegyelemre tarthatnak számot. Az államhatalomtól többször követelték azt, hogy a zsidók kiirtását, vagy rendes rabszolgamunkára való kényszerítését rendelje el; hiszen van joga hozzá. Egy jezsuita sajnálta is, hogy a hitetlen zsidóságnak nincs egy feje, hogy így az igazhitű királynak (e czímet János Kázmérnak és utódainak a pápa adta) az igazság pallosával csak egy csapást kelljen tennie.

HATODIK SZAKASZ.

A mohamedánok.

Mint előbb a zsidókat, ugyanazon gyűlölettel üldözték későbbi időkben a jezsuiták s növendékeik a Litvániában meghonosodott izlámhitű tatárokat, kik néhány litván fejedelem, nevezetesen 1397. óta Jagello fivére Witowd és 1489-ben János Albrecht által, szabad vallás- és joggyakorlat és a föld állandó birtoklásának biztosítása mellett, telepítették a nagy fejedelemségbe.

Konstantin Ostrog kenéz is tatár foglyait wolhyniai birtokaira telepítette be. Ezek a tatárok a lengyelek és litvánok minden háborújában, magokat kitüntetve, harcoltak vajdaságuk zászlója alatt. De az ellenük táplált gyűlölet egyes constitutiókban mégis kiűtötte magát.

A tatár nemességet, mely három részre oszlott, u. m. kenézekre, murzokra és ulánusokra, ugyan nem támadták meg azon társadalmi egyenjogúságban, melyet keresztény szomszédaival együtt élvezett. De határozottan megtagadták tőle a hivatalviselés jogát. Csak azok a tatár zászlósurak, kiknek háború esetén hitsorsosaik csapatait kellett vezetniök, neveztettek ki, még egészen a tizen-nyolczadik századig. És vallási gyakorlataikkal nagyon óvatosaknak kellett lenniök, ha nem akartak varázslóknak látszani. A litván starosták már III. Zsigmond alatt is előszeretettel választották boszorkány-pöreikhez a tatár nőket. És 1668-ban az országgyűlés megtiltotta nekik új mecsetek építését, továbbá sem keresztény nőket nem vehettek el, sem keresztény eselédeket nem tarthattak, sem új földbirtokot nem szerezhettek. Azon birtokok után, melyeket birtak, gyakran magasabb adókat hajtottak be, mint a keresztény kezekben levő birtokoktól, a mit különben az 1768-iki constitutio, mely új mecsetek építését is megengedte, eltiltott volt.

Bűnügyekben a litewski-satutumhoz kellett alkalmazkodniök és az állam törvényszékei alá tartoztak; polgári pörökben meghagyták nekik koránjukat és örökletes seikjeiket, kik mohamedán jog szerint ítélték. De még ez a külön törvénykezésük is veszendőbe ment; nevezetesen ott, a hol a királyi korona-birtokokon voltak megtelepedve.

A nemesség választó- és tartománygyűlésein a tatár

nemesek soha sem vettek részt, noha az 1678-iki constitutio által, leszámítva a föntebbi kivételeket, egyenlővé tétettek a keresztény nemességgel és a lengyel nemes egyetlen kötelességét, a honvédelemben való szolgálatot, pontosan gyakorolták. Nem tudható az sem, hogy mennyiben változott meg a lengyel mohamedánok helyzete az 1775-iki constitutio által, mely nekik minden elnyomás alól való felszabadulást és teljes egyenlőséget biztosított.

Mint látjuk, a lengyel tatároknak, egészben véve, mégis kevesebb okuk volt sérelmek miatt panaszkodni, mint a többi vallásfelekezeteknek. A lengyel katolikus nemesség nem állt ugyan velük testvéries lábon, de még is bajtársi viszonyban volt velök és átvette sokféle szokásukat, különösen pedig ruházódásukat és fegyverforgatásukat; az ulánok, eredetileg a tatár nemesség elnevezése, nemzeti lovassággá lettek és úgy csodálták és utánózták őket, mint valami lengyel különlegességet.

Ha egyes tatárok a keresztény vallásra tértek át, nem sokára nagy befolyásra tettek szert. Sok nemzetség, mely a lengyel és később orosz szolgálatban kitűnt, tatár eredetű.

HETEDIK SZAKASZ.

A nevelés a lengyel államban.

«Köztársaságban,» mondá Washington «semmi sem oly fontos, mint az ifjúság nevelése».

Áll ez különösen oly arisztokráciára nézve, melyben az egész egyéniségnek, nem elforgácsoltan egyoldalú szakműveltség által kell az uralkodó osztály kebelében érvényre jutnia. Senki sincs annyira ráutalva minden tehet-

ségének alapos kiművelésére, mint a domináló nemesi rend tagja és ezért éppen az arisztokráciának kellene állami úton tagjainak oktatására szigorúan felügyelni és azt szervezni; ha a saját létét fenyegető veszedelmeknek elejét akarja venni, akkor az uralma alatt álló osztályok nevelését is vezetnie kell.

Már most, ha Lengyelország valóságos arisztokrácia lett volna, ha itt az országgyűlés és a nemzet valóban uralkodott volna, akkor a nemzeti nevelés bizonyára már korán állami ügygévált volna. Minthogy azonban a kormányhatalom a királyé maradt, és ez folytonosan gyöngítettet, nem lehetett tőle a tanügyre nézve rendszeres munkát várni.

Egyébiránt, hogy a lengyel köztársaságban, hol annyiféle nyelvet beszéltek, s a melynek területe fölött az izlam s a germánság kezét nyujtottak egymásnak és a hol a nyugati fogalmak túlszárnyalása alig volt lehetséges, a közoktatásügynek állami vezetése nehezen volt keresztülvihető, az világos.

A nevelésügy, mely bizonyos tekintetben mindig össze fog függni a vallásügygel, itt a mozaikszerűen összevissza hányt hitközségeknek volt átengedve. Egyedül a római egyház, mely részben állami intézmény jellegét viselte magán, állott iskoláival, a többi vallásfelekezetektől eltérve, az állammal bizonyos viszonyban, melyet az utolsó király alatt alapos rendezés alá is vettek.

A többi felekezetek iskolái sem az állam támogatását nem remélhették, sem annak beavatkozásától nem tartottak.

Legtöbbet tettek a zsidók gyermekeik általános műveltségeért, s erre vallásuk által is, mely ugyszólván folytonos tanulásból áll rá voltak, utalva. Minden zsidó hitközségben

volt legalább egy elemi iskola, melynek tanítóit csak ritkán fizette a hitközség, mint testület, hanem legtöbbször a szülők magánsegélyére voltak a tanítók utalva; e mellett azonban mindig elég jó módon megélhettek.

Mikor a porosz kormány, a második felosztás után, az összes nevelőintézeteket megvizsgáltatta, kitünt, hogy a poseni zsidó hitközségben egyetlen iskolába való gyermek sem volt, a ki nem részesült volna iskolai oktatásban, és így volt ez a legtöbb városban is.

A zsidóknál magasabb oktatásról is volt gondoskodva; a rabbik ugyan az ő nagyon hosszú tanulási időre ráutalt növendékeiket legtöbbször csak theológiára és jogra nevelték, de a nagyobb községekben kellett intézeteknek lenni, a melyekben a latint s más keresztény tantárgyakat is tanítottak, a melyekben t. i. a külföldi egyetemekre készítettek elő, mert a gród- és városi levéltárakban már a XVI. században találunk zsidókat, mint szabályszerűen tudorra avatottakat felemlítve.

A zsidók után mindjárt a dissidenseknek volt jó hírük, a hitsorsosaik között elterjedt általános műveltség tekintetében. Ezeknél az iskola a legszorosabb összeköttetésben állott az egyházzal.

Az elemi ismereteket, a lelkészek felügyelete alatt, a kántorok és egyházfik tanították, és az írni és olvasni nem tudó kálvinista és lutheranus gyermekek száma csekély volt. Ritkán történt meg, hogy az irtványföldi községek ne engedtek volna befolyást a lelkészeknek gyermekeik nevelésére; ilyen esetben a közös iskola régibb volt, mint a templom, a mi csupán az újabb századok német bevándorlójánál volt lehetséges.

A népiskolákat legtöbbször az illető hitközségek tar-

tották fenn; a latin iskolákról, melyekben lelkészjelöltek és lelkészek voltak a tanítók, az evangélikus nemesek hozzájárulásával mindig több kerület gondoskodott közösen; a mezővárosokban, mint Lissában, a földesúr is hozzájárult, és egyes porosz városok evangélikus gymnasiumai városi intézetek voltak; Danzignak akadémiai gymnasiuma volt, mely azonban aligha pótolhatta az egyetemet; az evangélikus lengyelek mindig a külföldön töltötték diákéveiket és pedig nevezetesen Königsbergben, Odera melletti Frankfurtban és Lipsében.

A sociniánusok vagy, mint magukat nevezték: a lengyel testvérek iskolái Rakauban, a krakkói vajdaságban, nagyon látogatottak voltak. Valamint 1638-ban országgyűlési határozat által ezek, úgy nem sokára a kálvinistáknak és lutheránusoknak sok iskolája lőn az állami beavatkozás folytán, nem ugyan átalakítva, de életképtelenné téve.

Nem nagyon dicséretes volt az, a mit a mohamedánok, úgyszintén a nemegyesültek és az egyesült görögök tettek ifjaik nevelésére. A litvániai tatároknál a mecsetek imámjai voltak egyúttal a tanítók; a görögöknél nem annyira a pópák, mint inkább a basilianusok, az egyetlen barát-szerzet, melyet a görög egyház ismer és a mely részben maga is a pápai unióhoz csatlakozott. A görög papokat a püspökök felügyelete alatt képezték ki. Hogy mit tettek iskolaügyükért az örmények, a kik Lengyelországban az egyesült egyház egy részének tekinthetők, mivel lembergi püspökük 1666-ban papságával együtt, a pápa főnhatóságának alávetette magát, nem tudható.

Az államnak lett volna bizonyára leginkább érdekében, hogy a benne uralkodó katolikus egyház iskoláit gondjaiba és felügyelete alá vegye. De a korszellem

ellenkező irányban működött; a krakkói egyetem, mely határozottan az állam alapítása volt, az államhatalom beleegyezésével egyházi intézetté lőn. Alapítója, Jagello, örökös rektorává és főbirájává a krakkói püspököt tette meg. Ez egyetemnek csak külön jogi viszonyai és külön papi felsőbbség alatti igazgatása — a tanárok könyvei a krakkói püspök censurája alá tartoztak, állami censura Lengyelországban t. i. soha sem volt — erősítették meg a király későbbi különféle kiváltságai és az országgyűlés határozata által. De a király és az országgyűlés gyakran szabályok és rendeletek által támogatták a XVI. század kezdete óta hanyatlásnak indult egyetemet. Henrik királyt pactum conventumai arra kötelezték, hogy a krakkói akadémia számára derék külföldi erőket nyertessen meg. Ezeken kívül a törvényekben semmi nyomát sem találjuk e főiskola tudományos emelése szándékának; az egyetem birtokai azonban többször fölmentettek az adók, különösen a földadó alól.

Az egyetem zárt testület volt. Kormányzásának részletei nem a kancellár — a krakkói püspök — kezeire voltak bízva, hanem az alkancellárra, ki a tanárok közül a fakultások által választott. Ez a főiskola senatusával a polgári törvénykezés jogát nemcsak a deákok fölött gyakorolta, hanem a pedellusok, nyomdászok és az egyetem többi hivatalnokai fölött is, mint ez még az 1630-ki constit. által is biztosítva volt neki. A följebbezés a püspökhöz ment. Csupán a súlyosabb bűnügyeket kellett a starosták és a többi állami törvényszékek elé terjeszteni. A tanári állás általánosan le volt nézve; I. Zsigmondnak az a terve, hogy az egyetemi tanárokat bizonyos szolgálati évek után nemessé tegyék és állami méltóságokba helyezték, nem vitetett keresz-

tül. Az egyetemet mindig a klérus függelékének tekintették; a jogot csak hiányosan, az orvostant úgyszólván sehogy sem adták elő az egyetemen; a tanárok nőtelenül és kolostoriasan bursákban éltek együtt.

A krakkói egyetemnek a legnagyobb kárt a Jézus-társaság intézetei tették. A kis lengyel Jagelloniának vetélytársa emelkedett Wilnában, melyet már István király különös kedvezményekben részesített és Litvánia számára ugyanazon állásba helyezett, a melyet Krakkónak a Koronában kellett elfoglálnia. De a jezsuiták még azt a hatáskört is irigyelték az egyetemektől. A vetélytárs talán nem is érdemelt jobbat indolentiája mellett. Tanárai a tizenhatodik századtól egész a tizennyolczadikig az argamasillai világhírű akademikusokhoz hasonlítottak, kiknek műveiből Cervantes Don Quixote-ja első kötetének végén oly kitűnő szemelvényeket adott. A jezsuiták között Lengyelországban is voltak törekvő és rendjük eszméi iránt lelkesülő emberek, és az ifjúság nevelését joggal tekintették legfontosabb eszköznek céljaik elérésére.

Így nem érték el ugyan soha azt, hogy Posenben levő collegiumjok, mely körülbelül egy mai gymnasium rangjával birt, egyetemi jogot nyerjen, mivel a krakkói akadémia azt állította, hogy neki jogilag biztosított a tudományos monopolium az egész Koronatartományra nézve: de Lembergben III. Ágost király védnöksége alatt a doctoratus adományozásának jogával felruházott intézetet állítottak fel, és daczára a krakkói egyetem által a királyi törvényszékhez beadott tiltakozások- és panaszoknak, e főiskola egész addig fentartotta magát, míg csak a jezsuiták társaságát el nem törölték és Lemberg osztrákká nem lett. Wilnában 1582. óta joguk volt a jezsuitáknak az egyetemi kari tudományokat tanítani és doctorrá

avatásokat eszközölni; azonban az orvostan ott elő sem fordult és jogot is csak IV. Wladyslaw óta tanítottak és pedig voltaképen csakis egyházi jogot.

Báthory király azonban a jezsuita-oktatás fényes nyelvészeti eredményei által meg engedte magát vesztegetni.

Hiszen éppen akkoriban történt, hogy a jezsuiták tanítási módszerét minden tudós mintaszerűnek kezdte tekinteni. Claudius Aquaviva, a nagy paedagogus, a «Ratio et institutio studiorum Soc. Jesu» című tanterv szerzője mint főnök a saját nevelési rendszerét a rend összes convictusaiba behozta; azt a módszert, — mely az addig uralkodott tervszerűtlenséggel szemben határozott haladásnak mutatkozott, azonban a tanításnak mai bensőbb befogása szerint mégis csak dressurának látszik.

E jezsuita intézeteknek, melyek rendesen az alapfogalmaktól csak a doctorrá- vagy magisterré-avatás kapujáig vezettek, sajátos ellentétele volt a Zamość-féle akadémia, mely 1594-ben a híres Zamojski János által, ennek szintén csak röviddel azelőtt alapított mezővárosában állíttatott fel. Ez intézetnek nem volt theologiai fakultása, e helyett azonban jogi és philosophiai tanárai. A tizenhetedik században katolikus theológiát is rendszeresítettek ez intézetben s azóta kezdett hanyatlani. Soha sem volt ez egyéb, mint a krakkói egyetemnek sarjútága és ezért, ámbár eredménytelenül, mindig állandó ellentétben állott a jesuitismussal.

A Radziwillektől alapított úgynevezett akadémia, Olykában, csak rövid ideig volt képes magát a közönséges latin iskolák fölé emelni.

Egyetlen volt a harc, melyet a IV. Wladyslaw alatt Lengyelországba jött piaristák folytattak a jezsuita iskolákkal; e jó emberek sokáig nem voltak képesek méltó

álláspontot elfoglalni. Iskoláik mindig csak a gymnasiumok rangján maradtak. Az állam éppen olyan keveset törődött e scholae piae-vel, mint a jezsuita intézetekkel. A piaristák megelégedtek azzal, hogy növendékeiket a krakkói, vagy valamely külföldi egyetem látogatására előkészítsék.

Gymnasiumokról itt-ott a püspökök is gondoskodtak; és ez intézetek egy részét a krakkói akadémia fiókjainak lehetett tartani, így nevezetesen Posenben és Pultuskban.

Dicsérettel emlegették a papságról, hogy birtokain a parasztokat írni és olvasni tanítja és taníttatja; de hogy ez a tettük átalános lett volna, arról hiányzanak a bizonyítékok.

A nemesség parasztjainak semmit sem volt szabad tanulni; a városok alsó néposztályával kissé jobban állt a dolog. A XVI század olasz követségi tudósításai szerint a városi alsó néposztály körében a latin nyelv ismerete nagyon el volt terjedve.

A nemesség a papság iskoláiban, vagy többnyire szintén az egyházi rendhez tartozó nevelők felügyelete alatt képezte magát. A XVII. században az aristotelesi scholastikus bölcsészet ugyanazon utálatos diadalokat aratta Lengyelországban, melyeket a középkorban Európa egyéb részeiben kezdett ünnepelni. A nemesi ifjúság nagy része még későbbi időkben is minden tudományos képzettség nélkül nőtt fel, és így legalább ment maradt a jezsuiták értelemfacsarásaitól.

A lengyel iskolaügyről különben csak nagyon keveset tudunk. Minden emberi intézmény csak akkor válik a statisztikus vagy historikus előtt tudományos pontossággal megismerhetővé, ha az az állam s ennek törvényei figyelmében részesítették.

A lengyel állam azonban évszázadokon keresztül közö-

nyös magaviseletet tanúsított lakóinak közoktatásügye iránt. A parasztok és a városlakók taníttatásáról még fennállásának legkésőbbi idejében sem gondoskodott a legkevesebbet sem, de a nemesi ifjúság kiképezésében, az utolsó király uralkodása alatt, az állam iparkodott az elmulasztottakat utána pótolni.

Nagy befolyást gyakoroltak a piaristák főnökének, Konarski Stanislausnak eszméi, kinek kezei alatt nőttek fel 1742. óta a varsói nemesi kollegiumban a későbbi országgyűlések reformátorai. Ő és hivei az ifjúság oktatásában akarták megkezdeni az államügyek javítását.

A krakkói akadémia és az alatta álló intézetek külön erre kinevezett biztosságok által lőnek újjászervezve, és az 1768-iki országgyűlés határozata szerint állandó közoktatásügyi bizottságot alkottak. Ennek hatásköre és hatalma tetemesen növekedett, mikor a «Dominus ac redemptor noster» bulla Lengyelországban is jogerőre emelkedett. A lengyel jezsuiták összes vagyonából nevelésügyi czélokra osztatlan alapot akartak létesíteni és e bizottság korlátlan használatára átadni, a mint ezt 1773-ban kimondották.

E bizottság tizenkét tagból állt, kiket az országgyűlés minden hat évben nevezett ki vagy erősített meg. Azokat a helyeket, melyek e hat év alatt a bizottságban megürültek, a király töltötte be.

A tagok nem kaptak fizetést és a rendelkezésekre álló alapokból nem volt szabad magánpénztáruk számára előlegeket felvenni. (1778-iki constitutio.)

A nevelési bizottságnak nagy hatalma volt, sőt feljebbezés nélküli törvénykezési joggal is felruházták a neki átadott jezsuitavagyont illetőleg (1775., 1776-iki constitutio); de e hatalmas földbirtoknak 1779-ben

még is csak egy kis részét menthették meg, a nevelésügyi vagyon állandó alapjául; a többit mind egyes magánosok és lovagok rabolták el. Az 1780-ban az országgyűlésnek benyújtott jelentés szerint, azóta a bizottságnak a földbirtokokból és tőkékből évi 1.467,398 lengyel forint bevétele volt.

Ellenben nagyon jószándékú volt az a benső munkáság, melyet a bizottság kifejtett. Egy 1783-ban kelt kimerítő szabályzat és 1790-ben hozzácsatolt pótlékok az oktatásügy egész rendszerébe belemarkoltak. Mindazon katolikus embereket, kik tanítókká akarták magukat kiképezni, és mint tanítók működtek, akár egyetemeken, akár iskolákban, az állam együttesen egy testületnek ismerte el és akadémikus rendnek nevezte. Az ezen osztály fölötti igazgatást és törvénykezést a nevelési bizottság volt teljesítendő.

A nevelésnek tudományos vezetése a királyságban a krakkói egyetemet illette, mely 1781-ben szerveztetett ujja. És e collegiumok közegeiként a különböző vajdaságokban egyes előljárók működtek, a kik mint saját intézeteiknek igazgatói is erélyes fegyelmi hatalmat gyakoroltak az alattuk álló tanítókkal szemben. Az egész rendszer nagyon is egy kaptára volt húzva; így p. o. minden tanító csak huszonhat évi szolgálati időre volt kötelezve. Az első hat éven át fizetés nélkül szolgált az államnak, kárpótlásul az ingyenes gymnasiumi és egyetemi oktatásért, melyben ő maga részesült, mihelyt az akadémikus állásra szánta magát és ezzel mintegy novitiussá lett. A többi húsz év lefolyása után, mely idő alatt az összes tanítók egyforma és nem változó fizetést húztak, minden tanító kiszolgált emberré lett s mint ilyen külön évdíjat kapott. Minden intézet tanítói, szerzetesi módon,

együtt laktak és étkeztek; mint látjuk, a lengyelek kénytelenek voltak e szervezési kísérleteikben, melyeknek egykorú írók és államférfiak nagy tisztelettel adóztak, azon anyaghoz alkalmazkodni, melyet a tanügy terén találtak. Az «akadémikus rend» tagjai legnagyobb részt exjezsuiták voltak, és néhány tanítói collegium cisterciták- és piaristákból állott.

Ez iskolák és tanerők, melyeknek alkalmazása és felügyelete a nevelési bizottság kizárólagos belátására volt bízva, csupán a nemesség szükségleteit vette számításba. A nemességet még az 1791-iki constitutio is a szabadság legfőbb támaszának ismerte el; legföljebb a városiak legkimagaslóbb osztályának lehetett még ez intézeteket az ifjúság számára igénybe venni. Arról azonban, a mit ma népiskolának nevezünk, a tanügyi szervezés nem gondoskodott, noha a bizottság szándékozott minden tempom mellett egy plébánia-iskolát berendezni; a parasztnak és a városi lakók alsóbb osztályának, amennyiben katolikusok voltak, elemi ismeretek nélkül kellett felnőniök, vagy — ha a földesurak megengedték — kénytelenek voltak műveletlen, ellenőrizetlen és magánfizetésre utalt emberektől írni és olvasni tanulni. A zsidók és dissidendek, kiknek iskoláiba a nevelési bizottság nem avatkozott bele, kedvük és tehetségük szerint gondoskodtak magasabb és alsóbb iskolákról. Egészben véve, Lengyelország felosztásakor a népiskolák tekintetében tabula rasá-t találtak; a lengyelek felsőbb oktatásügyét különösen a porosz kormány részesítette nagy dicséretben, az 1783. és 1790-iki szabályzatokat kitűnőeknek találták; de, a mint ezt egy délporosz hivatalnok mondta, «a kivitel messze elmaradt a törvény mögött».

Így még ezen a téren, melyre az állam csak az imént

kezdett felügyelni, sem voltak kivihetők a legjobb szándékú tervek sem. Sajátságos és a lengyel viszonyokhoz bizonyára illő gépezetet rendeztek be; ez azonban felmondta a szolgálatot, mert még a legkitünőbb gép is csak akkor működhetik, ha húsból és csontból való, öntudatos ember egységesen igazgatja. Az állami igazgatás más térein is — mint látni fogjuk — eredménytelenek maradtak a javítások mind, mert hiányzott az, a mi minden mesterségesen összeillesztett hatóságba lelket és életet lehelhetett és az elhatározott rendszabályokat mindenkor meg is valósíthatta volna: egy erőteljes, saját magában gyökeredző királyság.

KILENCZEDIK KÖNYV.

Államkormányzat.

«Polonia confusione regnatur.»

Lengyel közmondás a XVII. századból.

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyel közigazgatás jellege.

«Csupán a kormányhatalom által, és azzal, hogy külön teendőket végez, állam az állam», mondja egy német gondolkozó.

Tudjuk már most, hogy Lengyelországban a kormányzás az állam kezdetétől fogva, annak végéig az uralkodó személyében volt megtestesülve. Tudjuk, hogy a lengyel országgyűlés és a nemesi nemzet egész más értelemben tudott magának társuralkodási jogot szerezni, mint a nyugati, a hűbériségből kiszármazott nemesség, papság és városok rendi gyűlései; tudjuk, hogy a királyi hatalom maradt az a tengely, mely körül az egész állami szerkezet, bár fokenként gyengülő lendülettel, forgott.

Az ország végpusztulásáig még mindig a király volt minden törvényhozás forrása, mert egyedül ő hívhatott össze és zárhatott be érvényes országgyűléseket, még ő

volt az igazságszolgáltatás és a hadügy középpontja is. És e szerint ugyancsak ő volt az állami tevékenység azon ágának is elméleti vezetője, mely leginkább függ a kormánytól: a közigazgatásé.

Az administratio egységes vezérletet kíván és így annak irányítása és vezetése még Angolországban is, hol az alsóház alkotja az uralkodó testületet, és Amerikában, hol a tulajdonképeni kormányhatalom a congressusra van ráruházva, a legmagasabb végrehajtó-hivatalnokok kezébe jutott.

De a lengyel országgyűlés, mint utasítások szerint szavazó meghatalmazottak gyülekezete, éppen olyan képtelen volt a kormánygépezetet üzemben tartani, mint a legfenségesebb német szövetséggyűlés és az egész nemesi nemzet, önkormányzati kísérleteivel, nem jutott tovább bizonyos helyi kezdeményezéseknél. Majdnem csupán az adószedők voltak a vajdaságok által időközönként újra választott hivatalnokok, velük pedig a nemesség nagyon kedvezőtlen tapasztalatokat szerzett.

A földbirtokosokból álló demokrácia, a monarchikus kormányhatalommal szemben csupán tagadólag léphetett fel; a mit egy formailag élesen körülzirkalmazott arisztokrácia kétségkívül megtett volna, hogy a király kezéből kicsavarja a közigazgatás fogantyúját, erre a lovagnépség nem volt képes. Az országgyűlés és tartománygyűlések közti váltakozó viszony, melyben a souverain nemesek élete lefolyt, bizonyára oly malom volt, mely minden, az ő moles inertiae által megszilárdult társadalmi és állami elveik ellen irányuló támadást, mintegy két malomkő között, össze tudott morzsolni, mely azonban nem volt képes semmi különváltat összefűzni, semmi határozottat létrehozni.

Már csak periodikus munkálkodása miatt sem. És miután az államnak folytonos, kiegyenlítő, előmozdító és közvetítő hatása az állampolgárookra immár Lengyelországban sem volt nélkülözhető, így alig maradt egyéb hátra, mint hogy a királyra bizzák továbbra is vezetését és folytonos újítását annak a kevéske közigazgatásnak, melyre szükség volt, ha lengyel területen egyáltalában még érezni akartak valamelyes államtevékenységet.

A királynak megmaradt tehát az a joga, hogy az államhivatalnokokat ó-szláv szokás szerint élethossziglan ki nevezze és őket hivatalos működésükben ellenőrizze. E jogot soha sem, mondjuk, egész az utolsó időig nem vonták meg tőle határozottan; de a mióta az államban az erőbeli viszonyok úgy alakultak, hogy nem a király birt legnagyobb befolyással a társadalomra, hanem a mágnáscsaládok nem zártkörű testülete, ezt a jogot is csak azon korlátokon belül gyakorolhatta, melyeket a lengyel társadalom természete megengedett.

Sok közigazgatás Lengyelországban nem kellett és nem is akartak sokat. Olyan államnak, melynek jogalapja írott törvényben fekszik, mindenekeelőtt bonyolódott és hierarchikusan tagolt bureaukráciára van szüksége, hogy minden betűt azonnal gépiesen valódi tényynyé változtasson át; és éppen ily correlatumok: a túlnyomó szokásjog és a kifejletlen, a legszükségesebbre korlátozott közigazgatás.

Mind a mellett a lengyel közigazgatási rendszer némely tekintetben sokkal modernebb, mint az, mely a nyugati népeknél a középkorban volt kifejlődve. Az a nézet, hogy az államhivatalok reális, anyagi javakhoz hasonlóan átruházható és örökölhető élvezetek, ritkán merült fel Lengyelországban és nem is hatalmasodhatott el;

ennek a nézetnek, mely, mint Németországban, utóbb az államhatalomnak a közigazgatásra való minden befolyását elrabolta és a hivatalnokokat teljhatalmú fejedelmekké tette. A lengyel hivatalnok mindenkor tudatában volt az államtól való függésének, mivel hivatalát mindig csak életfogytig kapta az államfő kezéből és hivatalnokoskodása alatt nem csak ez, hanem azon hatalmak is ellenőrizték, melyek magukat a király fölébe helyezték.

De másrészt a lengyel hivatalnokok hatalma sokkal kiterjedtebb volt, mint a modern viszonyok között alkalmazotté. Mert az elmozdíthatatlanság olyan joga volt a király által kinevezett minden tisztviselőnek, a melyet, ki lehet mutatni, hogy csak régebbi időkben sértettek meg.

Egészen az állam végéig sohasem állott fenn kollegialis közigazgatási rendszer; csak egyes személyek voltak azok, a kik minden hivatali ügykörben korlátlanul rendelkeztek és irodájukat, valamint összes alárendelt személyzetüket tetszésök szerint válogathatták ki és állíthatták össze, úgy hogy a kormányhatalom birtokosától kinevezett szereplők mindegyike a királyt képviselte.

A lengyel tisztviselő még abban is hasonlított a királyhoz, hogy a hivatalok nem különös szakképzettség és a közigazgatási hivatásra való szigorú előkészültség szerint adományoztattak, hanem a király egyedül csak tisztán személyi érdekből vagy családi viszonyok folytán határozott a hivatalnokok kinevezésénél.

Hivatalos működésük is ritkán volt pontosan előírva, hanem tetszés szerint tágabb vagy szűkebb mederbe volt terelhető. Továbbá a legtöbb hivatal értelmezésében a tisztelet, az előjogok és a velük járó bevételek is nagy szerepet játszottak; a kötelesség s a hivatalos munka

fogalma egészen háttérbe szorult. Így volt ez éppen annál a hivatalnál is, mely legjobban belevágott a polgári életbe; a starostai méltóságot majdnem mindig csupán a velejáró előnyök szempontjából ítélték meg.

De az a körülmény, hogy a többi hivatalok majdnem mind fizetéstelenek voltak és gyakran mégis oly nagy fényűzéssel jártak, mely a tulajdonos személyes bevételei által nem volt fedezhető, éppenséggel ráutalták a hivatalnokokat arra, hogy hatalmi sphaerájukat kibővítsék.

A legtöbb tisztviselő, a maga fogalma szerint, vagy a fejedelem iránti személyes szolgálathból, vagy a had- és igazságügy köréből vezethette le működését. Az előbbieket már a tizennegyedik század óta pusztán címzetesek voltak, az utóbbiak legtöbbször az utolsó időkig nem annyira az ügykör, mint inkább azon nagyobb vagy kisebb terület szerint különböztek egymástól, melyek fölött uralkodtak és melytől elnevezésüket nyerték.

És így azon időben, melyben a lengyel állam azzá lett, a minek még a jövőbeli nemzedékek emlékezetében is élni fog, a lengyel közigazgatási viszonyok éppenséggel nem voltak áttekinthetőleg rendezve.

Mert az egyes hivatalnokok a magok illetékességében egész erejükkel kiterjeszkedtek, elnyomásokat vittek keresztül, egymás között egyenetlenkedtek, és czivakodtak és a magasabb hatalomtól mitsem tartottak. A souverain nemesek országgyűlései és személyes gyülekezetei — mint a hogy fenszóval beszélték — rendesen csak azért váltak határozatképtelenné és oszlottak szét, mert egyes tisztviselőket nem szívesen vontak volna felelőségre. A királynak azonban gyakran kellett félnie attól, hogy a hivatalnokok neheztelését magára vonja; hiszen milyen könnyű volt éppen a hivatalnoknak confoederatió-

kat támasztani és a király szándékát más módon meg-
hiúsítani! Azután a királynak nem ritkán morális tekin-
tetben is kötve voltak a kezei, hivatalnokaival szemben.
A király gyakran nekik, a kiket őt talált, köszönhet-
te megválasztását és a XVII. század óta a hivatalok, min-
den országgyűlési panasz és constitutio mellett is, egész
egyszerűen kereskedelmi czikkek voltak, melyek adás-
vevésénél nemcsak a kínálat és kereslet, hanem egy
csomó elmondhatatlan udvari eselszövény is elhatározó-
lag működött.

Igy a fejedelem, «a nemzet atyja» volt nagyrészb-
en oka a szerencsétlenségnek, mely a chronikusan össze-
kuszált közigazgatás által az országra nehezült; segítség-
pedig alig látszott valami módon lehetségesnek. Ezek
után megérthetjük a mély fájdalomtól áthatott felkiáltást,
mely a XVII. században szakadt fel a lengyel nép lelké-
ből: Lengyelországot zürzavarok kormányozzák.

Igaz, hogy a négy éves országgyűlés éppen úgy felfogta,
mily fontos feladat jutott itt neki, mint már előtte a Czar-
toryskiak pártja; de fájdalom, voltaképen csak arra szorít-
kozott, hogy a baj symptomáit gyógyítsa, és a gyökereket
nem is *lehetett* komolyan megragadni. A viszonyok nagyon
is szerencsétlenül állottak: nem volt várható, hogy egy
törvényhozó testület a saját kebeléből engedje előállni
a despotisme éclairé-t, mely pedig egyedül szolgálhatott
volna mentő eszközül. A francia forradalom idejében
Lengyelországnak sem külső, sem belső viszonyai nem
engedték meg az ilyen átalakulást. Már késő volt!

MÁSODIK SZAKASZ.

A köztársaság területén levő hivatalnokok.

Mivel a lengyel közigazgatásban az egyes szakok nincsenek oly határozottan elválasztva, mint a modern administrationalis viszonyok között és a különbség különösen a nagyobb vagy kisebb territoriális kiterjedésben keresendő, melyen a hivatalnokok mozognak, igen ajánlatos egy rövid összefoglalás keretében figyelemmel kísérni a lengyeleknek a hivatalnokság személyes ügyéről formált nézetét.

Ezért nem is lehet elvontan közigazgatási gépezetéről beszélni, mert ilyen Lengyelországban nem is volt, hanem csupán csak azon férfiakról, kik által a kormányhatalom vagy államhatalom, mely, a mint láttuk, a királyságon nyugszik és az országgyűlés szigorú ellenőrzése és igazgatása alatt áll, az állampolgárookra hat és e szerint mégis a modern administrációhoz hasonló valamit művel.

Azon tisztviselőknek, kikkel most találkozni fogunk, nem csekély számát a lengyel állam főfunktiónak — a milyenek a törvényhozás, az adó- és hadügy — megvizsgálásánál is meg fogjuk lelteni. De talán kellemes lesz, ha akkor már ismerni fogjuk őket.

A tiz, tizenkét minister az egész köztársaság hivatalnokának tekinthető. Mert ha ezek nevüket felerészben a Koronától, felerészben pedig Litvániától nyerték is és némelyek leginkább itt, mások ott lépnek fel tevékenyen, mégis mindannyian a köztársaság főfelügyelő hatóságának: az országgyűlésnek felelősek, és az egyes területek tartományi követeivel szemben az egész köztársaság hivatalnokaiként foghatók föl. És gyakran egymást helyettesítették is a Korona és Litvánia miniszterei, a

Korona kancellárja a litván kancellárt, a litvániai marsall a Korona marsallját, úgy hogy egész világosan az egész állam tisztviselőinek tűnnek fel.

Lengyelország és Litvánia miniszterei: a nagymarsall, kancellár, alkancellár, kincstárnok, udvari marsall (és 1768 óta a főhetman) többnyire csak a tizenhatodik század óta lépnek fel e határozott sorrendben és külön munkakörrel. Addig hivatali hatáskörüket csupán ideiglenesen és rendetlenül kinevezett férfiak töltik be, a mint a királynak éppen tetszik. Azon idő óta azonban mint elmozdithatatlanok szerepelnek és elhalálozás esetén rendszerint az országgyűlésen pótoltatnak a király által. Nincsenek ugyan az országgyűlésnek formális számadásra kötelezve, de mégis éppen úgy alá vannak vetve kritikájának, mint a király.

Vajdák vagy várnagyok nem lehettek egyúttal miniszterek, hanem el kellett hagyniok állásukat ha a király az ő saját beleegyezésükkel miniszterekké tette őket.

Gyakran megtörtént azonban az is, hogy miniszterek lemondtak állásukról, hogy más senatusi méltóságot nyerjenek; így lőn II. Ágoston alatt egy Poniatowski Stanislaw Litvánia kincstárnokából Maszovia vajdájává, és Dembinski Valentin már István király alatt királyi kancellárságánál többre becsülte a krakkói várnagyságot.

Kezdetől fogva nem volt szabad két miniszterségnek egy kézben összpontosulnia; 1669 óta az is megtiltatott, hogy valaki egyidejűleg hetman és miniszter legyen. Erre az egyesítésre már Zamojski János adott sokszorosán megtámadott példát. Sőt ugyanazon család több tagjára sem voltak átruházhatók soha ezek az incompatibiliák, s ez az elv II. Ágoston megválasztásakor, per coaequationem iurium, Litvániára nézve is érvényre jutott.

A minisztereknek sohasem volt szabad hosszabb időre távol maradni a királytól, míg ellenben a többi senatorok mindig csak bizonyos időben voltak a királyhoz kötve. A minisztereknek nagy befolyást tulajdonítottak a királyra; úgy gondolták, hogy különösen a hivatal-betöltések módjára tudnak erősen hatni, és a hivatalvadászok rendszeren a miniszterek által iparkodtak magukat a király kegyeibe juttatni.

A király a külföldi utazások alatt is mindig néhány minisztertől volt körülvéve; a szász királyok németországi tartózkodásuk alatt mindig legalább egy alkanczellárt tartottak maguk mellett; így tehát teoriában a miniszterek tüntek fel tulajdonképeni közigazgatási tisztviselőkül, a kik által a kormányhatalom akarata kifejezésre jut; ha a király szót akart emelni az országgyűlésen, mind a tiz (később tizenkét) miniszter elébe állt, a négy marsall lebocsátott pálczákkal; egy nagymarsall lábával dobantott és csöndet parancsolt a király számára.

A marsalli állásokat a Piastok alatt mint mellékes méltóságokat adományozták és ezek nem is birtak akkor még a későbbi fontossággal. Majdnem marsallszerű állás az is, melyet 1363-ban Wirsing, a krakkói városi patricius töltött be Kázmér király mellett. Niesiecki jezsuita szerint a marsallok sora 1364. óta, a nagymarsalloké 1366. óta kezdődik és mindkét méltóság már Jagello által hozatott be Litvániába is; határozottan nagyon koránra teszi. Dlugosz csak 1389-ből tesz említést nagymarsallról, okmányilag pedig csak 1436-ban kezd az udvari marsall szerepelni.

Rangban ugyan az utóbbi nem áll föltűnően hátrább az előbbinél, sőt ellenkezőleg ugyanaz a címzése van neki, mint amannak és mint minden első rangú világi senatornak:

wielmożny, magnificus, nagyhatalmú, de annyiban még is csekélyebbnek tekintetik, a mennyiben mindig csak ott léphet közbe, a hol a nagymarsall nem elegendő vagy ha az távol van. A cím különbsége mellett is mind a kettőnek ugyanaz a hatáskörük van s az udvari marsalli méltóság rendszerint a nagymarsalli hivatalhoz való előkészületnek tartatott, a mennyiben ebbe rendesen amabból léptek elő.

Ez a szó: marsall (marszalek, marsaleus) Lengyelországban nagyon különböző értelmekben lép fel; hiszen a XVII. és XVIII. században már a koldusoknak is — kik a lengyel városokban formális testületeket alkottak — megvoltak a maguk marsalljai! Alapfogalomként a *rendezés, rendbentartás* eszméjét lehet elfogadni. Mindeütt e címmel köttetik össze és ezért minden marsallnak külső kitüntető jele: a pálcza (laska), első sorban természetesen az egész köztársaság marsalljai számára.

Ez a pálcza az új marsallnak, hivatalába való beiktatásakor, mindig a kanczellár által nyújtatott át és pedig a litván kanczellárok által. Ritkán avatta föl egyik marsall a másikat. A XVI. század óta, hivatalba lépéskor, az először Januszowski publicistától közzétett esküformát használták, mely szerint a marsall első sorban a király iránti hűségre, a hivatásában való becsületességre s a hivatalos titok megőrzésére tett fogadalmat.

A nagymarsallok legfőbb kötelessége, az udvari marsalloké is, ha őket helyettesítik, az, hogy a király biztonságáról és annak környezetében a rendről és nyugalomról gondoskodjanak.

Éppen ezért ők nemcsak az udvar előjárói, hanem a király tartózkodása helyén és a körül három mérföldnyi kerületben mindig, minden concurrentiát és feljebbe-

zést kizáró törvénykezési joggal bírnak mindazon emberek felett, tekintet nélkül rendi állásuk különféléségére, a kik a biztonság és rend ellen valamit vétettek.

A királytól függött, hogy a kimért büntetéseken enyhítsen, de a vizsgálat vezetésében és az ítélethozatalban a marsall korlátlan úr volt. Így 1652-ben Radziejowskit, a Korona alkanczellárját, tehát egy vele majdnem egyenlő állású minisztert, becsületvesztésre és halálra ítélte, Varsó külvárosában elkövetett erőszaktétel miatt. És pedig a Korona területén a Korona nagymarsallja és ennek képviselőjében az udvari marsall, Litvániában az illető litván tisztviselők bírták ez ítélkezési jogot.

Ugyancsak a marsallok voltak felhatalmazva arra is, hogy a királyi tartózkodás helyén az összes árúk és kézművek árát szabályozzák és az elárusítóktól vásárvámost (targowe, forale) hajtsanak be, magánpénztáruk számára. Ha a marsall táborban volt, akkor a hetmannel közösen állapították meg az élelmi szükségletek értékét. Porosz városokban, Lengnich szerint, a marsall soha sem gyakorolhatta e felhatalmazást, mert a tanács nem hagyta azt magától elvitatni.

A marsall e rendőri czélokra külön csapat felfegyverkezett szolgát tartott magának és tekintélyes fizetést kapott, hogy minden feladatának, állásához mértén, eleget tehessen.

A király előtt, minden hivatalos útjában, a marsallok mentek fölemelt pálczákkal. Ők vezették a senatus üléseit is és mindent egybevéve, a legfontosabb hivatalnokokként szerepeltek. Szorosabb értelemben véve, csak azt képviselték ugyan, a mik egy modern államban a rendőri hatóságok lennének, és még ezt is csak korlátolt módon, de alapjában vége hatalmi sphaerájukban mégis

ők voltak a csirái annak, a miből az egész közigazgatást átölelő tevékenység fejlődhetett volna ki. Körülbelül olyan szakma volt ez, mint a minővel ma az osztrák «állam-miszter» bir.

Varsó városa, mivel a XVII. században székvárossá lett, teljesen a Korona nagy marsalljának absolut hatalma alatt állott. Ő ott az interregnum alatt is megtartotta teljes hatalmát, csak éppen ítélkezési jogát kellett néhány választott capturbíróval megosztania.

A marsallok méltóságánál sokkal régibb a kancellároké. Majdnem minden Piast-fejedelem, német mintára, okmányok és levelek kiállítására a kancellárok szolgálatait vette igénybe. Lokietek királynak pedig már 1320-ban volt kancelláriusa és vizekancelláriusa. Mind a két méltóság egyenlőnek tekintetett, csakhogy az alkancellár (podkanclerzy) volt többnyire a fiatalabb ember. Ellenben Litvániában e méltóságot csak sokkal később lehet kimutatni; még Niesiecki is megelégszik azzal, hogy a legrégebb litván nagykancellárt 1499-re s a legrégebb alkancellárt a következő század második felére teszi.

Mint a kormány minden kiadványának kiállítója, a kancellár (kanclerz, cancellarius) hivatásának jeléül a pecsétet használta és pedig a két kancellár pecsétje abban különbözött egymástól, hogy az egyik nagyobb, a másik kisebb volt. A mint gondolhatjuk, hivatalba lépésük alkalmával ezek is nagyon részletes esküt tettek, melyben többek között megfogadták, hogy nem adnak ki oly papir-okmányt, mely a királynak, vagy a köztársaságnak valamiképen hátrányára szolgálhatna. Tudniillik az irodából szó nélkül kimehettek a papir-irományok; a pergamentek kiadására azonban mindenkor a királynak kellett megadni az engedélyt.

Mivel a kancellárok az országgyűlés tevékenységével sokféle összeköttetésben állottak, a szenátorok már nagyon korán feljogosítva érezték magukat, hogy halálozás esetében az állások betöltése iránt tanácsot adjanak a királynak. Később némiképen a tartományi követek is beleavatkoztak ebbe; mikor István király Zamojskit nevezte ki alkancellárnak, a kamara köszönetet mondott a királynak e választásáért.

A kancellári méltóságok az egyedüli miniszteri állás, melyhez egyházi rendű férfiak is hozzájuthattak. E hivatal keletkezése idejéből való reminiscentia volt, melyhez még későbbi időben is ragaszkodtak, hogy a litván és lengyel kancellárok egyikének legalább papnak kellett lennie. Hiszen a középkor kancellárjai, úgyszólván mindig, írástudó papok voltak.

És így az 1507. constitutio óta a főkancellár mindig klerikus volt, ha az alkancellár laikus volt, és megfordítva. De ha az elhalt nagykancellár a világi osztályhoz tartozott, az újat az egyházi rendből kellett választani, és szintén megfordítva, úgy hogy mégis mind a két kancellár egy ideig ugyanazon osztályhoz tartozhatott; ha csak — a mi a Korona területén szabály volt — az alkancellár nem lépett elő főkancellárnak, és e helyett lépett be megfelelő erő.

Daczára az alkancellári állások a nagyobb pecséttel való e gyakori elcseréléseinek, 1505 óta mind a két kancellári méltóságot egyenlőnek jelentették ki és minden tekintetben egyenlőnek is vették.

A kancellárság egyik előfeltétele a latin nyelvnek pontos tudása volt. E nyelv még a későbbi időben is használatos volt a lengyel mellett, noha már az 1565-ki constitutio a lengyelt ismerte el tulajdonképeni

törvényes nyelvnek. 1669 óta mindkét idioma egyenjogúvá tétetett minden pactum conventumban. De mint Magyarországon, úgy Lengyelországban is, az ország különböző részeiben uralkodó sokféle nyelvűség miatt, hosszú ideig a latin nyelv tartotta meg előjogát, mint irodai nyelv; és az egyedüli szellemi luxust, melyet a tizenhatodik század ismert, a cicerói latin irályt Lengyelország kancellárjai előszeretettel ápolták. E tekintetben Tomicki és Zamojski tündököltek, és egészen a tizen-nyolczadik századig csakis ügyes latinistákat tartottak képeseknek a kancellári állások betöltésére. A litván kancellároknak a ruthén nyelvet tudniok kellett, mert egy a tizenhetedik század második feléig megtartott és constitutiókban is ismételt határozat: a litewski-statutum megkövetelte, hogy Litvániának minden specziális ügye ezen a nyelven tárgyalassék.

A kancelláriák irományai külön oklevéltárakban őriztettek, az úgynevezett Metryka Koronna- és Metryka Litewskában. Ez archivumok vagy registraturák előljáróit, a regenseket és metricansokat, valamint a megkivántató felesküdt irnokokat minden kancellár saját belátása szerint nevezi ki magának, és e hivatalnokokat az új kancellár megerősítheti vagy elbocsáthatja. Mind a kancellár maga, mind e hivatalnokok mindazon kiállított darabok után, melyek nem a köztársaság, hanem testületek vagy magánosok számára készültek, bizonyos díjat kaptak, mely nemes emberek számára mindenesetre nagyon csekély volt. Egyéb jövedelmeket törvénykezési működéséből húzott a kancellár. A kancellár négy vagy hat báró társaságában már Nagy Kázmér alatt fungált törvénykezési ügyekben, mint a király helyettese, és ez a működési tér évről évre nagyobb-

dott, nevezetesen városi ügyekben, és még a tribunálok alakítása után is fennállott. A kanczellárok gyakran követtségekkel bizattak meg; jelentékeny tevékenységet fejtettek ki az országgyűléseken, a hol a királynak és senatusnak a constitutiókhoz való javaslatait olvasták fel, a határozatokat pedig kinyomatták és a relationalis tartományi gyűléseknek küldötték szét. Itt a kanczellárok azon előjog tulajdonosaiként léptek föl, mely a királynak a törvényhozást illetőleg még megmaradt.

Szükség esetében a kanczellárok helyettesítették a marsallokat, sőt a hetmanokat is. Az interregnumok alatt azonban egy ideiglenes bizottság őket magukat is helyettesítette munkájukban.

Bizonyára nagyon régi méltóság volt a kincstárnoké (thesaurarius, podskarbi, skarbnik). Hivatali teendői azonban csak 1504-ben soroltnak föl szabatosabban; ide tartozott az ország kincseinek őrzése, a kiadások és bevételek fölötti ellenőrzés és az ezekről való beszámolás, a pénzverési ügy gondozása; ezekhez mértén hangzott is a kincstárnak esküje; továbbá arra kötelezte magát, hogy a király megbízása és a tanácsosok és hivatalnokok tanácskozása nélkül nem kezdeményez hivatalos ügyeket. 1569-ben a Korona kincstárnokának teendőit a litvánaira is átruházták. Litvániának előbbeni kincstárnoki viszonyairól semmit sem tudunk; valószínűleg ebben is, mint másban, egyszerűen a Lengyelországtól elfogadó fél volt Litvánia. Az 1547-ki constitutióban van először említés litván kincstárnokról.

A Korona kincstára a krakkói királyi kastélyban volt; a Jagellók ideje óta csupán ékszereket és fontos okmányokat tartalmazott ez. Pénzt nem helyeztek el benne; az állam összes tőkéit a kincstárnok személyesen magánál

tartotta. E kincs fölötti felügyeletben az 1573-ki constitutio szerint a thesaurarius osztozott hét senatorral, a kik a kincstár hét különféle zárjához való kulcsokkal voltak mindannyian ellátva és ezenfelül az ajtót mindegyik még külön le is pecsételte. Az általános confoederatiók határozata folytán 1587 óta minden interregnumban fogantatosították a kincstár egy-egy revisióját; külön országgyűlési határozatra még az 1599., 1685., 1726., 1736-ki években is. Ilyen esetben a hét senatori kincstári őr mellé ellenőrzés végett egy tartományi képviselőkből álló küldöttséget rendeltek.

A litván kincstárt illetőleg, mely nagyrészből csupán okmányokat tartalmazott és Wilnában volt, nem lehet ugyanily arányú, hasonló gondoskodást kimutatni; azonban ez a gondosság nem védte meg a Korona kincseit sem az országos drágaságok lassankénti kevesbedésétől, melyek, mikor azokat az országgyűlés megbízásából 1792-ben utoljára megsejmeltek, nagyon csekély számúra olvadt össze. Így tehát azon jegyzékeknek, melyeket a kincsek minden újabb revisiója alkalmával már Zsigmond Ágost óta készítettek, nem volt egyéb hasznuk, mint hogy megállapítsák a kincsnek szemtelen módon való folytonos meglopását. A kincs nagyobb biztonsága kedvéért, a tizenhetedik században ugyan létrejött a custos coronarum állása, melynek Litvániában a skarbnny-é felelt meg; ezt a király legtöbbször papoknak adományozta, a kik aztán az assessorialis törvényszéken tanácsadói, a referendarius törvényszékeken pedig határozati szavazatot kaptak; de e custosok, hivatalos működésük eredménytelenségével, csak azt mutatták, hogy az a baj, mely a lengyel államot dúlta, annak legkisebb sejtjéig elterjedt már és hogy a fokozódott administrationalis

tevékenység itt már palliatív módon sem volt képes hatni.

A tizenhetedik század óta tehát a kincstárnok tulajdonképeni hivatala a köztársaság pénztárának kezelése volt. Lengyelország és Litvánia podskarbijának zacskóiba kellett összegyűlni az országgyűlés megszabta adókból befolyó jövedelmeknek. A kincstárnokok azután fedezték a kiadásokat, a hogy éppen lehetséges volt, és minden rendes országgyűlésnek beszámoltak. Az országgyűlésnek felosztatása felmentette a kincstárnokokat e kötelezettség alól; érthető, milyen kilátásaik nyíltak itt nekik és tudjuk, hogy éppen a kincstárnokok mennyire hatottak az országgyűlésre. E hivatalnokokban már alig tételeztek föl önzetlenséget; azok az államügyek, melyek a kincstárnokok kezein mentek át, összefolytak az ő magánügyeikkel; következésképen az 1726-ki és az 1736-ki országgyűléseken az elhalt kincstárnokok magánörököseinek kellett beszámolniok.

Mint a kincstárnokok nyilvánosan kijelentették, — önigazolásukra, mikor hiányok mutatkoztak — sokszor a saját pénzüket voltak kénytelenek hozzátenni, csakhogy az állam legszükségesebb kiadásait fedezhessék és végre odajutott a dolog, hogy a kincstárnokok az országgyűlés előtt nagy hazafias áldozatnak tüntették föl, ha hivatalukat továbbra is vezetniök kellett. Fáradozásaik jutalmául meglehetősen magas fizetést is kaptak, melyet az állami bevételekből tartottak vissza maguknak, mindig legalább is 60,000 frtot kaptak, gyakran 100,000, vagy 120,000 frtot engedélyeztek nekik. A pénzverési ügyön kívül, melyben a kincstárnokoknak mindig csak a király, később az országgyűlés utasításai szerint kellett eljárniok, még az üresedésben levő starostaságok és

az interregnumban a királyi korona-birtokok igazgatása is hozzájuk tartozott.

A Korona és Litvánia tulajdonképeni kincstárnokának elhalálózása vagy távolléte esetében, mind a két ország udvari kincstárnokai fungáltak, kik különben nem tartoztak a senatushoz. Ha egyik udvari kincstárnok is hiányzott, akkor az országgyűlés a pénzügyek ideiglenes vezetésére egy senatort vagy más tisztviselőt nevezett ki. Az udvari kincstárnok hivatala éppen oly régi volt, mint a főkincstárnoké, de jelentőségre nem tett szert; sőt az udvari kincstárnokok soha nem is támasztottak igényeket a senatusi rangra. Úgyszólván csak czímzetesek voltak, mivel a királyi korona-birtokoknak rájuk bízott kezelése kevés jelentőséggel bírt.

A köztársaság fizetett hivatalnokai voltak még a hetmanok, számszerint négyen, nagyhetman és tábori hetman Lengyelország és Litvánia számára. De csak a két nagyhetmannak volt 1768 óta senatori rangja; évenként 120,000 frt fizetést húztak; a tábori hetmanoknak, kiknek rendeltetésük volt amazokat halálozás vagy távollét esetén helyettesíteni és utódaikká lenni, 80,000 forintjuk volt. Mindkét hivatal a Korona területén csak nagyon későn fejlődött ki élethossziglan tartó méltósággá, Litvániában pedig még később; az első állandó nagyhetman Zamojski János, az első tábori hetman Zólkiewski Stanislaw volt. A hetman feladata (a cím német és a mai Hauptmannak felel meg) a hadviselés és a hadügy igazgatása volt; ez a hivatal tehát csak akkor válhatott élethossziglanná, mikor már állandó hadsereg volt, a XVI. század vége óta.

A hetman hatalma nagyon félelmes volt; az országgyűlés sokszor veszedelmesnek találta. Hivatalba lépésük

kor esküvel kellett kötelezniök magukat, hogy nem avatkoznak semmiféle választási ügyekbe és hogy az interregnum idejében külföldön tartózkodnak.

A zsoldos hadsereg egyedül e tábornokok fenhatósága és ítélőszéke alatt állt, s nekik esküdött hűséget; a hetmanoké voltak a foglyok, a váltságdíj és a zsákmány. A Korona hetmanjai fel voltak hatalmazva arra, hogy a tatárokkal önállóan tárgyalhassanak és egyezségeket köthessenek; ez valószínűleg onnan származik, hogy a tábori hetman azon hivatalnokból lett, a ki a XV. század óta a tatár határ hosszában a legnagyobb hatalommal volt felruházva és néha Capitaneus Podoliae cím alatt említettik.

A nagyhetmánoknak ismertető jelül rövid, nehéz tábornagi pálczájok (bulawa) volt; azon sajátos meg-tiszteltetésben is részesültek, hogy nyilvános lakomák alkalmával egy sült csikó volt előttük az asztalon; oly szokás, mely valószínűleg, mint a lengyel hadviselés annyi más szokása, tatár eredetű. A nagyhetmanok, az utolsó király uralkodásáig a hasonlíthatatlanul leghatalmasabb hivatalnokok voltak; ha Lengyelországban valaki egyáltalában képes lett volna államcsínyt véghezvinni, úgy ők lettek volna azok. Köztük és a király között természetes antagonismus állott fenn; gyakran féltek attól, hogy az államban abszolút hatalomra törekednek. Sobieski-nek, a Korona nagyhetmanjának királylyá való megválasztásába bizonyára ez a félelem is belejátszott; az ember, mint király ártalmatlan volt.

Részint tehát, hogy e hadvezérek tekintélyét még jobban ne növeljék, részint a természetes ellenszenvből kifolyólag, melyet a parlamentarizmus gyűlöletének éreznek a hadi hatalom képviselői iránt, tagadták meg a helyet

a senatusban oly hosszú ideig a nagyhetmanoktól; mi-
kor e helyet engedélyezték nekik, mindjárt meg is ki-
sérlették, hogy őket az egyszerű közigazgatási hivatal-
nokok rangjára degradálják s a köztársaságot folytonos
aggodalmaktól megszabadítsák.

HARMADIK SZAKASZ.

A Korona és Litvánia méltóságai.

Habár a felsorolt összes hivatalnokok már címök és
hivatusuk szerint, lengyelekre és litvánokra oszlottak
szét, mégis az 1569-ki unióval megalkotott egész állam
alkalmazottainak tekinthetők, mert mindannyian az or-
szággyűlésnek voltak felelősek és e hatóságban hivata-
los minőségükben ők maguk is részt vettek és mert a
litván és lengyel hasonnevű miniszterek egymást colle-
giálisan helyettesítették és mintegy kisebb testületeket
alkottak.

Élesebb válaszfal volt azon méltóságok között, melyek
szintén Lengyelországtól és Litvániától nyerték elnevezé-
süket, de a senatuson kívül állottak és inkább szakszerű,
mint politikai jelleggel bírtak.

E hivatalnokok között a legmagasabb rangot foglalták
el a főtitkárok; egy-egy Lengyelország és Litvánia
számára. Ezt a hivatalt a Korona 1504-ben alkotta
és majdnem mindig papoknak adományozták, reményt
nyújtva püspöki vagy kancellári állásra. A titkár jogai
körülbelül hasonlóak is voltak a kancellár jogaihoz,
csak hogy inkább állt személyes érintkezésben az állam
főjével, mint emez. A törvényszékeknél és az ország-

gyűlésen gyakran használták őket javaslatok és más nyilvános irományok felolvasására.

Referendarius kettő-kettő volt Lengyelország és Litvánia számára, kik közül 1507. óta az egyik szokás szerint az egyházi rendhez tartozott. Ők körülbelül az voltak, a mi a régi Franciaországban a *maitres des requêtes*, naponként dél felé kérvényeket és panaszokat vettek át s ezekről a kancellároknak vagy a királynak referáltak. Ámbár ezek, a határozatainak eredménytelensége miatt sajátságos 1538-iki *constitutio* szerint ki voltak zárva a birói működésből, Zsigmond Ágost óta mégis résztvettek a királyi törvényszék különféle fajtáiban.

A *kamarási* méltóság egyike volt a legrégebbieknek; már a legelső Piastok alatt is előfordult. A XV. század óta Litvánia számára *komornik*, *succamerarius*, *podkomorzy* is volt. E hivatalnokok kötelessége a király személyét illető védelem és gondozás volt; jelvényük egy arany kulcs. Ez a hivatal gyakran lépcső volt a marsalli méltósághoz; befolyásos is volt, mert tulajdonosa mindig a király körül tartózkodott.

A *zászlóvivő* (*chorazy*, *vexillifer*) Lengyelország és Litvánia számára majdnem egyidejűleg merül fel a XV. században, mint állandó tisztviselő. Realis dolga nagyon kevés volt. A kurlandi és néha a porosz hercegek hűbéradományozásaikor a hűbéri zászlót tartotta.

Csak a XVI. században lehet a *kardhordók* (miecznik, *gladifer*) nyomaira akadni Lengyelország és Litvánia számára. Koronázásoknál, temetéseknél és eskütételeknél kellett jelen lenniök. Az ő kardjukkal ütötte lovagokká a király a koronázó ünnepélyen *equites aurati*-knak kiszemelt városi polgárokat is.

Nagyon régi, de nagyon is gyorsan tiszteletbeliekké

lett hivatalnokok voltak a lengyel és litván fő- és allovászmesterek (agaso, subagaso), úgyszintén a vadászok és udvari vadászok (venator, venator curiae).

Koronázások- és más ünnepélyes alkalmakkor, elnevezéseik szerint működtek a Korona és Litvánia konyhamesterei, serlegtartói, fölszeldelői, asztalnokai, alasztalnokai és pohárnokai.

A metricansok, regensek és a négy kancellár többi alhivatalnokai, a kik meghatározatlan módon részint egyházi, részint világi rendűek voltak, tulajdonképen nem ide tartoznak, mert nem maga a király nevezte ki őket.

Az assessorialis bíróságok határozatait a két *ítéletjegyző* (notarii decretorum) állította ki, a kiket és pedig egyet-egyet Lengyelország és Litvánia számára, a király nevezett ki. Ezekről Mihály király pactum conventumai tesznek említést.

Törvényszéki ügyekre Litvániának külön még négy *főjegyzője* volt (notarii magni).

Ezenkívül a Korona területén két, Litvániában három *kincstári íródeák* volt, kik a pénzügyi szakban voltak elfoglalva. A két első közül az egyik mindig egyházi, a másik világi volt.

A főbíróságoknál politikai vétségekben és más fontos bűnügyekben mint közvádlok a lengyel és litván instigatorok és viceinstigatorok szerepeltek.

Mint a királytól kinevezett katonai hivatalnokok, Lengyelország és Litvánia számára egy-egy tábori jegyző (notarius campestris) és szállásmester (obožny) voltak alkalmazva. 1776-ig a hetman nevezte ki a lengyel és litván fő- és tábori őrmestereket (strażnik).

Külön tisztviselőknek tekintették Lengyelországban 1637. óta, Litvániában 1638. óta a tűzérség generalisait, kik

közül egy a Korona területén volt, egy pedig a nagy-fejedelemség számára.

A lengyel kocsimester méltóságáról, mely egykor valószínűleg Litvánia számára is megvolt, 1633. óta semmit sem lehet hallani.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A tartományok és csoportok hivatalai.

Lengyelországban nem voltak tulajdonképeni tartományi méltóságok. A nagy-lengyel és kis-lengyel főstarostákat ugyan a tartományok képviselőinek tekintették, azonban semmi esetre sem számíthatták hatás-körükhöz a tartomány területét.

A nagy-lengyelországi főstarosta valószínűleg a magnus judexből származott, kivel a XIII. század óta találkozunk Nagy-Lengyelországban; de ennek mint főbirónak csupán a poseni és kalischi két vajdaság starostái voltak alárendelve és maga igazgatta e főváros grodjait. 1454. és 1538. óta e főstarostának nem volt szabad egyúttal Posen vagy Kalisch vajdájának vagy várnagyának lenni.

Kis-Lengyelország főstarostájának a tizenhetedik század óta a krakkói starosta nevezte magát, de ő még ezt a vajdaságot sem igazgathatta egészen, hanem három más starosta állt még alatta. Kárpótlásul azonban ez a méltóság csaknem rendszerint a krakkói vajda kezében volt.

A három porosz palatinatusságnak a thorni békekötés óta külön kincstárnoka volt, a ki a porosz általános gyűléstől megállapított adókat szedte be és rend-

szeres fizetést és illetékeket húzott. 1500. óta porosz kardtartó is volt, holott a János Kázmér alatt támadt porosz zászlósúri méltóság nem tartotta fenn magát.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A vajdaságok és kisebb kerületek igazgatása.

Lengyelország tulajdonképeni administratiója a vajdák és várnagyok vállain maradhatott volna, mint a hogy ez a tizenharmadik századtól fogva egész a tizenötödik századig történt, ha az államhatalom növekvő gyengesége miatt a közigazgatási dolgok köre annyira össze nem szorult volna, hogy a mágnási osztály urai nagyon is megvetésre méltónak találták, hogy még mindig annak szenteljék életük munkáját; és ha a souverain nemeseknek a vajdaságokban és kerületekben rendszertelenül, sőt minden szokás szentesítette szabályok nélkül megtartott ősi gyűlései nem képviselték volna az államban az irányadó hatalmat. E hivatalnokok nem tehettek egyebet, mint hogy kénytelenek voltak jó képet csinálni a rossz tréfához; megkísérlették, hogy az országgyűléseken politikai befolyáshoz jussanak és a tartománygyűléseken való élénk részvétellel iparkodjanak személyes tekintélyüket megőrizni. De jogilag ott csupán ugyanannyit számítottak, mint a területnek minden más nemesi születésű és birtokos lakosa, kinek ők czimzetes sáfárai voltak.

A vajda működése csakis saját tartománya általános fölkelősereg vezetésére, a zsidóság fölötti biráskodásra és kis számú rendőri functióra, — a milyenek voltak a portékák árának meghatározása és a mértékek és súlyok ellen-

őrzése, — szorítkozott. A két utóbbi feladatnak rendszerint eléggé megfelelt az alvajda, vicepalatinus, podwojewodzi, a ki a vajda által, ennek korlátlan akarata szerint kinevezett, jó házból való birtokos nemes ember volt. Ez működéséből tekintélyes összegeket húzott, de mint minden nem közvetlenül a királytól kinevezett hivatalnokot lenézték. Ezek az emberek valóban dolgoztak hivatalukban; rá voltak utalva bevételeikre, mert többnyire szegény, ismeretlen nemzetségekből származtak; alárendelt állásukból magasabbra ritkán jutottak.

A vajdát, mint hadvezért, helyettesítette és támogatta vajdaságának nagy castellánja, ki a vajdaságtól kapta elnevezését. A kis castellanoknak vagy kerületi várnagyoknak — kik gyakran tekintélyes számban voltak; így a poseni vajdaságban voltak: mezeritzi, rogaseni, schrimmi, primenti, krieveni és santoki castellanok — a senatusban való részvételükön kívül, semmiféle hatáskörüik sem volt.

Minden hatalmuk, melylyel egykor birtak — mert hiszen Jagello Kázmérig a feljebezés nélküli vérhatóság jogát birták, — a starostákra ment át. A grodstarosták képezik a par excellence hivatalnoki kart a lengyel birodalomban, mihelyt ez a tizenötödik században mindenkorra oly sajátságos jellegét ölti magára; voltaképen ő általuk lép az államhatalom az államtársadalommal abba a folytonos érintkezésbe, melyet Lengyelországban is e kifejezéssel: administratio, kell jeleznünk. A starosta hivatala volt egyszersmind az egyedüli, mely számot tarthatott állambirtokok haszonélvezetére; és e két fogalom: starosta és királyi tulajdon élethossziglani birtokosa anynyira egybe voltak olvadva, hogy olyan férfiakat is neveztek ki starostáknak, a kikre a király birtokhasználatot ruházott át, minden biráskodási vagy kormányzati hatás-

kör nélkül. Ez utóbbi capitanei sine jurisdictione, starostowie niegrodowi-k, államjogi tekintetben nem jönnek további számításba; ők nem voltak hivatalnokok. De fájdalom, a lengyel viszonyok felfogásában sok baj származott ezeknek a csupán rossz szokásból úgynevezett starostáknak a grodstarostákkal való elcseréléséből.

A tizenötödik századtól fogva egész a köztársaság utolsó idejéig tudniillik sokszor volt rá eset, hogy egy ilyen czimzetes starosta tekintélyes számú, néha tízre felmenő, jövedelmező tiszteletbeli starostaságot összehalmozott kezeiben; jöllehet mind a két száz házbeli királyok pactum conventumai azt rendelték, hogy senki se kapjon kettőnél több, nagyjövedelmű királyi birtokot; a köztársaság minden tartománya számára a szokás által szentesített volt a tizenhetedik század óta a jus communicativum is, t. i. a király birtokainak haszonélvezetét nem csak egyes férfiaknak adományozni, hanem ezek elhalálózása esetén feleségeiknek és néha gyermekeiknek is.

Habár a cumulatiót és a jus communicativumot igen gyakran alkalmazták nemcsak a tenutákra és tisztartóságokra, a mint a biráskodási jog nélkül haszonélvezetre adományozott királyi birtokokat tulajdonképpen nevezték, — hanem a több rendbeli tilalom ellenére, a határstarostaságokra is, melyek Ukrainában és más vörös-orosz tartományokban lévén, tulajdonosaikat a tatárok és törökök ellen folytonos fegyveres készenlétre kötelezték — a grodstarostaságok vagyis a valódi starostaságok gyakran tekintélyes birtok-complexumaikkal kimutathatólag mindig csak férfiaknak adományoztattak, és ritkán birt valaki egy grodstarostaságnál többet. Az 1562-ki constitutió, két grod birásáért az illető tulajdonost örököl-

hető földeinek elkobzásával, kétszáz márka pénzbüntetéssel és az egyik, később adományozott gród elvesztésével fenyegeti meg.

Igaz ugyan, hogy e méltóság adományozásában sokkal nagyobb mértékben tekintettek a származásra és befolyásra, mint a képességre és képzettségre, és a munka terhe rendesen a többi nemes vállain nyugodott, kiket a királytól kinevezett starosta szabad tetszése szerint választott magának helyettesekül és segédekül: de általánosságban a köztársaság összes hivatalnokai közül leginkább a starosta úr volt ráutalva a kötelességszerű munkálkodásra.

A starosta méltósága nem hasonlítható össze egy modern administrationalis hivatallal sem; távoli hasonlóságban áll vele az angol Justice of the Peace; Cromer így nevezi: «őre és védője nemcsak a királyi kastélynak, hanem a békének és nyugalomnak is». Németországban az Amtmannok, Csehországban a kerületi kapitányok, Magyarországon a szolgabírák régebbi állása áll hozzá körülbelül legközelebb.

E cím: starosta, ó-szláv eredetű és arra a tisztán patriarchalis ősi alkotmányra emlékeztet, a melyben a lengyelek is az ezredik évig éltek. A legöregebbnek, mert az a szó ezt jelenti, kellett bizonyára végezni a bírói teendőket, melyek miatt az emberek leginkább érezték szükségét az államiakhoz hasonló kötelékeknek. A bírói működés, nevezetesen a vérbiróság és a többi törvényszékektől hozott ítéletek végrehajtása maradt is a starosta legkiválóbb ismertető jele, és a starostákat, kiket később e latin kifejezésekkel: capitaneus, praefectus neveztek, kétségkívül az első századok judexeiben kell keresnünk.

A starosták számát a köztársaságban nem lehet pontosan meghatározni; a kérdésről nem adnak felvilágosítást sem a törvények, sem a törvénykezési rendtartások, sem az ország fennállása alatt ezekről írt könyvek. Körülbelül másfélszáz grodra következtethetünk, átlag minden vajdaságra négyet számítván. A grodok száma nem is volt állandó, a tizennegyedik századtól fogva a tizennyolczadikig mindig szaporították. A porosz tartományokban és Litvániában, úgyszintén a Korona némely helyein, a vajda székvárosának grodjában egyszersmind starosta is volt mindig; a többi starostai állások is igen gyakran a vajdák és várnagyok kezeiben voltak, jóllehet különféle constitutiók, így különösen az 1538-iki, megtiltották a senatoroknak, hogy azon tartomány keretén belül, melynek nevét viselték, grodot igazgassanak.

A starosták, mint ilyenek, daczára nagy befolyásuknak, még sem álltak azon hivatalnokok hosszú sorának élén, a kikkel minden vajdaság, gyakran még egész kicsiny tartományok is, melyektől még csak egy senator sem kapta elnevezését, mint p. o. a terra Wschowensis és a sziléziai határon fekvő fraustadti tartomány is büszkélkedett. A dignitarius terrestris-ek rangfokozata 1436-ban a következő volt: kamarás, zászlóvivő, starosta vagy bíró, asztalnok, pohárnok, vadászmester, albíró, alasztalnok, alpohárnok, kardhordó, kincstárnok, wojski, lovászmester. 1611-ben e rendet következőképen találjuk megváltoztatva: kamarás, starosta, zászlósúr, tartományi bíró, asztalnok, serlegtartó, albíró, alasztalnok, pohárnok, vadászmester, wojski, tartományi jegyző, kardhordó, alwojski, kincstárnok. A porosz tartományokban és Litvániában e tizenöt tartományi hivatal sorrendje más volt, de mindenütt és mindig a kamarás a starosta fölött állt.

E méltóságok legtöbbje igen régi; az ország fölosztásakor minden vajdaságban és kisebb kerületben életbe léptek; a tizennegyedik század óta a lengyel hatalom egyesülése és kiterjeszkedésekor pedig megszorították és mindenhová szétplántálták őket, a meddig csak a lengyel jogar elhatott.

E hivatalnokok mindegyike állíthatott magának helyettest gyakorlati functiói számára, de ezek aztán nem számíttattak tisztviselőkül; így nevezetesen sem az alstarosta vagy surrogator, sem a várgróf és a grodjegyző, kiket a starosta nevezett ki. De a tartományok tisztviselőit sem mindig a király nevezte ki. Lengyel-Poroszországban p. o. a nemesség választotta meg tartománygyűlésein az összes főtisztviselőket, kivéve a kamarásokat, kiket, mert porosz senatorok, a király nevezett ki. A Korona egyéb részeiben pedig a tartományi bírák, ezeknek albírái és a tartományi jegyzők, úgy szintén a kamarások oly módon újjíttattak meg, hogy e hivatalnokok egyikének elhalálózása utáni hat héten belül választó tartományi gyűlés ült össze és az újra betöltendő méltóságra a királynak négy jelöltet ajánlott, hogy az elhunynak utóda ezeknek egyike legyen. Litvániában ilyen módon választották az állandó nemesi marsalokat is, kik a tartományi gyűléseken elnököltek, továbbá a zászlóvivőket is.

Poroszországban a kamarásoknak nem volt tényleges dolguk; különben pedig a nemesi szomszédok közötti határvillongásokat csendesítették el, vagy az általuk ki-nevezett alkamarások, kiket azonban komornicy-nek, camerari-nak neveznek, míg a tisztviselő, kit félreértések kikerülése végett kamarásnak kell czimeznünk, podkomorzynak, succamerariusnak neveztetik. Valóban figye-

lemreméltó, hogy ellentétben a német szokással, a fő-czimet ott is adományozzák, a hol nincs al-, sok lengyel hivatalnok, a ki fölött nincs fő-, al-nak czimeztetik; sőt hogy az a hivatalnok, kit ez előszócskával: pod (al) különböztetnek meg, részben fölötte áll annak, a ki az egyszerű czimet viseli. Így a Litewski podskarbi a skarbnik fölött, a Korona és Litvánia, úgyszintén az egyes tartományok podczaszy-ja pedig a cześnik fölött áll; és így sajátságos módon a komornik lenézett alantasa a podkomorzynak, ki rangja szerint a senatorok után következik és helyettesíti őket ott, a hol nincsenek senatorok, mint p. o. a fraustadti tartományban.

A zászlóvivőnek csak az általános népfölkeléskor kellett teljesíteni vagy teljesíttetni kötelességét. A tartományi bíró, az albíró és a tartományi jegyző alkották a tartományi törvényszéket, a ziemstwo-t.

A wojskinak, tribunus, az általános népfölkelés idejére, melyet ő maga nem követett, rendőri hatalma és bírói hatásköre volt; továbbá a grodstarostát támogatta kötelességeiben; hasonlóan az alwojski.

A tartományok kincstárnokának semmi dolga sem volt; a valódi adószedőket a tartományi gyűlésen mindig időközönként választották. A többi hivatalnokok mind csak czimzetesek, éppen úgy, mint azok a külön hivatalnokok, kik még a litván tartományokban voltak, mint a ciwoń, a hídmester, építőmester és több efféle. A ciwoń vagy tiwon (orosz szó) Czacki szerint eredetileg valami adószedő-féle volt, ki azonban a tizenhatodik század óta csak nagy tekintélyét és a nagyfejedelmi birtokokból befolyó tekintélyes jövedelmét tartotta meg. 1764-ben a samogitiai ciwońnak azon jogokat adták, melyeket a korona kamarása gyakorolt.

Senkinek sem lehetett egyidejűleg két tartományi hivatalt viselnie és a ki nem volt belföldi, annak soha sem lehetett sem magas, sem kisebb méltóságot nyerni. A külföldieknek a közigazgatásból való eme kizárásával, melyet Lengyelországban kiváló következetességgel vittek keresztül, a köztársaság csak az angol állammal áll párhuzamban. Ez a nemzeti hivatalnoki hierarchia azonban, melynek tüzetes kifejlesztésével a lengyel törvényhozás tekintélyes része foglalkozott, Lengyelországban nem hozott áldást az állam egészére. Minél jobban kifejlődött a nemesi demokrácia, annál öntudatosabban törekedtek arra a célra, hogy mindig több hivatalt teremtsenek és azoknak cumulatióját megakadályozzák, csak hogy minél nagyobb számú család vehessen részt a megtiszteltetésben és élvezetekben, melyeket az állam képes volt nyújtani. A hivatalnokoknak az állam polgárai iránt bármily módon teljesített tényleges szolgálataért, régi időktől fogva szabott járandóságok (czesne, pamiętne, przysięzne) voltak megállapítva, úgy hogy a hivattal esetleg járó fáradozást soha sem teljesítették ingyen, habár fizetés nélküliek voltak is.

Lengyelország csak kis mértékben hasonlított Göthének azon legjobb köztársaságához, «mely az uralkodó félre terheket rak, nem előnyöket». És mivel a kötelességteljesítés fogalma, melynek a hivatalokkal egybekötve kellett volna lennie, állandóan háttérbe szorult, az állami tevékenység is, melynek a hivatalnokoktól kellett volna kiindulni, mindig jobban és jobban elenyészett.

HATODIK SZAKASZ.

Utolsó reformkísérletek.

Bármily nagy befolyást gyakorolt is az abszolút királyság eszméje az újabb századok állami életének sikereire, még sem lehet eltagadni, hogy nagy része volt e vívmányokban a kormányhatalom eszközének: a közigazgatási apparatusnak. A lengyel köztársaság élete is kétségkívül hosszabb tartamú lett volna, még a lengyel királyság teljes újjászületése nélkül is, ha e modern gépezetet összes kerekeivel, emeltyűivel, csavarjaival idejekorán működésbe hozták volna. Poniatowski uralkodása alatt már késő volt, annyival inkább, mert az intéző hatalmat, melyet az átalakított administratio fölébe akartak helyezni, nem a királyra, nem is egy állandó ministertanácsra, hanem egy, minden két évben újra választott nagyszámú választmányra ruházták.

«Állandó tanács»-nak nevezték az 1775-ben Oroszország közreműködésével decretált központi kormányzati collegiumot. Ezen 1791-ig fennállott alkotás magva nagyon régi volt. A Jagellók óta azt tartották, hogy a király, mint a közigazgatás intézője, fontos határozatokat csak néhány consiliarius, azaz senator tanácsára hozhat és 1573. óta ezt az elvet törvényben is szorgalmazták. Azon idő óta sok constitutióban említettnek «a király oldalán levő tanácsosok» vagy «a resideáló senatorok», kik, számszerint négyen, mindig a király körül tartózkodni és neki minden, hivatalnokai útján keresztülvinni szándékolt közigazgatási munkájában, úgyszintén a tisztviselők tisztújításában is tanácsot adni tartoztak. A köztársaság első felosztása után ezt az institutiót oda terjesztették ki, hogy az országgyűlés a senatusból és a lovagrendből minden két évben 36 személyt válasz-

szon, tizenkettőt-tizenkettőt minden tartományból; ezek az egyes országgyűlések közti szünetekben, a király elnöklete alatt helyettesítették a souverain nemesek tömegét, és tekintélyes fizetésekért húztak. És pedig egészítse ki magát az állandó tanács mindig három püspökből, kik között mindig a primás is ott legyen, tizenegy vajdából és várnagyból és négy miniszterből és a lovagrend tizenhatsz tanácsosából (konsyliarze). Az utóbbiak közül válaszsza a Rada Nieustajaca a maga marsallját; titkárát pedig, kinek csak tanácskozó szavazata volt, az állam referendariusai és jegyzői közül. Az állandó tanács minden jogi határozatait és magyarázatait, — melyek nem sokára több vastag kötetre rúgtak, — jogerőre emelték, továbbá törvénykezési jogköre is volt az állandó tanácsnak, és parancsokat osztogathatott az instigatoroknak. Határozatait szótöbbséggel és, tetszés szerint, nyilvánosan vagy titkosan hozta.

A állandó tanács minden üresedésben levő senatusi állásra három jelöltet terjesztett föl a királynak, kiknek egyikéhez kötve volt, azon kívül intézte az egész közigazgatást. E végre nemcsak in pleno hozta meg határozatait, hanem öt osztályra oszlott, t. i. a rendőri vagy legszorosabban vett közigazgatási osztályra, a jogira, a kincstárira, a hadügyire és a külügyire.

Minden osztálynak nyolcz tagja volt, a külügyinek csak négy. Az első szakosztály hatalma, melyben Lengyelország vagy Litvánia marsalljainak egyike elnökölt, nem terjedt tovább, mint a szabad királyi városokra, ellenben a többi szakosztálynak, melyeknek élén mindig az illető miniszterek egyike állt, nagyon kiterjedt hatalma volt. Sőt a primás elnöklete alatt ülésező külügyi szakosztálynak az a joga is megvolt, hogy idegen államokkal érvényes szerződéseket kössön.

Ez az utóbbi intézkedés bizonyára orosz inspiratio folytán jött létre, mert az orosz követnek, ki az angol Coxe szerint, akkoriban úgy székelte Lengyelországban, mint annak tulajdonképeni uralkodója, könnyebb volt négy személyt megvesztegetni, mint az egész állandó tanácsot vagy éppen az országgyűlést. Mivel az állandó tanács, eredetéhez hiven, máskülönben is minden tetteben orosz befolyást árult el, a reformpárt azt halálosan gyűlölte és e szerint a négy éves országgyűlésnek egyik főteendője volt ezen, 1775-ben keletkezett intézmény eltörlése s annak helyettesítése egy másik: a straż (őrség) által. A straż államtanács volt, mely állt a primásból, a rendőri-, igazságügyi-, hadügyi-, pénzügyi- és külügyi öt miniszterből és két döntő szavazattal nem bíró titkárból. Ez a straż természetesen sokkal gyorsabb és célirányosabb ügymenetet tett lehetővé, és abszolút permanentiája miatt sokkal következetesebben tudott működni, mint az állandó tanács. Alatta álltak az országgyűlés által időszakosan kinevezendő nevelésügyi-, rendőri-, hadügyi- és kincstári bizottságok.

Azonban más idők és más környezet lettek volna szükségesek, hogy e jóakarató intézkedések a szándékolt módon hathassanak. A targowiciek és az orosz hadsereg betörésével szemben a jól kitervezett gépezet, mely egy évi fennállása alatt különben sem dolgozott valami nagy odaadással, felmondta a szolgálatot és annak névleges intézőjét, Szaniszló királyt csúfosan elhagyták; ez államban hiányzott már az eleven, erős fogantyú.

Mind eme reformkísérletekből kifolyólag ugyan sokat beszéltek és nagyon sok actasomót írkáltak össze, de a lengyel állam egyes közigazgatási ágainak összekuszált ügyében, melyeket most sorjában át fogunk tekinteni, a

törvénykezésben, a közgazdaságban, a hadi szervezetben, a jóakaratú törvények és a központi igazgatásban behozott változtatások semmit sem javítottak, említésre méltó rendőrséget nem is szerveztek, az egész adminisztráció egységes összefoglalása elmaradt és ezért Lengyelország nem tudott kifelé tiszteletet parancsoló állásra szert tenni. Az állami tevékenység egyes ágaiban minden áron új életre keltő szellemet akartak ugyan támasztani, de a hol a kormányhatalom, mely minden állam életében az ősi erő, halálos marasmusba esett, ott nem lehetett semmiféle homunculust destillálni.

TIZEDIK KÖNYV.

Jogszolgáltatás.

Giebt doch die Beschaffenheit der Gerichte die genaueste Einsicht in die Beschaffenheit irgend eines Reiches.

GÖTTE, Werke, XXII. 93.

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyel törvényszékek helyzete.

Az 1789. óta, elvont föltevések alapján, alkotott sok mindenféle alkotmánylevél daczára is a «három hatalom» szétválasztása egy modern államban sem nyert magasabb jelentőséget a valódi államjogra nézve; eddig az állam többi functiójától való különválasztásra csupán a törvénykezés bizonyult keresztülvihetőnek, és a bírói hatalomnak a legtöbb alkotmányos államban aránylagos függetlenséget biztosítottak is. De a régebbi korszakokban is külön állása és fejlődése volt az igazságszolgáltatásnak, habár gyakran oly személyek gyakorolták is, kik egyidejűleg az államkormányzat más ágaiban is tevékenyek voltak.

A jogszolgáltatást helyesen nevezték el az államépület

sarokkövének, Washington pedig az államconstructio alaposzlopának nevezi; mindenesetre azonban minden államélet egyik polusának nevezhető. A jogvédelem viselői körül, a saját maga körül gyorsan forgó massából, mely hivatva van egykor államtestet képezni, először csoportosul a szilárd anyag, éppen úgy, mint a hogy a másik polus, a kifelé irányozott fegyveres védelem az ellenkező oldalon von magához kristályodásokat.

Már most Lengyelországban — mint a hogy már többször jeleztük — e második polus körül történő kihülés és megsűrűsödés messze túlszárnyalta az államplanetán véghezmenő egyéb mozgásokat; Ó-Lengyelország hadi alapszervezete Lengyelország első törvénykezési szervezetében is visszatükröződik, sőt az igazságszolgáltatás a legutóbbi időkig az államműködés önállótlan része maradt, noha közegeinek egy része kizárólag e célra volt is rendelve. A lengyel államban az igazságszolgáltatás legfőbb intézője volt háborgós időkben: a confederatiók hatalma, közönséges viszonyok között: az országgyűlés és a király is; tehát mindig parancsoló, uralkodó hatalmak, melyek sommás eljárásra voltak utalva.

A szláv államok alakulásakor a jogszolgáltatás tekintélye arra a személyre esett, a ki a legfőbb katonai méltóságot birta, és ennek tulajdonosa által mindig egyes alparancsnokokra ruháztatott át, de úgy, hogy a királynak föntartották a végérvényes elhatározás jogát. Nem lehet kimutatni, hogy a szlávoknál akár egész község, akár esküdtek által hoztak volna ítéletet; a szláv igazságszolgáltatás mindig a rögtönítélő bíróság jellegét tartotta meg.

Gyakran találjuk ugyan a fejedelmek és castellanok törvénylátó ülésein bárók és szabad emberek vagy

lovagok jelenlétét felemlítve, de ezeknek csak az a hatalmuk volt, a mi az ó-némettörvénykezésben az «Umstand»-ot illette meg: dicsérhették vagy gáncsolhatták ugyan az ítéletet, de maguk nem ítéelhetek. Az a kollegialis törvénykezés, mely a tizenötödik és tizenhatodik századtól fogva Lengyelországban is föllép, eredetét nyilván német példának köszönheti, melyeket könnyen fel lehetett találni a magdeburgi joggal élő lengyel községekben.

Az állam uralkodó hatalmai és nevezetesen a törvényhozás tényezői e mellett igen kevés figyelmet szenteltek az igazságszolgáltatásnak; a perrendtartás fejlesztését voltaképen részben a szokásra, részben az önkényre bízták. A jogszabályok némi tökéletesedést és a törvénykezési formák némi szabatosságot csak azokban a kérdésekben nyertek, melyek a lengyel nemesség anyagi alapjára, a szabad földbirtokok birására vonatkoztak; a személyi- és dologi jog minden egyéb része, első sorban a bűnügyi biráskodás nagyon rossz állapotban maradt, miután azon szerencsés föllendülésnek, melynek a lengyel jogfejlődés a tizenhatodik század litewski-statutumában indult, további folytatása nem volt.

A lengyel polgár a legközvetlenebb befolyást gyakorolhatta az államhatalomra; de éppen mivel ez nem volt önálló, rendszeres jogvédelmet, melynek fogamatja lett volna, sem nyujthatott. És valóban úgy látszik, mintha a jogbizonytalanság a politikai szabadságnak correlativuma volna; oly kölcsönösség, melyet még az Egyesült-Államok sem tagadhatnak el, a hol különben a korábbi köztársaságok oly sok hiányát ki tudták kerülni.

Lengyelországban az igazságszolgáltatásnak közönséges alakja maradt: az önsegély. A lengyel lovag — mert a parasztok jognélküliekké váltak — fegyveres kézzel védel-

mezte háza békéjét. A hitelező maga zálogolja meg az adóst. Az 1532-iki constitutio világosan megmondja, hogy «erőszakot szabad erőszakkal elhárítani».

És a törvényszékek maguk támogatták e szokásokat, mert a törvényszéki ítéletek végrehajtását a felekre bízták, sőt nagyon gyakran még a bűnügyekben is. Csak ritkán engedték át az ítéletek végrehajtását a starostáknak; érvényesen csupán országgyűlési határozat által, ha ők maguk is hajlandók voltak e határozatnak eleget tenni. Mindazon bűnügyek, melyek nem vonatkoztak államkérdésekre, a magánpanasznak engedtetek át. A párbaj egészen a késői időkig kedvelt bizonyítási módját képezte az egyik fél állításainak. A litewski-statutum szerint még az is magánügy maradt, ha valamely pörben a bíró az egyik fél megkeresésére a másik fél ellen torturát rendelt el a ténykérdés megállapítása czéljából; mert ha a vádlott nem vallott, akkor ellenfele köteles volt neki, vagy örököseinek fájdalomdíjat fizetni, és panaszával elutasították.

Égészen késői időkig a legtöbb pörben rendesen csak az ítéleteket állították ki írásban, minden egyebet, a mennyire csak lehetséges volt, szóbelileg végeztek el. Okmányoknak, mint bizonyítékoknak a pörökben csak kevés értékük volt, úgy ezekre mint a szóbeli vallomásokra a félnek hetedmagával esküt kellett tenni, de ekkor aztán minden további eljárás nélkül kedvező ítéletet kaphattak. A szabad emberek azaz nemesek esküvel való tanúskodása, egészen a legutolsó időkig, a legjobb bizonyíték volt; sok tönkrement nemes, társaságokká egyesülve, az esküvel való tanúskodásból üzletet csinált. Ez intézményben, valamint, az úgynevezett százsz-évben (egy év hat hét, három nap), mely minden jogi esetben

a közönséges év helyett szerepelt, és sok más dologban, a német befolyás lép előtérbe.

Abban sem találtak semmi rosszat, hogy a bírák igen gyakran egyúttal vádlók is voltak. Még az 1791-iki constitutio is minden ténykedő bizottságnak bírói hatalmat engedett; még nagyobb baj volt az igazságszolgáltatásnak az a versenyzése, melyet a különféle bíróságok a legtöbb ügyben egymással folytattak és az ezzel kapcsolatos illetékeségi czivódások és semmiségi nyilatkozatok, melyeket egyik törvényszék intézett a másik ellen. A lengyelek élete itt is, mint másutt, a folytonos tiltakozások vagy pedig a fegyveres ellentállás forgatagába került bele. Volt ugyan néhány olyan törvény, mely a törvénykezés megzavarására halált mondott ki, az ítélethozatal alatt mégis gyakran oda jutott a dolog, hogy a felek fegyvert ragadtak. Vörös-orosz szokás szerint eredetileg senkinek sem lehetett volna fölfegyverkezve a törvényszék elé lépni; de még a különben oly szigorú litewski-statutum is megengedte a kardot, mely a Korona területén a határozó nemesi gyűléseken is világosan meg volt engedve. Azonban a tizenhetedik század óta egy mindig erősebbé váló szokásnak engedve, minden nyilvános tanácskozásra, úgyszintén a bírósági tárgyalásra, mely mindig nyilvános maradt, minden tartózkodás nélkül, lőfegyverekkel jelentek meg és azokat részint ijesztgetésre, részint megsebesítésre használták.

Így maradt ez egészen a birodalom pusztulásáig és a hazafias lengyelek is, mint eddigelé el sem képzelt áldást, magasztalták a pontos, biztos, olcsó és mégis hasonlíthatatlanul részrehajlatlanabb igazságszolgáltatást, melyet az osztozó hatalmak hoztak be az országba. Nevezetesen a porosz törvényszékek álltak a legelőnyösebb ellentétben a lengyel igazságszolgáltatással. Hogyan volt azonban

lehetséges, hogy a katonai igazságszolgáltatásból, melyben, — noha az a hadvezéri teendőknél alárendelt és önállótlan része volt is — legalább rend uralkodott, oly áldatlan zűrzavar keletkezett?

Ó-lengyel fogalmak szerint a fejedelem minden igazságszolgáltatásnak forrása; az ő törvényszéke volt eredetileg az egyedüli bírósági fok. Mikor a megnagyobbodott ország és a megszorodott lakosság számára a várnagyságokban alsóbb fokú bíróságokat szerveztek, még akkor is a király hozta, mintegy versenyezve várnagyaival, az első fokú bírósági ítéleteket, úgy mint az előtt. De a fejedelmi törvényszék kezdett csupán bizonyos időben működni. A szétzúllott területrészek újra egyesítése után ezt a törvénykezést minden tartomány számára — nevezetesen mindig megkülönböztetve Nagy-Lengyelországot Kis-Lengyelországtól — valamely kényelmesen fekvő helyen tartották meg, és a király igazságszolgáltatási céljából bizonyos rendszerességgel utazta be országát. Nemsokára szükségessé vált a bárók jelenléte e törvénykezéseken, a király pedig azután többször rájuk bízta az ítélethozatalt; és Jagello alatt a király jelenléte *nem* volt többé szükséges a Nagy- és Kis-Lengyelország számára külön-külön kitűzött igazságszolgáltató napokon. A bárók és az oda bevont nemesek e bíróságokban rendesen az első fokú bírósági ítéletet mondták ki és az alsóbíróságoktól átvették a följebbezéseket, mely alsó bírások most a várnagyokról a starostákra származtak át és melyek mellett az egyes vajdaságok és tartományokban, ismét concurrens módon, más legalsóbb fokú bíróságok képződtek, a ziemstawa; I. Zsigmond pedig a kamarásokra ruházta át a törvénykezés egy részét.

A király azonban nem adta föl birói működését, hanem

többféle módon gyakorolta azt tovább. Az országgyűlési törvényszékekben átvette a nemesek panaszait és feljebbezéseit az assessorialis törvényszékekben e viszonyokról részben ítélt is. Az assessorialis törvényszékek a porosz nemeség számára feljebbezési fórumok voltak, de voltaképen a német jog alá tartozó községek és a vallásfelekezetek ügyeiben ítélték. Csak hogy a király eme tevékenysége mindinkább képzeletbelivé vált.

A senatoroknak, sőt a tartományi képviselőknek egy bizottsága lett a tizenhetedik században a legfőbb törvényszék tulajdonképeni erejévé.

Időközben Nagy- és Kis-Lengyelországnak egészen a tizenhatodik századig nagyon rendetlen eme colloquiumai és a litván törvényszékek is, melyek facultativ másodbiróságot alkottak, rendes évi üléseket tartó tribunálokká változtak át; és így a lengyel biróságok köre bezárult, de az ítélkezés határozott menete nem volt szigorúan megszabva. Mind a királyi törvényszékek, mint a tribunálok nemcsak hogy a grod- és tartományi törvényszékektől vettek át appellátákat, hanem első fokú birósági ítéleteket is hoztak; a tribunálok pedig távol voltak attól, hogy souverain törvényszékek legyenek, mint amilyenekké szervezésükkor tenni akarták őket; sőt ellenkezőleg, ítéleteiket az országgyűlési constitutiók egész egyszerűen meg is semmisítették.

Az országgyűlés néha az egyes hivatalnokok biróságán is felülemelkedett, úgy mint a marsallokén és később a végrehajtó Bizottságokén, és éppen így, nyugodt időkből a tartománygyűlések laudumaik által, egész egyszerűen nemcsak a grod- és tartományi törvényszékek ítéleteit semmisítették meg, hanem az országgyűlési biróság dekretumait sem mindig ismerték el. Így lépett itt minden

irányadó helyen a politikai forrongások heve a nyugodt birói megvizsgálás helyébe. Lengyelországban lehetetlen volt a fejedelem cabinet-biráskodása; e helyett azonban létrejött a véletlen minden ingadozásának kitett nemesi gyűlések sokkal inkább romlást hozó cabinet-birósága.

Mint a hogy az állam összes működése utóbb az egyes souverain nemesektől függött, úgy függött a birói hatalom is. Az interregnum alatt ideiglenesen *minden* törvényszék szünetelt. A judge Lynch transatlanti találmányára nagyon is emlékeztető captur-törvényszékek képviseltek minden más jogszolgáltatást. Ezek a nemes-ség ösgyűlései által választott kisebb vagy nagyobb számú ülnökökből álltak. Éppen így helyezte hatályon kívül minden confoederatio az állam összes törvényszékeit, és a jogvédelem felügyeletére önkényűleg vagy egyes birákat nevezett ki, vagy a confoederatiókban résztvevőknek tetszés szerinti, kisebb vagy nagyobb számú bizottsága ítelt.

MÁSODIK SZAKASZ.

Törvénykezési eljárás.

Perrendtartást vagy ehhez hasonló valamit 1505-ben terveztek először, és ez a «Processus juris a Joanne Laskio confectus»; 1523-ban néhány hivatalos javítást eszközöltek rajta, különben pedig a törvénykezési formák csak szokásjogilag képződtek tovább, és pedig az egyes tartományokban különféle módon, és az idők folyamában magánemberek többször összeállították ezeket írásban, de sohasem kielégítő módon. A jogi formákat nagyobb-részt német példákból kölcsönözték.

Ha a törvényszék valamely panaszt elfogadott, első sorban arra volt gondja, hogy biztosítsa a felek személyes megjelenését. A woźny-nak (törvényszolga) két nemes tanú kíséretében kellett kézbesíteni a megidézéseket. A kezesség Lengyelországban nem igen volt szokásos; ellenben mihelyt a dolognak csak részben is bűnügyi jellege volt, daczára a neminem captivabimusnak, gyakran megtörtént a vádlott személyes elfogatása.

A tényállások előadásának joga és kötelessége a törvénykezési határnapon a panaszosé volt. Választ és viszonzválaszt csak tökéletlen módon engedtek a másik félnek.

A pör egész súlyát, elejétől fogva, a vádlott fél volt kénytelen viselni. Első sorban is bizonyítania kellett, hogy az a törvénysértés, melylyel vádolták, nem áll fenn. Ha nem tudta magát a vád alól tisztázni, elítélték, úgy polgári mint bűnügyekben. Mint minden indogermán népfajnál, a szláv jogban is eredetileg bizonyítási eszközök gyanánt az istenítéletek játszottak nagyon fontos szerepet. Ha az istenítélet, melyet a vádlott elfogadott, ennek javára dőlt el, akkor fel volt mentve; ha pedig el nem fogadta, akkor következett az elítélés.

Későbbi időkben mind gyakrabban szerepel a vádlott esküje, de ez egyedül soha sem volt elég arra, hogy bizonyosságot idézzon elő; erre csak akkor volt eset, ha az ügy nagysága és a felek személyes állása szerint, különböző számú eskütárs a fél lelkére megesküdött, hogy a kimondott állítások igazságáról meg van győződve. 1768-ig a nemesek közötti gyilkosság vádja esetében a következő eljárás volt érvényben: a vádlottat felszólították, hogy hat eskütársa esküjével hárítsa el magáról a vádat; ha erre nem volt képes, az ellenfél azonban

tudott a maga számára hat eskütársat állítani, akkor következett az elítélés.

Lassanként Lengyelországban is odajutott a porfejlődés, hogy az eskütársak helyét tanúk töltsék be. A tanúk ne erősítsék meg formálisan egyik vagy másik fél állításait, hanem a bírót világosítsák fel a tényállásról. Legtöbb jelentőségük volt polgári ügyekben; bűnügyekben akkor voltak fontosak a tanúk, ha esküt tudtak tenni arra, hogy a bűnöst tetten kapták. Miután Lengyelországban utóbb az in flagranti határidejét, mely eleinte 24, később 72 óra volt, végre egy teljes száz-évre terjesztették ki, a tanúk, tekintve az irományoknak tulajdonított kevés fontosságot, a leghatalmasabb bizonyítékok voltak.

Nem nemesekkel szemben a tizenhatodik század óta a büntetőjogban gyakran úgy jártak el, hogy a vádlott félnek vallomását minden kigondolható eszközök által iparkodtak kierőszakolni. Ebben a német és nyugoti országok akkori perrendtartásának hiányait utánozták, de össze is kötötték ezekkel az angol eljárás hátrányait, a meny nyiben a corpus delictit teljesen elhanyagolták. Sok lengyel bűnügyi aktából látjuk, hogy vallomásokat fogadtak el vagy csikartak ki, a nélkül, hogy a tényálladék valamiképen igazolva lett volna. Előfordultak emberölés miatti elítélések, a nélkül, hogy az emberölés hely, idő, személy szerint vagy egyébként megállapított volt.

A bűnügyekben is rend szerint csak magánpanasz ismertek. A starosták azonban tetszésük szerint és saját kezdeményezésükből idézhettek meg egyes gonosztevőket. Ilyenkor az ügynevezett delatorok fungáltak panaszosokként, kik, mint ilyenek, külön hivatalt viseltek több grodban. Az országgyűlési törvényszék előtt közvádló-

kul az instigatorok léptek föl, a kik mint alóbb hivatalnokokat, szintén delatorokat tartottak maguknak. A hol felségárulásról volt szó, ezek nemes emberek ellen is fölléphettek mint vádlók, ha ők maguk nem is voltak nemesek. Ha a vádlott bebizonyította ártatlanságát, a plebejus delatornak lehullott a feje. A lengyel pörösködés igazán valamely betétért folyó játék volt, és így a lengyel nyelv jellemzően mondja: egy pört «eljátszani».

A bűnügyekben való eljárás rendszerint annyira sommás volt, a mennyire csak lehetett. A halálos ítéletek végrehajtása az ítélethozatal után huszonnégyszerre vagy még hamarabb következett. Öntudatosan követték az elijesztés teoriáját; a francia terroristák e mondása: «frapper, non juger» sok starosta jellegéje lehetett volna. A mint látjuk, mindenütt áttetszik a lengyel törvénykezés rögtönítélőbirósági jellege.

A nemes emberek büntetései legtöbbszörre a vádlónak fizetendő *pénzbírságok* voltak, még a legnagyobb bűntényekért is. A vérbírság itt oly hosszú ideig tartotta magát, mint egyetlen más európai államban sem, egész 1768-ig és még tovább. De a halálos ítéletek sem voltak oly nagyon ritkák. E mellett börtönt, felső és alsó tornyot különböztettek meg. Az utóbbiban való tartózkodás, ha egy százsz-évnél hosszabb volt, éppen olyan rossznak tartatott, mint a halál.

Sok törvényszéki tisztviselőnek jelentékeny bevételi forrását nem annyira az illetékek tették, mint inkább a nagy *pénzbírságok*, melyek már a legrégibb lengyel jogban is nagy szerepet játszottak. Igaz, hogy a nemesektől nehéz volt azokat behajtani; annál többet kellett fizetni, ha állami törvényszék kezeibe kerültek, mindazoknak, a kik nem voltak tulajdonképeni jobbágyságok,

tehát nem álltak a földesúr kizárólagos bírósága alatt. A különféle halálos büntetéseket, melyeket nem-nemesekkel szemben alkalmaztak, a szász jogból vették át.

Polgári ügyekben a félre bízták a végrehajtást, ezt pedig az ügynevezett «belovaglás» által eszközölték, a mennyiben olyan földbirtokokról volt szó, melyeket a panaszos félnek ítélték meg. Mivel pedig ez erőszakos cselekedetek miatt mindenféle elfogás és visszatörlesztés következett be, egy pörből egész sereg új és mindig bonyolódottabb pör támadt. E szerint már e körülményből kifolyólag is, határtalan zűrzavar uralkodott a lengyel jogszolgáltatás tágas terén.

A lengyel bírói szervezetnek különben, a földbirtokokat illetőleg, tagadhatatlan előnyei voltak más államok egykorú törvényhozásával szemben: ismeretlen volt ugyanis az írásbeli és az elévülési jogcímen alapuló birtokok közti különbség; egyféle törvénykezés volt érvényben az összes szabad birtokokra nézve; továbbá, egyrészt a nemesek, másrészt az állami és egyházi javak hasznélvezői között folyó megszámlálhatatlan czivódások ügyében is a nagy tribunálok képezték a forumot. Az egész jog és törvénykezés csak a nemesség számára létezett, de a nemesség körén belül a törvény előtt teljes egyenlőség uralkodott. A mágnás-családoknak nem volt külön bírói illetőségük; a senatorok a nemesség kegyének tekinthették, hogy nem voltak teljesen kizárva abból, hogy a tribunálokhoz követeknek választassanak. Különben ugyanazon örökösödési jog uralkodott az ő számukra is, mint a lovagrend számára. Csak igen kis számú majoratus volt, melyeket Lengyelországban ordinatióknak neveztek és ezek, nem nagyon terjedelmes alapszabályaikkal, a constitutiók által az ország törvényei közé iktattattak be.

A hatalmi különbségek miatt azonban a valóságos törvényes egyenlőség nem volt keresztülvihető, mert egy szegény lovagnak nem volt módjában, hogy magára nézve kedvező ítéletet végrehajthasson. Csak Szaniszló Ágost alatt rendelték el, hogy az összes törvényszékek, ha szükséges, katonai segílyt vegyenek igénybe, ítéleteik végrehajtására. Az 1784-iki constitutio világosan kimondta, hogy ilyen esetben a katonai hatóságok a jogi ügy minden további vizsgálatát mellőzve, haladéktalanul teljesítsék a törvényszék rendeletét.

Szóbeli tárgyalásokra a törvényszéki nyelv a lengyel volt, de sok középkori latin kifejezéssel tarkítva; az írásbeli törvénykezés számára, egészen az utóbbi időkig, a latin volt használatos.

HARMADIK SZAKASZ.

Törvényszékek a köztársaság területe számára.

A tizenhatodik század óta az állam legtekintélyesebb törvényszékének az *országgyűlési törvényszéket* tartották. Emlékezünk még reá, hogy a király körüli politikai gyülekezetek mind, törvénykezési összejövetelekből eredtek. Az egész birodalom bárói gyülekezeteinek, melyek Nagy Kázmér uralkodásának utolsó éveitől fogva jöttek divatba, voltaképen törvénykezési célokat kellett szolgálniok; hiszen a parlament szó, a mint e gyülekezeteket nevezték, Európa akkori nyelvében még törvényszékeket jelentett. Azóta az országgyűlési törvényszék mindig a senatusból állott. A Jagellók kihalta után a senatoroknak, mint bírácoknak, határozó szavazatuk is van és István alatt azt a követelést hangoztatták, hogy maga a király

ne vegyen tevékeny részt az országgyűlési törvényszékben. Nem maradt neki egyéb dolga, mint hogy a senatorok többsége által hozott ítéletet szentesítse, akár egyetértett vele, akár nem. 1585-ben István a Zborowskiak cause célèbre-jében már egész sereg tartományi képviselőt volt kénytelen, hallgatókul az országgyűlési bíróságba, bebocsátani, «daczára annak, hogy a tartományi képviselők nem tartoznak a királyi törvényszékhez».

1588-ban pedig elhatározták, hogy minden politikai büntett esetében (*crimen laesae majestatis et perduellionis*) mindig nyolcz tartományi képviselő ülésezzen és szavazzon a senatussal és e számot folytonosan emelték; Sobieski János óta néha ötvennégy tartományi képviselő foglalt helyet az országgyűlési törvényszékben.

E törvényszék működése minden rendes országgyűlés-kor kezdődött, mihelyt a tartományi követ-kamara a senatusból visszavonult, és ez üléseket öt nappal az országgyűlés vége előtt rekesztették be. Az ítéletek változtathatlanok voltak, azaz csakis egy következő országgyűlési törvényszék által oldathattak fel. Ez igen gyakran megtörtént, mert az ítéleteket ritkán hajtották végre és legtöbbször csak egy *damnum reparable*-t kellett jóvá tenni.

Az országgyűlés félbeszakításával az országgyűlési törvényszék is véget ért; mily intőjel a politikai bűnösök számára, a kik fölött csupán ez a törvényszék ítéltetett! E törvényszék illetékessége egyébiránt minden más ügyre is kiterjedt, melynek tárgyalására még maradt idő, ámbár, különösen a litvánok részéről, többször történt felszólalás azon irányban, hogy csak oly ügyek fölött ítéljenek itt, melyek az állammal összefüggésben állnak, így nevezetesen magas hivatalnokok elleni vesztegetési és sikkasztási vádak fölött.

A döntés nagyon is gyakran azon személyes érdekektől függött, melyek a birákat az ügyekhez fűzték. Azon szervezet szerint, melyet e törvényszék Szaniszló Ágost alatt nyert, állandóvá akarták tenni a törvényszéket, melynek a Korona számára évenként két és Litvánia számára egy ülésszakot kellett volna tartani. Az egész senatus és a tartományi képviselők választmányának huszonnégy tagja tenné határozatképessé. Az idézéseket hat héttel a kitűzött terminus előtt kellett szétküldeni és a woźny által a gradokon hitelesíteni.

Több befolyása maradt ő felségének a *relatiós törvényszékre*, mint az országgyűlési törvényszékre. Az előbbieket az országgyűlési időszakon kívül hívták össze, rendszeresen márcziusban és októberben. A *relatiós törvényszékek* néhány senatorból és más törvénytudó hivatalnokból álltak, kiknek száma ritkán volt tíznél több; továbbá, ha csak valamiképen lehetséges volt, magából a királyból.

E bíróság illetékessége oly ügyekre szorítkozott, melyeket a kancellárok és az *assessorialis törvényszékek* nem intéztek, vagy nem intézhettek el és azon följebbezésekre, melyek polgári ügyekben a *curlandi bíróságoktól* érkeztek. Büntényeket a *curlandi bíróságok* végső fokon büntettek. A nagy választófejedelemig a königsbergi porosz tartománynak is itt volt a legfelsőbb foruma. Azonkívül 1775. óta a dissidensek ügyeit is itt lehetett legfelsőbb bíróságilag eldönteni.

A szintén régi időkben fungáló *assessorialis bíróság* Zsigmond Ágost óta kancellárokból állott, kik tetszésük szerint, senatorokat és más tisztviselőket, néha mikor éppen országgyűlés volt — így 1724-ben — tartományi képviselőket vettek maguk mellé társakul. A legutolsó kormány alatt a kancellár mindig két senatort és négy

tartományi képviselőt vont bele, a kik rendesen az országgyűlésekre be voltak híva és a kiknek november 1-től egész április 30-káig rendszeresen kellett gyűlésezni. E bíróság számára bizonyos munkarend volt megállapítva, melyet 1680-ban a két korona-kanczellár tervezett, a király és 1683-ban az országgyűlés is helyben hagyott, a melyet azonban 1764-ben megváltoztattak. Az ítéletet ez is, mint minden más lengyel törvényszék, szavazattöbbséggel hozta. De a kanczellárok szavazata nyomatékossabb volt, mint a többi résztvevőké, a míg Poniatowski király alatt e praecipumot meg nem vonták tőlük. Ennek a bíróságnak az ítéleteit kevésbé gyorsan másították meg, mint a többi törvényszékekét; az ítéletek végrehajtását, ha azok városi ügyeket illeltek, a starostákra bízák, a mit ezek gyakran eszközöltek is, ha valamit nyerni lehetett mellette.

A törvényszék azon a helyen ült össze, a hol a király éppen tartózkodott; a Korona részére tehát rendesen Varsóban, Litvánia részére pedig Varsóban vagy Grodnón. Registeréhez (így nevezték az illetékessége alá sorozott és a különféle ülésekre egymásutáni sorrendben elosztandó tárgyakat) tartoztak: magdeburgi jog, Poroszország, fiskus, száműzések, a szabadságtól való jogellenes megfosztások, dissidensek. Az assessorialis bíróság gyakran e név alatt szerepel: udvari törvényszék.

III. Zsigmond alatt keletkeztek, de csak sokkal később fejlődtek ki a *referendarius-törvényszékek*. Ezeknél a korona és Litvánia referendariusai elnököltek, rajtuk kívül részt vettek még az instigatorok, a custos coronarumok, regensek, metricansok és jegyzők. Ez a bíróság döntött minden olyan ügyben, mely a királyi korona-javakra és a panis bene merentiumra vonatkoztak; itt appellálhattak a német

jogú vagy legalább nem jobbágy parasztok, az úgynevezett fölszabadított öregbirák, a kik az állami birtokokra voltak telepítve és különben a starosta fenhatósága alá tartoztak és ugyancsak itt panaszkodhatta be őket a papság a hátrálékos dézsmáért. Az ítéleteket a notarius decretorum állította ki. A referendariusok, a kik külön ítélték Lengyelország és külön Litvánia számára, az alkotmány-szerű ülnökök nélkül is véglegesen dönthettek. (1767, 1768, 1776-iki constitutio).

A *marsallok* joghatóságáról, mely minden más bíróság kizárásával, a fejedelem tartózkodása helyén felmerülő, gyakran polgári természetű jogesetekben is érvényes volt, már megemlékeztünk. A borzasztó visszaélések miatt, melyeket vele időnként űztek, 1776-ban szorosan a bűnügyi- és rendőri kihágásokra és a marsall-officiánsok ügyeire korlátozták illetékességét, de eredmény nélkül. A bíróság, a szerint a mint Lengyelországban, vagy Litvániában ült össze, mindig az illető két marsallból, négy első rangú senatorból és négy más hivatalnokból állt; ezek közül való öt személy jelentéte már teljessé tette e bíróságot. De azért a döntő hatalom éppen úgy, mint az előtt, a nagy marsalloké maradt. Ha a király elhagyta azt a helyet, a hol a marsall éppen egy pört vezetett, akkor az ügy a különben illetékes forumra ment át.

NEYGEDIK SZAKASZ.

A tribunálok.

Mikor a «roki»-kkal, a hogy a Nagy- és Kis-Lengyelországban az összegyűlt senatorok és más tartományi tisztviselők által tartott törvényszékeket nevezték, — daczára minden országgyűlési határozatnak és királyi parancsoknak és daczára annak, hogy 1569-ben ez intézményt még életképesnek tekintették és Maszoviára is ki akarták terjeszteni — már sehogyan sem ment a dolog, akkor megkísérették, hogy az igazságszolgáltatáson a *tribunálok* szervezésével segítsenek. István király, kancellárjával, Zamojskival 1578-ban alkotta meg a koronai tribunált, 1581-ben pedig a litvániai.

Az előbbinek illetékessége 1585. és 1588. óta névleg a porosz nemesekre is kiterjedt, kiknek biztosítva volt az az előjog, hogy fölöttük az ő német törvényeik szerint ítélnék; ők azonban szivesebben fordultak az *assessorialis* bírósághoz. 1589. óta a kijewi, wolhyniai és braclawi vajdaságok is, melyek egész addig Luckban egy külön főtörvényszékekkel bírtak, a korona-tribunál alá rendeltettek. Heidenstein szerint tervben volt az is, hogy a városokat is a tribunálok fenhatósága alá vonják, de Báthory ezt meg tudta akadályozni.

Kétségtelen azonban, hogy a papi javakat és papi követeléseket illető dolgok a tribunálok elé tartoztak és ezért kaptak később a tribunálok papi tagokat is, a kik egy 1573-iki határozat szerint az akkor tervezett felsőbb bíróságokból ki voltak zárva.

Különben Lengyelországban a papok maguk, a tizenötödik század óta egészen az ország feloszlásáig, soha

sem akadtak fenn azon, hogy minden nemű pörbe beleszóljanak és halálos ítéleteket hozzanak. A papokon kívül a tribunál képviselőkből volt összeállítva, kiket az egyes tartományokban, a külön mindig július 15-ikére kitűzött tartományi gyűléseken választottak meg és pedig a senatori és lovagi rendből vegyesen. Azt soha sem kívánták, hogy a megválasztott bár csak felületes jogismerettel is bírjon. Minden tartományi gyűlés egy képviselőt küldött.

A birodalom feloszlásakor a Korona-tribunál kilencz papi tagból, t. i. a gneseni, krakkói, wloclaweki, poseni, plocki, lucki, chelmi, kijewi és kamienieci káptalanok képviselőiből és huszonegy világi esküdttől volt összeállítva. Az utóbbiak közül és pedig felváltva: egyik évben Nagylengyelországból, másik évben Kislengyelországból, a tribunál marsallja 20,000 frt fizetéssel választatott meg; a gneseni káptalan képviselője az elnöki címet nyerte és 10,000 frtot kapott. A többi képviselő nem kapott fizetést és egész nyíltan megvesztegetési pénzek által iparkodott magát kárpótolni. Továbbá, ritkán maradtak egy évig a tribunálban; megválasztatásukkor kötelezniök kellett magukat arra, hogy legalább hat hónapig teljesítik kötelességüket. Ez idő alatt meg volt tiltva nekik, hogy valamely érvényes szerződést vagy ügyletet kössenek.

Szeptember 1-jétől virágvasárnapig a tribunál székhelye mindig Lublin volt, a fehér vasárnap utáni hétfőtől kezdve egész Tamásnapig pedig Peterkau. Az ünnepnapok kivételével naponként reggeli hét órától esti nyolcz óráig kellett üléseket tartani.

A papi képviselők közül csakis az elnök vagy ennek helyettese szavazott a világi birtokok ügyeiben is. Olyan

pörökben, melyek az ötödik vagy tizedik registerbe tartoztak és papi személyek vagy javak elleni jogsértésekre vonatkoztak, a vajdaságok képviselőivel legalább négy káptalani képviselőnek kellett együtt szavazni. Tulajdonképen senki sem ítéltetett olyan kérdésben, mely a saját vajdaságát vagy káptalanát illette. A határozatokat a jelenlevők szavazattöbbséggel hozták; a szavazatok egyenlő száma esetén a következő tribunál, vagy ha országgyűlés esett közbe és ha lehetséges volt, az országgyűlési törvényszék határozott.

Az 1726-ki constitutio szerint minden képviselőnek, mielőtt a tribunált elhagyta, esküt kellett tenni arra, hogy legjobb lelkiismerete szerint ítélt és a ki vonakodott ezt megtenni, azt, mint a megvesztegetettség gyanúja alatt állót megbüntették; és senki sem térhetett haza a nélkül, hogy a tribunál-város kereskedőit és iparosait ki ne elégítette volna; a kikkel marsall és képviselő rosszabb tréfákat szoktak űzni, mint a német diákok egyetemi városuk philistereivel.

Az 1768-ki és 1775-ki constitutio szerint egy képviselő functiójának teljesítése után csak hat évvel, a marsall pedig négy évvel utána választathattak meg újra. A tribunál jegyzőkönyveit egy tartományi jegyző vezette, kit évenként sorjában mindig más-más vajdaság alkalmazott.

Az ügyészek száma, kiknek mindannyioknak nemeseknek és különösen felesküdeknek kellett lenniök, úgy Peterkauban, mint Lublinban harminczra, sőt többre is rúgott.

A tribunál tulajdonképeni illetékessége a sprawy ziemskie-re szorítkozott, földbirtok-ügyekre, melyek ügyis főalkatrészét tették minden lengyel pörnek.

A tribunál registere pedig 1775 után ez volt:

1. palatinatum, felöleli a grod- és kerületi törvényszékek minden följebbezését,
2. expulsionum,
3. ordinationis Zamoscianaе,
4. remissionum,
5. terminorum tactorum et violatae securitatis,
6. incarcerationum,
7. directi mandati,
8. executionum processuum,
9. poenaliум,
10. causarum ecclesiasticarum vagy mixti,
11. paritatis votorum.

A tizenhatszadik század kezdetén a register a következő volt: 1. ex aresto, sine beneficio aresti, simplicium, 2. violatae securitatis et mere incarcerationum, 3. arianismi (t. i. a dissidensek ellen, kiket a rég kiűzött sociniánusok neve alatt üldöztek), 4. expulsionis, 5. fisci, 6. remissionum, 7. compositi judicii, 8. mixti voti, 9. militarium, 10. poenaliум, 11. paritatis votorum.

A tribunál első, ősztől tavaszig tartó ülősszaka a Kis-lengyelország ügyeinek volt szentelve; a második, tavasztól nyárig tartó ülősszak a nagylengyelországi dolgoknak volt szánva és a képviselők rendesen csak azon részig jutottak el, melyben tartományaik pörös ügyeit tárgyalták.

A litván tribunál is hasonló szervezettel bírt; öt-öt hónapig tartó két ülősszakának egyikét Grodnóban, másikat Wilnóban tartották meg. Az előbbi helyen a nowogrodeki, brześci és minski vajdaságok, valamint az ezekhez tartozó, de külön tartományi gyűléseket tartó kerületek ügyei tárgyalattak; a második városban a wilnoi,

troki, polocki és smolenski vajdaságok és a hozzájuk tartozó kerületek, úgyszintén a samogitiai starostaság számára tartották az üléseket. Az utóbbinak tartományi gyűlésein négy képviselőt választottak a tribunál számára, a többi tartományi gyűlések két-két tagot választottak, úgy, hogy a tribunált negyvenhat tag alkotta, kik közül azonban csak fele volt kénytelen minden ülészakban ülésezni.

Papi képviselő Litvániában csak hat volt és ezek a tribunál többi tagjaival évenként hat hétig üléseztek Wilnóban, és a vegyes természetű ügyeket tárgyalták. A litván tribunálnak csak öt registere volt. E tribunáltól gyakran följebbtek a litván assessorialis bírósághoz.

A tribunálok tekintélyét az országgyűlés minden lehető módon aláasta. Az 1627., 1638. és 1726-ki constitutio a tribunálok minden határozatát, a melyek «vim legis sapiunt», semmisnek és érvénytelennek nyilvánította. Azt sem akarták engedni, hogy e törvényszékek működésük folytonosságának jellegét vegyék fel és ezért többször megtiltották, hogy a praejudicatumok határozzák meg a hasonló kérdések jövőbeli eldöntését. A tribunálok ne emelkedjenek ki a lengyel állam periodikus és mindig elülről kezdődő működési módjából.

Igaz, hogy ezek a bíróságok elég okot is adtak a kedvezőtlen megítélésre; noha az 1726-ki constitutio a nők jelenlétét a törvényszék ülésein megtiltotta, mégis egészen megszokott dolog volt, hogy a bírák és ügyfelek női hozzátartozói a legnagyobbyszerű megvesztegetéseket és megvesztegetési versenyeket idézték elő. Elég gyakran beszélnek a képviselők részegségről is.

Általában véve a tribunálok, melyek mégis csak any-

nyira jó intézmény voltak, a milyen a lengyel nemesi demokrácia alatt csak lehetséges volt, nem tagadták meg a lengyelek nyilvános összeletének árnyoldalait. A tribunálok működése is, mint minden más lengyel törvényszéké, periodikusan félbe volt szakítva; ezek számára sem volt soha egy szigorúan megtartott törvénykezési rend, és szabályaik oly kevésbé biztosak voltak, hogy igen gyakran a testvéreik által helyesen megválasztott képviselők a tribunálban levő helyükről, mely pedig jövedelmező forrás is lehetett, pénzért és jó szóért egy más meg nem választott nemes javára lemondtak. A képviselők tartományi gyűlésein, a hol tribunáli helyeik évenként újra töltettek be, gyakran nagyon heves jelenetek játszódtak le; a tartományi gyűlések sokszor félbeszakítottak, és a kerületnek nem volt képviselete a bíróságban.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Grod- és kerületi törvényszék.

1775 óta, mely évben a starostasági birtokok tisztán állami vagyonnak jelentettek ki és mint ilyenek bérbe adattak vagy szétosztattak (1791-ben kezdték e birtokokat az államkincstár javára eladogatni), a starostát powiátja nemeseinek ugyanazon módon kellett megválasztaniok, mint a kerületi törvényszékek hivatalnokait, azonban meghagyták a starostának ezután is éppen úgy, mint azelőtt az alstarosta vagy surrogator, a bíró és az íródeák, a regens és a metricansok, a subdelegatusok, a várgrófok és minden egyéb tetszés szerinti nagyszámú grodhivatalnokok kinevezésének jogát; de e hivatalnokoknak

birtokos nemeseknek kellett lenni, azaz letelepedett vagy letelepülve volt családokból kellett származniok. A tulajdonképeni grodtörvényszék három vagy több személyből állt, azonban döntő szavazattal csak a starosta bírt, ha jelen volt. Így a poseni grodnak egy 1462-ből kelt ítéletén a starosta aláírásán kívül a vágrófé, a biróé és albiróé is látható, nyilvánvaló azonban, hogy már akkor is a starosta volt a tulajdonképeni bíró. A bagatell-ügyeket a vágróf és a jegyző intézték el, *salva appellatione* a starostához.

A grodhivatalnokok tevékenységét nagyrészt a nem bírói mellékfoglalkozások merítették ki, melyek minden groddal kapcsolatosak voltak. Hasonlóan ahhoz, a mint sok modern törvényszékkel az árwapénzek és a jelzálog-ügyek kezelése van összekötve, csakhogy sokkal tágabb értelemben, a grodhivatalnokoknak is a letétemények őreiül és láttamozókul kellett szerepelniök. Csupán csak az ment igazi szerződés és valódi okmány számba, a mi az *acta castrensia*-ba, vagy az *acta aeterna*-ba, mint mondták, bevezetve, vagy a hivatalnokok által hitelesítve volt. Mindezen iratokért járó illetékekből várhatták kártalanításukat a starosták alhivatalnokai. A bírói díjak törvény szerint nagyon csekély mértékeit a nyájas fizetők gyakran túlhaladták; ezt *plus offerentia*-nak nevezték.

A starosta ítélkező jogának tulajdonképeni sphaerája a vérbíróság volt. *Ignis, via, femina, domus*, így mondták röviden s ezzel azokat a főbenjáró büntetteket jelölték meg, melyeknek megtorlása a starostát illette, a «*quatuor articuli castrenses*»-t, t. i. a gyujtogatást, az útonállást, az erőszaktételt, a betörést. 1420 óta e büntettek bizonyosan nem a várnagy elé tartoztak többé, hanem a starosta elé. A bűnügyi igazságszolgáltatás

azonban lassanként mellékes dologgá lett. Az 1775-ik évben a következő registereket állapították meg a grodok számára:

1. oly ügyek, melyeket a tribunálok újabb ítélethezatal miatt visszaküldtek ;
2. földbirtokokra vonatkozó pörök ;
3. a közbiztonság megsértése ;
4. pénzbüntetések ;
5. a dissidenseket illető kérdések ;
6. más bíróságok ítéleteinek végrehajtása.

E registerekre évenként négy ülésszak esett ; a közönséges bűnügyeket e terminusokon kívül tárgyalták le. Azzal a starostával, ki ez ügyeknél a torturát alkalmaztatná, melyet Ostrowski szerint gyakran még önkéntes vallomások mellett is használtak, az 1776-ki constitutio szerint úgy kell elbánni, mint politikai bűnössel. Hogy a hagyományos lengyel bűnügyi pörökben, a testi kényszereszközök elhagyásával beálló hézagot miként kelljen kitölteni, arról a törvények semmit sem szóltak ; igaz, hogy Lengyelországban azelőtt sem tartották mindig szükségesnek a vádlott beismerését ahhoz, hogy elítéljék, hanem pusztá gyanúra is kimondták a testi és halálbüntetéseket.

Minden starostai határozat ellen csak post definitivam sententiam lehetett följetkezni ; de a starosta feljogosított-nak hitte magát arra, hogy ott, a hol az ő nézete szerint a büntett elkövetőjének bűne nyilvánvaló volt, ne engedje még a más törvényszékekhez való följetkezést. Az akták küldözése és a XVI. század óta divott kegyetlen német igazságszolgáltatásnak minden egyéb lényeges formája Lengyelországban ismeretlen volt.

Megemlítendő még az is, hogy a starosta a nemzet-

ségi kötelékek és családi viszonyok meglazulása óta mint a kiskorú nemes gyermekek fölötti főgyám is működött vagy működhetett.

Kijewben, Braclawban és Wolhyniában nem a vajdát, hanem a starostát illette az ítélkező jog a zsidók felett.

Általában a starostáknak annyi illetékességük volt, a mennyit tulajdonítani akartak maguknak és a mennyit esetről esetre a nemesség engedélyezett nekik. Az erő joga határozott; a gazdag starostát többre becsülték, mint a kevésbbé jó helyzetben levőt.

Egyetlen grodhivatalnok sem volt köteles a felkelő hadseregbe lépni; továbbá egyik sem működhetett más bíróságnál, különösen nem a tartományi törvényszéknél. De a grodokban a starostától kiadott vagy annak gondjaira bízott aktákon kívül más törvényszékek és testületek okmányait és iratait is őrizték és e grod-levéltárak mindegyikének «három lakat zárja alatt» kellett állnia, a mint azt Jagello 1420-ban elrendelte.

A grodtörvényszékek rangban teljesen egyenlő volt a kerületi törvényszék; ha egyik fél a grodhoz, a másik a ziemstwohoz fordulna, akkor az először megkeresett forum dönti el a pört. Mindazonáltal a kerületi törvényszék sokkal kisebb tekintélynek örvendett, mint a grod; és sokkal ritkábban vették igénybe, de azért bizonyos volt, hogy a váltó- és bűnügyeket éppen oly jól el tudta intézni, mint a grod. Évenként három ülésszaka volt, melyeket meghatározott napokon tartottak meg ugyanazon helyen, a hol a grodtörvényszék ülésezett és melyeket csakis az országgyűlés változtathatott meg. A kerületi törvényszék ritkán is volt teljesszámú, mivel állásai kedvelt átmeneti pontul szolgáltak az előléptetésre vágyó embereknek és a megüresedett helyeknek gyak-

ran hosszasan kellett betöltésükre várakozniok. De az állásban levő törvényszéki hivatalnoknak szigorú büntetés terhe alatt meg volt tiltva a terminusok elmulasztása; és ha igazolt oka volt a távolmaradásra, akkor a következő ülésben meg kellett erre esküdni. A ki háromszor elmulasztotta a törvényszék üléseit, elvesztette állását. Különben a kerületi törvényszék üléseire egybegyűlt nemeseknek meg volt engedve, hogy az éppen megtartandó ülésre a hiányzó hivatalnokok helyett saját körükből válaszszanak helyetteseket.

A kerületi törvényszékeknél a jegyzőnek, úgy látszik, döntő szavazata volt; legalább a Korona területén. Litvániában, a hol minden kerületi törvényszék négy bíróból állott, a jegyzőnek csak akkor volt votum decisivum-ja, ha a szavazatok egyenlő számúak voltak.

Ha olyan jogi ügy merült fel, melyben a bíró személyesen volt érdekelve, akkor annak elintézésére maga helyett egy subdelegatust nevezett ki, ha akart és ha a jelenlevő nemesek kívánták.

A ziemstwo igen gyakran csak arra szolgált, hogy előkészítse a pöröket, melyeket a tribunálnak kellett eldönteni. A kerületi törvényszék bírái nem ritkán illetékteleneknek nyilvánítottak magokat és a felek majdnem rendszerint a tribunálokhoz följobbeztek.

Kis-Lengyelországban és Litvániában a kerületi törvényszékek könyvei és aktái is nagy jelentőséggel bírtak, t. i. mint a birtokszerződések iktató helyei; Nagy-Lengyelországban azonban e czélokra a grodok okmánytárai fontosabbak és kedveltebbek voltak. A kerületi törvényszékek keletkezése fölött nagy homály borong. Valószínűleg később keletkeztek, mint a várnagyi törvényszékek, és pedig azon hivatalnokokból, kiket az ország

egyes részeinek a Piasta-házból származott fejedelmek mindegyike különösen a fontos kérdések tisztázására tartott magának, t. i. a *judex curiae* vagy a *judex noster*-ből és ennek *subjudex*-éből, kikhez nem sokára egy jegyző is csatlakozott. Ilyen bírák tehát mindazon kerületekben voltak, melyek valaha külön fejedelmekkel bírtak, azaz minden vajdaságban; a terület-részek egyesítésekor megtartották e bíróságokat és mindenütt behozták, mikor a vajdaságokra való felosztást a nagy köztársaságra kiterjesztették.

A kerületi törvényszékek, általában véve, mind fontosabbakká váltak; a kamarások ítélkezési jogának fénykora a tizenhatodik században volt. Azóta az ő törvényszékük a többi versenyző forumokkal szemben vesztett jelentőségéből. Mikor aztán 1775-ben a starosták is elvesztették személyes tekintélyüket, a nehézség törvénye szerint, az itt veszendőbe ment tekintély egy része a kerületi törvényszék tagjaira származott át. Az 1791-iki *constitutio*, úgy látszik, egészen megszüntette a starosták törvénykezését és a *grod* egykori hatalmát a *ziemstwora* ruházta rá; egyebekben a négy éves országgyűlés arra szorítkozott, hogy még az 1792-ki év folyamában is kibocsátott egyes törvényeket, az itt felsorolt törvényszékek mindegyikére vonatkozólag. E törvények azonban nem tartalmaztak semmi egyebet, mint összefoglalását az eddig minden egyes törvényszékre nézve érvényes szokásoknak. Igaznak bizonyult itt az a régi mondás, hogy az államkormányzat egyik ága sem oly nehezen reformálható, mint a jogszolgáltatás; mennyire szeretnék volna május 3-kának férfiai a köztársaság ellenmondásokban bővelkedő törvénykezési viszonyait rendezni és egyszerűsíteni!

HATODIK SZAKASZ.

A törvénykezés más nemei.

Az interregnum idejére minden bíróság formalisan megszűnt, mert mindannyi csak «az igazság kútforrásának», a királynak nevében hozhatta meg ítéleteit. Azon törvénytörvény-széki tisztviselőknak, a kik arra vállalkoztak, hogy a felségsszüneti idő alatt is működjenek, legalább néhány souverain testvérek által választott capturbiróval kellett társulniok. Különben, ha a vádló fél úgy kívánta, az 1573, 1576, 1588-iki constitutio szerint, minden olyan ügyet, melyet egyik király halála előtt kezdtek tárgyalni, az új király megkoronázása utáni egy évig el lehetett halasztani.

Ez a szó «captur» 1382-ben, midőn először jött forgalomba, eredetileg ugyanazon értelmet jelezte, melyet később a confoederatióval kötöttek össze. A fejedelem halála után minden vajdaságban és kerületben megalakuló confoederatiók, miután főbíró nem volt, maguk választották meg bíráikat minden vitás kérdésre, és ezeknek a sommás eljárás tétetett kötelességükké. 1572. óta az egyes kerületekben fejlődtek ugyan ki némely szokások a capturbirák számát, az igazságszolgáltatás helyét, idejét és módját illetőleg: de ebből semmi sem maradt reánk. Részint feljebbezési forumnak, részint nagy ügyek tárgyalására való törvénytörvény-székül, minden convocationalis gyűlésen bizonyos számú legmagasabb capturbirót választottak a Korona, és bizonyos számút Litvánia számára, 1764-ben az első esetben 24-et, a második esetben 15-öt. Rendszerint azonban ez a kivételes bíróság sohasem ülésezett az egész interregnum idején át; állandó választmányt

létesítettek, mely a Korona két és Litvánia egy senatorából állt.

Az 1768-iki constitutio szerint az interregnum alatt is minden bíróságnak érvényben kellett maradni, a captur-biráskodást pedig el kellett törölni, és csupán a relatiós-, assessorialis- és referendarius törvényszékek szünetelhettek ideiglenesen.

Mikor Lengyelországban a reformatio el volt nyomva, a nemesség ismét kibékült az egy ideig hevesen megtámadott papi törvénykezéssel. A földbirtokok, dézsmák és egyházi javadalmak miatti minden pörösködést ugyan a tribunálhoz és királyi törvényszékhez, sőt a grod- és kerületi bírósághoz is utasítottak (1635., 1653., 1726., 1768-iki constitutio). De mégis meghagytak az egyházi bíróságoknak bizonyos illetékességet világi emberek fölött is; a kánonjog elvei és különösen a római jogból vett perrendtartás szerint, nevezetesen házassági ügyekben, végérvényesen ítélték. A permanens törvényszéki üléseket minden püspökségben a püspöktől kinevezett officialis és a consistorium tartotta meg; a följebbezés a primáshoz és ettől a pápai nuntiushoz ment.

Papi büntetéseket és a papi személyek és testületek közötti torzsalkodások kizárólagosan e törvényszékek elé tartoztak. A rendek tagjai, nevezetesen a jezsuiták, természetesen ez alól is föl voltak mentve és nekik is külön bíróságuk volt, ha be voltak vádolva. Mint panaszosok az állami törvényszékekhez fordultak.

Sajátságos természetű volt a törvénykezés, mely Maszoviában a méhtenyésztők között állt fenn. Ezeknek külön starostájuk volt, a kit éppen úgy, mint a vele ítélő tisztviselőket a méhészek választották, kik a király szabad parasztjaiként szerepeltek. Kimutatható, hogy e törvény-

szék még 1785-ben is hozott ítéleteket. A méhes bíróságoktól első sorban a grodokhoz lehetett följebbezni.

A városok, a papság, a krakkói akadémia és a vajdák nevelési bizottságának törvénykezését már elvonultattuk szemünk előtt.

A kamarási törvénykezés al-válfaiként említik a régi publicisták: a condescensionalis- és commissionalis törvényszéket. A kamarás a tőle kinevezett alsó hivatalnokaival maga is kiment a pörben levő birtokok határaihoz, meghallgatta ott a felek panaszait, beidézte az eskütársakat és tanúkat.

Hogy az állami törvényszékek előtti túlságosan sok haszontalan pörösködést kikerüljék, 1776-ban egy Litvániában már régen fennálló intézményt: a választott- és compromiss-bíróságokat a Koronára is átvitték. Ezek feljebbezés nélkül határozhattak, mihelyt mindkét fél egyetértett a törvényszék neme és a bíró személyére nézve.

1676-tól 1772-ig terjedő idő alatt Litvánia és Moszkva határán, mindkét állam által kinevezett birákból álló vegyes bíróság állt fenn, a határszéli lakosok pörös ügyeinek elintézésére. E hatóság litván biráit, a kik feljebbezés nélkül ítélték, először a litván vajdaságok választották, később a király nevezte ki őket. Ez az intézmény, mely üdvösnek bizonyult, 1732-ben a Korona néhány vajdaságára is, nevezetesen Podoliára, Braclawra és Kijewre is kiterjesztetett és 1762-ben «határbíró» szerveztetett a tatár határkerületben, Kamieniecben is.

Különösen említést érdemel még a kincstári és hadi törvényszék. Ez az utóbbi 1776. óta az állandó tanács hadügyi osztályaként kiküldött nyolcz tagjából állt, kik között volt mindig az egyik vagy a másik hetman is;

azon tartományok szerint, melyeknek ügyei ítélet alá kerültek, voltak bevásztandók: a tábori jegyző, a főstrázsamester, a szálláscsináló, a tüzérség tábornoka és Lengyelország vagy Litvánia hadi főfelügyelője is, de e tizenhárom személyből már öt is teljessé tette e törvényszéket. E törvényszék elé első sorban tisztán katonai ügyek tartoztak; alsó fokok minden ezrednél voltak. Egy katonát sem lehetett más forum előtt bepörölni, mint e «Krygs-rechten» előtt, — a hogy német kifejezéssel e katonai bíróságokat nevezték, — és úgyszólván minden olyan polgári ügy, mely a városiak vagy nemesek és a katonai rend tagjai között felmerült, e bíróságok által intéztetett el, melyeknek ülései általában véve nem voltak meghatározott időhöz kötve. A birodalom első felosztása előtt csupán a hetmanok álltak az egyes ezredek bíróságai fölött és ők biráskodásuk illetékességét tetszésük szerint kiterjesztették polgári egyénekre is.

Radomban a kincstárnokból és a kincstári bizottság tagjaiból egy törvényszék volt összeállítva, mely szabályszerűen ülésezett május 1-től, szeptember 1-től, november 1-től és február 1-től kezdve mindig egy-egy hónapig. E kincstári bíróság iratai mind lengyel nyelven voltak fogalmazva, megkülönböztetésül a többi törvényszékek irataitól, a melyek, leszámítva a tanúvallomások és szerződési okmányok tenorját, latin nyelvűek voltak.

E törvényszék illetékessége nem csak a köztársaság kincstárának megkárosítására és nevezetesen a vám- és adóügyi pörökre terjedt ki, hanem közgazdasági kérdésekre is, úgymint a kereskedői megdrágításokra, kalmarok és nemesek közötti kereskedelmi szerződésekre, váltó- és kereskedői adósságokra, zsidóktól elkövetett

mérték és súly körüli csalásra és sikkasztásokra; a nélkül, hogy a kincstári törvényszék e két utóbbi functiója a vajdak tekintélyét kisebbítette volna.

E szerint a lengyel köztársaságban fölös számmal voltak ugyan a bíróságok, de ezek semmi esetre sem takarták el a jogvédelem hiányát. Minden törvényszéknek éppen, mint az országgyűlésnek igen nagy és mégis nagyon kevés hatalma volt; igen nagy, minthogy körül nem határolt illetékességénél fogva a legkülönösebb határozatokat hozhatta; nagyon kevés, minthogy ítéleteinek csak kis részét látta megvalósulva.

A tribunálok, melyekkel néhány lengyel államjogi könyv, mint valami mintaszerű intézménnyel dicsekszik és melyek a viszonyokhoz képest valóban még legjobban hasonlítottak a modern törvényszékekhez, kénytelenek voltak túrni, hogy az általuk hozott tizenöt ítélet közül mindig éppen csak egyet hajtottak végre. A többi decretumokat elvetették, vagy az országgyűlés, mely maga mellett más hatalmasságot érvényre jutni nem engedett, módosította őket.

Üssétek fel a Volumina legum bármely lapját, törvényszéki ítéletek megsemmisítését fogjátok ott találni Csak úgy véletlenül! Mi van a Vol. V. 393. lapján (1676. constitutio) Deklaracya czím alatt? A peterkaui tribunál által nemes Walewsky Ádám ellen hozott és száműzetésre szóló ítélet, minden következményével együtt, hatályon kívül helyeztetik.

A czél, mely végett az országgyűlés, mint itt oly gyakran, a megsemmisítésekre használta fel jogát, megmutatja nekünk, ki állt fölötte és ki adta meg a jelszót a törvényszéki auctoritásnak és ezzel az állam tekintélyének emelverontására: a nemesi individuum.

Csak is azért, mert a lengyel állam oly kevésbé volt állam, támadhatott az igazságszolgáltatásnak ily önállót-lansága és maradhatott meg benne, még akkor is, mikor a köztársaság katonai jellegének valódi jelentősége már nem volt. Lengyelország törvénykezése messze elmaradt a nemzet szükségletei mögött; vajjon az a két másik keresztmetszet, melyben a lengyel állam közigazgatá-sát meg fogjuk tekinteni, öröndetesebb képeket fog-e nyújtani?

TIZENEGYEDIK KÖNYV.

Közgazdaság.

. les gouvernements

Se nourrissant d'impôts et non de sentiments.

MME DE GIRARDIN.

ELSŐ SZAKASZ.

A nemzetgazdaság ápolása a lengyel államban.

«A jognak nagy része az öntudatba felvett nemzetgazdaság», mondja Treitschke Henrik. Ez a mondás kétségtelenül áll a polgári, nevezetesen a vagyoni jog nagyon sok határozatára nézve. De másfelől az államban a nemzetgazdaságot félreismerhetetlenül befolyásolják az állam alapelvei, magán hordja ez az államban uralkodó politikai nézetek bélyegét, és irányát gyakran hosszú időre az állami hatóságok rendszabályai írják elő. Persze, megint azon okból, mert a gazdasági javak és munka megosztása, erőteljes kölcsönös hatásuknál fogva, az államban a hatalom fölosztására elhatározólag képes befolyjni és mert a nemzetgazdasági forradalmak gyakran az állami felforgatás előjátékaivá válhatnak.

Ime így látjuk, hogy a lengyel köztársaságban minden

a nemzetgazdaságra csak némiképen vonatkozó törvény és szokás-szentesítette közigazgatási elv is azon gazdasági ágak javára szóltak, melyek a nemesség létezésének alapjául szolgáltak.

Sok értelmes ember van, kik ezt a szót: lengyel gazdasálgódás csak mosolyogva ejtik ki, és igaz is, a lengyel állam gazdasági rendszabályainak általában nagy hiányai voltak.

A nemzet jóllétének emelésére szolgáló, célhoz vezető rendszabályok első követelménye: a hivatalos statistika, Lengyelországban soha sem volt ez; a svéd tabella-bizottság példája, mely a XVIII. század közepe óta más európai államokat követésre buzdított, még a Szaniszló Ágost alatti reformerek számára is kárba vezett. Így a lengyel állam sohasem birt megközelítőleg biztos tudomással saját négyszögmérföldjeinek számáról, lakosságáról, be- és kiviteléről és adóképesességéről. Sohasem bocsátottak ki mélyebb megfigyeléseken alapuló gazdasági természetű rendelkezéseket és semmiféle támaszpont sem volt arra, hogy az ilyen intézkedések következményeit helyesen felismerjék.

Ezek szerint a lengyel törvényhozásnak még az akkori korban is néha igazolatlan hibái részben megmagyarázhatókká válnak; a lengyel nemességnek a városok iránti gyűlöletében, a paraszttal szemben tanúsított uralkodásvágyában is nem egy ártalmas statutum okaira találunk. Másfelől, minden jótékony újításnak, a politikai életben oly hatalmasan működő nemleges erő, a moles inertiae állt ellent; ez kétszeresen jelentékeny az olyan államban, melynek ereit a szokásjog nehéz és lassú vére futotta át. Mindamellet, már csak a lengyel pénzügyi jog könnyebb megértése végett is érdemes lesz a kutatás fáklyájával

kissé bele világítani a lengyel köztársaság gazdasági politikájába, éppen azért, mert e mélységek oly ridegeknek és üreseknek látszanak.

A lengyel köztársaságban az uralkodó osztály öntudatosan, elvből mindig a szabad kereskedelemre és ipar-szabadságra törekedett, melyek Európa mai államaiban oly nagy többségnek ideáljaihoz tartoznak. Egyébiránt az az irány, mely az állam nemzetgazdaság-rendőri feladatait e formulában összegezi: «Laissez faire, laissez passer» könnyen felismerhetné elveinek már megközelítőleg végbement megvalósulását Lengyelországban, a korlátolt államhatalom eme szent földén. Annyi azonban kétségtelen, hogy a Lengyelországban fennálló elvek, legalább közvetve, érintkező pontokul szolgáltak a francia physiocratáknak rendszereik felállításában. A XVIII. század kezdete óta, Fénélonnak a beauvilliersi és chevreuxi hercegekhez intézett, olvasásra méltó levelei óta s azután általában félreismerhetetlen a lengyel állameszmék befolyása az egyes francia írókra.

Hogy lengyel részről jövő közvetlen befolyás volt-e itt irányadó és ha igen, mennyiben volt az, nem kutatjuk; de mit szöljünk, ha Colbert idejében Fredro, a lengyel mágnás ezt tanácsolja: «Az értelmes fejedelem a mezőgazdaságot előnyben részesíti minden egyéb fölött, a mit különben gazdagságnak tartanak. . . . Ez a nép jóllétének igazi forrása, mely kiapadhatatlan; egyedül ez az aranybánya.» És így találunk nála, ki itt a lengyel nemesség valódi képviselőjének tekintendő, egyéb tanoakat is, melyeket az ő korában különben sehol sem gyánítanánk.

Ennek megfelelően a lengyel állam ugyan sohasem mozdította elő tetteleg a mezőgazdaságot, de soha nem

is gördített semmiféle akadályokat elébe. A lengyel nemesek — és ők nem csupán intézői, hanem tulajdonosai is voltak a parasztgazdaságnak, — készpénzüket leginkább a korlátlan gabona-eladásból szerezték; a parasztok aztán télen gyakran az éhenhaláshoz voltak közel. Gabonarakárokat nem emeltek az országban, de még rossz aratások után is évenként több 100,000 hajórakomány búzát és tiszta rozsot vittek ki külföldre. Csúpan Danzigba, a hol daczára a constitutio által kiadott többszörös tilalomnak, így még 1764-ben is, a város kereskedői gyakorolták az elővásárlási jogot, évenként 300,000 hajórakomány úszott le a Visztulán. 1532. óta soha sem bocsátottak ki gabnakiviteli tilalmat; egy 1631-ben csak Litvániára nézve kiadott ellenkező rendelet nem maradt érvényben. És minden nemes, vagy ilyentől igazolványnyal ellátott kereskedő vámmentesen szállította külföldre tetszés szerinti mennyiségben a gabnát és más nyerstermékeket.

A ló kivitel ellen ugyan 1538-ban és 1557-ben tilalmakat adtak ki, de ezeket 1620-ban és 1647-ben visszavonták. A tizenhatszázadban Lengyelország tenyészette a legtöbb és a legkeresettebb lovakat; Nagy Frigyes hadseregét majdnem kizárólag lengyel ménesekből látta el. A nemesek marhakivitelére semmi adó sem volt kivette; marhákra kivetett pénzt csak korábbi időszakokban szedtek néha-néha. 1772. után évenként még 800,000-nél több szarvasmarha vándorolt ki a köztársaság tartományai-ból. A határokon belül a markakereskede s hatalmas arányokat öltött; egy jaroslawi vásáron, még későbbi időben is, huszezer ló és negyvenezer szarvasmarha került forgalomba. Még az a kereskedő is, ki az országban nemes embertől vásárolt, vám nélkül vihette át a határon az árut az eladótól kiállított kísérő levél alapján.

Különös volt a méhtenyésztők pártolása Lengyelországban. Bármily hevesen reagált is különben a lengyel állam tagjainak állandó külön szövetsége ellen, mégis egész az utolsó király uralkodásáig érintetlenül maradtak több tartományban a nemesi méhtenyésztők zártkörű intézményei. A méz egyike volt a külföldön leginkább keresett lengyelországi nyerstermékeknek.

Az egész kivitel a mezőgazdaság, a marhatenyésztés és a rokon keresetmódok eme termékeire szorítkozott. Azzal, hogy az állam a legnagyobb gyöngédséggel lemondott a belölők polgárai számára befolyó jövedelmi résznék fiscalis nyereségéről, megvonta saját magától bevételeinek legtermészetesebb és legbiztosabb forrását.

Egészen más volt az állam magatartása az iparral és kereskedelemmel szemben. A viszonyok természetében rejlett, hogy az emberi tevékenységnek ezek az irányai a lengyel köztársaság fennállása alatt nem érhettek el valóban magas fokot. Az aránylag kevés munkaerő, mely a birodalomnak nagy részben eke alá még nem vetett földjén elszórtan élt, első sorban a nyerstermékek előállítására volt utalva és így a nemességen és a paraszton kívül, a városi keresztény lakosság túlnyomó része mezőgazdasággal és marhatenyésztéssel foglalkozott. A legmagasabb cél, melyet e téren a kereskedelem és ipar magának kitűzhetett, a mesterségesen előállított értéktárgyak hazai szükségletének kielégítése volt. Külföldi iparszükségletek és a külföld kereskedelme számára való munka lengyel lakosok előtt teljesen képzelhetetlen volt, kivált mikor Lengyelország Amerika felfedözése után tényleg Európának a világforgalomtól legfélreesebb országa lett. Moszkvának mégis legalább megvoltak keleti összeköttetései, melyeket Lengyelország, mely éppen

oly jól hatalmába keríthette volna azokat, a legkülönösebb módon elhanyagolt. Így tehát már ez okból is halatlan merészség lett volna a mercantil-rendszernek Lengyelországba való behozatala; a köztársaságnak le kellett mondani arról, hogy ipar és kereskedelem által más országok pénzét a saját területére behozza; elég lett volna, ha nem túlságosan sok készpénz ment volna ki az országból idegen készítményekért és árúkért. Ha azonban forgalmi egyenleget akartak volna készíteni, akkor egészen az állam legutolsó idejéig, sőt ekkor talán leginkább észrevehették volna a becsületes Colbertisták előtt ijesztőnek látszó túlsúlyát az országból kimenő ércnek, az országba beözönlő fölött: 1780. táján száz milliót, hatvan millióval szemben.

Mindennemű czéhbeli korlátozások és minden mesterséges adók alól — melyeket a kereskedelem és ipar számára Lengyelországban megkísérlettek rendszeresíteni — fel lévén mentve, csodálatba ejthetne e kereseti ágak visszamaradása, ha nem tudnók, hogy a nemzetgazdaság, fejlődésének bizonyos fokán, természetes hajlammal bír mesterséges emelési eszközök iránt, és ha nem volna világos, hogy a szabadság, a saját védelmére szolgáló hatalom nélkül, a danaidák gonosz ajándéka. Azonfelül a szabadságot itt csak úgy értelmezték, hogy a kereskedőket és iparosokat a lehetőségig meggátolják abban, hogy egymással szorosan egyesüljenek, ellenben hogy az állam folytonos beleavatkozásokat és rendszabályozásokat engedhet meg magának, körülbelül úgy, a hogy az első századok római birodalmában volt és a mai Franciaországban is szokásban van.

Így a XV. században a vajdák és starosták határozták még az összes portékák árát, a mint azt sok con-

stitutio rendeli. Jóakarátuak voltak az 1565., 1764. és 1768-iki constitutiókban fölállított szabványok a mindennemű súly-, hossz- és ürmértékek számára, azonban a mérték különböző és igen rendetlen maradt. Az árák megszabása soha sem vonatkozott a nemességre, az általa áruba bocsátott készítményekre és szeszes italokra. Ez utóbbiakat, ügyszólván, csakis a nemesség termelte és csak a földesuraknak volt mindenütt joguk a kimérésre. Hogy a sör és pálinka forgalmát élénkebbé tegyék, a nemesek falvaikban vásárokat kívántak rendszerezíteni, mivel azonban, különféle constitutiók szerint, ilyeneket csak városokban lehetett megtartani, a falvakat mezővárosokká emelték; és így a köztársaság városi joggal bíró községeinek tömege a színleges jóllét mázával vonatott be.

Az országos vásárok és az árúmegállító jog a városok tulajdona maradtak. Az utóbbi kimutathatólag csak a szab. kir. városok joga volt és abban állt, hogy minden idegen kereskedő az egyes királyok által adományozott kiváltságok értelmében hosszabb ideig hagyta árúit a városokban a belföldi kalmároknak eladás végett. Idegen kereskedők a hazai fogyasztóknak közvetlenül csak az országos vásár tartama alatt adhattak el.

A nemesség 1550-ben opponált e külön jog ellen, de az országgyűlés 1562-ben a városi kiváltságok megvizsgálása után mégis határozottan megengedte.

Az idegen kereskedők észrevehető mellőzését — a skótok és angolok, kiket rendszerint együttesen scoti-k-nak neveztek, különféle városokban nagy szállásokkal bírtak — abban az 1643-ki sajátságos határozatban is látjuk, melyet több városi lakos belevonásával a Litvánia és Lengyelország számára összeállított ország-

gyűlési bizottság hozott. E többszörösen megerősített rendelet értelmében minden kereskedőnek a starosta, vajda, vagy e kettőnek hivatalnokai előtt esküt kellett tennie, melyben, ha külföldi, arra esküszik, hogy öt százaléknál, ha belföldi, hogy hét perczentnél, ha zsidó, hogy három perczentnél nem kíván többet nyerni.

Nagyon kedvezőtlen helyzetük volt az idegeneknek különösen a számtalan kiváltsággal felruházott Krakkóban. Mikor 1775 után a kereskedelmet egész terjedelmében a nemességnek szolgáltatták ki, ez mindjárt a tőle eddig megtámadott árúmegállítási jogot hatalmába iparkodott keríteni, mint azt a Zakrocym társzégnek az 1776-ki constitutióban megerősített tervezete bizonyítja.

Különben az állam a kereskedelmi szabadság minden megszorításától idegenkedett. Zsigmond Ágostnak és Istvánnak azon ígérését, mely szerint nem fog monopoliumokat adományozni, Szaniszló Ágost még 1764-ben is esküvel erősítette.

Noha a czéheket, melyeket a nemesség különösen gyűlölt, nem lehetett kiírtani, a hivatalnokok mégis sokszor gyakorolták a constitutio által 1543-ban és még később nyert meghatalmazásukat, mely szerint nem tűrték, hogy a czéhek az egyes ipar- és kereskedelmi cikkeket monopolizálják, és ügyeltek arra, hogy a czéhek ne ártsanak az általános szabadságnak.

A kötelező kereskedelmi utak, melyeket a XIV. és XV. században egyes városok kívánságára a királyok jelöltek ki, már a XVI. században kimentek a szokásból.

Az iparban legjelentékenyebb szerepet játszott a gyapjú-kézműárú, melyet Szaniszló Ágost alatt a törvényhozás is több kedvezményben részesített.

A köztársaság több kereskedelmi szerződése a szabad

kereskedelem elvén alapult, így, ha akarjuk, már 1549-ben az V. Károly és Zsigmond Ágost közötti szerződés is.

Az osztozkodó hatalmaktól a köztársaság fájdalmas vámtarifákat volt kénytelen elfogadni, csupán Oroszország ismerte el 1776-ben a már 1686-ban és 1768-ban a két állam részéről egymásnak biztosított szabad kereskedelmet. Törökország és a tatárok sem korlátozták semmiben a köztük és a köztársaság között folyó kereskedelmet; nagyszerű volt a marhákkal űzött transito-kereskedés Romániából Danzigba.

Danzig többször kötött külön szerződéseket idegen hatalmakkal, 1658. és 1670-ben Hollandiával.

A különféle iparágak szétesését a társadalmi rendek szerint nem lehet oly pontosan kimutatni, mint a hogy talán néha gondolták. A nemesség a XVIII. században kézműárú és géparúkat gyártó intézeteket állított fel, éppen úgy, mint a király koronai birtokain.

Gyakran űzött kereskedelmet, a mint többi közt az 1528-ki constitutio is bizonyítja, csak a kiskereskedés volt megtiltva számára.

Ellenben a városiak, daczára a XV. és XVI. század minden tilalmának, még késői időkben is szereztek földbirtokot. Az 1609-ki constitutio megparancsolta minden olyan városi lakosnak, a ki földbirtokot vesz, hogy nemesi iparnak szentelje magát, tehát felhagyjon a kiskereskedelemmel és mesterséggel.

Különféle luxustörvények által, melyek egész 1780-ig fentartották magukat és mindig csak a városok lakosságára vonatkoztak, hasztalanul iparkodtak ez osztály jólétét emelni. 1655-ben a nemeseknek is megtiltatott a fényűzés, hogy a városok kereskedőinek semmi okuk

se legyen túldrága árúkért pénzt kiadni; 1778-ban pedig az állandó tanács azt az esdeklő kérelmet intézte a köztársaság összes lakosságához, hogy tartózkodják a luxustól.

A koldusok ellen gyakran adtak ki tilalmakat; ezek azonban eredménytelenek maradtak, mert a szegények gondozása majdnem teljesen ismeretlen volt. Az egyház adott alamizsnát, a dissidensek és zsidók lehetőség szerint gondoskodtak munkaképtelen hitsorsosaikról; a hatóságok semmit sem tettek. Nagy Kázmér a sóbányák jövedelmeiből hat szegény számára létesített alapot, mely azonban csakhamar elkallódott. A nemesek rendszerint csak akkor tartották el parasztjaikat, ha azok munkabírók voltak; a nyomorékokat és elzüllötteket szétküldötték az országba «koldulni». Éppen így tettek a városi hatóságok is, melyeknek az 1496. és 1786-ki constitutio meghagyta, hogy községi szegényei közül csak az «érdemeseket» segélyezze, a többit küldje koldulni.

Általános éhínség idején néha közpénzeket engedélyeztek, így az 1710-ki constitutio szerint

Különösen rossz állapotban volt Lengyelországban az egészség-rendőri ügy; hiányzottak alapfeltételei. A fiatal orvosok készültsége tisztán gyakorlati volt, más orvosokhoz jártak tanulni addig, míg azok felszabadították őket; habár orvosi előadások nem is, de orvossá avatások voltak Krakkóban. Poniatowski Szaniszló alatt végre iparkodtak, a jobb egészségügyre való tekintetből, az orvosi tudományt emelni. Az állandó tanács 1784-ben és 1785-ben kelt két resolútiója meghagyta a városoknak, hogy a fiatal embereket az orvostan tanulmányozására szorítsák. A gyógyszertárakat már az 1523-ki constitutio szerint évenként meg kellett az orvosoknak vizsgálni.

A városi közkórházak fölé utoljára, így 1764. és 1786-ban külön felügyelő bizottságokat szerveztek.

A hidakat legtöbbnyire magánosok építették és tartották fenn, a kik aztán a kincstári kormányzat beleegyezésével gyakran hidvámot szedhettek; ezt biztosították még 1775-ben is a Poniński-féle hidnak Varsóban.

Az útépitésre Lengyelországban egész az utolsó időkig kevés tekintettel voltak. E téren egyes magán-emberek tették azt, a mit, mai felfogásunk szerint, az államnak kellett volna tenni. A nagy országutaknak előnyben részesítése a vicinális utak fölött, melyeket különben az előbbi századokban sok helyen élénken gáncsoltak, itt meg nem történhetett, mivel az állam sem az egyikről, sem a másiktól nem gondoskodott. Az országutak úgyszint csak a kereskedelemre és nem a nyerstermelésre nézve lettek volna — úgy gondolták — előnyösesek.

Ellenben a vízi utakat az állam kissé pártfogolta; csatornákat ugyan általában nem épített; azt a pénzt, mely az adókból befolyt s arra használtathatott volna fel, egyes nemesek között osztották szét. De a constitutiókban többször el volt rendelve, hogy a köztársaság hajózható folyóin magánemberek nem szedhetnek vámokat. És miután ezeket a tilalmakat (1447., 1507., 1607-ki constitutio), a mint látszik, soha sem tartották meg, a köztársaságnak még az az elégtétele sem volt meg, hogy *szabad* hajózást, nem hogy kényelmes és biztos hajózást létesített volna. Nyilvános folyókul, a melyeken nem volt szabad adókat szedni, a következők voltak megjelölve: Warte, Netze, Visztula, a Bug, a Narew, a Wieprz, a Tyszmienica, a Njemen, a Rusznica, a Mosza, a Njemenek; továbbá a Prosna, az Obra, a Drewenz, a Wkra, a Ruz, a Pina, a Muchawiec is azon folyók közé tar-

toztak, melyeken vámot szedni, malmokat és gátakat építeni, a gabonakivitel kényelme miatt, nem volt szabad. A hajózásra nézve legveszedelmesebb folyók szabályozását az 1768-ki constitutio helyezte kilátásba, de ez nem következhetett be, legalább nem a Korona részére; a litván kincstár 50,000 frtot adott e célra. És a Muchawiec-csatorna vagy «a köztársaság csatornája», melyen csak kevéssel a birodalom vége előtt kezdtek hajózni, ott legalább a jóakarát jele volt.

Sok úton, egészen késői időkig, magánvámokat szedtek a földesurak, mint a folyókon, mintegy folytatásaként a középkori *salvus conductus*-bérnek. A különféle constitutiók csak azon esetben tiltották el e vámoikat, ha a törvényszék előtt nem bizonyultak ősi eredetűeknek.

Közlekedési *eszközökről* is csak nagyon tökéletlenül volt gondoskodva. A királyi városok kötelesek voltak a király küldöttjei számára előfogatot állítani és később megfelelő adót fizetni. Az egyes helyek rendszeres összeköttetését azonban csak később szervezték; Báthory István alatt Krakkó és Velence között szerveztek postajáratot, IV. Ulászló alatt a köztársaság főhelyei levélpóstát kaptak.

A lakások a köztársaság egész területén a legnyomórútságosabb állapotban voltak. A hivatalnokok barlangokban laktak, a nemes ember szalma- és vályogházakban, a városok majdnem mind fából voltak építve. Építészeti rendőrség nem létezett, a tűzvészek rettentően romboló hatalommal garázdálkodtak minden évben, az állam keletkezése óta, annak utolsó idejéig. Nem csupán a szegénység volt az, a mi e sajnos viszonyokat fennállani hagyta; hanem kétségkívül a népjellemben rejlett, hogy a futólagos élvezeteket elébe helyezte a tartósaknak;

ugyanaz a jelenség, a mivel az államéletben is találkozunk. Így minden osztály óriási pénzösszegeket ad ki lakomákra és ünnepélyekre; a szeszes italok fogyasztása a legnagyobb arányú volt és ez hazafias tettek látszatát, mivel az állam, daczára a szörnyű nagy sikkasztásoknak, jövedelmeinek jelentékeny részét az italjövedékből húzta.

Daczára a törvényhozás sok balfogásainak, daczára a belviszályoknak, Lengyelország még sem volt egészen szegény birodalom. Nevezetesen az állam uralkodó osztálya élt jóllétben. Ha ez gondolt volna valamennyire az állam felvirágozásával; ha ez az országnak valódi kormányja lett volna és nem csupán egy magát a kormányhatalom megzsibbasztására hivatottnak képzelő conglomeratum, akkor az állam a szükségésekben soha sem szenvedett volna hiányt.

Lengyelország szerencsétlenségét nem annyira a nemzetgazdaság gyöngeségeiben kell keresnünk, mint inkább abban a sajátságos felfogásban, melylyel a nemesség az állam iránti kötelességeiről bírt. Nagylelkű érzelmekből, melyek a lengyel lovagrendből soha sem hiányoztak, egy állam sem tarthatja fenn magát.

És így hozzájárulhatott az önzés éppen úgy, mint a lengyel államelvek sajátos idealismusa is ahhoz, hogy létrehozza azt a szánalmas képet, melyet a lengyel köztársaság államháztartása elénkbe tár.

Most még egy tekintetet kell vetnünk a lengyel pénzverési ügyre, a melyben a közgazdasági politika egyesül az államháztartással, mivel Lengyelországban a pénzverési jogot az azzal felruházott egyének és az állam jövedelmi forrásának tekintették minden időben. E pénzverési ügy történetét a lengyel kutatók a legbehatóbb

ban feldolgozták; csak a pénzverés jogügyi oldalát nem részesítették kellő figyelemben.

Úgy látszik, hogy már Boleszláv, a Hatalmas, is vertett pénzt, és e pénzverés egészen a kiváltságok adományozásáig regálénak tekintetett. De már 1232-ben a poseni püspök és a gneseni érsek is kaptak pénzverési jogot. Ez azzal függött össze, hogy a pénzverők, melyek kezdetben csak néhány helyen, nevezetesen Posenben álltak fenn, a Piasta kisfejedelmek alatt megsokasodtak. A püspököknek ez a pénzverése nem bírt nagy jelentőséggel; ellenben a városok, egészen jól be a tizen-nyolczadik századba benyúlólag, a kincstárnokok s ezek albivatalnokai, az apocrisarius és a monetarius névleges felügyelete alatt különféle pénzeket vertek; egészen legutóbbi időkig Danzig is.

Daczára a sok pénzverő egyénnek, az országban mégis aránylag több külföldi, mint belföldi vert pénz volt forgalomban, és gyakran önkényesen kijelölt tárgyakkal kellett helyettesíteni a pénzt; így a XIV. században nyestbőrökkel.

Csak mikor már a vert pénz elértéktelenedése nagyobb mértéket kezdett öltetni, maradt a lengyel pénz az országban. 1630-ban a pénzverés előnyei, a verőbér már nem a király személyes vagyonának, hanem a köztársaság kincstárának javára szolgált. És már az 1422-ki statutum szerint nem volt szabad a királynak absque concilio, suasu et consensu speciali baronum új pénzt veretni.

A pénz értéke folytonosan lejjebb szállott és a lengyel forint (= 60 garas) már a mult század kezdetén elérte körülbelül $\frac{1}{6}$ tallérnyi alacsony értékét. A tizenhetedik században a pénzverést a legtöbbet ígérőnek adták bérbe;

a szász királyok, a kik Lengyelországban úgyszólván soha, hanem csak Lipcsében verettek pénzt, még lejjebb szállították a pénzlábat és végül a hétéves háború ephraimitáit az országban levő zsidók tömegesen üzték ki. Az a dicséretes fellendülés, melyet a pénzverés ügye Szaniszló Ágost alatt vett, nem elégítette ki az ország szükségleteit, és Lengyelországot továbbra is elárasztották az olyan vert pénzfajok, melyekből a bizonytalanság mustra-képét lehetett volna összeállítani.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az állam bevételei.

A későbbi pénzügyi gazdálkodás azon elvei, melyek szerint az állam megkivántató kiadásai a bevételek magasságát szabják meg, a régi Lengyelországban eredetileg nem is léteztek. Ellenkezőleg, azokban a századokban, a melyekben még a Piastok erős államhatalma sem mindig volt képes a szokásos jövedelmeket behajtani, az adóknak egy előzőleg összeállított kiadási költségvetés szerinti felemelése czéltalannak és kivihetetlennek tűnhetett fel.

Valamely állam természetét illetőleg biztosan, majdnem csallhatatlanul, jellemző az a mód, melylyel élelmét magához veszi; az a módozat, mely szerint az adókat és vámokat emelik benne. Az úgynevezett alkotmányos szabadság létének legértényesebb próbakövéül, a törvényhozó testületet teljesen önállóan megillető adóengedélyezést és bizonyos fokig menő adómegtagadást emelték ki, és az igazi absolutismus kétségtelenül csak ott található,

a hol a fejedelem korlátlan adóztatási jogot gyakorol. Az államok signaturája: a pénzügy.

Ezért nevezték az ifjúságában — mint tudjuk — patriarchalis-despotikus módon kormányozott lengyel állam «jus polonicum»-ának, legfontosabb jogelvének a fejedelem azon jogát, hogy az alattvalók adófizetését folytonosan és tetszése szerint fokozva, vegye igénybe. Az adók, a természetben való szolgálmányok és közvetlenül a kmeteknek, vagy pedig a kmeteknek a szlachták útján és maguknak a szlachtáknek személyes terhei, a Piastok dynastiája alatt, az állam céljait szolgáló eszközök javára legtöbbször jól megtelt és kiapadhatatlan kincstárt alkottak. A háborút az állam legelőkelőbb feladatának tartották s a jus polonicumnak nem egy kötelessége világosan a katonai tekinteteknek köszönheti eredetét. Nem ok nélkül tartják, e csakhamar szokásjogivá lett adófizetések megteremtőjének a karddal uralkodó Chrobryt. Egyebeket pedig győzedelmeskedő elődei és utódai hoztak be. Mikor a tizenkettedik században a várnagyi szervezet egészen kifejlődött és a várnagy a király összes jogait érvényesíti, a jus polonicum erős, megingathatatlan rendszernek látszik nekünk, melynek egyes szabványai szorosan egymásba kapcsolódnak és csak együttesen szüntethetők meg a fejedelem akarata által.

A jus polonicum közvetlen és közvetett adókra és szolgálmányokra oszlik; mi azon közvetlen adókhoz, melyeket nem egyesek, hanem mindig községek teljesítettek, ezeket sorozzuk: poradlne, naraz, sep, stan, wojenne, krowa; a községek közvetlen szolgálmányaihoz pedig ezeket: przewod, powoz, stroża, podwody, úgyszintén az alattvalóknak még a XIV. századba is mélyen benyúló azon kötelezettségét, hogy hidakat és királyi

kastélyokat építsenek; psarskie és sokol (a királyi kutyák és sólymok eltartását). A közvetett adókhoz nem a tárgyak, hanem a foglalkozások után kiróttakat: a powolowe, targowe, podworowe. Ezeket rendszerint egyesek fizették.

Az opole is ide tartozik, mely nem egyéb mint az összes kerületi lakosságra a kerületen belül történt bűntettek miatt kirótt pénzbüntetés.

A pénzbüntetések, az immunitások osztogatása előtt, általában, a fejedelem jövedelmének főrészt tették.

Azt a kötelességet, hogy a királyt kíséretével együtt, utazások és hadjáratok közben, lakásába befogadja és ellássa, a nemesség már a XIV. században lerázta magáról; ez a kötelesség aztán a szab. kir. városokra és az apátságokra hárult, mely utóbbiak igen sokszor a nemesek tartományi gyűléseit is kénytelenek voltak befogadni.

Egészen véve, le kell mondanunk arról, hogy a jus polonicum összes terheit felsoroljuk; a negyvenes számot jóval felülmúló, részben alig megmagyarázható elnevezéseket lehetne itt összeállítani.

A mennyire súlyosak voltak e terhek, különösen a meggyötört kmetekre, olyan hasznosak voltak az államra nézve. E terheknek lassankénti, a Korona területén 1374-ig teljesen bekövetkezett eltörlése által a kmetek nem nyertek semmit: mind azt, a mit eddig az államnak adtak, sőt ennél sokkal többet, most a nemesi földbirtokosok foglalták le; és ugyanez történt, mikor a Litvániában is fönnállott rokontermészetű terheket a XV. és XVI. században a fejedelem, a nemesség javára, eltörölte.

De a lengyel pénzügyek azóta nem jutottak többé zöld ágra. Az a nézet, a mely gyakran öntudatlanul is sok

történelmi munka alaphangjául szolgál, hogy t. i. a középkor második fele óta az emberi állapotok folytonos haladásban vannak, Lengyelországot illetőleg nem állhat meg.

A mióta az állam nem húzott többé rendszeres adókat, azóta, daczára minden hangzatos beszédnek, el volt a pusztulás számára jegyezve. Hogy a nyugati példák erősen hatottak a lengyel pénzügyek berendezésére, az félreismerhetlen. Csakhogy ezek a hatások nagyon rosszul nyilatkoztak. A lengyel fejedelemnek, már Jagello óta, megközelítőleg sincs meg az a tekintélye, melylyel egy nyugoti fejedelem még oly makacs hűbéri rendjeivel szemben is birt. Hogy tehát azon minták után az állam terheinek nagy részét az ő vállaira rakják és a fejedelem pénzügyeitől elválasztott külön országos pénztárt szerveznek, ennek itt sokkal rosszabb következményeket kellett maga után vonnia, mint Európában bárhol.

Ily hirtelen fordulatot, mint a minő a lengyel királyság hatalmában a *jus polonicum* eltörlése által beállott, csak ritkán lehet kimutatni.

Addig, a míg a lengyel király a kormányzásra és az állam megvédésére szükséges összegeket saját teljhatalma szerint vette föl, korlátlanabb volt bármelyik egykorú koronás főnél. Lajos adta a lengyel királyhatalomnak a legkegyetlenebb dőfést mindazok között, melyeket az valaha kapott. Jagello alatt a nemesség már úgy tekintett vissza a Piastok idejére, mint valami ancien régime-re.

Mikor már maguk a nemesek annyira vitték királyukat, hogy az a legjobb akarattal sem volt képes eleget tenni a reá rótt kötelességnek: hogy az államot a saját költségén megvédje, és mikor aztán a nemesek csodás önfeláldozást véltek teljesíteni azzal, hogy

az állam szükségleteire odaadták egy részét annak, a mit ők parasztjaiktól kaptak, ekkor végkép letűnt a királyság tekintélye.

A nemesség ezután, még a legsürgősebb esetekben is, mindig egy évre ajánlta meg parasztjai adóját, mint mondták, a király részére, tulajdonképen pedig a pénzek kezelésével megbizott hivatalnokok számára; egész a tizenhetezadik századba jól benyúlva, mindig hozzátették: «pro hac una vice et ut non traheretur in sequelam» vagy egy más megfelelő mondást.

Törvény szerint a lengyel állam egész a legutolsó időkig mindig csak ideiglenes bevételeket ismert. Készpénzben fekvő állami vagyona gondolni sem lehetett. A ki ma nemzetgazdasági és jogi érvekkel akar küzdeni az ilyen vagyon ellen, az a lengyelektől kérhet tanácsot.

Bielski elbeszéli, hogy 1478-ban Peterkauban állandó állami vagyon szervezését hoztak javaslatba; és néhány tartományi képviselő kijelentette, hogy fel van hatalmazva rá, hogy e vagyon megalapítása- és fentartására örök időkre vajdaságuk minden lánjától évenként negyedrészt bevételt ajánljon meg. Hozzáteszi, hogy a nagy-lengyel-országiak vetették volna el e tervet.

1635-ben határozottan megtiltották, hogy az országgyűlés oly adók kivetését elhatározhassa, melyek hosszabb vagy bizonytalan ideig behajthatók legyenek. Az adóengedélyezésnek csupán a következő országgyűlésig és az ezt megelőző, továbbá utána következő tartományi gyűlésig volt szabad terjednie. Világos, hogy mennyivel rosszabb hatásúnak kellett lenni az ilyen megajánlási szabadságnak, a souverain nemesek személyes uralma mellett, mint egy parlamentaris kormány alatt.

1690-ben Sobieski alatt, pusztán senatusi határozatra,

adót szedtek Litvániában; ezt a példát azonban jövődre szigorúan megtiltották.

Igaz, hogy a köztársaság bevételei nemcsak éppen a nemesek adóira szorítkoztak. A városiaktól és zsidóktól fizetett állandó adókon és vámokon kívül még voltak egyes jövedelmek, melyeket a mai birodalmak korona-uradalmi jövedelmeihez lehet hasonlítani.

Ott voltak az állami birtokok bevételei; de a mint Zamojski beszélte Párisban Lengyelország választottjának, Henrik herczegnek: «az állami birtokok jövedelmeinek egy részét ugyan a királynak szánták, a sokkal nagyobb részt azonban a polgárok buzgalmának serkentésére és jutalmazására tartották fenn». Sürgős szükség esetén már a XV. században is követelték az adományozott állami birtokok negyedrészt jövedelmét állami célokra. Az 1562-ki országgyűlésen aztán elhatározták, hogy minden királyi birtok, mind a később gazdaságokká különválasztott s a király magánhasználatára szánt, mind a starostáknak és tenutariusoknak (dzierzawcy) kölcsönadott fekvőségek jövedelmeinek negyed részét évenként levonják és a korona kincstárába szolgáltatják be.

Hogy pontosan megállapítsák, mennyi a negyedrészt, az 1562-ki constitutio szerint minden ötödik évben szemlét kellett tartani. De hogyan hajtatott végre ez a többszörösen megerősített határozat? 1764-ben hivatalosan constataáltak, hogy a lustratio félszázadon keresztül elmaradt. Az állambevétel egyik része sem folyt be rosszabbul és szabálytalanabbul, mint a negyedrészt. Ez eredetileg a tatár határszél több zsoldos ezredének fentartására volt szánva; ez a hadsereg azonban, a negyedrészes katonák, a zsold hiányos összeszedése miatt közmondássá vált szomorú állapotban volt. Negyed-

részes katona lengyelül majdnem annyit jelentett, mint csavargó, csirkefogó. A negyedrészt, gyakran egész általánosan, az állami javak összes birtokosai évekig nem fizették; így 1710. évben sürgősen erőszakolták, hogy végre már egyszer mégis szolgáltatassák be legalább részben az 1699 óta esedékes negyedrészt. A többször elhatározott kétszeres és háromszoros negyedrésszel, úgyszintén az 1633-ban a tűzérség fentartására kiszabott új negyedrésszel sem állt jobban a dolog. Arra pedig még gondolni sem lehetett, hogy a királyi földek új birtokosai haszonélvezetük első évében négyszeres negyedrészt fizessenek, mint a hogy a törvény kívánta!

A kincstárnokból, egy nagy- és egy kis-lengyelországi senatorból, továbbá két tartományi követből és a ráwai palatinusból álló bizottság — melynek évenként pünkösdkor kellett Ráwában a negyedrészt átvenni, a hátrálékos fizetők ellen törvényesen eljárni, s mindezek fejében tekintélyes díjazást élvezhetett — csak kis részét tette meg annak, a mit tennie kellett volna. Azt a büntetést, melylyel a pontatlan fizetőket többször fenyegették, hogy t. i. elvesztik a királyi birtokokat és azon összegnek, melylyel adósak, háromszorosát túlhaladó birságot fizetnek, bizonyára soha sem hajtották végre.

Az 1765-ik évben még egyszer tartottak egy nagy lustratiót; az állami javak birtokosainak, ezután rendesen, az utolsó becsléskor kiszabott negyedrészt másfélszer kellett fizetniök. De ezzel sem értek el semmi eredményt. Ezeket a határozatokat akkoriban Litvániára is kiterjesztették, a hol még csak 1596-, és 1613-ban jött létre olyas valami, a mi a negyedrésshez hasonlított, mely csupán a Korona intézményének tekinthető: t. i. a donativum; de ezt még sokkal rendetlenebbül fizették be.

Hogy az állam e birtokokból kevés hasznót húzott, az már azért is természetes volt, mert a jövedelmük soha sem emelkedett. Különféle constitutiókban kimondták, hogy a starostaságok, tenuták, és tiszttartóságok egy birtokosa se huzzon azokból nagyobb hasznót, mint elődje és hogy a haszonélvezet minden többlete a királyra vagy a köztársaság pénztárára essék. És így nagyon természetesen e birtokokon a föld megmunkálásának módját nagyon elhanyagolták, a parasztok terheit azonban az elviselhetetlenségig fokozták. Szép, de hiányosan végrehajtott határozat volt az, hogy az 1775-iki constitutio szerint e földbirtokokat a kincstár javára bérbe adják és a királytól kinevezett birtokosok a haszonnak csak egy részét kapják. És még sokkal tökéletlenebbül hajtották végre a négy éves országgyűlés azon kitűnő határozatát, mely szerint ez összes birtokok a kincstár javára adassanak el. Állami zártkörű jószágigazgatásra, mely kétségtől a legjobb lett volna, Lengyelországban gondolni sem lehetett.

Az olkuszi ólobányák és úgy látszik ezüstabányák is annyiban az államnak több milliót jövedelmeztek, a mennyiben azon város lakói, kik a bányászatot — mely sehol sem volt regale — a saját hasznukra üzték, az 1374-iki statutum szerint a királynak adták a tisztára olvasztott ércnek minden tizedik vagy tizennegyedik fontját. Ezeket a bevételeket a III. Zsigmond alatt megtartott országgyűlés a király civillistájához számította; de János Kázmér alatt a bányákat a víz tönkre tette.

Az állam sóbányái Wieliczkában és Bochniában, valamint néhány vörös-orosz helységben, jelentékeny összegű tiszta jövedelmet hoztak. Igazgatásuk azonban fokozatosan rosszabbodott; az az elv, hogy minden nemes annyi sót

kapjon ingyen, a mennyire szüksége van, az állam a hiányos ellenőrzése miatt, melyet a XVI. század óta a nemesek valódi sósükséglete fölött gyakoroltak, nagy készleteket rabolt el, melyeket a nemesek más fogyasztóknak adtak el.

Az utolsó Ostrog fejedelem birtokaiból, melyek miatt 1609—1766-ig hosszú pörök folytak a különféle forumok előtt, a Korona a rákövetkező időkben évenként 500,000 frtot húzott.

Jövedelmeinek egy részét az állam végül az 1768-ban szervezett és genuai társaságoknak bérbe adott kis lutriból vette; 1786. óta ennek igazgatását a kincstári bizottságra ruházták át.

A közvetlen adókhoz számíthatjuk a paradlne-t vagy lanowe-t, a nemesi falvaknak az országgyűlés határozata szerint a tartományi gyűlésektől helybenhagyott földadóját. Ezt a tizenharmadik században már nem lehet kimutatni. A XV. és XVI. században mint pobór játszott a főszerepet. De ez éppen úgy, mint az 1374. óta egész a tizenhetedik századig szedett królestwo, melyet a királynak «in signum subjectionis et veri dominii» (1422-iki constitutio) fizettek, csak a birtokok területe, nem pedig jövedelmező képességük szerint számíttatott. Éppen az a królestwo, mint simplum, két garast tett minden nemesi telek után; a nemesek aztán rendesen elhatározták, hogy 8, 12, 20 garast fizetnek minden lán után, de mindig csak a következő országgyűlésig, «et ut non veniat in sequelam».

Továbbá, 1629. óta podymne-t (kéményadó) is szedtek időközönként. 1775-ben egy osztályrendszert alkalmaztak, melyet itt-ott már előbb is ki lehet mutatni, tisztán az adó további emelésére. És pedig első sorban a között

különbséget tettek, vajjon a kémény kisebb-e vagy nagyobb, kő- vagy faháznak tartozéka-e? Ezután Varsóban az adót némely kémény után egész 16 frtnyi magasságban állapították meg, a nagy városokban 12 frtig, kis városokban 8 frtig, a nem egészen 380 kéményt számláló városkákban az általános tétel 4 frtban volt megszabva; a falvakban 7 frtban.

Az asztali és királyi birtokokon azonkívül állandóan szedték a polpodymne-t is, melyet azelőtt hyberna-adó néven ismertek, és különben a papi székhelyekre, a szab. kir. városokra és bármennyire protestáltak is ellene, a zsidóságra is kivetettek.

A «schoss» szintén épületadó volt, melyet eleinte, mint a hogy már német neve is mutatja, a városokban, nemsokára azonban, a nemesség beleegyezésével, ennek birtokain is szedtek. Ezzel kétségkívül rokontermészetű a «Vierdung» (ferto), melynek fizetése alól a nemességet 1455-ben világosan fölmentették.

Közvetett adó volt mindenek előtt a *czopowe* (csappénz, Zapfengeld), mely sörre, méhsörre, borra és pálinkára volt kivetve és pedig oly módon, hogy mint simplumot, melyet az országgyűlés alkalmilag sokszorozott, később rendesen így számították: 1 garast ($= \frac{1}{60}$ frt) a közönséges sör minden garniec-étől, 2 gar. a dupla sörtől, a méhsörtől 10 gar., a bortól különféleképen, 1775. óta mindig egy forintnál többet, pálinkától 12—24 garast. A *czopowé*-t a tizenötödik század óta ki lehet mutatni; először a városokban, azután a nemesi és papi birtokokon is szedték.

Litvániában a *propinatio* tiszta jövedelmének általában csak 10 százalékát szedték az állam javára, a mi előbb hasonló módon volt érvényben a korona területén

is. Az adót, melynek ellenőrzésére szükséges hivatalnokokat az államnak bajos lett volna tartani, rendszerint bérbe adták. A nemesek házi itala — a sajátkészítésű szeszes italokból — adómentes volt, éppen úgy, a hogy az általuk behozott italok után sem fizettek jövedéket.

A tizenhetedik században hasonló volt a *szeleźne* (Schillingsgeld), mely nem a csapra ütött italok mennyisége, hanem a kimérőnek tiszta jövedelme után, majd magasabb, majd alacsonyabb díjszabás szerint számíttatott. 1766. óta egyesítették a *czopowé*-val, és *szeleźne*-nek azután gyakran a külföldi termékek italadóját nevezték.

A *dohányadót* Litvániában már 1661-ben behozták a katonai költségek fedezésére; a Korona területén csak 1775. óta lett állandóvá. 1776-ig bérbe volt adva, tíz év múlva a kincstári kormányzat vette át. Hasonló módon hajtották be 1780. óta Litvániában is újra, miután egy ideig megszüntették volt.

A *bélyegdíjat* 1775-ben hozták be; ez egy ezüstgarastól egész 20,000 frtig terjedt. Ennek a magán emberek minden szerződése és az állam által kiállított mindenféle diplomák alá voltak vetve. Különösen bélyegkötelesek voltak az újonnan kinevezett senatorok részére kiállított kinevezési okmányok. A felügyelet és a contractiók fölötti biráskodás a kincstári bizottság dolga volt. A bélyeghamisításra halálbüntetés volt szabva.

Specialis litván adónem volt a malmokra kivetett és a termelő képesség szerint számított adó; vízi malmoknál minden keréktől 16—4 frt, szélmalomnál minden kő után 6 frt.

Az állami bevételek főalkatrészét adták volna a *határvámok*, melyek a tizenhatodik század kezdete óta, különösen a köztársaság nyugati szélein voltak szokásban.

De fájdalom 1496-tól 1775-ig jogi és csak néha-néha, rövid időre felfüggesztett alapelv volt, hogy a nemesek és papok, valamint alattvalóik részére be- vagy kivitt mindennemű árú vámmentes volt. A ki tehát csempészetet akart űzni, nem is iparkodott a köztársaság hiányosan szervezett vámhivatalait kikerülni, hanem hirtelen szinleges vásárt kötött bármelyik nemes emberrel, talán éppen magokkal, a vámhivatalnokokkal, a kiknek, az 1584, 1596-iki és későbbi constitutiók szerint mindannyioknak bene natus et possessionatus-oknak kellett lenniök ott, hol a vámok nem voltak bérbeadva, — és azután nyugodtan mehetett a kamarák elé, a mint a vámhatóságokat nevezték; letette a vámmentességhez szükséges esküt arra, hogy az általa szállított árúk nemesi tulajdont képeznek. De a több constitutióban megállapított esküt csak ritkán tették le; elég volt egy lasciapassare előmutatása. Ilyen jegyeket a nemesek gyakran adtak el mint kitöltendő űrlapot bárkinek is. «A nemes ember nem tartotta bűnnek, meglopni az államot, mert hiszen az állam az ő tulajdona volt», jegyzi meg egy újabkori lengyel.

A vámtarifákat nagyon gyakran változtatták és azt a rendeletet, hogy azok mindenkor nyomtatva legyenek kifüggesztve a vámállomásokon, csak későbbi időkben teljesítették. 1472, 1565, 1613-ban a be- és kivitel minden negyedik garasa volt, átalános tételként felállítva, a kereskedők számára.

A lengyel alapelvnek megfelelően, hogy minden állami bevétel már előre a különböző fajta kiadások egy-egy nemére van lekötve, a vámok eredetileg a királyt illették, egynémelyike pedig 1573. óta a köztársaságot. Később azonban Litvániában a koronával együtt az az elv jutott

érvényre, hogy az összes vámjövedelem $\frac{2}{3}$ -a a köztársaságé, $\frac{1}{3}$ -a a király kincstáráé legyen.

A vámok legteljesebb jegyzéke az 1647-iki constitutióban van.

Természetesen a kiviteli vámokból folyt be legkevesebb; ezek csak nagyon kevés portékára voltak állandóan kivetve; a kivitel számára pedig csupán a nemesség termelt, a mely egészen a legutolsó időkig vámmentesen vitte és vitette ki gabnáját és marháját.

Az 1560. óta és valószínűleg Danzigban, Elbingben és Rigában rendszeresített kikötő-vámok, úgyszólván, semmit sem hoztak az államnak, csak a nevezett városoknak. Az 1637, 1638-iki constitutio által sem javult ez állapot. A danzigiak, attól félvén, hogy az újonnan kivetett vám kereskedelmüket csökkenthetné, a legnagyobb béke idején dán oclog-hajókkal semmisítették meg vagy üzették el a köztársaság vám-gyorshajóit, és a csak röviddel azelőtt életbe lépett vám megszűnt.

A városokban az állam javára fogyasztási adót szedtek a piacra kerülő tárgyaktól, sokszor azonban kiváltások folytán elengedték; e fogyasztási adó előbb mint targowe játszott nagy szerepet.

Lisztre és húsrá néha-néha a városi tanácsok határozata szerint vetették ki a fogyasztási adót és pedig a városok, nem az állam részére.

Különben, fogyasztási adónak nevezték a köztársaság tartományaiban a kereskedők készletben levő áruira néha-néha kivetett adót is. Az 1658-iki constitutio szerint a portékái értékének minden forintjától két garast kellett fizetni az eladónak.

A személyes adók között első helyen áll a zsidók fejadója. 1624-től kezdve fejenként 1 frtot kellett volna

kitennie, de 1661. óta mindig csak 210,000 frtnyi nevetéses átalányösszeg, 1717. óta 220,000 frt folyt be; ezen adó 1764-ben fejenként két forintra, 1775-ben három forintra emeltetett. Litvániában, a hol máskor megelégedtek 60,000 átlaggal, ekkor $3\frac{1}{2}$ frtot követeltek. Ezóta évenként kellett volna szemlét tartani. Mezőgazdasággal foglalkozó zsidók, kik különben is többféle előnyben részesültek, nem fizették a poglowne-t.

1628. óta Litvániában többször szedtek minden kereskedőtől fejadót, mint donativumot.

Egy más tributum personale-t rendszeren az országban letelepedett tatároktól és az idegen kereskedőktől szedtek.

1529-ig Maszoviában fejadót szedtek a szegény nemesiségtől.

A papságra, mely a maga jószántából is már többször ajánlott meg az államnak subsidium charitativum-ot, 1717-ben e czímen 346,666 frt 22 garasra menő állandó adót róttak ki. Ennyit kellett évenként befizetni a Korona püspökeinek, a kik egyházkerületük minden magasabb rangú papjától gyűjtötték be a pénzt; a wilnoi és samogitiai két litván püspök évenként 100,000 frtot szokott összehozni. A hivek nélküli plébánosokat az 1776-iki constitutio határozottan kivette az alól, hogy a püspökök adójához járuljanak.

1773-ban a Korona püspökei saját akaratukból felemelték ez évi összeget 600,000 frtra, később pedig 673,332 frt 44 garasra.

A Jagellók alatt a papoknak többször kellett oly adót fizetniök, a melyet a testvérek határoztak meg. Az 1472. és 1565-ki constitutio szerint a görög püspököknek és pópáknak jövedelmi adót kellett fizetniök.

Általános subsidium charitativum, mely a köztársaság

minden önálló polgárára kiterjedt, a királytól kezdve egészen a mezővárosi polgárig és falusi biróig és a bevallott jövedelem szerint fokozatosan volt kivetve, legelőször 1520-ban a brombergi országgyűlésen ment határozatba és vétetett fel egyszer; 1662., 1673., 1674-ben megkét-szerezték, 1676-ban megháromszorozták, szintén csak egyszeri felvételre. Később egyedül csak a litván vajdaságoktól szedték be.

Az 1719-ik évben Lengyelország bevételei 500,000, Litvániáé pedig 200,000 frtra rúgtak.

A mult század első fele: a nagy kalandorok ideje. Akkoriban a francziáknak Law mutatta be kísérleteit, kiváltképen a pénzügyi szakmában; az ő példája 1729-ben annyira felbuzdította az ifjú Lubomirski tartományi követet, hogy az országgyűlésnek azt az ajánlatot tette, hogy azon esetben, ha neki átengedik a Korona kincstárának igazgatását, ő annak bevételeit az első évben egy millió lengyel forintnyi hallatlan összegre emeli fel, a második évben két millióra és így fokozatosan többre.

Az ajánlatot nem fogadták el.

A tizennyolezadik század vége felé a kincstár bevételei ismét emelkedtek, míg a folyton hátrálékban levő Litvánia is tudott annyira menni, hogy a Korona adóinak harmadrészét beszolgáltatta. 1768-ban a Korona bevételei tíz, Litvániáéi három millióra rúgtak; 1780-ban az előbbieket tizennégy, az utóbbiak öt millióra szaporodtak. A négyéves országgyűlés több rendszabályt alkalmazott még nagyobb fokozás elérésére. De általában egész a legutolsó időig az adóügyben is ugyanazt látjuk, mit a törvénykezési szervezetben: tarka különféleséget, reális eredmény nélkül.

A mint Lengnich helyesen megjegyzi, Lengyelország-

nak a tizenötödik század óta minden esetre az volt az elve, hogy a szükséges kiadásokat tegye az állami bevételek zsinórmértékévé. Ez egy erőteljes államhatalom alatt álló pénzügyi rendszerre nézve kétségkívül helyes és üdvös elv; Lengyelországban azonban sokkal károsabban hatott, mint a Piastok alatt érvényben levő azon alaptétel, hogy az adókat, tekintet nélkül az állam mindenkori szükségleteire, határozott szabályok szerint kell behajtani.

HARMADIK SZAKASZ.

Pénzügyi kormányzat.

A lengyel adóbehajtás feltűnő jellemvonása: a decentralisatio.

Már a Piastok alatt is, a várnagyságoknál volt a fejedelem jövedelmeit beszedő számfejtő hatóság. Mióta az állam, az állami birtokok csekély bevételein kívül, csupán a meghatározott adókból élt, nem is volt neki többé semmi befolyása azoknak közvetlen behajtására. A királyi birtokok adói, melyeknek behajtásánál az állandó adószedők csupán szigorral tudtak boldogulni, valamint a minden lán után két garast hozó królestwo éppenséggel nem volt elégséges. Ennek behajtására záloglást lehetett rendelni (1456-ki constitutio). Tudvalevőleg a legtöbb adót a vajdaságok vagy kerületek határozták meg, mivelhogy az országgyűlési határozat folytán megállapított adók a tartománygyűlés revisiójának mindenkor alá voltak vetve. Az adóuniversale-okat, vagy a mint IV. Ulászló óta nevezték, adódeclaratiókat kinyomatták ugyan és azok fenn is maradtak számunkra, de semmi útmuta-

tást sem adnak a valóban beszédett adók összezegeire nézve.

Ha már most a tartománygyűlés lauduma, vagy az országgyűlési decretumba való hallgatólagos beleegyezés valamely adó szedését szükségessé tette, akkor 1404 és 1468 óta a souverain nemesek a saját kebelükből választottak egy német kifejezéssel Obermannak vagy Schaffnernek is nevezett poborca-t (adószedőt), a kinek kötelessége volt a vajdaságban vagy tartományokban utazgatni és a pénzeket a megszabott tarifa szerint beszédni, a városi hatóságok és a papi birtokok kezelői által összegyűjtött összegeket is felvenni. A nemesi parasztok és a mezővárosi polgárok adóit a földesúr szedte be.

Itt azután volt elég alkalom különféle sikkasztásokra, mert a poborca a befolyó összegekből önmaga húzta le magának a meghatározott s neki előzőleg engedélyezett fizetést és útiköltséget; ezenkívül nagyon megnehezítette a pontos elszámolást az, hogy a legkevesebb polgár fizetett pontosan és teljesen, a poborcának pedig nem volt rá hatalma, hogy a hátrálékot kierőszakolja. A constitutiókban, különösen a XVII. század constitutióiban többször megkísérlették, hogy az adószedők szerencsétlen állapotát megjavítsák, de eredmény nélkül.

Még a vámszedők is, kiknek pedig nem volt hasonló mentségük, nagyon hanyagok voltak, már a Jagellók alatt is, a kezükhöz kapott pénzeknek a kincstár részére való lefizetésében. Cromer azt mondja, hogy ezek számadással tartoztak volna a nemesi gyűléseknek, ha nem vették volna bérbe a vámokat, a mit pedig nagyon gyakran megtettek. Az állam mind a két esetben ritkán látott belőle hasznot, mert a bérösszegek bámulatosan csekélyek voltak.

Működéséről a poborca a következő tartománygyűlésnek számolt be; a pénzt azonban a Korona vagy Litvánia pénztárába tette le.

A lengyel pénzügyi kormányzat egészen a legutolsó időig nem volt képes e kettéválasztáson felülemelkedni. A négyéves országgyűlés kis időre létrehozta a Litvánia és a Korona kincstárainak egyesítését; a targowiciának nem volt sietősebb dolguk, mint hogy az ez irányban már megtett intézkedéseket mind halomra döntsék.

1569 óta a lengyelek és litvánok közös országgyűlésen megajánltak ugyan adókat, de a litván adókra csak a litván képviselők, szintűgy a Korona tartományi követei csak a Korona adóira szavaztak. A lengyel nemesi képviselőlet elve különben is azt kívánta, hogy mindenki csak azon területrészt érdekeit szolgálja, mely őt megválasztotta. A porosz tartományi követek, vagy az országgyűlésen jelenlevő nemesek (a nemesség gyakran viritim vonult Varsóba) az adókat illetőleg hozott országgyűlési határozatok által még kevésbbé érezték megkötve magukat, mint a köztársaság többi polgárai. A porosz tartomány az országgyűlést követő általános gyűlésen annyit ajánlott meg, a mennyit jónak látott; a megajánlottnak egy részét magáncéljaira használta fel, a másik részét pedig a Korona kincstárának szolgáltatta be. A livlandiak, ezeknek még az Ewsttől keletre fekvő kis része is, mely 1660—1773-ig hű maradt a köztársasághoz, adóikat egyik évben Lengyelországba, a másikban Litvániába vitték, mert ők egyenlően tartoztak a köztársaság mindkét részéhez.

Mindegyik kincstár élén a podskarbi áll. A tizenötödik század óta nem a királyi udvar, hanem a nemzet hivatalnokának tekintik ezt. Minden kiadásról ő gon-

doskodik; de 1717 óta egészen az utolsó király idejéig, teljesen rendszertelen módon, a hadsereg vezéreire volt bízva, hogy a zsoldos hadak fentartására kijelölt adókból a félévi szükséges adókat maguk vegyék föl az egyes vajdaságoktól.

Hogy a kincstárnokok mennyit és mire adhatnak ki, ennek meghatározása az országgyűléstől, sürgős esetekben a király személye körüli senatoroktól, végre az állandó tanácstól függött. Az a podskarbi, a ki kiadási költségvetését túllépi, köteles a köztársaságnak megtéríteni a pénzt, vagy ha a magáéból adta ki, nem kapja vissza a pénzt azon esetben, ha nem tudná magát eléggé igazolni. Az országgyűléseken mindig külön biztosokat jelöltek ki e számadások átvételére; a kincstárnok és örökösei számára pedig formális nyugtákat állítottak ki. Ha az országgyűlést megfosztották működési jogától vagy félbeszakították, akkor semmi efféle nem történt.

A kincstárnokok számadásai szolgáltak magának az államnak is az egyedüli forrásul annak megtudására, hogy mennyire rúgnak valóságos bevételei és kiadásai.

Különben a kincstárnoki állás, mint jó jövedelmi forrás, annyira keresett volt, hogy III. Ágostnak pactum conventuiban világosan meg kellett ígérnie, hogy nem azoknak fogja adományozni, a kik neki legtöbbet fognak érte fizetni.

A kincstárnokok, a mint hangosan és nyilvánosan beszéltek, rendesen egyetértettek az adószedőkkel és a vámbivatalnokokkal; nem volt semmiféle közeg annak ellenőrzésére, hogy a hivatalából elmozdíthatatlan podskarbi mennyi igazságtalan úton szerzett nyereséget osztott meg a pénz beszolgáltatóival.

Az adószedőktől elkövetett hanyagságok főoka a

«testvér» urak minden tekintetet mellőző adómulasztásai-
ban rejlett. Eredménytelenül hangzott el a büntetéssel
való minden fenyegetés; senki sem gondolt rá, vagy
senkinek sem volt elég hatalma hozzá, hogy az 1629-iki
és 1654-iki constitutio fenyegetéseit végrehajtsa, melyek
meghagyták, hogy mindazoktól, kik az adókat vagy éppen
nem, vagy nagyon későre fizetik, az eredeti összeg három-
szorosát hajtsák be, folytatólagos vonakodás esetén pedig
összes birtokaikat kobozzák el.

Hogyan büntethették volna az egyesek kötelesség-
mulasztásait, mikor egész kerületek mulasztották el leg-
főbb politikai kötelességeiket, nem teljesítvén saját vagy
az országgyűlés adóhatározatait; és mikor az az egész
rendszer, mely az adó-megajánlásokat az egyes tarto-
mányi gyűlések egyhangú decretumaitól tette függővé, a
közjog és a politikai czélszerűség alapeszméit bontotta
szét.

Utóbb mindenki kedvetlenül fizetett; mert mindenki
tudta, hogy szomszédai, a nélkül, hogy büntetést szenved-
nének, éppen nem fizetnek és mert azt az adót, melyet
ő hazafiságból vállalt magára, más tartományi gyűlések
egészen elvetették.

Sajátságos természetűek voltak azok az eszközök,
melyeket alkalmaztak, hogy a nemeseket egyáltalában
még fizetésre sarkalják, ilyenek p. o. a defalcatio és a
coaequatio. Az első által azon egyeseknek, kik az adót
pontosan fizették, az adó egy bizonyos hányadát el-
engedték; a második által azon tartományi gyűléseknek,
melyek nagyobb összeget hoztak össze, mint a többiek, a
többletet vagy készpénzben fizették vissza vagy megenged-
ték nekik, hogy azt a jövő adófizetéskor saját javukra
írják; a hátrálékos tartományi gyűléseknek azonban

késedelmi kamatokat számítottak fel, melyeket ezek természetesen nem fizettek meg. Világos, hogy a betegséget a gyógyszerek még súlyosbították.

Hogy a poborcyknak az egyes vajdaságokból való pénzbeszállítása ne legyen teljesen ellenőrzés nélkül, 1613-ban szervezték a kincstári tribunált Radomban; eredetileg csupán a végből, hogy az adószedők és egyes nemesek 1609 óta hátrálékos összegeit beszédjék. Nem sokára a törvényszék, mely a Korona kincstárnokának organuma volt csak, évenként hat hétig tartotta üléseit, mindig több ügyet vont foruma elé és végre elérte a már föntebb leírt nagykörű illetékességet. A lovagrend képviselőiből, minden vajdaság után egyet-egyet számítva és bizonyos számú, a királytól kinevezett egy sereg senatorból állt, kik közül mindig kettő elnökölt: egy, fölvaltva Nagy- és Kis-Lengyelországból választott marsall és egy püspök.

A kincstárnok nem volt köteles e forum előtt megjelenni, ha netalán e bíróság maga meg akarta volna is idézni; de itt kellett megvizsgáltatnia, a tizenhetedik század folyamában, számadásait, a mennyiben azok a zsoldos had számára vonatkoztak. Bővebb magyarázatot adnak az 1653., 1670., 1726., 1736-ki constitutiók.

Litvániában is volt ilyen kincstári bíróság; ez azonban egyszerűen csak a közönséges litván tribunál képviselőiből állott és e tribunál ülései után két héttel tartotta meg tárgyalásait Wilnában, Nowogrodekben és Minskben. A hospodár, a hogy a királyt, mint litván uralkodót nevezték, e törvényszékhez is rendelt ki azután több senatort.

Az 1764-ik évben azután kirendelték a kincstári bizottságokat és ezek átvették ezzel a kincstári tribunálnak

még megmaradt minden kötelezettségeit. Az a collegialis szervezet, melyet Lengyelország, ellentétben a közigazgatás fejeinél máskülönben szokásos bureaurendszerrel, akkor és később a legmagasabb országos hatóságoknál alkalmazott, itt volt a legkárosabb; mert mennél több volt a kéz, annál nagyobb veszélyben voltak az állam pénzei.

Ezek a bizottságok álltak a Korona részére :

1. a podskarbiból,
 2. az udvari kincstárnokból,
 3. három senatorból, kik közül évenként váltakozva, kettő mindig nagy-, kettő kis-lengyelországi volt,
 4. három nagy-, három kis-lengyelországi lovagból,
 5. jegyző
 6. instigator
- } votum decisivummal.

Litvánia számára :

1. podskarbiból,
 2. udvari kincstárnokból,
 3. egy senatorból,
 4. hét lovagból,
 5. jegyzőből
 6. instigatorból
- } tanácskozó szavazattal.

A bizottság hivatalnokait a podskarbik nevezték ki; bene nati et possessionatíknak, feddhetleneknek és óvadékképeseknek kellett lenniök, továbbá szükséges volt, hogy írni és számolni is tanultak légyen.

A bizottság egy tagja sem lehetett négy évnél tovább a bizottságban; a tagoknak csak egy harmada volt újra választható. A bizottsági tagok évi fizetése a Korona területén 10,000, Litvániában 8000 frt volt. Kötelezniök kellett magukat, hogy az év néhány hónapján át Varsóban, illetőleg Grodnóban fognak lakni.

Ez a bizottság külön fegyveres csapatot tartott magá-

nak a hátrálékos pénzek behajtására, de az utolsó időben többször külön katonai segílyt is fölhasznált, mivel az ő fegyveres hatalma nem volt elégséges.

Mint mindazon lengyel tisztviselők, a kik állampénzeket kezeltek, úgy ezek a kincstári biztosok is a kezeik közé kerülő pénzekből először is a maguk fizetését vonhatták le és csak azután gondolhattak a maradék hova fordítására.

A podskarbiktól a kincstári vagyon igazgatására kinevezett hivatalnoki személyzetet, a mely minden tilalom daczára, különösen a bérbe adott illetekeknél, zsidókkal erősen keverve volt; és nem a király nevezte ki őket, a kik a lengyel alkalmazottak legmegvetettebbjei voltak, még a közvetlenül a kincstárnokok alatt álló superintendenseket sem.

Tekintélynek úgyszólván csak a gyakran szintén bérbe adott sóbányák felügyelői örvendettek és a nemesség által az egyes vajdaságok területére kinevezett distributorok, a kik a köztársaság sóját osztották szét a nemesség között. Azokat a kereskedőket, a kik a sót az állam megbízásából nem nemeseknek megszabott áron adták el, nem tekintették hivatalnokoknak.

A lengyel állam, a kor követelményeivel szemben való hátramaradása mellett is, annyira mégis modern volt, hogy némi adóssága is volt. A constitutiók már a XVI. század óta említik ez adósságokat és pedig gyakran mint olyanokat, melyek már törlesztve vannak; így 1631-ben 150,000 frtnyi litván államadósságot fizettek ki egyes adók jövedelmeiből. 1643-ban megígérte az országgyűlés, hogy azokat az adósságokat, melyeket ő felsége kénytelen lesz csinálni, a Korona és Litvánia pénztárából fogják törleszteni. Az efféle adósságokat

azonban nem külön kölcsön fölvétele útján csinálták, sem okmányilag nem írták a tulajdonosra, hanem közönséges magánadósságnak tekintették. Az állam hitelezői részben olyan hivatalnokok voltak, a kik kiadásokat tettek, vagy tömegesen hátrálékos fizetést követeltek; részben olyan polgárok, a kiktől egyes hivatalnokok, állami kiadások teljesítése végett, sürgős esetekben kölcsönt vettek fel.

Ezeknek fedezésére 1768 óta külön törlesztési alapot akartak összehozni, 1775-ben pedig mindazon követelések megvizsgálására, melyek az állammal szemben támaszthatók voltak, hat senatorból és vajdaságonként egy-egy lovagból álló liquidáló bizottságot alakítottak. Az 1780-ik évben ez a bizottság befejezte munkáját és körülbelül 16.487,000 frtnyi jogos követelésre talált. A köztársaság néhány következő budgetjébe ez összegek törlesztésére a Korona részéről évi 500,000 frtnyi, Litvánia részéről 250,000 frtnyi összeget vett föl.

A köztársaság utolsó éveiben t. i. gyakrabban pontosan részletezett számadásokat mutattak be az országgyűlésnek, melyekből sajátságos beletekintést nyerünk az állambevételek hovafordításába. Úgy akarták, hogy az 1776-ki tabella szolgáljon jövőre mintául. E normál budget szerint, mely a mi államköltségvetésünktől annyi-
után ban különbözik, hogy az összegeket azoknak kiadása után adták össze az országgyűlés színe előtt, a Korona bevételeiből:

2.666,666	frt	20	garas	a királynak,
215,000	»	—	»	az állandó tanácsnak,
60,000	»	—	»	a nagymarsallnak,
40,000	»	—	»	az udv. marsallnak,
2.981,666	frt	20	garas.	

2.981,666	frt	20	garas	
67,461	»	—	»	az ungereknek (így nevezték a marsall zsoldosait),
40,000	»	—	»	az alkanczellárnak,
60,000	»	—	»	a podskarbinak,
32,000	»	—	»	az udvari kincstárnoknak,
100,000	»	—	»	a kincstári bizottság többi tagjainak,
100,000	»	—	»	a kincstári bizottság hivatalnokainak,
120,000	»	—	»	a kincstár őrségének,
178.666	»	—	»	a szász hercegeknek,
300,000	»	—	»	(körülbelül) különféle rendkívüli szükségletekre,
6.290,000	»	—	»	a hadügyre,
11.843,461	frt	20	garast	kellett kiadni.

Litvánia bevételeiből egészben 5.000,000 frt 5 garas volt állami czélokra fordítandó és pedig többi közt:

1.333,333	frt	10	garas	a királynak,
89,333	»	—	»	a szász hercegeknek,
151,241	»	—	»	rendkívüli kiadásokra,
2.300,000	»	—	»	a hadsereg számára.

A többit éppen úgy, mint Lengyelországban, a hivatalnokokra kellett fordítani.

Arra a tárgyra, mely minden állam jövedelmeit leginkább igénybe veszi, a hadügyre tehát akkor annyi pénzt adtak ki, a mennyi csak lehetséges volt: az állami bevételek felét.

De a hosszas elhanyagolás következményeit itt sem lehetett utánapótolni.

Abban az évben, mikor a köztársaság kis szomszéd-állama az európai politika hagyományos rendszerével szakítani kezdett; abban az évben, mikor a porosz sas szárnyait az első nagy győzelmi felszállásra lengetni kezdte, 1740-ben, Lengyelországban, a mint elképzelhető, félbeszakított országgyűlést tartottak. Ezen az országgyűlésen a primás azt tanácsolta, hogy azzal a czopoweval, a mit 1717 óta a vajdaságok minden nemesi falujában gyűjtöttek, de a köztársaság pénztárába soha be nem szolgáltattak, hanem «ad privatos usus» elhasználtak, a hadsereget erősítsék meg, mert a mindig veszedelmesebbé váló politikai helyzet ezt sürgősen megkívánja. És mit feleltek neki a tartományi követek?

«Ez ellene szól minden méltányosságnak, minthogy ezek a pénzek elszegényedett, leégett és másként nyomorba jutott nemeseknek vannak szánva.»

Tehát oly pénzeket, melyeket az állam nevében gyűjtöttek, hatóságilag engedélyezett communistikus módon az uralkodó osztály magánembereire, nem pedig az állam biztonságára költötték el, a mire pedig a törvény szánta. Az ilyen eljárással a lengyel nemesség maga mondta ki az ítéletet önmagára.

TIZENKETTEDIK KÖNYV.

H a d ü g y.

Stare nunquam potuit bene aurea libertas sine ferro,
potuit bene licentia.

ANDREAS DE PILCA Corycinius Castellanus Vislicensis.

Perspectiva politica regni Poloniae elaborata 1652.
cap. II.

ELSŐ SZAKASZ.

Lengyelország honvédelme.

Minden hadi szervezetnek bizonyára az a célja, hogy az állam biztonságának igényei és a belviszonyok kimélése közötti egyensúlyt helyreállítsa. A lengyel köztársaság, mint pénzben szegény, mezőgazdaságot űző állam, nem volt képes a nagy állandó hadsereghez megkívántató összegeket és embereket előteremteni, hanem, mint hadrendszerének alapjára, a népfelkelő-seregre volt utalva.

Az állam kezdete óta annak tulajdonképeni hadi ereje csakis a felfegyverzett nemzetben rejlett; t. i. a törzs szabad embereiben, a kiket éppen e honvédelmi hivatás képezett ki előbb katonákká, azután nemessé. A birodalom végéig ez az általános hadköte-

lezettségén alapuló *honvédelem* (így neveztetik a tizenhatodik század óta a constitutiókban, obrona krajowa), adta az állam haderőinek számszerinti nagy többségét. Hogyan történt tehát mégis, hogy a lengyel «fegyveres nép» nem tudta megóvni a köztársaságot a bukástól?

Az emberiség haladása az államéletben gyakran nem annyira új alapelvek behozatalától és feltalálásától függ, hanem inkább az olyan elvek czélszerű alkalmazásától, a melyek már valaha érvényben voltak, vagy mint eszme régtől fogva legjobbaknak voltak elismerve, de külső akadályok miatt hatásuktól megfosztattak. A külviszonyoknak mind pontosabb felfogásában és mind erősebb megfékezésében, a formák és szabályoknak mindinkább fokozódó kifejlődésében található fel a modern alkotmányok fölsőbbsege, szemben az antik és középkori államfogalmakkal, és csak a külső államgépezet tökéletesbitése után sikerült az újabb kornak lehetővé tenni azt, a mi azelőtt kivihetetlennek látszott.

A legrégebbi eszmék egyike: az összes állampolgárok általános hadkötelezettsége. Sok államban ez törvény volt, de teljes igazsággá legelőször a XIX. század Poroszországában lett. Korábbi idők megelégedtek az elv fölállításával és soha sem voltak tekintettel az eszme megvalósításának módjára. A népies hadseregnek előzetes szervezése, esetleges háborúra való tekintetből, csupán hosszas tapasztalatok eredménye lehetett és ifjú nemzetektől nem volt elvárható; de régebbi időkben arra sem gondoltak, mennyiben lehet kiegyeztetni az államtól minden zsold és felszerelés nélkül kívánt általános hadkötelezettséget az általa érintett állampolgárok közgazdasági helyzetével.

Ez okból és mert minden férfi, életkorára való tekintet nélkül, szolgálatra berendeltetett, vagy jogilag mindig berendelhető volt, az elvet soha és sehol sem lehetett következetesen keresztül vinni és részint a féktelenségnek, részint a szegényebb néposztály socialis elnyomásának forrása lett. Ismeretesek a katonai kötelezettség szomorú következményei Nagy Károly birodalmában; még pontosabban kimutatható az ezen eszme uralma alatt lassanként bekövetkező romlás az angol-szász állam ötszázados életében.

A politikai fejlődés kezdetének idejében mind a lengyeleknél, mint a németeknél alaptörvény volt az általános hadkötelezettség.

Mint a régi longobárdoknál, eredetileg a nemzetségek és a vérség szerint tagozódott fel a német hadsereg; így még a XV. században a tannenbergeri csata idejében is; arról is találunk nyomokat, hogy a századok szerinti általános német rendezés, mint a többi szlávoknál, a lengyeleknél is megvolt. A lengyelek hadkötelezettsége, mint másutt is, személyes katonáskodásból és saját költségen való felszerelésből és élelmezésből állott. Ezt az intézményt megtaláljuk mindazon árja népfajoknál, a melyek megtelepedett életmódra tértek át; de ez csakis a nomád viszonyok residuumának tekinthető. Egész terjedelmében sehol sem állhatott fenn, mihelyt az emberek állandó lakásokat foglaltak el, még kevésbbé, mikor a magántulajdon kifejlődött. Az általános hadkötelezettség ebben a felfogásban gyakorlatiatlan jogszabály, egy moloch volt, mely elnyelte a népek jóllétét.

Megvizsgálni, hogy az általános hadkötelezettség által, mely a család összes erejét igénybe vette és az egyesek tulajdonától nagy áldozatokat követelt, hogyan változott

át Lengyelország ószláv-demokrata társadalma két egymástól teljesen és tökéletesen elütő renddé, annak, eltekintve a pontosabb feljegyzések sajnálatos hiányától, nem itt van a helye.

Csak azt lehet rövid vázlatban felmutatni, hogyan fejlődött ki jogilag a XIV. század óta a hadkötelezettség, melylyel immár az egész *nemesség* tartozott a királynak. Az állam alattvalóinak háború esetén szolgálatra kötelezett összességét honvédségnek nevezik. Semmiképen sincs korosztály vagy más különbségek szerint széttagolva; sőt ellenkezőleg az egységnek végzetes eszméje itt is keresztül tör. A mennyiben minden egyforma e hadkötelezettségben, általános fölkelésnek, egyetemes kivonulásnak (*pospolite ruszenie*) hívják. Eleinte e népies hadsereg egybehívása korlátlanul a királyt illette, sőt Lokietek és Nagy Kázmér még a 200 éves felosztási periodus után is korlátlan rendelkezési joggal bírtak Nagy- és Kis-Lengyelország összes hadereje fölött. Mikor azonban Lajos arra kötelezte magát, hogy a fölkelő sereget csak a határokon belül alkalmazza fizetés nélkül, a határokon kívül pedig zsoldért, a mit a lovagok mint régi jogot már proclamáltak is; és mikor Jagello alatt a fegyveresen összegyűlt nemesség politikai tanácskozásokat kezdett tartani, s mikor a királytól azt kívánták, hogy mindazon károkat, melyek hadi fogságból, sebesülésből és halálból vagy csak egyes lovagok távollétéből is eredtek, államköltségen térítse meg, akkor már vége volt a király hadvezéri tekintélyének. Már Jagello Kázmérnak is meg kellett ígérnie, hogy a fölkelő sereget csak a vajdaságokban való előzetes tanácskozás után hívja egybe; az 1496-ki constitutióban meg határozottan ez áll: «Továbbá ígérjük, hogy nem alkotunk új törvényeket, sem

az ország lakosait háborúba nem szólítjuk, az egyes tartományokban tartandó közös gyűlések nélkül»; és a XVI. században Litvániában is lassanként elvévő lesz, hogy a király csak országgyűlési határozatra támaszkodva, szólíthatja háborúba a hadi erőt.

De el kell ismerni, hogy a királyt az országgyűlések közötti időben többször feljogosították arra, hogy «vesszőket hordoztasson szét». T. i. hosszú vesszőkre vagy rudakra (wicie, wici) tűzve, hordták szét az országban a behívó nyílt parancsokat. A Korona területén a Korona pecsétjével, Litvániában pedig a litván pecséttel kellett hitelesítve lenniök e pátenseknek. III. János alatt az országgyűlés kivételesen szükségtelennek nyilvánította e feltételt a gyorsabb eljárás végett. E formalitás elhagyása által igazán nagy áldozatot véltek hozni. A vesszőknek háromszor kellett megtenni körútjokat, csak néha engedte meg az országgyűlés a kétszeri körülhordást.

Általában azonban a nemes ember csak a harmadik felhívás után volt köteles a minden egyes vajdaság számára külön megállapított, vagy szokásos gyűlőhelyen megjelenni. A késedelmeskedőket a birtokok elkobzásával fenyegették; de hogy ezt végrehajtották-e valamikor, azt sem a grod-aktákból, sem az írókból nem lehet megtudni. Valószínűleg a halálbüntetés sem következett be soha, úgyszintén a 300 márkányi pénzbírság sem, melyet az 1627-ki constitutio szerint föllebezés nélkül kellett volna megfizetni a grod előtt mindazoknak, a kik a katonaállítás alól magukat kivonták.

A katonaállításra megjelenni, a mi alól még a király sem menthetett fel senkit, határozottan kötelesek voltak mindazok, a kik nemesi birtokot akár öröklés útján, akár más módon (zálogban, emphyteusisképen stb.) bir-

tak és azok, a kik birtokos özvegyet vettek nőül. A nem birtokos lovagokat, — a lengyel nemesi állam kocsijának ez ötödik kerekét, — soha nem is említették; szokásjogilag a kötelezettség alól sem föl nem mentették, sem rá nem fogták őket. A wisliczai statutum rendeletét, mely szerint a nagyobb birtokok tulajdonosai, személyes katonaszkodásukon kívül, bizonyos számú fegyveressel tartoznak az államnak, későbbi időkben nem ismételték; rendes szokássá vált, hogy minden mágnás néhány neki szolgáló lovagot, és mindenki, a ki a fölkelésben részt vesz, ha jónak látta megjeleni, több lovas legényt hozott magával, úgy hogy egy-egy nemesre átlag három vagy öt nem nemes kísért lehetett számítani. Az 1459-ik évben az volt a szabály, hogy minden lovag, a kinek 100 ezüst márka vagy több vagyona van, egy lándzsát küldjön három legénnyel; a ki pedig fegyverfogható fiút küldhet, az maga otthon maradhat.

A XVIII. században a katonakötelezettség alól fölmentettnek tekintették: az országgyűlés által a király mellé rendelt senatorokat; az államministereket és azon nemeseket, a kik követségeknél voltak; különféle alantasabb hivatalnokokat, mint a krakkói várgróf, a krakkói dominiumok főigazgatója (wielkorządy) 5 alárendeltjével, az összes grodhivatalnokokat, a wojskikat és a kincstári kormányzat néhány alkalmazottját; a királyi udvarból 30 egyént, a primásiból 12-öt, a krakkói püspök udvarából 6-ot.

A magas életkor, a betegség, úgyszintén az egyházi rend természetes kivételi okok voltak, de ilyenkor helyetteseket kellett küldeni. A papságnak, minden ellenkezése daczára, be kellett küldenie tiszttartóit, biráit, továbbá néhány szolgálatukban álló lovagot.

A meddig a városiak bizonyos politikai állással bírtak, addig őket is méltóknak tartották arra, hogy a nemesi hadseregek mellett hadakozzanak. Az 1454—1466-ig tartó nagy porosz háború idejéből pontos följegyzésekkel birunk az egyes városi contingensekről; de mindig kétséges marad, hogy nem gyakorolták-e itt a zsoldosok által való helyettesítést. A XVI. és a XVII. század óta a városi hadcsapatok állítását a legsürgősebb szükség esetére korlátozták.

Az egyes vajdaságok gyűlőhelyein a vajdák álltak a nemesség élére; ezek hiányában, úgyszintén a kerületekben és tartományokban a várnagyok, mint a vajdák természetes helyettesei, voltak a fölkelő hadsereg egyes szakaszainak vezetői; zászlótartók a király által erre kijelölt hivatalnokok (choraży) voltak, az egyes területek szerinti elnevezéssel.

A nemesség még más vezéreket is választott magának, kikkel korábbi időkben mint praefecti militum-mal találkozunk.

Az egész birodalom számára általános helyül szolgáló téren, melyet esetről-esetre mindig az akkori ellenséges ország fekvése szerint határoztak meg és melyet szintűgy, mint az egyetemes megjelenés idejét a «vesszők» által tudatták, a személyes fővezérséget a király vette át, kinek az általános kivonulásnál, az 1557-iki constitutio és a nagyon szigorú szokás szerint, mindig jelen *kellett* lenni. A király az egyes hadjáratok vagy csaták idejére maga helyett külön helyetteseket nevezett ki a fővezérségre; vajdákat, várnagyokat, vagy akár a krakkói starostát is.

A király alvezérei azonban, a XVI. század óta rendszerint a hetmanok. Ez az elnevezés: hetman (csehül is

előfordul, délnémetséggel és sziléziai németséggel Heetman = Hauptmann), először az 1557. évben tűnik föl. Modrevius publicista még nem ismeri e méltóságot, ámbár csak röviddel azelőtt írta híres «de republica emendanda» című könyvét; ő azt mondja: «Nálunk a vajdák hadvezérek, a várnagyok pedig összegyűjtik és csatába vezetik a hadsereget.» Egyúttal a honvédség intézményét már legmélyebb sülyedésében ismerteti meg velünk, mikor többi közt ezt állítja: «Ezt a szokást a régi lengyelek szentül megtartották ma az árnyékát is alig látjuk.» A honvédség tagjai, kik a háborúban részt vettek, tényleg legjobban szerettek minden vezetés nélkül, mindegyik a maga szakállára, egyedül vagy legényeivel kivonulni. Mikor a vajdáknak és a várnagyoknak már nem akartak engedelmeskedni, a constitutiók kénytelenek voltak sürgősen követelni, hogy minden palatinátusban legalább hadvezéreket válasszanak. A XVI. század óta egy csomó rendelet van az «összes kivonulás»-ra nézve, de hát Lengyelországban a törvények, mint a római szent birodalomban, a romlásnak mindig csak symptomái voltak, nem pedig orvosszerei.

A honvédelem már a tizenhatodik században mély és gyógyíthatatlan romlásnak indult. A modern államiságnak és a középkorral ellentétesen támadt hadi elveknek, a demokratikus alapelvek különben korlátlan uralma mellett is, meg kellett tiltaniok, hogy a fegyveres hatalom politikai kérdések fölött tanácskozzék. Hogyan lehetett volna Lengyelországban elvárni a katonai viszonyok némi-nemű juvulását is, mikor a királytól a háborúra összehívott nemesség nem vonult táborba, hanem megkivánta, hogy előbb a rem publicam hozzák rendbe, a hogy ez 1537-ben Lembergben történt! Azóta a fegyveres

nemesség lázadása a lengyel szabadság kelléke volt, és Lengyelország fénykorában Zsigmond Ágost alatt elhangzottak Przyłuski publicista szomorú szavai: «Állítsuk helyre ismét a katonai fegyelmet . . . ha továbbra is így, a végsőig elhanyagoljuk, akkor védtelen galambokként vagyunk kiszolgáltatva *zsákmányul a sasoknak.*»

A szállás- és élelmezés-ügyeket többször szabályozták; így különösen az 1609-iki Artykuly hetmanskieben; de a pospolite ruszenie féktelensége miatt megmaradt a maga hirhedtségében. A XVIII. század egyik írója, Skrzetuzki, leplezetlenebbül, mint a hogy akkoriiban szokás volt, mondta ki, mennyire megveti a hadi erőt, a mely inkább teher mint erő és a melynek behívása országnak gyakran kárára vált.

Még tömege által sem tudott többé a fölkelő hadsereg valamelyes tiszteletre szert tenni; mert nem lehet kimutatni, hogy a XVI. század óta valaha 50,000-nél több nemesember vonult volna táborba a király felhívására; számuk rendszerint 10,000-nél kisebb volt. És a XVII. században Fredro mégis 340,000-re teszi a tulajdonképeni pospolite ruszenie tagjainak számát! Persze itt beválik az a szó, melyet a XVI. század egyik osztrák diplomatája intézett a császárhoz: «A lengyel haderők nem oly nagyok, mint a hogy mindig híresztelik. Rendesén mindig többre mondják és azután még sem annyi.» Mert a nemesek száma, kik az összes kivonulásban a fennálló viszonyok között *részt vehettek*, ha minden följegyzést összefoglalunk, soha sem volt több, mint körülbelül 200,000.

Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy minden nemesember lealázónak és megbecstelenítőnek tartotta, ha nem lóháton jelent meg. Ezt a tizenkettedik században felmerült,

s a tizenharmadik században kifejlődött elvet, hogy a szabad férfiak fölkelő serege csupán csak lovasságból állhat, még az 1786-iki constitutio is egész erejében fentartotta.

Szabályszerűen ismétlődő időközökben, minden öt évben kellett volna a vajdáknak az általános fölkelő sereg tekintetében lustratiót tartani. Az 1631-iki évben Nagy-Lengyelország főstarostáját is, mint szemlét tartó hivatalnokot említi a constitutio. De a tizenhatodik században már az országgyűlési törvényeknek kellett világosan elrendelni a lustratiót. Az 1545-iki constitutio mutatja, hogy e vizsgálat módja nagyon bizonytalan volt; ez maga a következő országgyűlési határozatra bizza, hogy az Albert-napra kitűzött szemle a vajdaságokban, vagy a tartományokban és a kerületekben történjék-e meg. A katonai vizsgálatra, nagy pénzbüntetések terhe alatt, a papoknak is meg kellett jelenni. Azon lovagoktól, a kik magukat a szemle alól kivonnák, a starosták szó és följobbezés nélkül hajtsák be a pénzbírságokat.

1764-ben eredménytelenül kísérelték meg a János Kázmér alatt teljesen feledésbe merült szemléket új életre keltetni. A későbbi reformerek elfelejtették vagy kicsinylették, hogy az ellenőrző gyülekezésekre gondoljanak.

A szemlén minden nemesnek és kísérlőinek teljes hadi felszerelésben és egyúttal a szükséges lovakkal kellett megjelenni.

A tizenhatodik században e rendszertelen lovassághoz, mely háború esetén még meghatározott szolgálati időhöz sem volt kötve, hanem egyenként vagy tömegesen akkor vonult haza vagy téli szállásra, mikor neki tetszett, csatlakozott vagyis kellett volna csatlakozni bizonyos állományú gyalog militiának. Ez az összes királyi birtokok paraszt-

jainak egy csapatja volt, kik között Báthory István az általános népfölkelésre való tekintetből bizonyos szervezetet létesített. A Magyarországon vagy Oroszországban is uralkodó mód szerint, minden 20 parasztcsalád után egy-egy család volt köteles tagjai közül «egy derék, ügyes, bátorszívű férfiút» állítani, a kinek mint gyalogos katonának saját költségén kellett magát karddal, csatabárdal és puskával felszerelnie és élelmeznie. Az a család azután, mely a katonát szolgáltatta, családtagjának katonáskodása alatt minden egyéb teher alól föl volt mentve; a szokásos szolgálmányokat a többi tizenkilencz család között osztották szét. Az értelmes király így akarta a nemesség mellé adni a nagyon nélkülözött gyalogságot és e wybrańcy-k számát körülbelül öt ezer emberre emelte föl.

De a királyi jószágok birtoklói ez intézményt nem sokára a romlás útjára terelték. Habár itt a parasztok lomhasága is közreműködhetett, a starosták és bérlők mégis átlátták, hogy ők nagyobb hasznot húzhatnak, ha a földművesek az ekénél maradnak.

Már III. Zsigmond alatt gyakran meggátolták a starosták, — a kik maguk nevezték ki Litvániában a wybrańcykat, míg a Korona területén ezeknek megválasztását a többi parasztokkal eszközöltették, — e fegyveresek kivonulását; a constitutiók hiába küzdöttek ez ellen; végre engedtek a starosták kívánságainak; 1649-ben a katonai szolgálat a parasztokra áthárított fizetésre változott át; a starosta köteles volt minden wybrańciec után hatvan forintot beszedni és azt a negyeddedzsmával együtt Rawába küldeni. Később persze meghagyta az országgyűlés a tartományi gyűléseknek, hogy az egyes vajdaságok területén revisiókat tartsanak és pontosan

behajtsák ez adót a starostáktól, a kiknek kezén fordult az meg.

Mikor azonban kiderült, hogy ezt a pénzt még nehezebben lehet behajtani, mint a hogy a wybrańcyk sorozását el lehetett érni, akkor ismét életbe léptették ezt az intézményt, és a tizennyolczadik században egész a birodalom végromlásáig e csapat, mely körülbelül ezer embert számlált, a nemesi fölkelő hadsereg függetleneként adta az ú. n. telek-ezredet (regiment lanowy). A wybrańiec állításának kötelessége a XVII. század második felében t. i. azokra ruháztatott át, a kik meghatározott és többféle adó alól mentesített paraszt majorokat és *telkeket* birtak az állami jószágokon.

Cromer szerint, nagyon veszélyes esetekben, még a XVI. században is érvényesült a Piastok idejéből származó azon szabály, mely szerint a papság és a zsidók kivételével az ország összes lakosságának minden tizedik emberét behívhatták, tehát a nemesség jobbágynak minden tizedikét is. Fredro, a XVII. század közepe táján, sajtószóval azt tanácsolja, hogy az ország összes lakossága a harczászatban jártassággal bíró tisztek által vezetett hadgyakorlatokban vegyen részt, «hogy minden háborúnak és eseménynek nyugodtan nézhessünk elébe, különösen mikor három olyan szomszéd-fejedelmünk van, a kik készek a politikai helyzet minden kedvező pillanatát megragadni».

A legelső azonban, a ki az összes lakosság militia-ejéhez komolyan kezdett folyamodni, Kościuszko volt. De a szomszéd-fejedelmek máris megragadtak egy kedvező pillanatot; és ki gördített legyőzhetetlen akadályokat a dubienkai hős elé, mikor ez fel akarta fegyverezni a parasztokat, hogy megmentse a köztársaságot? A len-

gyel nemesség volt az; ugyanaz a nemesség, mely a legfontosabb pillanatban, melyet a köztársaság átélt, elfásultan vesztegelt birtokain és nem tartotta magát hivatottnak hazája védelmére, mert a vesszőket nem rendszeren hordták volt szét. A köztársaság megmentése akkor nem tartozott volna a lehetetlen dolgok közé; a honvédelem elég emberi erővel rendelkezett; de mert semmi sem volt rendezve és fegyelmezve, az államnak most egyedül harczosainak morális süllyedése miatt kellett elpusztulnia, mint a hogy előbb csupán azoknak jó kedvére és nemeslelkűségére támaszkodott. Érzelmekkel nem lehet védrendszert alkotni! Hogy a nemesség már régebbi időkben is mennyire iparkodott a honvédséget használatlan intézménynyé tenni, azt az általános népfölkelés felhasználásáról szóló határozatokból látjuk.

A háromszori vesszőkihordás után összegyűlt és a király parancsnoksága alatt álló honvédséget nem volt szabad szétosztani; egy tömeggé egyesülve együtt kellett mindig maradnia. 1557-ben az országgyűlés kivételt engedett meg, de «sine sequela». A fölkelő hadsereg nem maradhatott tizennégy napnál tovább a gyülekező helyen. Egyáltalában csak a következő országgyűlésig volt köteles szolgálni, egy évnél tovább soha sem. Hogy mikor oszolják szét, úgyszintén a hadjárat iránya és a hadi vállalatok módja nem a királytól és vezéreitől, hanem magától a nemességtől függött.

A honvédség csupán az ország határain belül volt köteles harczolni; 1573 óta a király kénytelen volt megesküdni reá, hogy soha sem fog iparkodni a nemességet kérései által arra bírni, hogy az országon kívül harczoljon. Ellenben a nemesség világosan megengedte, hogy a fölkelő hadsereg átlépje a határt, ha az a saját jó-

szántából jó arra a gondolatra; akkor azonban fizessen a király minden embernek öt márkát (1573., 1576-ki pactum conventumok). A fölkelő hadsereg igénybe vételére tulajdonképen csak akkor lehetett gondolni, ha az ellenség már átlépte az ország határát; vagy ha az ellenség megszegte a szerződést (1515-ki constitutio); és hogy vajjon ez esetek beálltak-e, azt mindig előbb a nemesség ősi gyülekezetei, a tartománygyűlések határozták el.

A tizenhetedik században a porosz vajdaságok azon példáját, hogy fölkelő hadseregeket csak az esetben mozgósították, ha az ellenség az ő specialis területükre lépett, a köztársaság többi részeiben is kezdték utánozni.

Zsoldot nem fizettek; a fölkelő hadsereget szolgáltató nemesség kizárólagosan a saját tárczájára és zsákmányolására volt utalva. Ezért többször azt kívánták, hogy a fölkelők ne a falvakban, hanem csak szabad mezőn táborozzanak.

Még a wybrańcyknak s a fölkelő sereg paraszt gyalogosainak is hat hónapig ingyen kellett szolgálni és ha a háború tovább tartott, havonként két forintot kaptak. Sokszor kénytelenek voltak a fölkelő sereget néhány hét múlva szélnek eresztetni, nehogy eleség és pénz hiányában éhen haljon és elpusztuljon.

Még egyéb természetű körülmények is befolytak arra, hogy a fölkelő sereget lehetőleg ritkán használt intézménynyé tegyék; annak behívása alatt minden törvénykezés megszűnt. A háború kezdete előtt és bevégezése után a benne résztvevőkről nagy lajstromokat készítettek, hogy azokat, kik nem vettek részt benne, a halálnak és elkobzásnak — ez üres, bár sokszor, így az 1620-ki constitutio által is fenyegetőleg kimondott rémképeknek — szolgáltatassák ki.

Miután szokássá lett, hogy minden lovag lovas legényeket is hozzon magával, úgy hogy Piasecki számítása szerint 10,000 nemes emberre 50,000 málhás lovas esett, azok a lovagok, kik sokkal szegényebbek voltak, hogysem ily fényűzést fejthettek volna ki, inkább otthon maradtak; a büntetések úgy sem hajtották végre rajtuk.

Általában a fölkelés igénybevételeéről szóló 1621-ben kelt hosszadalmas cikkely — mikor a fölkelő sereget a törökök elleni harcra szólították — későbbi időkre is érvényben maradt.

Látnivaló, hogy a köztársaság egyedül honvédségével nehezen állhatott volna fenn az újabb századok folyamában. Az ezen intézményt illetőleg felállított jogelvek ellenkeztek a hadviselés elemi követelményeivel. A mit a köztársaság a XVI. és XVII. században katonai téren elért, azt nagyobb részben kozákjainak és zsoldosainak köszönhette.

MÁSODIK SZAKASZ.

A kozákok.

Az általános fölkelő sereg egy részének, másfelől meg az állandó hadsereg egy nemének is lehetett az ukrainai kozákokat tekinteni, a kik a tizenötödik század óta lengyel főnnhatóság alatt álltak; községek, századok és törzsek szerint laktak és vonultak táborba, minden pillanatban harcra készen állva. A tartományi és országgyűléseken nem vettek részt, mert nem fizettek adót.

Csak a tizenhatodik században nyertek jelentőséget, mikor sok moszkvai menekülttel gyarapodtak, a kik azért jöttek, hogy a kozákokkal az ószláv szabad em-

berek módjára együtt éljenek. Voltak ugyan a kozákok között rabszolgák, kiket hadi foglyokként vagy vásárlás útján szereztek meg, de jobbágyok nem voltak. A Dnjeper-vidék lakosságának kilenczven százaléka szabad ember volt.

Szervezetük valódi szláv rendszerű volt. Mint egység, mindannyian egyenjogúlag voltak összefoglalva atamanjuk, hadvezérük alatt, kit ők maguk választottak maguknak. Csak csekély mértékben korlátozta ezt a legöregebbek tanácsa: a starszyna. A nép kormányzását, a régi szokások szerint, irott törvény nélkül, az ataman és ez a hatóság intézte. Az egyes századok élén választott vezérek is álltak, valamint az egyes községekben is választott főnökök voltak. E választásoknál pedig mindig csak a legrégebb nemzetségekre voltak tekintettel; e katonai demokrácián nagyon áttetszett a patriarchalis alaprendszer.

1576 óta formailag a lengyel király teljesítette az ataman kinevezését. Az 1590-ki constitutio óta az országgyűlés is foglalkozott a kozákok intézményeivel, de nem javukra. Mert azok a változtatások, melyeket az 1609. és 1624-ki constitutiók által a kozákok viszonyai-ban elérni kellett volna, fellázították az érdekelteket.

Az elégületlenség nagyobb lett. Nagyon sokan csatlakoztak a kozákokhoz a köztársaság keleti részéből megszökött parasztok közül. Erre támaszkodva akarta a nemesség a kozákokat parasztoknak, jogilag alattvalóinak tekinteni (1638. constitutio), sőt arra törekedett, hogy velük mint szökevény parasztokkal bánják el; a ki egy zaporogit (így nevezték az ukrainai kozákokat a Dnjeper balpartján) agyonüt, büntetlenül marad; így határozta az országgyűlés.

Ekkor a kozákok fölülkerekedtek és a nemesekkel való egyenjogúsításukat követelték, mert — mint azok — ők is szabad földet műveltek, szabad emberek és mindig kötelességszerűen üzték a köztársaság védelmezését. Az ebből keletkező borzadalmas háború következtében a kozákok legnagyobbbrészt elszakadtak Lengyelországtól és doni bajtársaik példáját követve, Moszkva uralkodóinak vetették alá magukat. A Hadziaczban kötött 1659-ki szerződés lett volna hivatva kibékíteni a kozákokat a köztársasággal; de ennek határozatai a kivihetetlenség bélyegét viselték magukon, mert nevezetesen a görög igazhitű egyháznak oly kedvezményt kötöttek ki, melyet a jezsuita nemesség éppenséggel nem engedhetett meg. A szerződés papíron, a kozákok pedig a fehér cszárnál maradtak. Az állam több mint 200,000 erős harczost vesztett el.

Az ukrainai kozákok egy kis része hű maradt Lengyelországhoz; ezek azok voltak, kiket a constitutiók még a XVII. század vége felé is mint «registrált kozákokat» emlegetnek és kiket a hetman zaporoskinak is nevezett atamán külön lajstromokban mint állandó hadsereget irt össze.

Ezeket a még lengyelnek maradt kozákokat is elriasztotta a köztársaság iránti ragaszkodástól és Oroszország karjaiba kergette az a rettenetes bosszú, melyet a lengyel nemesség az 1768-ki lázadásért állt rajtuk.

HARMADIK SZAKASZ.

A zsoldosok.

A tizennegyedik század óta jelentkeznek Kelet-Európában olyan lovagok és harcosok, a kik fizetésért majd ennek, majd annak az ügynek ajánlták fel szolgálataikat. Még a Piastok fejedelmi nemzetségének sarjai is elszegődtek zsoldért Magyarországra és másfelé.

A XV. században az ilyen csapatok lettek a lengyel haderőnek legjelentékenyebb alkatrészeivé, de ezek a háború alatt vagy annak lefolyása után mindig szétmentek, a szerint, a mint a király vagy a köztársaság vezéreikkel megalkudott. E zsoldos-csapatok belső szervezete nem lehetett államügy; az országgyűlés legfeljebb a katonaság hozzávetőleges számával törődött, minden egyéb a hadnagyokra volt bízva. Nem ritkán a krími tatár kánnal kötöttek csapatszállítási szerződéseket; így 1457-ben Kázmér Jagello kötött ilyet a keresztes vitézek ellen. Hasonlót kötött I. Zsigmond is; ámbár az évi 15,000 arany forint fizetés, melyet felerészben Litvánián szedtek be és mely háború esetén a köztársaságnak tatár segélycsapatokat biztosított, inkább az adó egy neméhez hasonlított.

Békében, mely még csak abban az időben kezdett valóságos fogalomná lenni, semmiféle hadsereg sem volt; csak hogy a köztársaságnak még volt egy szomszédja, a ki nem akarta megérteni a békének ezt az európai gondolatát. Azért vált szükségessé, hogy a tatár határszélen mindig készen álljon a fegyveres hatalom. A határszéli starostaságok jövedelmeit már a tizenötödik században is e célokra kellett volna felhasználni, de ez

nem történt meg. Még a ló- és földadó, melynek Litvániában és Vörös-Oroszországban e határszéli sereg eltartására kellett volna szolgálni, sem volt elegendő.

Így tehát 1562 óta a quartát fordították e határszéli csapatok ellátására.

Ezek is a tatárok elleni harcznak megfelelően leg többnyire lovasok voltak; és a lovasság túlnyomó volta, a gyalogsággal szemben, nevezetes ismertető jele maradt a lengyel hadseregnek, noha egy-egy lovas már Cromer idejében háromszor annyi havi zsoldot kívánt, mint egy gyalogos legény.

IV. Ulászló alatt sürgős szükségét érezték az állandó tűzérség szervezésének, és ennek eltartására a királyi korona-javak után külön szabályszerű quartát hoztak be, mely fenn is maradt ugyan, de természetesen nem sokkal pontosabban folyt be, mint a többi quarta.

E két állandó hadseregrészen kívül: a porosz és kurlandi segélycsapatokon, a keresztény és mohamedán nemeség általános fölkelő hadseregén és a köztársaság hiveinek megmaradt kozákokon kívül majdnem permanenseknek találjuk még az egész tizenhetedik század folyamában az olyan katonai csapatokat, melyek csupán a háború tartamára voltak ugyan felfogadva, de a hátrálékos zsold miatt sokkal tovább maradtak együtt. Továbbá a francia gend'armes-okhoz hasonlóan néhány, tűrhető fegyvellemmel, nemesekből összeállított csapatrész alakult, kiket towarzyszoknak, később huszároknak neveztek; ezek már a XVI. században szerepeltek és némi tekintetben rendes honvédséget ábrázoltak. Minden towarzysznak legalább öt, és legföljebb nyolcz lóval (azaz lovas legény-nyel) kellett táborba vonulni, mert számukra az 1524-ki

constitutio még utóbb is gyakran emlegetett határozata e szerint szabta meg számukra a zsoldot.

A túlnyomólag nem nemes népből álló zsoldos hadsereg nem sokára nagy befolyást szerzett Lengyelországban a politikai ügyekre; a zsoldosok fölött nem volt semmiféle erős kormányhatalom, csak a fegyelmezetlen lovas nemesség állt velök szemben. Ennek már 1632-ben komolyan kellett arra gondolni, hogy a katonaságot, a mennyiben az nem tartozott magához a nemességhez, a királyválasztásból és egyéb politikai functiókból kizárja. A zsoldosok, a lengyel állam szellemével ellenkezőleg, már a tizenhetedik században az állam tulajdonképeni hadi erejévé fejlődtek ki. «A hol azonban a véderő nem magában az állam belső szervezetében gyökerezik, hanem csupán külső eszközök által fenntartott gép, ott nyilván fölöttébb államveszélyesnek tekinthető, ha ez a gép belső életet nyer és saját szellem nyilatkozik meg benne» mondja az állam belső fejlődésének egy alapos ismerője.

Ha a zsoldos sereg nagyobb számú lett volna, kétségkívül nyomatékokat tudott volna adni többször kifejezett követeléseinek, és képes lett volna erőszakkal utat törni magának a politikához. A nemesség örökös gondja és reá nézve szükségképen életkérdés volt az, hogy a hadsereget veszélytelenné, tehát csekély számúvá tegye. Ez a két elem olyan viszonyban állt egymással, mint a tűz és víz. A tizennyolczadik században, mikor Lengyelországban is állandóvá lett a zsoldos sereg, az elfogulatlan embernek könnyű volt megítélni, hogy melyik osztály nélkülözhetlenebb a birodalom határainak biztonságára nézve, s melyik érdemesebb a kedvezésre. De hát lehetett-e kívánni a nemességtől, mely Lengyelország-

ban mégis csak egymaga intézte érvényesen az állami ügyeket, hogy ő maga mérje a fejszecsapást hatalmas gyökerére? Ettől a nemességtől, mely kora gyermek-sége óta írásban és tankönyvek által, szóban a szószékről tanulta a jezsuitáktól, hogy Lengyelország *demokratikus* ország! Az alsóbb néposztályok kizsákmányolására alapított sokakuralma és az állandó hadsereg között, mely hadseregnek, ha erőteljes akar lenni, mindig valódi népies elemekre kell támaszkodnia, a dolog természetében rejlett az ellentét.

A nemesség tehát lehetőleg zárva tartotta erszényét mindenütt, a hol a hadsereg számára való pénzek megajánlásáról volt szó; a zsoldot pedig sokszor egészen sajátságos módon gyűjtötték össze: néha sóshordókat küldtek a hadvezéreknek, hogy a só árából fizessék a katonákat. Ha a zsoldot a nemesi falvak megadóztatásából hozták össze, akkor a gyors kifizetés végett már régen (1538-ki constitutio) szokásban volt, hogy az adót, mihelyt a vajdaságokban össze volt gyűjtve, közvetlenül a katonaság között osztották szét, vagy az maga jött el érte. Mivel e közben nem hiányzott a számtalan viszásság, a XVI. század vége óta a hadsereget illető kiadásokat a kincstárnok által az összes tartományokban összegyűjtött bevételekből fedezték. De az ilyen eljárás mellett a hadsereg nagyon rosszul járt; neki kellett viselni a gyakori sikkasztások következményeit.

A zsoldosok tehát, mikor ellenséges földön nem kártalaníthatták magukat zsákmánynyal, a köztársaság területén való fosztogatással iparkodtak a sajátjukhoz jutni.

Ezért mind a nemesség, mind a papság már elejétől fogva hevesen védekezett az ellen, hogy a katonákat az

ő telkeiken szállásolják el; az állami birtokok parasztjainak kellett viselni minden kárt.

Az állami birtokokon kaptak a katonák téli szállást is; szokásos zsoldjuk helyett itt téli élelmet kaptak, mely a hiberna-adóból folyt be.

1717-ben megszabott zsoldot biztosítottak nekik, 1766-ban annak felemelésére gondoltak; de a XVIII. századtól kezdve visszatértek ahhoz a módhoz, hogy a hadsereg vagy annak tisztjei maguk vegyék fel az egyes vajdaságokban a zsoldra szánt adóbevételeket.

A katonai conföderatiók azonban, melyeknek megnevezésére a nemesség nem akarta a lázadás szót használni, mert általa saját üzelmeiben találva érezhette volna magát, mégis állandó bajt okoztak, és az állam majdnem soha sem volt képes ezeket elnyomni, mint a hogy joga és kötelessége lett volna, hanem kénytelen volt a katonákat roppant pénzsommegekkel lecsendesíteni. Így azután az adókat gyakran a legnagyobb erőszakkal egyszerre hajtották be, aránylag sokkal nagyobb összegekben, mint a hogy a rendszeres évi befizetések szerint kellett volna.

Igaz, hogy 1717 óta a zsoldok kiutalványozása kissé rendszeresebb volt, de mégis ritkán költötték a néma országgyűlés rendeletei szerint évenként behajtandó összeget a hadseregbe, és éppen ez okból nem is volt az soha a papiroson megjelölt számban együtt. 1775-ben a Korona köteles lett volna 5.004,280 frtot, Litvánia 1.726,000 frtot a hadseregbe kiadni. Sőt még az 1786-ik évben is a Korona részéről csupán 7.550,830, Litvánia részéről 2.508,148 frtot engedélyeztek. Az összegyűlt pénzt néha más célokra fordították; Skrzetuski szerint a XVIII. század folyamán a hadsereg valódi létszáma alig tette

ki felét a törvényileg megkivánt létszámnak. Még 1776 után is 1000 főnél jóval több hiányzott a Korona 12,439 és Litvánia 4770 emberéből.

Legteljesebben volt akkoriban képviselve a nagyszámú tisztikar. A tiszti állásokat a hetman ajándékozta vagy adta el és ez állásokat ennek beleegyezésével ismét el lehetett adni. Az ára rendszeren az állás négy évi javadalmának felelt meg.

A XVIII. század kezdetéig a toborzott és külföldi ezredek tisztjei ritkán voltak nemes emberek. A négy éves országgyűlés által megsemmisített 1786-ki határozat minden tiszti és katonai hivatalnoki állást csakis született nemeseknek akart hozzáférhetővé tenni.

Különben a hadsereg meghatározott létszámát nem vezették be nyilvánosan a constitutiókba, hanem a scripta ad archivumba, valószínűleg azért, hogy a köztársaság katonai gyöngeségét ne tárják ad oculos a külföld elé. A viszonyok szerint a hadsereg megállapított létszáma majd nagyobb, majd kisebb volt; 30,000 embernél többre még komoly esetekben sem rúgott, Litvánia pedig a Korona csapatainak legfőlebb csak harmadrészét szolgáltatva még papiroson is. A csapatok állományát minden országgyűlésen újra meg kellett határozni, hogy egyáltalában csapatokat lehessen tartani, hasonlóan az angol Mutiny-Act-hoz; a sok félbeszakított országgyűlés azonban tényleg permanenssé tette a hadügyet.

1635-ben a lengyel ordre de bataille szerint, melyet d'Avaux, a francia követ küldött udvarának, a köztársaság zsoldos hada körülbelül 20,000 emberből állott; ebből 13,000 ember lovas volt és pedig harmadrészben német lovasság; a gyalogság létszáma mintegy 6000 ember volt; a tüzérségnek csak kevés legénységre volt szüksége.

A XVIII. században a hadsereg valóságos létszáma gyakran alig volt 10,000 ember; 1764-ben a Korona seregének létszáma 12,500 ember, Litvánia seregéé körülbelül 4800 ember volt. A tüzérség az utolsó király uralkodása alatt alig ment fel a Korona részéről 400, Litvánia részéről 100 emberre.

Az eddigi különféle lovasság helyébe, mely a zsoldos hadseregnek még mindig túlnyomó részét alkotta, 1775-ben a nemzeti lovasságot állították, a mely egyenlő részben, természetesen nemes születésű towarzyszokból és közlegényekből állt, és ezek számára 1786-ban Varsóban hadgyakorlati szabályzat jelent meg.

A négy éves országgyűlés végre kezébe vette a gyalogság égetően szükséges szaporításának ügyét; egyúttal mellőzték a zászlóaljacsok szerinti, elavult beosztást s a másutt is szokásos ezredek, zászlóaljak és századok szerinti rendezést adták neki. A Korona gyalogságát 20,000 emberre, Litvániáét 10,000-re emelték föl.

A tüzérséget ugyanezen országgyűlésen a Korona részére 2000, Litvánia részére 1000 emberből álló létszámra emelték.

Mindazon változtatásoknak, melyeket immár a május harmadiki constitutio előtt vagy után léptettek életbe, az a nagy hibájuk volt, hogy elkéstek. Az országgyűlés minden erőfeszítése a Korona és Litvánia együttes hadi erejét — a hadi erőnek ezt a különösen katonai szempontból nagyon helytelen szétszétválását folyvást megtartották — az orosz csapatok bevonulásakor csak 60,000 emberből álló létszámra fokozhatta. E mellett az igazgatás rendkívül hiányos maradt. A tisztek és katonák igen tökéletlenül voltak képezve és begyakorolva; központi vezetés, az esprit de corps alig volt meg csírájában. Mindenek

előtt lehetetlen volt, az úgyszólván csak éppen megteremtett gyalogságot és tüzésereget, bárcsak minőség tekintetében is, egyenlővé tenni a szomszéd birodalmak hasonló fegyvernemeivel.

És így Frantz Constantinnak igaza van, mikor azt mondja, hogy «a lengyel nemesi birodalomnak el kellett buknia, mert irregularis lovasságánál soha sem jutott előbbre. Mert ha a lengyelek derék gyalogsággal és tüzéséggel bírtak volna, nem lehetett volna felosztani». Lengyelország bukásának okai persze egyúttal még mélyebben rejlenek.

A zsoldos hadseregnek a köztársaság lakosságával szemben, mely tulajdonképen jobban volt fenyegetve általa mint a birodalom ellenségei, tanúsított magaviseletét illetőleg az 1710., 1717., 1775-iki constitutióknak kellett volna irányadó érvényességet szerezni. Az 1589, 1613-iki constitutiók szerint a katonát csak főlebbvalói, a «hadi törvényszékek» és a hetman előtt lehetett pörbe fogni.

A hetmannak 1590-től 1768-ig korlátlan hatalma volt a zsoldos hadsereg fölött; az volt ő itt, a minnek eszmeileg, a királynak kellett volna lennie az általános fölkelő seregben. Az 1609-ben kelt Artykuly hetmanskie szerint élet és halál ura volt. A zsoldos hadsereggel szemben a királynak semmi hatalma sem volt, még ha a hetman oldala mellett volt is; a zászlóra tett eskü által nem neki, hanem a hetmannak tartoztak engedelmességgel a katonák.

Az 1659, 1760-iki constitutiók szerint a katonák elszállásolását csupán az állami birtokokon volt szabad eszközölni, a mely birtokok lakosaira különben is leginkább nehezedtek a terhek.

Háború idejében, a tilalom ellenére, a korona-birtokokon, a nemesség és papság jószágain rendszerint szintén szállásoltak el lengyel csapatokat; az 1776-iki constitutio az uralkodóvá lett szokásnak azon rendelet által adott kifejezést, hogy a papi birtokok a béke idejére többé nem szállásmentesek.

De az elszállásolási teher akkor már nem volt oly súlyos, mint előbb; a XVIII. század végéig a zsoldos sereg legnagyobb része minden országból összeverődött csőcselékből állt; a német és magyar legénység még legtisztességesebb volt.

A zsoldos sereg vezérlete és czímei egész Sobieski Jánosig *németek* voltak.

Azóta a lengyel elem nyer jelentőséget. Már akkor politikai bűnténynek jelentették ki a lengyel állam lakosainak idegen hatalmak számára való toborzását.

A lengyel városok alsó néposztálya mind gyakrabban sietett a köztársaság toborzó dobjaihoz. Az 1775-iki constitutio megengedte a toborzásokat, melyek ellen a földbirtokosok különben hevesen szabadkoztak, csak a nemesi falvakat mentették fel ekkor is egész határozottan a toborzás alól. A birodalom bukásakor a zsoldos sereg legnagyobbrészt a köztársaság lakosaiból állt. A hadsereg egyik részében, az úgynevezett német autoramentben a szolgálati nyelv még német volt, és ezek az ezredek leginkább Nagy-Lengyelországban és 1769-ig a porosz tartományban feküdtek. De a lengyel autorament mégis felgyűlt. A felosztó hatalmaknak volt fentartva, hogy megmutassák, mily kitűnő katonai anyagot szolgáltat a lengyel nép minden osztálya.

A hadügy volt a lengyel alkotmány leggyöngébb része. És a míg az állam 20,000 embert is alig tudott

zászlói alatt megtartani, egyes mágnások fényűzésből, ezer meg ezer jól begyakorolt és jól felszerelt katonát tartottak; így az a hóbortos Radziwill Károly herczeg 6600 embert tartott. Az 1649. constitutio felszólította a főurakat, hogy háború esetén ne vonják meg a köztársaságtól csapataikat. Ágost Szaniszló alatt pedig megtörtént, hogy a főurak házi csapatait a köztársaság katonáinak nyilvánították, de ebből csak igen kevés haszon származott.

A király is tartott magának csupán dísz- és udvari szolgálatra rendelt külön testőrséget; 1775-ben még 2000 embert engedélyeztek Poniatowski királynak, kiket czivillistájából kellett eltartania.

Mindez érvényben maradt a május 3-iki constitutio után. Ez a zsoldos sereget «egy a nemzet összerejéből alkotott fegyveres és rendszeresített hatalomnak» mondja, de reális javításokat nem helyezett kilátásba.

Élelmezési és kórházi intézmények, úgyszólván soha, még csirájokban sem léteztek, sőt még az erődítési munkálatokra sem volt katonaság. A négy éves országgyűlés idejében a köztársaságnak mindössze mégcsak húsz ember utásza volt.

Az állam erődeit illetőleg nagyon rosszul állt a dolog. Boleslaw, a Hatalmas, különféle fontos pontokon, nevezetesen a határszéleken, ép úgy megerősített helyeket létesített, mint a Nagy I. Henrik Németországban, és a lakosság törvényileg volt kötelezve, hogy a művek jókarban tartásához és a védők élelmezéséhez hozzá járuljon. Az ország összes lakosságának éppen ez a kötelessége volt legkevésbé korlátozva az immunitás-osztogatások által; még Nagy Kázmér alatt is érvényben volt a nemesekre, vagy alattvalóikra nézve. Egész az utolsó időkig

a köztársaság erődtímenyei közé számítottak egyes, nehezen hozzáférhető helyen fekvő v rkast lyokat; ezeket a k r l t tt k fekvő állami jószágok birtokl inak, a starostáknak kellett védelmi állapotban tartani. De ezek védművei sokkal inkább romlásnak indultak, mint néhány mag ner d i, melyeket gazdag mágnások építettek és tartottak fenn,  gy p. o. Zamo c  s Nie wie ; a mely utobbiban a Radziwillek, saját állításuk szerint, éppen olyan királyok voltak, mint a király Krakkóban.

Krakkót és a többi nagyobb szab. kir. városokat különféle királyi rendelet k és constitutiók r szor tott k, hogy kijavítsák és megsokas ts k középkori v rfalait és s nczaikat, a mint hogy a városok alapító oklevelei világosan szóltak a védelmi kötelezettségről; azonban a köztársaság minden városa közül csupán csak Danzig volt képes m g a XVIII. század folyamán is modern ostromot kiállani.

Az egyetlen város, melyet a köztársaság költségén újabbkori v r módjára fentartottak: Kamieniec volt Podoli ban. Továbbá ugyancsak modern erősségnek lehetett nevezni a III. Jánostól ugyanazon vajdaságban emeltetett Szentháromság-sánczokat, melyek azonban 1773-ban osztrák tulajdonba mentek  t.

 gy ont d t, fegyvergy rakat és arsenalt Varsóban Poniatowski király mag nk lts g n építettek; 1780-ban az országgyűlés határozatából a köztársaság vette  t fentart sukat.

1764.  s 1766-ban vetett k meg a varsói katonai iskola alapját; 1776-ban fentartására évenként h romsz zez r frtot utalványoztak a Korona pénztárából. Miután 1778-ban Litvánia felajánlotta e költségek egy harmad részének viselését, ha a csupán nemesi növendékek egy

harmadát mindig Litvániából veszik fel, az országgyűlés 1780-ban elrendelte, hogy a növendékek száma a három tartományra való tekintetből egyáltalában három egyenlő részre osztassék fel.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Lengyelország tengerészete.

Lengyel hajóhadról csak akkorában lehetett szó, mikor Lengyelország határai egész a tengerig terjedtek ki.

Tudjuk, hogy az *Euxinus* nem volt alávetve lengyel haderőnek, noha a XV. században Kocsubeit és Ocsakowot lengyel kikötőkül említik is. A köztársaságnak a mozlimék elleni háborúi közben, a tengeri rablás és kalózság egy nemét űzték a kozákok, a kik csajkáikon rendszerint kimeréskedtek a nyílt tengerre is. Béke idején is gyakran nyugtalanították a szultán tengerparti határszéleit; 1577-ben elpusztították Sinopét, úgyszintén Kisázsia éjszaki részét és egész Istambul külvárosáig nyomultak előre. 1635-ben az országgyűlés szigorúan megtiltotta nekik a további tengeri rablást; a köztársaság a kozákoknak sem szárazföldi, sem tengeri hatalmát nem tudta a saját hadi szervezetébe bele illeszteni és e miatt sok kitűnő erő ment itt, vezetés nélkül szétforgácsolódva, haszontalanul veszendőbe.

Igaz ugyan, hogy a mióta a köztársaság a porosz tartományt és később Livlandot annektálta, Lengyelország többféle barátságos vagy ellenséges viszonyban állt a tengeren uralkodó éjszaki államokkal, de csak kevés erélyt fejtett ki balti tengerpartjának megvédésében.

A danzigiai és rigiaiak, mint a hogyan a Hanza régi,

jó idejében tették volt, saját költségükön tartottak maguknak tengeri kereskedelmük megvédésére szolgáló hajókat.

1560 körül, a livlandi zavarok idejében, Zsigmond Ágost nagy számú kalózhajót szerelt fel a köztársaság nevében a narwai ostromzárra, de csak akkor, mikor a danzigiai erre nem mutattak hajlandóságot. Ezek maguk is ellenséges magatartást tanúsítottak a király hajóival szemben; végre a dánok semmisítették meg e hajókat.

Egész 1633-ig minden pactum conventumban benne volt az a feltétel, hogy a megválasztott király a saját költségén állítsa helyre a Balti tenger flottáját. De ezt a rendeletet nem valósították meg, és a lengyel jogviszonyoknál fogva e tekintetben semmit sem lehetett a királynak szemére hányni mindaddig, a míg nyíltan arra nem törekedett, hogy egészen lerázza magáról az elvállalt kötelezettségeket. Még csak III. Zsigmond szervezett 1627-ben, külön tengernagy parancsnoksága alatt, egy kilencz hajóból álló hajórajt, a mely szerencsével harczolt a svédek ellen, de a dánoktól megsemmisítettetett.

IV. Ulászló 1635-ben megújította atyjának ez alkotásait. A tengerpart védelmére a helai földnyelven, a saját és fivére nevéből elnevezett, két hatalmas erődöt állított fel, melyeknek őrzését és fentartását a starostára bízták.

A lengyel tengerészet 1637-ben érte el tetőpontját; tengerészeti táborkara, mely névleg a Korona nagyhetmánja, mint az összes véderő parancsnoka alatt állt és néhány porosz lovagból meg néhány danzigi tanácsúrból volt összeállítva, Danzigban székel.

De mikor már most a király és az országgyűlés parancsára, a danzigi tanács beleegyezése nélkül, az új hajórajt arra a célra használták, hogy az állam által nemrég elrendelt kikötői vámot a Danzigba vitorlázó idegen

hajóktól felvegyék, a tanács a dánokkal összeesküdött és ezek a lengyel hadihajóknak, minden előzetes hadüzenet nélkül, érzékeny veszteséget okoztak. Ulászló király hevesen kikelt a népjog e megsértése ellen, de semmi sem történt, hogy a köztársaságnak a külföld által megsértett becsületét helyre állítsák; pedig semmi sem bosszulja meg magát inkább, mint az efféle mulasztás.

János Kázmér alatt minden még meglevő tengerparti erősség és hadihajó tönkrement; azonban a köztársaság az ő teljes tehetetlenségével különös, de nem példa nélküli ellentétben álló erélylyel igényt támasztott a *Dominium maris Balticira*, mely a három legutóbbi évszázad nemzetközi jogi viszonyaiban oly nagy szerepet játszott.

TIZENHARMADIK KÖNYV.

Külviszonyok.

Il me semble, que l'influence extérieure d'une nation dépend de ses institutions.

Garnier-Pagés a Corps Législatif-ban
márczius 15-ikén 1867.

ELSŐ SZAKASZ.

A külügyek kezelése a lengyel köztársaságban.

Fredro, a XVII. századnak honfitársaitól néha túlbecsült szónoka és szépirodalmi írója, azt mondja «Töredékei»-ben, hogy Lengyelország és Litvánia különválasztása nagyon kevés jelentőségű, minthogy csakis a pénzügyi igazgatás, a hadügy és még egy-két közügy van kettéosztva. De mivel, a mint tudjuk, a köztársaság functiói nemcsak a törvénykezésben, hanem abban is, a mi a szó legszorosabb értelmében vett rendőri működést és közigazgatást illeti, Lengyelország- és Litvániára nézve külön voltak választva, az összes államkormányzat két részre volt osztva; az 1569-iki unióval egyesített két államtest közötti ellentét tehát minden volt inkább, mint jelentéktelen. Ez az ellentét

nem tagadja meg magát abban a helyzetben sem, melyet a köztársaság kifelé elfoglalt. Igaz ugyan, hogy Lengyelország és Litvánia éppen a külviszonyokra való tekintetből egyesültek, a háborúnak, békének és szövetségeknek pedig mindig közöseknek kellett lenniök. De ez egyesülésnek előnye mégis sokkal inkább volt Lengyelország részén és Litvánia csak félig erőszakolva egyezett bele a reálunióba. Még a tizenhetedik század végéig is sokan voltak a litván mágnások között — már pedig ezek és nem a lovagrend voltak még hosszú ideig a határozó társadalmi osztály, egészen ellentétben a Koronabeli állapotokkal —, a kik tartományuk egyesülését Moszkvával sokkal természetesebbnek és hasznosabbnak tartották, mint a Lengyelországgal való összeköttetést; és miután a targowici conföderatio következményei a köztársaságra nézve igen érezhetőkké váltak, a litván főurak nagy része gondolatainak ismét hangos kifejezést adva, megkísérelte a nagyfejedelemségnek Oroszországgal való önkéntes unióját létre hozni, hogy így kikerüljék a bekebelezést a czári birodalomba. A litvánokat a saját érdekük különben is elég gyakran ösztönözte külön politikára.

És még sem lehet észre nem venni, hogy a külpolitikai kérdések elintézése inkább volt egyöntetű szellemben vezetve, mint az államkormányzat többi részei. A mennyiben a külügyek vezetésével nem külön hivatalnokok voltak megbízva, hanem az közvetlenül mindig azon két tényező hatáskörébe esett, mely a Koronával és Litvániával közös volt: t. i. a királyra és az országgyűlésre, — ez a viszony természetes is volt. Egészen azon kísérletig, melyet a négy éves országgyűlés tett, Lengyelország állandó követeket nem tartott. A követeket mindig csak meghatározott ideiglenes célokból küldték és ilyen-

kor — hacsak lehetséges volt — rendszeren mindig egy litvánt és egy lengyelt nevezett ki a király, vagy választott meg az országgyűlés. Néha a litvánok azt az örömet is megszerezték maguknak, hogy tartományi gyűléseiken és később tartományi sessióikon külön ügynököt választottak maguk közül.

Henrik pactum conventumai szerint a követ-kinevezés joga tulajdonképen még mindig a királyt és a senatust illette; csakis Ágost Szaniszló alatt foglalták írásba azt az érvényben levő szokást, hogy minden fontos követ-ség az országgyűlés határozata szerint tölthetett be.

Fájdalom, a követek kinevezésénél éppen úgy, mint az élethossziglani hivatalok betöltésénél nagyon is gyakran nézték a kinevezett származását és személyes befolyását, nem pedig diplomatiái képességét. Hogy is lehetett volna, a diplomatiái összeköttetések teljes hiányában, az ilyen képzettséget megítélni és felismerni! Nagyon szomorúan nézett ki tehát gyakran egy-egy eques Polonus, a ki a folyékony latin nyelvtudáson és nagy öntudaton kívül egyebet nem hozott magával, mint néha egy tonsurát, Velence, Franciaország és Ausztria iskolázott meghatalmazottjai között.

Igaz szó az, hogy «a kormányokat az a mód ismer-teti meg, a melylyel őket képviselik». A lengyel követek fellépése, ha az országgyűlés az interregnum alatt küldte ki őket az újonnan választott királyhoz, egyidejűleg mindjárt a saját személyük és a megválasztottnak pártja számára örökös segélykövetelésekkel léptek elő, kevés tiszteletet szerezhetett a köztársaságnak. Hiszen tudta is mindenki, hogy mily viszonyok közt van a köztársaság. A lengyel követ a köztársaság pénzügyi állapota következtében, majdnem mindig a saját pénztárára volt utalva;

ha ez szerény volt avagy kimerült, akkor gyakran nyomorúságosabb viszonyok között tengődött, mint Nagy Frigyes minisztere Londonban; de hogy a háta mögött soha sem lépdelt, sem nem lépdelhett 200,000 ember, az a háztetőn csiripelő verebek titka volt. A köztársaság államiatlansága, ennek már a XVII. században is több mint időszerűtlen intézményei, folytosan visszatükröződtek a követek külső fellépésében, a kik két ellenséges párt által küldetve, nem ritkán kettesével mentek ki Európába. Mindezek a dolgok felhívták és kihívták a külföldet a Lengyelország belügyeibe való beavatkozásra.

Magától értetődik, hogy csupán született nemesek, kiket esetleges papi hivatásuk sem zárt már ki a két Ágost pactum conventumai óta a Rómába való kiküldetésből, mint azelőtt, lehettek követek, a mit még az 1778-iki constitutio is ismétel.

Országgyűlési határozatok szerint kiállított megbízásait az országgyűlés bizottságaitól kapták; szükség esetén, ha az országgyűlést a megkivántató gyorsasággal nem lehetett összehívni, a kanczellároktól, kik különben is kötelesek voltak pecsétjüket a megbízó levelek és utasítások alá odanyomni, vagy meg is tagadhatták ezt, ha a személyek ellen kifogásaik voltak. Pénzbeli kárpótlásukat, melyet legtöbbször csak utólagosan számítottak fel, a lengyelek a Korona kincstárából, a litvánok a litván kincstárából kapták. 1776-ban az akkori követségek számára együttesen 270,000 frtnyi Koronapénzt és 100,000 frt litvániai összeget engedélyeztek.

A bevégződött követség után esküvel összekötött beszámolásnak kellett következni, és ezt a mindenkor az országgyűlés elébe terjesztendő jelentést a birodalmi oklevéltárba igtatták be.

A követeket az országgyűlés meghatalmazottainak tekintették még akkor is, ha nem az nevezte ki őket.

A tizenhatodik század óta, ellentétben a királylyal, az országgyűlés bírta a külügyek vezetésének jogát; nevezetesen azt állította, hogy a köztársaság az ő beleegyezése nélkül nem háborúskodhatik. Csak akkor nem volt szükség külön országgyűlési határozatra, hogy a köztársaságot hadi állapotban levőnek jelentse ki és az általános fölkelő sereg behívassék, ha az ellenség az országba már berontott, a mint azt még a későbbi constitutiók is világosan kimondják.

Igaz, hogy azok a kedvezmények, melyeket a király 1496-ban és 1576-ban a nemességnek tett, — ha mostani törvénykritikánkkal tekintjük — csupán az általános felkelő sereg *felhasználására* vonatkoztak. A *hadüzenés* jogáról a király egész a XVII. századig nem mondott le határozottan. Még csak 1618-ban ruházta rá határozottan a constitutio a tartománygyűlésekre azt a jogot, hogy támadó háborúkra nézve irányadó határozatot hozhassanak; 1638-ban és később pedig az összes nemesség részére tartották fenn a hadüzenés jogát. Karnkowski primás azonban még 1590-ben így szólt az országgyűléshez: «A képviselők hatalma oly buján virágzott fel, hogy elég vakmerőek korlátlanul határozni háború vagy béke fölött, a mi pedig nem őket illeti». De a nemesség a maga részéről azt állította, a miben a publicisták meg is erősítették, hogy már az 1454-ki statutumok óta bírja azt a jogot, hogy a hadüzenetek fölött a királylyal együttesen határozzon.

Ez valószínű is volt, miután azt a testületet, melyből a senatus és később az országgyűlés alakult, eleitől fogva nagyon gyakran bevonták a békekötésekbe és külügyi

tárgyalásokba. 1672-ben hiába kísérlette meg a híres Olszowski, hogy a külügyi hivatal jogát csak a királyra és senatusra ruházza át; igaz, hogy az 1658-ki constitutio szerint sürgős esetekben a békekötésekre elég volt egy küldöttség, melyet a király a senatusból választott ki; magától értetődik, hogy a megerősítés a tartományi követeknek tartatott fenn.

Egész az utolsó időkig minden békekötéshez elküldte az országgyűlés a maga meghatalmazottjait. Az 1617-ik évben, a rendek tudta nélkül, Zolkiewski hetmantól a törökökkel megkötött békét érvénytelennek nyilvánították; azon szerződéseken kívül, melyeket 1621-ben Ulászló herczeg, 1667-ben pedig Sobieski kötött nagy gyorsasággal a törökökkel, az országgyűlés minden békekötésben részt vett; sőt az 1773-ki és 1793-ki szégyenletes egyezményekben a király személye, a köztársaság harmadik rendje, a mint akkor a királyt nevezték, egészen háttérbe szorult.

. Az a rendszer, hogy minden ügyet egy nagy szavazó gyülekezet intézett el, oly borzasztó volt, hogy a cabinetpolitikát valósággal arra csábította, hogy hajlékony ügyességét mérje össze harcban e sokfejű, sokkezű szörnyeteggel, mely mögött mint utolsó forum a souverain nemesek megszámlálhatatlan tömege állott. Hiszen egyáltalában ritkán volt rá eset, hogy választott testület szerencsével úzte volna a külpolitikát; hogyan is viselhette volna az országgyűlés itt ügyesen magát, mikor az 1613., 1616., 1658-ki constitutiók és különféle pactum conventumok, úgyszintén a mindenható szokás által a külügyekre vonatkozó minden tanácskozásban egyhangú határozatok hozatalához volt kötve!

Az állandó tanács kebelében 1775-ben szervezett kül-

ügyi osztály, a mely a primás elnöklete alatt egy titkárral folyvást ülésezett, szép gyümölcsöket érleltetett volna, ha, nos igen, ha a lengyel államban az állam-eszmének csak egyetlen szikrája is lobogott volna még. Ez osztálynak kellett volna a megbízó leveleket és utasításokat kiállítani, az országgyűlési időn kívül idegen követeket fogadni, az egyezkedéseket vezetni, sőt szerződéseket kötni. Fontos kérdésekben az egész tanácsot össze kellett hívni; de úgy a plenum, mint az osztály csak az orosz politika eszköze volt.

MÁSODIK SZAKASZ.

A külföldiek helyzete Lengyelországban.

A nemzetközi jogi felfogások Lengyelországban részben nagyon jelentékeny módon különböznek a Grotius Hugó óta szokásos felfogásoktól. Csak lassanként történt e tekintetben valamelyes közeledés.

Az idegen államok hozzátartozói nem mindig élvezték a köztársaságban a megkivántató védelmet. Idegen kereskedőket igen gyakran megadóztattak és a lengyel törvényszékek nem ritkán pörbe fogták őket. 1456-ban az volt a jelszó, hogy a hivatalnokok ezentúl egyáltalában ne is tűrjék az idegen kereskedőket, a kik az országnak kárt okoznak. Az országban való hosszabb tartózkodás után nem engedték őket tovább utazni a nélkül, hogy vagyonuk egy részét: $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$ részét vagy felét, előbb át ne engedték volna a földes uraságoknak, a szab. kir. városokban a tanácsnak vagy egyidejűleg a starostáknak.

A droit d'aubaine sem hiányzott. A köztársaság területén elhunyt idegeneknek az országban levő javai eredetileg a király tulajdonába mentek át; azután ezt a jogot a földesurakra és a szab. kir. városok hatóságaira ruházták át. Ez az intézkedés igen meggyöngülve, egész a birodalom bukásáig fennállott. Az 1768-ki constitutio szerint a külföldiek hagyatékának $\frac{1}{10}$ -e egyszerűen a földes uraságé vagy a tanácsé lett; ha az elhunynak örökösei három éven belül nem jelentkeztek, akkor a maradékot a kincstár kapta.

A köztársaság partjain éppen úgy úzték a partjogot, mint más birodalmakban; 1775-ben, mikor a köztársaság már csak a kis darabka polangai partot nevezte magáénak, e jogot feladták; kivéven Curlandot, melyre a törvény nem vonatkozhatott.

Külföldi nemesek soha legkisebb mértékben sem élvezték a lengyel nemes sok kiváltságát, ha csak az országgyűlés indigenáknak nem jelentette ki őket. Általában azonban még csak dédunokáik nyertek tényleges politikai jogokat, ők maguk e kijelentés által csak azt a jogot nyerték, hogy földbirtokok tulajdonosai lehettek. Azoknak a külföldieknek, a kik a szab. kir. városokban akartak letelepedni, előbb a drága városi polgárjogot kellett megvásárolniok. Minden idegennek szabad volt, egy nemes embernek vagy a papságnak beleegyezésével ezek birtokain megtelepedni.

Hogy a király mindazon idegenektől, a kik nem praeciso scartabellatu lettek nemesekké, minden néven nevezendő előnyben részesülést megtagadjon, azt Lajos király óta több választási capitulatióban kikötötték és az Arguszemek mellett, melyekkel minden szlachcie örködött fölötté, meg is tartották.

Különben nagyon helyesen fejezi ki Schiller a külföldiek háttérbeszorítását Lengyelországban, Demetriusának e néhány szavával:

«Denn das Gesetz, das nur den Polen gnädig,
Doch streng ist *allen Fremdlingen*, verdammt mich».

Az idegen követeket ugyan pártfogásába vette a kormány és néhány belátással bíró senator, de a hiányos rendőri védelem mellett néha mégis insultusoknak voltak kitéve.

Az interregnum ideje alatt nem volt szabad nekik a primás által előírt és tartózkodásukra és magatartásukra vonatkozó korlátokat áthágni; ezt a lengyelek országgyűlési határozatok útján vélték kivihetőnek, noha éppen ilyen esetben egy követ sem hederített rájuk.

Különben pedig, ha a lengyel király az országban volt, minden oly érintkezésből és működésből ki voltak zárva, melyre nem a király és a senatus, vagy lehetőség szerint a tartományi követek adtak nekik határozott engedélyt.

Kázmér János alatt komolyan gondolkoztak arról, hogy olyan constitutiót alkossanak, mely szerint azok a kötek, «kik titkos összeesküvéseket szőnek», elveszítsék azt a védelmet, melyet nekik a nemzetközi jog biztosított.

1702-ben a francia követet törvénytelenül elfogták és átvitték a határon; pedig XIV. Lajossal békében voltak.

A moszkvai, a kozák, a török és tatár követek, a XVI. és XVII. században kíséretükkel együtt a köztársaság költségén ellátásban részesültek és pedig, mikor az ország-

gyűlés a Korona területén működött, ennek kincstárából, Grodnóban pedig litván pénzből.

A köztársaság éppen ilyen ideiglenesnek szerette volna látni a többi követeket is, mint ezeket a koruktól elmaradt, keleti módon ezernyi lóból és tevéből álló kísérettel felvonuló követeket. 1660-ban a «haldokló Lengyelország» alapjogának egy ilyen című röpirat azt vallja, hogy az apostoli nuntiuson kívül egy állandó követnek sem szabad Lengyelországban tartózkodnia; az 1683-ki constitutio pedig az 1669-ki és 1673-ki confoederationalis törvényekkel egybehangzóan azt rendelte, hogy egy követnek sem szabad tovább maradnia az országban, mint a neki a király vagy a rendek által engedélyezett audientia előtt és után három hétig.

Azokat a követeket, kik az országgyűlési időn kívül jöttek, a király az ott székelő senatorok és ottlevő ministerek jelenlétében fogadta. De I. Fridrik porosz király követével megtörtént az a szégyen, hogy a lengyel senatorok ő előtte távoztak el és egyedül hagyták őt a királylyal, nehogy praejudiciumot alkossanak az új királyi korona elismerésére. A berlini kabinetet a lengyel országgyűlés egész 1773-ig még mindig csak választófejedelminek és herczeginek címezte. Tiltakozási politika! Az állam látta a veszélyt, mely a Spree felől fenyegette, de nem volt képes magát abból a dermedetből, mely meglepte, kiragadni és tettekre határozni.

Néha a király életében is joga volt a primásnak arra, hogy követeket fogadjon, így 1593-ban is, mikor a király külföldön volt.

Ha idegen követek a köztársaságnak szóló megbízásokkal jöttek, úgy az országgyűlés idejéig kellett várniok; megbízásaikat előadták az összegyűlt három rend-

nek és minden rendtől külön választ nyertek, a királytól a kancellár által, a tartományi követek kamarájától annak marsallja által.

Az országgyűlés ilyenkor aztán a követekkel való tárgyalásokra külön delegatiót küldött ki.

Szigorúan ügyeltek arra, hogy mihelyt a követek beszédeiben szó volt a köztársaságról, ez mindig megkapja a «serenissima» epithetont, csak a XVI. században elégedett meg az «inclita» praedicatummal.

XIV. Lajosnak több olyan levelét, melyekben a királyt nem czímezte ő felségének, visszaküldték; a követek pedig kénytelenek voltak nem egy sértést eltűrni, bizonyos formahibák miatt, p. o. ha az interregnum alatt nem hoztak magukkal két megbízó levelet, egyiket a senatus, másikat a lovagi rend számára, a mit Mihály óta kívántak meg.

Egy idegen hatalom sem tartott saját, állandó lakást követei számára a köztársaság területén; csupán az orosz követ, az ország tulajdonképeni uralkodója, rendezkedett be, az utolsó király alatt egészen otthoniasan Varsóban és Grodnóban. A köztársaságot akkor még souverainnek nevezték, azonban mióta Nagy Péter Erős Ágostot Lengyelország királyául visszahelyezte, azóta úgyszólván Oroszország vasallus-államává lett, mely most sokkal inkább hozzá volt lánczolva a gyűlölt Moszkvához, mint azelőtt bármikor a hűbéri viszonyok által más európai államhoz.

HARMADIK SZAKASZ.

Lengyelország mint hűbér és Lengyelország
hűbérei.

Lengyelország abban az időben lépett a keresztény országok sorába, mikor az a középkori gondolat, hogy a nyugat fejedelmei egy a császár és a pápa fenhatósága alatt álló társaságot alkotnak, éppen legerősebben tartotta magát. Az imperium és sacerdotium egyidejűleg támasztotta az Európa fölötti hűbér-urasági igényeket és vitte keresztül időközönként minden államban.

Mint a keresztény társaság tagja, a lengyel herceg kénytelen volt megkereszteltetése által a császárnak, a kereszténység védnökének «homo»-jává lenni. Néhány író, kik ezáltal csak a középkori nemzetközi jog iránti érzék hiányát tanúsították, eltagadja a hűbéri köteleket a birodalom és Lengyelország között, melynek neve még Lelewel szerint is a németeknek köszönheti tágabb jelentőségét. De a lengyel fejedelmeknek a császár előtt ismételten bemutatott hódolatairól biztos adataink is vannak. 985-ben Mieczyslaw a római védnöknek «adta át magát», mint Thietmar mondja, 1013-ban pedig Boleslaw, a Hatalmas, újra a német király vasallusa lesz, természetesen utódaira nézve is.

Ennek a viszonynak igaz, hogy kevés realis jelentősége volt; gyakran gúnynyal rázták le magukról még a lengyel fejedelmek, és kardesapásokkal állították helyre ismét a német uralkodók; de a hadi szolgálatot csak ritkán teljesítették a lengyel hercegek. Az az adó pedig, melyet Helmold egykorú följegyzései szerint a Piastok fizettek a császári felségnek, mindig nagyon nyomorúságosan folyt be.

IV. Károly alatt az akkoriban maguk között ismét egyesült lengyel fejedelemségek a birodalomtól elszakadtaknak tekinthetők. A «birodalom» eszméjének e szláv, nem pedig német uralkodó kezei között kellett szétfoszlania.

Más gyakorlati eredményei voltak azon függésnek, melyben Lengyelország a szentszékkal szemben volt. Mint Magyarország, Anglia és Nápoly, a középkori Lengyelország is a XI. század óta szigorúbb alattvalói viszonyban volt a pápával, mint más országok és a curia különféle czélokra felhasználta a sarmata-országot.

Péterfillért a XI. század óta gyűjtöttek; ez egész Lengyelország területére évenként legalább 800 aranyforintra rúgott és csak a tizenhatodik században szűnt meg. A tizennegyedik óta az annatok mentek Rómába; Zsigmond Ágost alatt többfelé nyilvánult ez adó megszüntetése iránti óhaj; de még István király alatt is évenként 22,266 vörös forintot gyűjtöttek össze az egyes egyházmegyékből és küldtek a pápának, egyedül Gnesenből 8799 frtot. Így tehát az országgyűlés 1567-ban hozott rendeletének, mely szerint az annatoknak az országban kell maradni és a honvédelemre fordíttatni, továbbá az 1569-ben kelt fenyegetésnek, hogy azon püspököktől, kik még továbbra is fizetnék az annatokat, büntetésből azoknak kétszerese szedendő be, semmi hatása sem volt.

Azt az 1607-iki rendeletet sem teljesítették, hogy évenként éppen oly összeget kell fizetni a kincstárba, a mennyi annatok fejében Rómába küldetik. Megigérték, hogy e constitutio-rendelet számára megszerzik a pápa beleegyezését; de ez sohasem következett be.

Az annatok a tizenhetedik század folyamán szűntek

meg; de a palástpénzek folytonosan vándoroltak Rómába; igaz ugyan, hogy ezek, minthogy nem közvetlenül az egyházmegyéek lakosaitól gyűjtettek össze, a püspökök személyes adójának tekinthetők és ezért már nem szerepelhetnek Lengyelországnak a szentszékekkel szemben való alárendeltségének ismertető jeléül. A Rómához való hűbéri viszony a baseli zsinat óta megingottnak vehető; a jezsuiták később oly köteléket hoztak létre, mely erősebb volt a hűbéri nexusnál.

A római bibornokcollegium tagjai között mindig volt egy protector Poloniae, a kinek névleg Lengyelország egyházi és világi érdekeit kellett pártfogolni a római szentszék előtt. Őt a király kérte föl e tisztség elvállalására. A bibornok elhunytá vagy annak pápává történt megválasztatása által, az állás megüresedett.

Alig hogy Lengyelország a tizenötödik században egészen függetlennek érezte magát, elkezdett magának más államokat hűbérileg alávetni. A köztársaság csak a külső viszonyokban használta a feudalismust.

Az a hűbéri kötelék, mely 1466. óta a königsbergi nagymestert a királyhoz fűzte, nem volt ugyan sem szoros, sem nyomatékos.

A porosz hercegség hűbéri viszonya ellenben 1525. óta szorosabb és súlyosabb volt, mint a hogy gyakran gondolják; a nagy választófejedelem igen erős köldök-zsinórt tépett szét, mikor souverainné tette magát.

A königsbergi porosz tartomány, saecularisatiója óta, törvénykezését illetőleg a király assessorialis törvényszékei alá tartozott (a tartományi jog szokásokból állott, melyek, mint jus provinciale Ducatus Prussiae, 1620-ban nyomattak ki először Rostockban); köteles volt adókat fizetni, csapatokat állítani, a nélkül, hogy a háború

fölötti tanácskozásban részt vehetett volna. A herczegnek az első hűbérosztáskor megigérték, és daczára a többszöri megkereséseknek, nem adták meg neki a széket a senatusban; nem élvezte azt az általános jogot, melyet a lengyel nemesek és a vazallusok élveztek más akkori államokban, hogy t. i. ő is tanácskozhassék ott, a hol joga volt tanácskozni; ő a nemesek alattvalója volt, mert ezek vagy a király szája által, vagy pedig az interregnum alatt közvetlen vele úgy beszéltek, mint az ő valóságos uralkodói. Az országgyűlés gyakori beavatkozásai a herczeg és a rendek közötti viszálykodásokba, mindig érezhetővé tették, hogy a herczegség Lengyelország egy része, és nem egy keletporosz lovag és városi lakó lengyelnek érezte magát egész a tizenhetedik század végéig.

A welauai és brombergi szerződések által a herczeg még nem szabadult meg egészen Lengyelországtól; úgy, a mint minden utódja, köteles volt a köztársaságnak minden háború esetén 1500 emberből álló segédcsapatot állítani; még csak Olivában szabadította fel magát e teher alól is.

Hasonló viszonyok közt volt Lengyelország második hűbéri herczegsége, Curland is az 1561. és 1569-iki év óta. 1579-ben a majdnem szétszakítottnak tetsző hűbéri köteléket megújították. 1589-ben pedig kimondták, hogy Curland Lengyelországhoz csatoltassék, mihelyt a Kettler-ház kihal.

E herczegség alkotmánya teljesen és merőben a lengyeleké után volt mintázva; «a nemesség minden, a fejedelem semmi, a városi elem a semminél is kevesebb», mint Rousseau mondja; a parasztok rabszolgák.

Curlandhoz számították még a pilteni kerületet is, melyet hiába reklamáltak az úgynevezett livlandi püspökök, nevezetesen 1685. óta a főtisztelendő Poplawski úr,

és a mely ugyancsak sok port vert fel a lengyel országgyűléseken és törvényszékeken. A király ebben a dologban a curlandiak pártjára állt.

1826-ban, az utolsó Kettler életében a curlandi nemesek tartományi gyűlése az ismert Szászországi Móriczot választotta meg utódjául; a grodnói országgyűlés azonban még ugyanazon évben érvénytelennek nyilvánította e választást és egy bizottságot küldött ki oly czélból, hogy a köztársaságba való bekebelezést előkészítse. De ennek daczára, 1736-ban a teljes-tökéletesen orosz befolyás alatt álló országgyűlést annyira vitték, hogy ez a curlandiaknak újabb hűbéradományozást ígért, az újra hűbéressé teendő ember személyének kiválasztását pedig a királynak bízta. A többi köztudomású.

Mialatt tehát Bühren, az új lengyel hűbér-herczeg, Szibériában ült és souzerainjét jogosan vádolhatta árulással, Curlandot, III. Ágost király főnhatósága alatt, egész egyszerűen egy bizottság kormányozta tovább; szégyenletes szatira ez Lengyelország kifelé elfoglalt positiójára. A herczeg visszatérése után minden ismét a régi kerékvágásba zökkent, mintha semmi sem történt volna, mintha Lengyelország is, meg Curland is a czári birodalomhoz tartozott volna.

A herczegség a köztársaság fenhatósága alá tartozott; jogszolgáltatás tekintetében polgári intézményeivel az országgyűlés csak annyiban törődött, hogy a katolikus hitvallást egyenjogúvá tette a protestánszal.

Curland még az 1737-iki szerződés értelmében is, minden háború esetén 500 gyalogost vagy 200 lovast küldött a köztársaság segélyére.

A curlandi alkotmányváltoztatások a köztársaság ellenőrzése alatt állottak. A curlandi pactumok, privilegiu-

mok és jogok a Volumina legum VI-ik kötetébe vannak beiktatva. A négyéves országgyűlés által megkísérlett reformokkal karöltve haladt a herczegség jogi viszonyainak a nemesi hatalom rovására terjedő javulása is.

Oroszország itt is, ott is pártfogásába vette az elégedetlen nagy töredékeket, hogy végre egyidejűleg mindkét tartományt a saját tulajdonává tegye. Oroszország, persze a köztársaság beleegyezésével, kezeskedett a tartományi gyűlés szerződésein alapuló, régi curlandi államjogért.

Egy ideig Romániát is a köztársaság hűbéri tartományának lehetett tekinteni. 1386-ban hódolt meg.

Ez országnak Moldvára és Oláhországra való felosztása lengyel eredetű.

A elhalt román hospodárnak, Sándornak fiai hűbérurukat, III. Ulászlót 1436-ban új hűbériség adományozására kérték. A király Illésnek adta a Szerettől éjszakra fekvő részt, Moldvát; a többit pedig Istvánnak, és azóta e felosztás állandó maradt. Még a tizenhatodik században is érvényesnek volt tekinthető e hűbéri viszony, mely Lengyelországnak teljesített adófizetésekben és abban a befolyásban nyilvánult, melyet a király az új hospodárok kinevezésére gyakorolhatott. Törökország, a mely 1529. óta úgy tekintette magát, mintha Lengyelország örökébe lépett volna, igényeire nézve még csak III. Zsigmond alatt ismertetett el. Azonban a köztársaság a dunai fejedelemségekkel szemben bizonyos védviszonyt még a tizenhetedik században is fenn akart tartani; Zolkiewski 1617-ben a portával megígértette magának, hogy a hospodárok katolikusok és lengyel-érművek legyenek.

Egyébként pedig a köztársaság mindazon tartományokat, melyek hatalmába kerültek, sokkal modernebb

módon csatolta magához. Annál jobban megbosszulta magát az, hogy az állam azt a nagy területet, melyet magának teremtett, nem tudta kifelé a kor követelményeihez képest megvédeni és képviselni.

NEGYESEDIK SZAKASZ.

Lengyelország a modern államok között.

Európa előbbi államrendszere, a tizenötödik században történt alakulása óta, a több mint félsouverain államokra feloszlott Németország köré volt csoportosulva. A római szent birodalomról részben úgy csüngtek le a többi államok, mint megannyi nehezék, részben pedig súlypontjukkal reánehazedtek.

Lengyelország és a Habsburg császár között soha semmiféle ellenséges összeütközés nem történt. Ámbár nyugati Poroszországnak és időnként Livlandnak is a birodalom számára való visszaszerzése érdekében többször szóttek terveket, melyek Báthory megválasztása után tettekre készültek átváltozni, már most a német birodalmi gyűlés teljes mértékben elismerte az igényeket, melyekkel ama tartományokra nézve birt, de nem akarta engedélyezni a Lengyelországgal való háború költségeit. A dolog tehát egész a köztársaság bukásáig a császár és a köztársaság közötti régi barátsági szerződések mellett maradt, melyeket a tizenötödik század vége óta többször megújítottak, Legutoljára 1732-ben.

A római szent birodalom és a legfenségesebb lengyel köztársaság éppen oly kevés kárt tehettek egymásban, mint két fogatlan farkas. A két állam véredény-rendszerét a marasmus senilis közel juttatta a feloszláshoz.

Mind a kettőnek az állapota átmeneti lépcső volt a halál felé, mind a kettőn nemcsak az erőbeli hiányt, hanem az anyagvesztéseget is már régen lehetett észlelni. Hiszen Moser, az érdemes consulens is így kiáltott fel: «Nálunk minden zűrzavaros, éppen úgy, vagy még nagyobb mértékben, mint a hogy Lengyelországot rendetlenség által kormányozzák».

A római császárokkal kötött eme szövetségi szerződéseket beiktatták a constitutiókba és a hozzájuk való alkalmazkodást ajánlották a köztársaság minden polgárának. Éppen úgy törvényül tekintették 1710 óta az örök békét, melyet Lengyelország 1686-ban kötött Oroszországgal, 1661 óta az előző évben kelt olivai békét és 1658 óta az 1657-ben Dániával kötött egyezséget. Az utóbbi Ágost királynak XII. Károly királylyal való háborújára szolgáltatott okot; de akkor tudvalevőleg a köztársaság hivatalosan nem viselt háborút a svédekkel.

Azonban az egész államszerkezet gyöngesége miatt már régóta kétes volt, mely háborúk tarthatók az állam háborúinak és melyeket nem kell olyanokul tekinteni. Az oroszok gyűlölete a lengyelek iránt semmiért sem lángolt fel annyira és oly tartósan, mint a lengyel seregek résztvétele miatt az ál-Demetriusok által támasztott iszonyú zavargásokban; de hát ismerhették-e az oroszok a lengyel állapotokat eléggé arra, hogy megérthessék azt a rendellenes viszonyt, mely szerint a lengyel állam örök békét tartott velük, de nagyon is gyöngye volt ahhoz, hogy polgárait eltiltsa a vele baráti viszonyban lévő hatalmakkal való háborútól?

Éppen úgy a köztársaságra hárult az egész odiuma annak is, hogy lengyel csapatok a császár pártján vettek részt a 30 éves háborúban, ámbár itt is csak magán-

emberek voltak a habsburgi politika szövetségestársai. Az a sok confoederatio, melyek majd az egyik, majd a másik külhatalom ellen vagy mellett szóltak, teljesen bizonytalanná tették, hogy mit lehessen az állam, és mit az egyesek tetteinek tartani. A külföldnek a lengyel nemesség pártjaival való bonyodalmai pedig a lengyel állam érdekeit teljesen a változó és önmagokkal küzködő magánérdekek conglomeratumaként tüntették föl. Már most hol láthatták volna meg a külhatalmak a lengyel államot? Ez itt látta, az ott látta és végre is e megosztó és lebegő megjelenési módja miatt általában csak délibábnak tartották; a köztársaság tartományait politikai tekintetben államnélkülieknek, gazdátlanoknak tekintették; tehát occupálták.

Mivel a lengyel követek csak ritkán mutatkoztak Európában és a XVI. és XVII. század fontos tárgyalásaiban csak ritkán vettek részt, a westfali béke óta pedig úgyszólván soha sem jelentek meg, a köztársaság nem foglalt el biztos állást az európai királyi hatalmaknak akkoriban oly sok viszálykodást előidézett rangsorozatában. A köztársaság követei általában megelégedtek az Anglia, később pedig a Svédország után következő helylyel, azt állították azonban, hogy Dánia előtt állnak, a mit 1555-ben keresztül is vittek. Oroszország mindjárt az európai concertbe való belépése után megkivánta, hogy rangban a köztársaság elébe sorozzák; de 1699-ben Karloviczban a császári követ még mind a két hatalmat egyenrangúnak jelentette ki.

Általában a lengyel követ, bárhol jelent is meg, mindenütt feltűnést és csodálatot keltett, és így már kezdetől fogva kivételes állást foglalt el.

Az 1575—76-ki interregnum befejeztével Lengyel-

országnak az európai politika nagy érdekeitől való elszakadása örökre meg volt alapítva, minden egyéb csak utójáték volt; hogy a köztársaság szándékosan nem akar résztvenni a Bourbonok és Habsburgok nagy harcában, mely a három újabb század lényegéhez tartozott, ez amaz interregnum óta bizonyos volt. Igaz, hogy a lengyelek-nél már korábban észre lehetett venni a Franciaország iránti hajlamot, kikről a XVI. század egyik velencei követe ezt mondja: «köztük és a németek között a természet határain túlmenő gyűlölet áll fönn».

A német birodalom csendesen viselte magát Lengyelországgal szemben, a köztársaságnak pedig nem kedve, de ereje hiányzott ahhoz, hogy eme régi bramin-szabályt kövesse: «Légy szomszédod ellensége és tedd szomszédod szomszédját barátoddá». A köztársaság visszahuzódott Franciaországtól, természetes szövetséges társától. Mikor közel álltak ahhoz, hogy János Kázmér életében királyválasztást tartsanak, az új jelölttől, mint főfeltételt, mégis megkivánták, hogy «az Európában vetélkedő két ház egyikéhez se tartozzék». A nemzetközi jogi harcok idején azonban tétlenül maradni egyértelmű a visszacsúszással.

Lengyelország ellenségeskedése nem sokára éppen oly közönyössé lett az európai hatalmak előtt, mint annak barátsága; Lengyelországot már nem is vették többé számításba, hanem tovasiklottak fölötte.

A XVIII. század eleje óta az orosz követ elmondhatta, ha valahol még egyáltalában szó volt a köztársaságról: «én kezeskedem Lengyelországért».

A tényállás valódi ismeretével mondá egy lengyel nemes, Leszczyński híve, egy 1704-ben megjelent röpiratban: «Mi lengyelek már annyira le vagyunk alacsony-

nyítva, hogy alávetjük magunkat a moszkvai védelmének, sőt kénytelenek vagyunk gyámságának is átadni magunkat».

Ez a védelem és ez a gyámság folytonosan fennállott és a tizenhét század második felében a köztársaság területét illetőleg már a birtokczim egy nemét adta meg az orosz császárnőknek. A hétéves háború alatt a lengyel nemzet a rosszalás egyetlen jele nélkül tűrte, hogy az orosz generálisok úgy viselkedtek az országban, mintha az orosz terület volna. Mindig maradtak orosz katonák a lengyel helyőrségekben; 1768-ban Posennél a Wartét az orosz pópák szentelték föl ünnepélyesen, mint egy orosz folyót. Várni kellett volna-e talán a szomszédhatalmaknak, míg Oroszország egészen kétségtelen jogot szerez magának a köztársaság területére nézve?

Inkább követeltek töredékeket a nagy nyereségből. Hogy Oroszországnak kellett megtartani az oroszlánrészt, az nyilvánvaló volt, de Poroszországnak és Ausztriának mégis *Oroszországtól* elvett diplomatai *hódításnak* kellett tekinteniök a reájuk eső részt; és az ilyen felfogásra senki sem volt inkább hajlandó, mint a pétervári cabinet. Mindazt, a mit a két másik hatalomnak átengedett, jogosan szerzett tulajdonáról való lemondásnak nézte.

Joggal olvasták ki az 1764. április 11-kén kelt egyezményből, melyben Nagy Frigyes és Katalin egymást arról biztosították, hogy «a köztársaság alkotmányát és alaptörvényeit változtatlanul megtartandják», Lengyelország halálos ítéletét.

Ezt a halálos ítéletet az osztrák birodalom és Oroszország között 1795. január 3-kán kötött pétervári egyezés által proclamálták, mely a lengyel köztársaságot megszüntnek jelenti ki. Poroszország Oroszországgal a

72-ki és 93-ki amputatiókat illetőleg, melyek az országgyűlés határozata által szentesítve és jogilag megtámadhatatlanok voltak, kiegyezett; az előbbi majdnem egy évig vonakodott a köztársaság teljes megsemmisítésébe beleegyezni. De ha lehetséges lett volna az államnak egy részét spontan életben megtartani, akkor egyáltalában lehetetlenné vált volna mindaz, a mi 1764 óta az egész állammal történt.

Azon erők, melyek a lengyel köztársaság alkotmányát megteremtették és fentartották volt, ki voltak merülve. A társadalomnak és az államformáknak teljes újjáépítése vált szükségessé és kezdődött meg azon időponttól fogva.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Befejezés.

Munkánk végére jutottunk. Igaz, hogy mindenikéről azon fő szempontoknak, a melyek szerint Lengyelország alkotmányát tárgyaltuk, a rendelkezésünkre álló anyagból még egyszer annyit, sőt többet is írhatnánk, mint a mennyire ezen egész munkában kiterjeszkedtünk. De ugyan kinek? Hiszen kérdéses még, vajjon ezen általánosságban tartott kísérlet *tartalma* részesül-e figyelemben? Mert a történetírónak azon előnyéről, hogy tárgya iránt az *előadás* tet-szetőssége által érdeklődést támaszthasson, a jogtörténelem rajzolója még abban az esetben is kénytelen lemondani, ha az egyes jogtételek okát és hatását a világtörténelmi eseményekkel összefüggésbe hozza s ha az államjogot az illető állam *természetéből* folyó sajátos jelenségként igyekszik is feltüntetni.

E munkának ködfátyolképszerű tárgyalási módja behatóbb részletezést nem tűr meg. És valóban ha egyszerre sokat óhajtunk áttekinteni, be kell érünk e madártávlati módszerrel, mert csak ez nyújthat nekünk nyílt, tágkörű átnézetet arról az elenyészett s korunk világnézletével szemben ásatagnak mondható államjog felől, melynek éppen az áttekintést akadályozó törmelékét eltávolítva, tárul ki előttünk Lengyelország belviszonyainak összesége, vagyis «a lengyel méhkas»-nak sok kanyargású menete, és egymás fölé sorakozó sejtrétegei. A XVII. század egyik írója t. i. méhkasnak nevezi el a lengyel köztársaságot és azt annyiban tartja erkölcsibb alapon szervezettnek, mint egy valódi méhkast, mert benne a teljesen kifejlődött, nem a munka által elcsigázott lakosok, t. i. a herék állandóbb uralmat élveznek.

És éppen ez az alapgondolat nyitja meg előttünk az eme labirinthba vezető biztos utat; csakis abból a szilárd alapelvből kiindulva: hogy a lengyel köztársaságnak a souverain nemesség személyes jólléte képezte állami célját, a mint azt már Conring is odavetette, csakis ekkor juthatunk a lengyel alkotmány teljes átértéséhez. *A nemességért, a nemesség által* történt minden, a mi történt ebben az államban. Maga a fejedelem, tehát az állami élet voltaképi központja, a kormányhatalom birtokosa, végezetül csak a nemesség közös mandatariusává süllyedt némely ügyekben, egészen olyanformán, mint a mai részvénytársaságok képviselőjével történik. A köztársaságot alkotó egyes individuumok közt éppen csak annyi kapcsolatot áll fenn, a mennyi okvetlenül szükséges arra, hogy az egyes souverain nemesek uralmuknak és kedvteléseiknek teljes birtokában hagyassanak befelé. De hát kifelé?

Ostrowski szerint az egész lengyel törvényhozás fel-

adatát a nemesség vagyonának és kiváltságainak biztosítása képezte, s éppen azért, a mint Cromer is kiemeli, a lakosság zömét «inkább önkényesen, mint meghatározott jogszabályok» szerint kormányozzák. Mindezen principumok összesége adja fogalmát a lengyel szabadságnak, melyet Coxe Lengyelország elnyomorodása kútfejiül jelöl meg s a melyet a bari confoederatio egyik harczoza szerint védelem helyett mindjárt kezdetben meg kell vala semmisíteni. Hisz a lengyel szabadság, a XVII. század lelkesen emlegetett «regina libertasa» volt tulajdonképen a lengyel állam szétrobbantója. Ez a szabadság az országot még összetartó legvégső kötelékeket éppen azért tépte szét és kellett széttépnie, mivel az egyesek függetlenségét, a mint azt legújabbán kétségbevonhatatlan bizonyossággal megjegyzik, a lengyel államban maguk a lengyelek a szabadság legfőbb követelményének tekintették.

Tényleg a *nemesi individualismus* az a valódi pete, a melyből Lengyelország alkotmánya minden következményeivel kifejlődött; s ha ezen elvvel egyszer tisztába jöttünk, a lengyel államjognak minden többi alap- és mellékágazata voltaképen csak explicatio impliciti-nek tekinthető.

Mindez természetesen csak attól az időtől érthető így, a midőn ott a XIV. és XV. század határvonalán a Piasztoznak a nemzetiösszetartozandóságban szilárd kötélléssel rendelkező szigorúan elzárt államából a köztársaság rohamosan kifejlődött. A változás soha sem üt ki gonoszabbul, mint ha valamely test alkatrészei idegen anyag belevegyülése nélkül önmagukból kénytelenek átalakulni. Ez történt Lengyelországban, mihelyt a nemesség a voltaképi eredeti rendeltetéséből kivetkőző örökös

honvédelmi kötelezettséget felmondogatva, létezelját egyes tagjainak kényelmében kezdé keresni. Lengyelország a XVI. és XVIII. században is épp úgy, mint 1000 körül katonailag szervezett demokráciát alkotott, csakhogy katonai célokra többé már nem vala alkalmas. Az alkatrészek még ugyanazok valának, csakhogy fokozatos átalakulásban és bomlásban voltak.

Ezt a physikai világban rothadásnak nevezzük: s ez a rothadási folyamat, melyet a boréhoz hasonló erjedési jelenség szokott megelőzni, Lengyelország történetében is mutatkozik. A nemességi demokráciának sikerei a XV. században, a köztársaság négyszeres területi nagyobbdása mámorosító hatásúak voltak; csakhogy nagy hirtelenséggel beállott a savanyú erjedés és arra nyomban következett a rothadás.

Hiába szeretnők e jelenségektől elfordítani tekintetünket. Az állami életben szintűgy, mint a szerves világban rothadás adja a természet elhasznált erőinek visszaszerzésére a legfőbb kútforrást; csak feloszlás útján keletkezhetik az újonnan csirázó képződmények éltető nedve, valamint a gyökérzetet tápláló televenyréteg is. A teremtés éjszakája ez s mint ilyen a mindenségre épp oly nélkülözhetetlen, mint a sötétség, mely az egyes lényekre felüdítőleg szokott napouként ráborulni.

Az államéletben a rothadás gyakran a halál előpostája. Egyik szellemdús lengyel író nemzetének egykori államszerkezetét egy vén fűzfához, a germánok és szlávok szent fájához hasonlítja: és mi igazat adunk szavainak. Avagy nem ismerjük-e mindnyájan azokat a görbe fatörzseket, melyeknek belseje kezdetben korhadt, utóbb pedig egészen kiodvasodottá válik; azokat az elvénhedt fákat, melyek kisérteties alakzatukkal és törzsük sajátságos fénylésével

képesek az embert megijeszteni? Az ilyen fűzfához hasonlított a lengyel köztársaság. Az államélet velejéül szolgáló kormányhatalom rég eltűnt belőle; az anyaföld összes tápnedvei a törzsnek phosphortól fénylő külső részei, vagyis a rostsálaira mind jobban szétváló nemesség felé huzódott.

Már a XVI. század lengyel alkotmánya ugyanaz volt, a mi Németország akkori constitúciója. A köztársaság, valamint a birodalom «számos kisebb állam rendszere, de mind a mellett birodalom korlátolt választó monarchiával». Csakhogy a nemesség, az 1573-ki constitutio szerint, jobbágyságot felett még korlátlanabb uralmat gyakorolt, mint a német rendek az övéik felett.

És meglehet Németország is Lengyelország sorsára jut vala, éjszak-keleti erős főállama nélkül. De Lengyelországban az általánossá vált individualismus egyik főúrnak sem tette lehetségessé, hogy az általános államiatlanság közepett, a területéhez tartozó jobbágysággal, mezővárosával, úgyszintén a szolgálatába szegődött vagy tőle függő nemességgel olyan államfélét alkothasson, a melyhez a többi folyékony elemek kristályszerűleg odanőhetnek volna. Semmi átmenet nem alakulhatott ki az általános egységnek a nemességet hovatovább mind gyengébb kapcsolatokkal összefogó ideája és a szintoly általánossá vált individualismus közt. Azok a testületek, a melyeken Toqueville szerint a szabad nemzetek hatalma nyugszik, az uralkodó nemesi rendnél ismeretlenek, vagy a hol azok a többi társadalmi rétegek közt fenn is állottak, tehetetlenek voltak.

Nem voltak egyének, a kik körül az általános hanyatlás idejében a néptömeg csoportosulhatott volna, mert a lengyel a személyekhez való ragaszkodástól rég elszokott.

Az önzés annyira hatalmában tartá az utolsó szlacheicot is, hogy még a nemzeti eszme érvényesülése is lehetetlenné vált, jóllehet ez által az éjszaknyugati és keleti, különféle nyelvű vidékek elvesztése mellett is, a köztársaság megmaradt jelentékeny része még fentarthatta volna magát.

A lengyel alkotmány a lengyeleknek a XV. században kifejlődött jelleméhez alkalmazkodott; csak hogy az életben minden kölesönös hatás alatt áll, következőleg az államjog a nemességtől nyert formák által a nemesség jellemét nagy mértékben befolyásolta és megváltoztatta. Lássunk csak egy példát. A liberum veto az egység élénk érzetéből kinőve, kötö össze a Szlachtát (a mit az elnevezés singularis alakja, valamint az államjogban oly gyakran ismétlődő «bracia», testvérek, kifejezés szintén igazol). Az ekként érvényre emelt alaptétel következményei azonban a megférhetlenséget és egyenetlenséget a nemesség egyik jellemvonásává fejlesztették. Ha a francia állam sajátosságait az egyes francziának abbéli hajlamából, hogy uralkodjék és az uralomban részt vegyen, az angolét pedig a faj abbéli törekvéséből, hogy a mennyire csak lehetséges, ne uralkodjanak rajta, — akarják kimagyarázni, a fejtegetések fonalát még tovább fűzve, a lengyel köztársaság tulajdonságait bizvást a lengyel szabadok azon hajlandóságára vezethetjük vissza, hogy urat ismerni nem, — csak uralkodni akartak.

Az individualismusból kiinduló lengyel államjog az ő hatásaiban magát a lengyel államot az állam tulajdonságaitól fosztotta meg. A mit a régi és újabb idők nemzetközi joga az államélet ismertető jelének tekintett, az Lengyelországban legutóbb már a fogalmakban is alig volt meg.

Nem akarjuk felhozni, hogy Pufendorf, sőt előtte és utána sokan mások a többség határozó jogában keresik az állam előfeltételét; nem is akarjuk sok államjogi tanárnak nagyon is nyújtható definitióját Lengyelországra alkalmazni: hogy állami élet tulajdonképen csak ott létezik, a hol a társadalom oly eszközökkel rendelkezik, melyek függetlenségét biztosítani képesek. Azonban egy organikus közakaratnak, valamely rendelkező hatalomnak vagy imperiumnak érvényesülését, mely nélkül, a mint Cicero *De legibus* című művében oly szépen kifejezi, az emberi erőnek összműködése semmiféle körben sem lehetséges, tehát az állami vagy kormányhatalom tevékenységét minden időben és mindenütt a nemzetközi jog szellemében alakult államiság alapkövetelményéül tekintették. S hogy e tekintetben Lengyelország hányadán volt, az Európa szemei előtt nyilvánvaló volt.

Sem a törvényhozás, sem a nemesség nem szerepeltek a kormányhatalom képviselőiként; a királyt pedig, a ki erre a szerepre hivatva lett volna, a nemesség individualismusa akadályozta ebben; sőt ez individualismusnak egyes kitörései, minők a *confoederatiók* is voltak, olykor a királyt még trónjáról is leszorították. A lengyel viszonyokról tájékozott elfogulatlan ember valóban akárhányszor nem volt képes megjelölni: hol és miben keresendő a lengyel állambatalom; sőt még ha az Lengyelországban valahol kétségtelenül megvolt is: létezéséről Európa alig vehetett tudomást.

Vessük csak fel önmagunkkal szemben azt a kérdést, hogy minő fogalmat kötünk össze ezzel a kijelentéssel: Lengyelország elveszett? Hisz a köztársaság területe nem tűnt el a föld színéről; a lengyel társadalom rétegei, ha mindjárt egymással szemben más viszonyban is, de tovább szerepelnek; sőt a tartománygyűlések és polgári

intézmények, maga a lengyel adózási rendszer, lengyel ezredek még az ország szétdarabolása után is igen sokáig majdnem változatlanul fenmaradtak. Tehát voltaképen mi semmisült meg Lengyelország eltűnésével? Egyetlen feleletünk csak az lehet erre a kérdésre: hogy Lengyelország kormányhatalma. Ennek elvonásával Lengyelországnak is meg kellett szűnnie. Csakhogy mindnyájunk tudomása szerint ennek életeréje már jóval Lengyelország megdőlése előtt fokozatosan odáig csökkent, hogy az osztozkodó hatalmaknak már alig maradt szétrombolni valójuk. És azt is tudjuk mindnyájan, hogy Európa a felosztás ellen nem reagált, mivel régóta megszokta már, hogy Lengyelországot ne tekintse többé valódi államnak.

Így semmisült meg a Nagy Péter alkotásait megelőző idők leghatalmasabb szláv állama. Az egész álomszerű távolságban tűnik most fel előttünk; szinte meseszerűleg hangzik az európai ember előtt mindaz, a mit a köztársaság elenyészett jogáról, hadi tettei és állami tevékenysége felől hall. És mégis ez a birodalom, fegyveres erejére nézve a harmadik, pénzügyei szerint a negyedik helyre sorakozhatott volna az európai hatalmak közt, ha a nemeség erős individualismusa az állami hatalmat az ország erőinek értékesítésére képtelenné nem teszi. Lengyelország a nagyhatalmasság összes segédforrásaival rendelkezett. És ennek daczára — eltűnt — elmerült!

Hanem a megsemmisült állam közviszonyain azért nincs okunk gunyolódni, de másfelől azzal sem érhetjük be, hogy azokat hetykén szükségeseeknek s a lehető legjobbaknak nyilvánítsuk.

Hogy minden emberi alkotás már keletkezésekor magában hordja a majdani bizonyos pusztulás csiráját, ez ma oly triviális igazság, hogy ezzel magával beérhetnők.

Emelkedjünk inkább arra az álláspontra, honnan képesek leszünk megmagyarázni a mai és az akkori Európa jogállapotának haladását, Lengyelország alkotmányával szemben. Alig jöhetünk más végkövetkeztetésre, mint arra, hogy egy jó, az államot kifelé biztosító alkotmányhoz több kívántatik, mint az, hogy az az illető ország azon korbeli, történelmileg kialakult társadalmi viszonyaihoz csatlakozzék. A jó alkotmánynak mintegy az ember természeti törvényeihez is kell alkalmazkodnia, mert ezeknek fejlettebb felismerésében s a gyakorlati életre való alkalmazásában rejlik a társadalmi együttélés művészetének fokozatos tökéletesbülése; épp úgy, miként a természeti tárgyak és törvények körében szerzett s folyton szaporodó tapasztalataink alapját teszik napról napra nagyobb méreteket öltő azon hatalmunknak, melylyel a természet felett uralkodunk. Mióta emberek lakják a földtekét, a cselekvésnek ugyanazon törvényei alatt állottak, mint a melyek bennünket mozgatnak; csakhogy mily lassan történik a megfigyelés! Nincs okunk tehát azon csodálkozni, hogy a fiatalos szlávság ezen államalapítása, a melyen annak elenyészte után az erkölcsi világrendnek éppen ezeket a törvényeit oly kitűnően tanulmányozhatjuk, tapasztalatok hiányában éppen saját jogrendszerét semmimű kielégítő viszonyba nem hozta ez örök törvényekkel.

Soha a keletkezés idejében egyetlen ország jogrendje sem simult jobban az akkor létező viszonylagos feltételekhez; és igen ritkán felelt meg ugyanaz kevésbbé az emberi természet törvényeinek. A lengyel köztársaság alkotmánya nem csupán azon az általános tapasztalatokkal ellentmondó alaptételen alapult, hogy egyes néprétegeket illeti kizárólag a politikai tevékenység, míg a társadalom többi osztálya minden körülmények közt

ki van belőle zárva; de egyúttal abból a feltevésből is kiindult, hogy az uralkodó rend összes tagjainak örökön-örökké erkölcsi mintaképekül kell ragyogniok, ellenben az egyesek vagy a tömeg rossz tulajdonságait merőben számításon kívül hagyta. Sőt egész alkotmányának punctum saliensévé éppen azt az irányelvet: az individualismust tévé, mely még a legkedvezőbb körülmények közt is az emberi társadalom feloszlatására szokott vezetni. Igaz, hogy más államok is rendkívül időszerűtlenné váltak kevéssel a nagy forradalom kitörése előtt; alkotmányaik sem az emberi munkásság törvényei felől keletkezett tudomány haladásának nem feleltek meg, sem az éppen e miatt uralomra jutott társadalmi viszonyokhoz nem lehetett azokat idomítani. De abban a viharban összeomlott éppen mindaz, a mi az európai általános életviszonyok mögött elmaradt volt. Lengyelországgal együtt buktak a németalföldi tartományi rendek, Genua és Velence, buktak a német püspöki fejedelemségek, a birodalmi lovagrend. A lengyel köztársaságnak több tartalma volt, mint ezeknek együttvéve, és ha mégis összeomlott, — államjogának még annyiszorta időszerűtlenebbnek kellett lennie, mint a mennyiszerte nagyobb volt a lappangó hatalma s melylyel azokat a bukott nagyságokat felülmúlta.

Valóban a lengyel állam törvényei, hatásainak okmányai valódi és hamisíthatatlan bizonyítványok, melyekből az utókor borzadva látja azt: minő szorgosan, minő jámbor büszkséggel mélyítgeté a nemesség az individualismus ásózával a köztársaság sirját. A legellenségesebb előadást messze túlszárnyaló éles szavakban, az ország minden vidékére kihatva, maga a nemesség örököltette meg a nem-nemes honfitársak jól átgondolt leigázását és

a kormányhatalom fokozatos lerántását. És hogy az ily módon mértéktelenül fölemelt individualismus csorbát ne szenvedjen, még a nemesség szabadon választott képviselőinek is csak a tagadásnak, nem pedig az önálló cselekvésnek lehetősége adatott meg. Az uralkodó osztály a külfölddel szemben nem értve egyet, egyetértett abban, hogy a német jogrendre alapított községeket meg kell vetni, hogy a nem-katholikus hitvallásokat, tehát a testületeket, melyek mint szilárd bástyák állottak a laza individualismussal szemben, üldözni kell.

Csupán ott, a hol e jogtalan czélokot szolgálták, juthatának tekintélyhez az állami tisztviselők, egyébként pedig az individualismus ellenében tehetetlenek maradtak. Az államkormányzat szervezetének ernyedtsége legszerencsétlenebbül épen az igazságszolgáltatás állapotában mutatkozik.

A nemesi egyéniség semmiféle biztos jogszolgáltatás által nem zabolázva, épp oly fukar volt saját államával szemben, mint a minő kapzsiságot tanúsított a külföld iránt. És mivel a nemesség előtt semmi sem lehetett ellenszenvesebb, mint e szócska: «subordinatio», a hadkötelezettség teljesítése nemsokára a zsoldos hadseregbe hárult. Csak-hogy adó nélkül nincs katonaság, és megfelelő hadsereg nélkül nincs függetlenség, sem külbiztonság. Ez volt Lengyelország! Az individualismus kimélése kedvéért a lengyel köztársaság kénytelen volt a világeseményektől visszavonulni; ezért a világtörténelem kereke könnyörtelenül átgázolt fölötte, úgy, a mint azt egyes éleslátású államférfiak már századokkal előbb megjósolták.

Az ó- és új-világ összes államéletére gyümölcsöző tanúságot szolgálhat Lengyelország példája; a lengyel állam sivár romjaiból drága virágok és nagybecsű gyógyfüvek szedhetők. Maguk a lengyelek is, a kik a birodalom

bukása óta a tudományt és művészeteket oly buzgón művelik, a társadalmi együttélés terén csak akkor mutathatnak fel eredményeket, ha a nemesi demokrácia kárhozatos tradícióitól megszabadultak, bármely államban lépjenek is a politikai küzdőterre! Általában a szlávoknak további fejlődésüktől minden olyast el kell távolítaniok, a mi a lengyel köztársaságot romlásba döntötte. De a mi modern nyugati «szabadságunk» is nem egyszer mutatott hajlandóságot arra az individualismusra, mely sokkal veszedelmesebbé válhatnék, mint Lengyelország uralkodó osztályának individualismusa volt. Amott az egymilliónyi nemesség magát, fenségi jogainak alapját önkezűleg aknáztatta alá s az alsóbb társadalmi rétegek a végtére bekövetkezett bukásnál inkább nyertek, mint veszítettek; a mi korunk államaihoz azonban sok millió ember jó- és balsorsa fűződik.

És e szerint azok a komolyan intő, a tudományos buvárlat által elfogadott és csakis a pártszenvédélytől visszaútasítható 1867. márczius 18-ki szavak méltán megszívlelendők: a lengyel köztársaság alkotmánya annak szolgáltatja bizonyítékát, hogy «hová juthat egy nagy állam, ha a szabadságot többre becsüli mint a külbiztonságot; ha az egyéni szabadság, élősködő növény módjára, a közjólétén uralkodik».

FÜGGELÉK.

TIZENNEGYEDIK KÖNYV.

A lengyel államjog irodalma.

Vindemiatori aut venatori difficillimum omnes et
uvas decerpere et feras in casses compellere. Valet et
plaudite!

JOANNES FRANCISCUS, de institutione reipublicae.
Paris, 1534. fol. 120.

Miként ez «köz társasági» népnél, a minőnek magukat a lengyelek mindjárt irodalmuk kialakulása után lelkesedve hirdették, nem is történhetett másként, a lengyel irodalom jelentékeny része, sőt az irodalmi tekintetben legjelesebb művek is a történelmi és politikai tudományoknak voltak szentelve. Mindazonáltal a *közjog* a lengyel és latin-lengyel íróknál aránylag a mostoha elbánásban részesült tárgyakhoz tartozik; jóllehet Coxe állítása szerint egyetlen nemzetnél sem találkozunk nagyobb számú olyan íróval, a kik az illető ország törvényeiről és alkotmányáról oly alaposan írtak volna.

Ellentétben a németekkel, a kik ösztönszerűleg *saját viszonyaik* alapos megismerése által törekedtek a javításokra és e végből európa-szerte a statisztika úttörői valának és az államjogot művelték, a lengyel írók tevékenységének főmezejét a tulajdonképi *politika* alkotta. A külföld előtt szinte hihetetlen tömegű röpirat és könyv került ki évenként a sajtó alól a *politikai tevékenységre* irányuló javaslatok, tanácsok, tervek és buzdítások halmazával; de a tényleg és jogszerűleg *fennálló* kristályosodásokat e nyomtatványok csak ritkán érintették. És nem ok nélkül!

A lengyel nemesi nép tömege alig érezte szükségét különösen a meglevő államjog leírásának. A lényegileg szokásjogból álló lengyel alkotmány előfeltételeihez tartozott az is, hogy minden állampolgár annak tudatában éljen; és az államéletben való általános részvétel által minden nemesnek meg volt adva a kellő alkalom az autopsia és tapasztalat útján való önképzésre is.

De az államéletre gyakorolt általános beavatkozás által a tényleges állapotok nagy hullámzásoknak voltak kitéve. A legtöbb állami kérdés Dahlmann «Politik»-ja szerint «szerencsés bizonytalanságban» leledzett. A lengyel jogélet alapos tanulmányozójának tehát akkor is, épp úgy mint napjainkban, nem kis akadályokkal kellett megküzdenie. A kiindulásul szolgálható írott törvények tökéletlenségek és ellenmondások halmazától hemzsegték. Mindez csak elijesztőleg hathatott.

S az akkori lengyeleknek csupán hirtelen *cselekvésre* irányuló és elméleti tanulmányoktól idegenkedő érzéke szükség nélkül hogyan foglalkozott volna tudományosan egy ennyire nehezen osztályozható és fáradságosan megkülönböztethető tárggyal, a minő a köztársaság közbjoga volt? Bizonyára az állami élettel kizárólag gyakorlati szempontból való foglalkozás a lengyel szellem nyugtalan alapvonásával párosultan szintén előidézője volt annak, hogy a köztársaság idejében a hazai államjognak aránylag oly kevés eredeti leírását bírjuk éppen lengyel íróktól. Maciejowski lengyel író beismerése szerint a lengyel államjog a lengyel Poroszország földjén, németnyelvű íróknál részesült a legalaposabb leírásban.

A szóban levő irodalom említett hézagossága azonban mégis csak viszonylagos a lengyeleknek különben igen nagyterjedelmű politikai irodalmával szemben, és magában véve a Lengyelországban és Lengyelországról megírt államjogi könyvek tömege éppen nem jelentéktelen. De a lengyel művek szétszórtsága és hozzáférhetetlensége miatt igen nehéz ezen irodalomról kimerítő átnézetet nyerni; az egyes embernek pedig a régi Lengyelország területén szétszórta könyvtárak, valamint a berlini, bécsi, szentpétervári, római és párisi gyűjtemények alapos átvizsgálása már physikailag is majdnem lehetetlenség.

De a lengyel államtudományok történetírása még mindig várat magára, s ennél fogva ez az irodalomtörténeti vázlat nem egészen indokolatlan.

Magától érthető, hogy felettébb szűken kimért terünkhöz képest csupán a legfontosabb alkotmányjogi műveket említhetjük fel.

Lengyelország számos történelmi művén át kell siklanunk, mint-hogy azok nekünk nagyobbára csakis gyenge Szent-Jánosbogár-fényt szolgáltatnának az államjoghoz. Nevezetesen a Lengyelország történetének 1386-tal záródó, s a Heeren-Ukert-féle gyűjteményben német nyelven megjelent «Geschichte Polens» című két kötet kivételével általában alig van említésre méltó munka; a régibb történetírókra nézve Bacoval (de fontibus juris aph. 29) elpanaszolhatjuk mi is: «hogy a jogélettel nem igen törődnek, vagy a hol annak némi figyelmet szentelnek, nem fordulnak a hiteles forrásokhoz». A nagyszámú politikai emlékiratok, oklevelek, beszédek, birodalmi és tartományi gyűlések naplói mellett csak elhaladunk, bárha ezek olykor becses világot vetnek a lengyel államjogra; mellőzzük a lengyel államforma reformálására vonatkozó legtöbb iratot, könyveket, röpiratokat, melyek olykor szemetszűrő fáklyafényt vetnek az államjogra, mert ha itt tökéletesek akarnánk lenni, a végtelenig kellene haladnunk. Még az előrebocsátott fejtegetéseket befolyásoló háromfajta iratok felsorolására sem gondolhatunk; szintoly kevésbé sorolhatjuk fel egyenként azt a sok kézirati forrást, melyek az eddigelé majdnem felhasználatlan poseni levéltárakban rendelkezésünkre állottak. A lengyel államjogi irodalom eme vázlatában felemlített nyomtatványok legtöbbjét munkánkra nézve haszonnal forgathattuk, s a szakértő meg tudja találni azt is, hol használtuk a lengyel köztársaság alkotmányáról, vagy annak egyes részeiről eddig megjelent iratokat, hol ezáfortuk és hol pótoltuk azokat?

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyel törvények gyűjteményei.

A lengyel államjog tudományos tárgyalásához a lengyel jogszabályok gyűjteményeinek kellett az alapot szolgáltatni. Ezek csak a XV. századból veszik kezdetüket s eleinte természetesen csak az írott törvények gyűjtésével foglalkoztak. A szokásjognak följegyzése azon időkben részint feleslegesnek, részint nehéznek látszott; többször hozzáfogtak ugyan, de csak azért, hogy az egyes vidékek «jogosultságait» tisztázzák (*Consuetudines terrae Cracoviensis* 1505, *Podlachiae* 1569, *Masoviae* 1576), de sohasem az általánosan érvényes

jogszokásokért. Ennek következtében a tudomány itt felettébb sajnálatos hézagot kénytelen constataálni.

Annál kimerítőbb és koruk színvonalához mérten, részben jelesnek mondható compilációi keletkeztek a különféle statutarius törvényhozásnak. A lengyel jog állami codificatiója azonban jámbor óhajítás maradt. A törvényhozásban, igazságszolgáltatásban és az összes kormányágazatokban felmerült szükségletet az egyes constitutiók különféle gyűjteményeivel elégitették ki s a könyvnyomtatás feltalálása után ezeket úgy, a mint kéziratilag össze valának gyűjtve, közzé is tették.

Nagy Kázmér állítólagos törvényeit 1491-ben Krakkóban mint constitutiókat adták ki. Később mindenféle törvények gyűjteményét is nyilvánosságra hozták, a mennyiben azok ismertek valának. Ezen művek közül állami szentesítést csupán Laski Commune privilegiuma Crac. 1506. nyert. Számos ilyenmű munka versengett később a törvényhozás ünnepélyes elismeréséért, a nélkül, hogy megnyerhette volna azt. Így Taszycki Miklós krakkói tartományi törvénybírónak öt más jogtudós társaságában együttesen kiadott Statuta inelyti Regni Poloniae etc. Crac. 1532. című gyűjteménye is. Hasonló szellemben szerkesztette Przluski krakkói protestans országos jegyző Leges seu Statuta ac privilegia Crac. 1553. című művét. Ezt követte Herbut János műve: Statuta, 1563., s a király kívánságára betűrendben lengyelre fordítatott «Statuta i przywileje koronne, 1570.» cízzel. A tizenhatodik században még Scharffenberger és Sarnicki léptek fel törvénygyűjteményekkel 1581. és 1594-ben. Az első csupán az 1550-től keletkezett constitutiókat öleli fel, miként azt Piotrkowczyk 1611. és 1637-ki gyűjteményeiben is láthatjuk. Majd a törvények egy részének és a constitutiók kivonatainak többféle szempontból összeállított gyűjteményeit adták ki, mint az Ustawy prawa Polskiego 1564 és az Ustawy prawa polskiego najpotrzebniejsze, 1565. Igen sokszor a Herbuttól megkezdett alphabetikus sorrendet követték, mint Januszowski, Statuta prawa etc. Kr. 1600. is tette.

A következő gyűjtemények Szerbiez Pál Promptuarium statutorum Brunsbergae, 1604. című munkája és T. Zawadzki Compendiuma, Kr. 1614.

Mindezen gyűjteményeknél sokkal fontosabbak a Zaluski Konarski és egyes piaristák által 1732—1780-ig Volumina legum cízzel Varsóban szerkesztett és 1860-ban Szent-Pétervárt újra kiadott gyűjtemények, 1782-től a constitutiók egyenként látnak napvilágot. Burszynski

nak Zebranie wszystkich... praw 1766. című munkája teljesen jelentéken.

Elhibázott mű a Herbut módjára összeállított: Prawo polityczne i cywilne korony polskiej i W. X. lit. Warsz. 1789. és 1791. Trebicki Antaltól.

A május 3-ki constitutio, a targowici confoederatio és a Kosielsko-féle nemzeti kormány határozatai 1791., 1792. és 1794-ben jelentek meg, s fontos okmányokat tartalmaznak ugyan Lengyelország bukásának történetéhez, de azok nem tartoznak már végrehajthatlanságuknál fogva sem a lengyel államjoghoz.

Dogielnek a XVIII. században napvilágot látott Codex diplomaticusa a lengyel államjogra keveset tartalmaz, s az is megbízhatatlan.

Az egyes constitutiók és kis gyűjtemények kiadásairól, minő különösen Przywileje za Augusta III, Langfort 1734., Bentkowski nyújt tájékoztatást a maga irodalomtörténetében.

Koludzskinak 1696-ig terjedő Promptuarium legum et constitutionuma nem találkozott valami nagy tetszéssel.

Az 1550—1726-ki fontosabb constitutiókat 1736-ban Kozuchowski Stan. adta ki Mokrzken.

Teljesen értéktelenné vált Gliszeyńskinak egykor igen elterjedt Compendium legum ad usum judicantium, Calis. 1754. című kivonata. Ellenben a constitutiók más kivonatai gyakorlati fontossággal még ma is birnak.

Híres vala az 1733-ig Korona-referendariusként működött Ladowski Inventariuma, Zaluski 1733-ki kiadásában; sajnos azonban, hogy szerző a törvények egyes részeit esupán az országgyűlés rendeletére kinyomatott országgyűlési autentikus határozatok kiadásából idézgeti.

A piarista kiadásban megjelent hatkötetű Volumina legum-ot idézi Żeglicki, Inwentarz Praw etc. 1755. című könyvében, egyébként Ladowskihoz csatlakozva. Waga Tódor 1772-ben még tovább bővítette és javította ezt a lajstrom-kötetet.

A magdeburgi jogot Laski 1505-ben Libri duo juris civilis Magdeburgiensis et provincialis Saxonici cím alatt adta ki először. Ezt követte Joannes Cervus Forrago Actionum civilium juris Magdeb. Crac. 1531., új kiadás Zam. 1607.; majd Jaskier Miklós Legum magd. collectio Crac. 1535.; királyi jóváhagyással megjelent Zamość, 1602. Groicki Bertalan Artykuly prawa Majdeburskiegó 1565. és a római birodalomnak Carolináját is lengyelre átfordító más művei ugyanazon szerzőnek. Szezerbicznak Digestum Juris brevius. Krak.

1543. és egyéb, a magdeburgi jogot tárgyaló művei ma már semmi jelentőséggel sem bírnak.

A culmi jog 1538., 1584., 1711. és 1768. években német nyelven, 1814-ben Bandtke J. V.-től latinul jelent meg.

Egyes országrészek törvénygyűjteményei: Statuta ducatus Masoviae 1541.; később mint *Excepta Masoviae* a királyoktól többször megerősítve újra kinyomatott. Lelelew Ksieggi ustaw polskich i mazowiekich, Wilno, 1824. című könyve a masoviaai statutumoknak a XV. században latinból lengyelre fordított gyűjteményét foglalja magában 1377-től kezdődőleg.

Továbbá a *Jus terrestre nobilitatis prussicae correctum* 1598. Thorn, utóbb két lengyel és német fordítása Danzigban, 1625. és 1647.

Privilegia Ordinum Prussiae Braunschweigben 1616-ban jelent meg; németül is ugyanott «a királyi biztos urak meghagyásából kinyomatva». Lengyel-Poroszország egyéb törvénygyűjteményeinek száma rendkívül nagy; ez országrész irodalma egyébként is államjogi tekintetben szintűgy teljes elismerést érdemel.

A *constitutiones Livonicae*, Crac. 1583. csupán a lengyel uralom livlandi kezdő korszakára bírnak jelentőséggel s azután sokféleképen módosították azokat.

A Litewski-statutum 1529., 1564. és 1588-ki szerkesztései különféle alkalmakkor vörös-orosz, és a XVII. század közepétől kezdve s legutóbb 1693-ban az 1800. évbeli Czacki-féle kiadás előtt lengyelül is kinyomattak. Linde, *O statucie litewskim*.

Említésre méltó Dziálnyński Titus Zbiór praw litewskich-je 1841. és Raczyński Codex diplomaticusa Litvánia részére 1845.; valamint Danielowicz Statut Kazimierza Jagiellonczyká-ja, Wilno 1826.

Általában az egyes lengyel törvények újabb kiadásai Bandtkenál találhatók, *Jus Polonicum Vars.* 1831., mely 1496-ig terjed; szintén csak a középkorra nézve bírnak jelentőséggel: Rzyszczewski és Muczkowski Codex diplomaticus Poloniae című könyve 1847-ből és Heleel Starodawne prawa polskiego pozuniki 1856.

MÁSODIK SZAKASZ.

Általában a köztársaság államjogára vonatkozó művek.

A lengyel irodalomnak és a Lengyelországról keletkezett irodalomnak ezt az ágát legezélszerűbb három egymást időrendileg követő korszakra osztanunk. A Piastok századai teljesen kimaradnak. A köztársaság virágkorában, a Jagellók alatt, veszik kezdetüket az állapotok tudományos tárgyalásának első kísérletei. Az első időszakot az a periódus adja, melyben az állam ereje eltűnt, anarchikus alkotmányának formái mind szilárdabban kifejlődtek, tehát kiválóképen a XVII. század; sőt a szász uralmi időszak is ide tartozik. Ekkor jóformán az uralkodó szokások összefoglalására s az érvényben állott vagy hatályt vesztett constitutiók magyarázatára szorítkoztak.

A második korszak kezdetét az ország feloszlását és megdőlését megelőző s az akkori viszonyok rajzolásában visszatükröződő reformtörekvések jellemzik. A köztársaság alkotmányát külföldi államjoggal hasonlítják össze és külsőleg nyilatkozó fogyatkozásai szerint bírálgatják. De annak benső lényegére és fejlődésére alig terjeszkednek ki.

A harmadik és még kevés munkát számláló időszak a birodalom megbukásával kezdődik.

Valamint a képeket csak bizonyos, területüknek megfelelő távolságból méltathatjuk, épp úgy vagyunk az eseményekkel is. Majdnem úgy látszik, mintha Lengyelország bukása, melyben a Lengyelország alkotmánya feletti ítélet is befoglaltatik, a tudósok előtt még igen közeli lett volna.

Tudományunk küszöbén Ostrorog János juris utriusque doctor és legutóbb Posen vajdája tűnik ki. 1477-beli Monumentuma, melyet először Bandtke adott ki 1831-ben Varsóban, jöllehet ennek a munkának gyakorlati célját a javítani akarás is teszi, mégis kitűnő betekintést nyújt a XV. század lengyel államjogába.

Sok rendkívül fontos jegyzetet találunk nála; mindenesetre többet, mint Kázmér király fiának nevelőjénél, Callimachusnál. Ugyanennek *De statu Poloniae aristocratico in monarchicum convertendo* kézírata, sajnos, még nem került sajtó alá.

Ostrorog államjogi szempontból is többet nyújt a következő század politikai íróinál, péld. Modrzewskinél és Orzechowskinál.

Egyet-mást meríthetünk az 1507-ben Krakkóban névtelenül megjelent *Tractatus de natura iurium et bonorum regis et de reformatione regni ac ejus reip. regimine* munkából is.

A korabeli alkotmányos élet viszonyairól kimerítő és összhangzatosan kikerekített képet először Cromernek, Ermland püspökének Poloniájában (Basel, 1568) találunk, melynek változtatott szövegét 1586-ban Kölnben adta ki maga a szerző, míg német fordításban Schutt András-tól Danzigban 1741-ben és lengyelül 1850-ben Wilnában látott napvilágot.

Ez a könyv az életből magából van merítve, s csupán államjogi statisztikai adatai nem elég pontosak. E tekintetben pontosabb közléseket nyújt Guagnini Sándor *Sarmatia Europaea* tomi III. 1585. című könyve. Szerző lengyel indigenatussal felruházott olasz volt, a kit azzal vádoltak, hogy e könyve kéziratát Strykowski litván történetírótól idegenítette el.

Nem mellőzhetjük Crassinius János «Polonia» című kísérletét (Bonn, 1574), melynek fordítását Brudzinski Stanislaw Varsóban, 1852-ben adta ki.

A lengyel állapotok javításáról és azok lényegéről Cujavia püspökétől s későbbi primástól, Korukowski Szaniszlótól birunk egy becses művet, mely kéziratban a Zaluski-féle gyűjteményekben Szent-Pétervárott található.

Az államjog számos részleteivel foglalkoznak:

Górnicki, Rozmowy o elekcyi, 1588. és később németül 1762. Boroszló és Lipese. — Warszewicki, De optimo statu libertatis, Crac. 1598. — Laurentius G. Goslicius, De optimo senatore. — Sarnicki, Descriptio Poloniae 1585. — Stan. Krzystanowicz, Status regni Poloni, Moguntiae 1596. és később németül Krakkó 1697. — Bartholomäus Kiekiermann Jus publicumát (1614) nem láthattuk. Felettébb becseknek tartjuk, ha mindjárt nem tisztán államjogiak is, a következő műveket: Votum o naprawie rp. 1625. Caspar Siemek, Civis bonus, Crac. 1632. — Mieszkowski, Polonus jure politus, Calis 1637. — Simon Strarowski, Polonia, 1632., és sokkal később, (1765) lengyelre is átfordítva. — Stan. Lubiński, Opera posthuma. 1641. — Lucas Opaliński, Polonia defensa contra Barelajum, Dant. 1648. — Krysztof Opaliński, Satyry albo przestrogi do poprawy rzadu etc. 1652. — Franciscus Marinius (álnév), De scopo rp. Polonicae Vrat. 1665. a lengyel államjognak meglehetősen beható ismertetését adja, de a rendel-

kezésére szolgált tényekből vont következtetései semmiképen sem kiégítők.

Andreas Cellarius, *Poloniae et Lituaniae descriptio*, 1659. és Martin Zeiller, *Nova descriptio r. Pol. at. m. d. Lit.* 1663. tulajdonképen inkább politikai statistikák, mint államjogi művek; csakhogy lengyel viszonyok közt hol vonhatjuk itt meg az éles határt?

Chwalkowski, *Regni Poloni jus publicuma* több kiadásából legjobb Regiomonti 1684.; tulajdonképen első olyan munka, mely az államjogot minden más czél nélkül lehető tisztán tárgyalja. Hartknoch königsbergi tanár, a ki már 1658-ban *Exercitatio ad Chwalkowski jus publicum*át adta ki, 1678-ban *Respublica Polona* című könyvet tette közzé (majd ismételve ugyanazt), sem gáncsol, sem túlbecsülést nem érdemel. Érdekes Hautville (alkalmasint Teude Caspar álneve) *Relation de la Pologne* P. 1686. államjogi és statistikai munkája, mely számos kiadást, egy angol és német fordítást ért, utóbbit *Polniseher Staat* címmel. Nem kiesinylendők Zalasowski *Jus regni Polonici*, Posen 1702. munkája első kötetének államjogi fejtegetései sem.

Casim. Zawadzkitól a *Speculum anomalium in capitibus imperii Sarmatici*, Vars. 1690. csak szórványos, de helyes államjogi jegyzeteket tartalmaz, éppen úgy, mint ugyanazon szerző *Historia arcana*-ja, 1699. — Dalerac, *Anecdotes de Pologne*, 1699. — Starowolski, *Reformacya obyczajów polskich*, Wars. 1692. — Wolf, *De causis malorum*, 1705. — Stan. Karwiński, *De corrigendis defectibus in statu rp. Polonae*, 1708. (kézirat a Zaluscianában) és Zaluski, *Epistolae historico familiares*, Brunsb. 1709.

Garczyński *Anatomia*-ja 1730 körül hű képét szolgáltatja a százsz. korbeli anarchikus állapotoknak. Stan. Lubomirski, *Próžność i Prawda Rady* (latinból), Posen 1739., az államjog minden részletére kiterjed a javítást célzó javaslatok alkalmából, de az előbbi mögött messze elmarad. Még néhány e korbeli munka sorakozik ezekhez, mint Ladowski és Żeglicki alkotmánykivonatainak egyszerű átalakításai, de ezeket minden lélekfurdalás nélkül mellőzzük; Poklatekitől *Kwestye polityczne* 1743.

E kor végén áll a danzigi Lengnich. Talán serkentve földije, a csak néhány évvel idősebb ugyancsak német író Mascov által, kinek emléke a német államjogban és történelemben örökké fenn fog maradni. A mije ez a német birodalomnak volt, azzá akart lenni a lengyel köztársaságnak amaz.

Körülbelül 20 becses munkája közül, melyeket tőle bírnak, reánk nézve legjelentékenyebb a *Jus publicum regni Poloni*, T. I. 1742., T. II. 1746. A lengyelek is a legjobb munkának tartják; Moszczenski adta ki 1761-ben lengyel nyelven, és újabban ezenfelül, még jegyzetekkel ellátva, Helsel. Igen elterjedt és több nyelvre lefordítva volt az ő 1737-ben megjelent commentárja az 1733-ki P. C.-nak. Többi munkáinak javarészében az államjog egyes részleteivel foglalkozik.

Egy fölötté jelentéktelen munka, mely tankönyvül használtatott, és mint a legtöbb későbbi könyv is, Lengnichen alapszik: Bielski jezsuitának *Widok królestwa polskiego*-ja, Poznań 1763. Hasonló ehhez C. J. Casparitól: *Preussen, Polen, Cur- und Livland in der alten und neuen Regierungsgestalt*, 1756.

Igen felületesek azon munkák is, melyek e korban francia nyelven jelentek meg és az államjogot dolgozták fel. Ezek közül egyik németre is lefordítottatott e cím alatt: *Grundriss der heutigen Staatsverfassung von Polen*, 1763. Frankfurt a/M. A második korszak ismeretöjeleit hordja magán a Leszczynski Szaniszló király kormányzatára vonatkozó *Observations sur le gouvernement de Pologne*, az *Oeuvres du philosophe bienfaisant* II. és III. kötetében. *Politische Betrachtungen über die innere Staatsverwaltung von Polen*, Frankfurt 1776. fordítása a *Reflexions politiques*nek Amsterdam, 1775. — J. J. Rousseau, *Considerations sur le gouvernement de Pologne*, többször, különösen Rousseau-nak teljes munkáiban 1782. és Mably, *Du gouvernement et des lois de Pologne*, 1790. tanácsokat tartalmaznak a lengyel állapotok javítására, részben helytelen feltevéseken alapulnak, de gazdagok találó megjegyzésekben.

Inkább ragaszkodnak a tényleges állapotokhoz a Pyrrhis de Varilles munkái és *Lettres sur l'état actuel de la Pologne et sur l'origine de ses malheurs*, Paris 1771. Kétségtelenül ide számítandók az angol Coxe jegyzetei is *Travels into Poland*, London 1784. című munkájának első kötetében, valamint Dumouriez, *Vie et memoires* P. 1795. egyes részei és Rulhière, *Histoire de l'anarchie du Pologne*, II. kiadás. P. 1808. első kötetében.

Egészen Konarski, *O skutecznym rad sposobie* című munkájának értelmé szerint van megírva Wielhorski grófnak *O przywróceniu dawnego rzadu wedlug pierwiastkowych rp. ustaw* című műve. Hasonló irányú a *Du gouvernement et des lois de la Pologne*, London 1781.

Nem érdektelen Poplawskitól a Zbiór niektórych materyi politycznych, Warsz. 1774.

E kornak is megvan a maga nagybecsű kézikönyve az államjogról, t. i. Skrzetuskitól a Prawo polityczne narodu polskiego Warsz. 1780., 1782., új kiadás 1787. E munka szakavatott fejtegetése Steinernek Polnische Bibliothekjában található 1787., p. 98—102. Némi tekintetben ide tartozik, nevezetesen mint Skrzetuski művének kiegészítője, Ostrowski könyve, Prawo cywilne, németül Civilrechte der polnischen Nation, Berlin 1797. Staszyc, Uwagi nad zyciem Jana Zamojskiego, 1785. és Przestrogi dla Polski, 1790.

Delacroix-nak Constitutions des principaux états de l'Europe-jában P. 1791. T. I. 181—350. és T. III. 283—340. található a lengyel állapotok tárgyalása.

A négyéves országgyűlés reformjairól, valamint a lengyel alkotmányjogról általában értekezik egy munka, az 1791. május 3-ki lengyel alkotmány keletkezéséről és elenyészéséről, 1793-ból (nyomatás helye nincs megjegyezve); egyszersmind más nyelveken is megjelent. Szerzők: Kollataj Hugo és Potocki Ignác.

Még megemlítenő, bár kezünkbe nem jutott, Stociustól Exercitationes ad jus polonicum tam publicum quam privatum, Thorn 1786.

A harmadik kor Th. Czacki, O litewskich i polskich prawach, Warsz. 1800. munkájával kezdődik. Sokszoros, messze kitérések kárára vannak a munkának, mindazonáltal gazdag kútforrása az államjogi jegyzeteknek, melyeket Czacki még gyakorlati politikus korában gyűjtött össze.

Igen túlbecsülték egészen a legújabb időkig Jekelnak Polens Staatsveränderungen, Wien 1803. című könyvét, lengyelre fordítva Konstanty Stolwinski által. Jellege nem kritikai, de nagy gyűjtőszorgalomról tanúskodik.

Nem egészen megbízható munka a lengyel alkotmányról Salvandy-nak Histoire de la Pologne avant et sous Sobieski bevezetése, mindazonáltal eddig a legjobb, a mi 1789 óta francia nyelven e tárgyról iratott. Marquis de Noaillesnak Valois Henrikről most megjelent munkája illető helyei sem szorították le.

Maciejowski, lengyel tudós, leginkább Hystoria prawodawstw slowiańskich, 1832. IV. kötetje, azután 1856—1865. VI. kötetje által lett nevezetes. Ezekben kiválólag a lengyel állapotokra terjeszkedik ki.

Igen becsesek Bandtke János Vincze munkái, melyek közül meg-

említjük a Zbiór przedmiotow o prawie polskiemet, 1812. nevűt. — De studio juris polonici, 1806 dissertatiója reánk nézve nem bir jelentőséggel. — Bandtkie-Steżyński, Historia prawa polskiego. — Lelewel műveiből e helyütt csupán egy munka említendő: Considerations sur . . . l'ancienne Pologne, mely a szerző felügyelete alatt más nyelven is megjelent; mint Betrachtungen stb. németül, 1846. Lipcsében. Vislicai statutum felől tanulmányokat ad Lelewel Poczatkowe prawdawstwo 1828., francziául Maltebrunben Tableau de la Pologne czímmel 1830. és lengyelül másodszer Polska wieków średnich Pozn. 1846—51. O. von Weissenhorstnak (álnév) műkedvelősködve szerkesztett 3 kötetű műve Studien über die Geschichte des polnischen Volkes, Zürich 1850. államjogi tekintetben komoly törekvés jeleit mutatja és némely részleteket éles világításba helyez Adler, Aphorismen über die staatlichen Zustände Polens vor der Theilung des Reiches, 1853. — Nem hasznavehetetlenek a köztársaság érdemes történetírójának Moraczewski András tollából származó és szótárszerűleg rendezett Starozytnosci Polskie, Posen Żupanski, könyvének a lengyel államjogra vonatkozó czikkei. Említést érdemelnek az Orgelbrandnál Varsóban Encyklopedyja powszechna czímen megjelent s majdnem befejezett sokkötetes mű idevágó fejtegetései is. Szujskinak Dzieje Polski czímen 1860-tól Lembergben füzetekben megjelent és Hoffmann Historia reform politycznych w dawnej Polsce, Lipse 1867. nevű történelmi műveiben a tényleges államjogra a hasonszerű könyveknél több figyelem van fordítva.

De a köztársaság megsemmisülésétől kezdve megjelent művek egyike sem ad valami befejezett egészet, épp oly kevésbé, mint a meny nyire jelen kísérletünk korlátolt terjedelméhez képest teheti. A lengyel államjog, mint általában a szláv ügyek kimerítő ismertetését még mindig valamelyik német tudóstól kell várnunk.

Az Odera és a Pregel mögött sok németre nézve bezárul a világ; mily széles perspectivát nyithat azonban a nagy jövőjű szlávságba vetett egyik vagy másik pillantás! Hiszen ott is, mint az oceánon túlról felénk hangoztatják: «a német tudományosság az a forum, mely előtt a földkerekség minden történelmi és tényleges igazságának meg kell erősödni és hitelesíttetnie».

HARMADIK SZAKASZ.

Egyes alkotmányi ügyek tárgyalása.

A köztársaság területi beosztására nézve az elősorolt statisztikai-államjogi művek legtöbbje tájékoztatásul használható. A kiválóan földrajzi könyvekben, minő például a *Geographische Beschreibung von Polen*, Hamburg 1784., vagy *Polen nach seiner bisherigen geographischen Beschaffenheit*, Bunzlau 1796. kevés új adattal találkozunk. Maltebruntól *Tableau de la Pologne*, Paris 1807. is a Chodzko által Páris 1830. eszközölt kiadásban vált hasznavehetővé.

Lengyel nyelven egy sereg rövidebb földrajzi leírást ismerünk, többi közt Totomir- és Wiślickitől. A nagyobb művek közül Krzyzanowskitól a *Dawna Polska*, 1843. és Balinski i Lipinskitől a *Starozytna Polski* 1843. érdemelnek itt felemlítést.

A köztársaság legjobb térképe, fogvatkozásai daczára, jó ideig Rizzi Zanonie volt 1772-ből s ezután igazodtak az osztozkodó hatalmak is. Lelewel felvételein kívül ez idő szerint Chrzanowski tábornoknak Párisban 1859. kiadott térképe a legjobb.

A köztársaság egyes területei közül csupán lengyel Poroszország részesült tüzetesebb államjogi leírásban, s ennek külön intézményei Lengnich számos művében vannak tárgyalva.

Igy eltekintve a lengyel királysághoz tartozó porosz tartományok jeles történetétől, a következőkben: *Norma regiminis in Prussia*, 1722., *De comitiis Prussiae*, 1724., *Hodierna rp. Prutenae facies*, Ged. 1722., Dilger, *Dissertatio de unionis qua Poloniae jungitur Prussia indole*, Ged. 1727., Drusus, *Biga commentationem juris publici Pruthenici*, Dant. 1746., Keyserling, *De indigenatio . . . apud Prussos*, 1768. Ugyanerről már 1647-ben írt egy könyvet Werde *Indigenat zieni pruskiéj*, Gdańsk czímmel. Idevonatkozólag Hartknoch *Alt- und Neues Preussen*, 1684. műve is bőven szól.

A társadalmi viszonyokról, bár nagyrészt hypothesisekből kiindulva, csaknem minden munkájában, egyes folyóiratokban is megemlékezik Lelewel. Így *Tygodnik Literacki*, 1841. 31. lapjától *Posiadlosci Kmieci dwojakiéj natury közlemény*. Egyébként az irodalom emez ága még mindig nagyon hézagos s Szapweha, *O lechickim poczatka Polski*, 1855. tarthatlan föltevésekből és analógiákból indult ki.

A jobbágyság kérdéséhez rendkívül érdekes iratoeska a Lament Chlopski na panów, melynek kiadását mi a XVI. század második felére helyezzük. A jobbágysági viszonyok szabályozásáról és javításáról a négyéves országgyűlés idejében húsznál több kisebb-nagyobb munka jelent meg, a melyeknek azonban csak egy részét láthattuk. Legfontosabbak, a melyek egyúttal a jobbágysági állapotokról is ki-merítő felvilágosítást nyújtanak, ezek: O poddanych polskich, Krak. 1788., Uwagi o chłopach, 1790., O wloscianach, 1791. Szépen, de egyéb műveinek felületességével van írva Swowiecki, Uwagi wzgledem poddanych 1807. Minden jogtörténelmi jelentőséget nélkülöznek Grävenitztól: Der Bauer in Polen, 1818., Chelstől: Die Agriculturverhältnisse etc. 1848., Leleweltől: Stracone obywatelstwo stanu Kmiecego, Brüssel 1847. kevésbé alapszik be nem bizonyított föltevéseken, mint ugyanezen szerző egyéb munkái.

A nemesség felfogásáról a nem-nemesekkel szemben való viszonya felől értekezik Kutasinski, Uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polsce, 1790. A nem-nemesek megöléséért a nemességre háruló csekély vérdíjról pedig Braun Dávid Dissertatio de legis famosae «Quamvis» etc. V. ö. de Mitzler Kolof, Acta literaria R. Pol., 1756.

A nemességről általában Kunicki, Eques Polonus sive nobilitatis etc. effigies Crac. 1645. szól. Korábbi időkből érdekesek még Marcin Bielski, Sprawa rycerska, 1569. és Kwiatkowskiak De vera civili nobilitate, 1577. című kéziratban maradt műve.

Az idegen czímekről szóló számos iratból Grodzicki Ádámtól Prestroga o tytułach cudzoziemskich, 1637. — Bielejowskitól Obrona tytułów, 1641. — Doroguckitól Tytuły cudzoziemskie ect. Az indigenaturól Hommel, De indigenatu Poloniae, 1698., De indigenatu sincera collatio, 1669. és Schott Tractatus de indigenatu, Dant. 1738. A lengyel czímertanra nézve, mely, mint tudjuk, a lengyel nemesség és azzal együtt a lengyel alkotmány alapelveinek ismertetéséhez rendkívül fontos, v. ö. Paprocki, Herby rycerstwa polskiego, 1584., újabban 1858. Krakkóban; Okolski, Orbis polonus, Crac. 1641.; Poczet herbów, Krak. 1696.; Niesiecki, Korona polska, 1718—43. IV. Frigyes Vilmos porosz király támogatásával, Lipese 1839.; Herbów opisy, Gdańsk 1782.; Malinowski, Heraldyka, Warsz. 1844.

A lengyel királyságról Steinwehrtől Regiae in Polonia dignitatis origines, 1758.; Crisseniustól De ortu regiae dignitatis in Polonia, Lips. 1754.

A választási jogról is sok értekezés szól; így többi közt: Spanocchi, *Discurso del interregno etc.* 1587.; *Dissertazione sulla elezione del re di Polonia*, 1604.; Knesebeck, *Declamatio etc.* 1610.; Fredro, *Discursus de electione regis Poloniae ex polonico versus*, 1660. (*Diarium Europaeum* T. VII.); *Disquisitio de electione*, 1662.; *Der polnischen Nation politische Staatmaximen*, 1670.; *De la Bizardiére, Les diètes en Pologne*, 1697.; Gab. Grodeck, *De pactis conventis regum Polon.*, 1709.; D. Braun, *De iurium fundamentalium etc.*, Coloniae 1722.; Zech, *De legitima electione*, 1734.; Nic. Kossobudzki, *Modus electionis regis Poloniae*, Crac. 1753.; Boehm, *Commentarius de interregnis*, Thorn 1753.; Joachim, *Von der Wahl etc.* 1764.; Zaluski, *Manuale*, 1764., francziául is *Manuel du droit public etc.* czímmel.

A lengyel alkotmányjog ezen sarkalatos pontjáról még sok kutatni való marad hátra. Az alapot itt a felségszünetekről, különösen ez első nagy interregnumokról szóló conerét művek kell hogy képezzék; így Pilinskitől *Das polnische Interregnum 1572—73.*, Heidelberg 1861.; Reimann, *Das polnische Interregnum nach dem Tode Sigmund August's*, 1864. Sybelnek *Historische Zeitschrift*-jében, 11 kötet. Hüppetől *De Poloniae post Henricum interregno*, Vrat. 1866.; Carotól *Das Interregnum von 1587.*, Lipese, 1861. Sok fontos adatot szolgáltat a királyság jelentségéről általában Plebanski, *De successoris designandi consilio vivo Joanne Casimiro*, Berol. 1855. Nem hagyható figyelmen kívül még Freundnak *formalis kutatása, De insignibus regiis Poloniae*, 1712.

Az országgyűlések történetéről a legjobb, bár csak rövid időtartamot felölöl munka a Wladislaw Bentkowskiak, *Vicissitudines comitiorum sub Jagellonicae habitarum*, Lips. 1839., a Jablonowski-társulatnak kétszeresen megkoszorúzott pályamunkája Lipcsében. A szerzőnek ezennel lekötözött hálánkat fejezzük ki azon liberalis támogatásért, melyben minket jelen munkánknál gyűjteményeinek rendelkezésünkre bocsátása által részesített.

Jelentéktelenek S. Lochowskitól a *Comitiorum regni Poloni generalium forma vis et effectus*, Crac. 1664.; Preziowskitól *O sejmach i sejmikach*, 1829. (A varsói piarista gymnasium programja.)

A piaristák által kiadott *Koleda na rok 1752.* nevű naptárban található egy nem éppen sikertelen értekezés az országgyűlésekről.

Garzynskinek *Anatomiájához egy kitűnő kivonat: z Skrupul bez Skrupulu w Polsce*, van csatolva Jablonowskitól, mely becses adatokat szolgáltat a tartománygyűlésekről és ezek szervezetéről.

A senatusról v. ö. Karnkowski, De primatu senatorio regni Poloniae, Posn. 1593.; T. Zawadzki, Speculum senatorum ac officialium regni Poloni, Crac. 1623.; Schultz, De senatu, 1706.; De legatione nota archiep. Gnesnensium, 1677. és Damalewicz ritka munkája, Series archiepiscoporum, Vars. 1649.

A tartományi követ-kamarákról: Orationes politicae de alternata palatinatus Posnaniensis cum pol. Cracoviensi et aliae, Vars. 1746.; T. C. Gralhathtól De intercessione nuntiorum seu de libero veto, Regiom. 1760.

Plebański már említett értekezésének van egy a liberum vetőről szóló becses függeléke.

A confoederatiók jogait világítja meg Lengnich, De confoederationibus Polonorum; Kettner, De Polonorum confoederationibus 1735.; Wyrwicz, O konfederacji goląbskiej; Horaczewski, O konfederacyach a Tygodnikban p. 289, 1843.

A német joggal élő községekéről igen kevés jelent meg nyomtatásban. Megemlítendő Dyskurs o pomnożeniu miast w Polsce, Krakkó, 1817. II. kiad. 1644.

Igen fontos Medrzecki 1788. és 1790-ben megjelent három ritka műve: a Prawa miast; Wiadomość o pierwiastkowej miast zasadzie; és a Zbiór praw... stanom miejskim służących.

Nem egészen jogosan nevezi Lelewel Surowiecki, O upadku przemyślu i miast, 1810. czímű művét kurtán feesezőnek, noha e műben a választékos előadás nem kárpótolhat a positiv tartalom hiányos voltaért.

Daczára czímének, csak krakkói viszonyokra vonatkozik Mecherzyński, O magistratach miast polskich czímű 1845-ben megjelent műve. Becses adalék Röpellttől Die Ausbreitung des magdeburger Stadtrechts in Polen, 1856. czímű műve. Azonban Mierosławski, Histoire de la commune polonaise, Berlin 1856. czímű műve minden belső értéket nélkülöz. Némely becses felvilágosításokkal szolgálhat Gauppnak a magdeburgi és halli jogról írt műve; Hubetől O instytucyach miejskich, 1867.; Hubetől Erbfolgerechte, németül 1836., társadalmi viszonyokra nézve használható.

A városok történeteiben azok jogi viszonyairól vajmi keveset fogunk találni. Legfontosabbak e tekintetben: Golebiowski, Opisanie Warszawy 1827.; Zubrzycki, Kronika Lwowa; Lukaszewicz, Obraz miasta Poznania, 1837.; Sobieszczański, Rys historyczno-statystyczny Warszawy, 1848.; Baliński, Historia Wilna; Kraszewski, Wilno od początków jego.

Wuttkenak Städtebuch des Landes Posen, 1864. czímmel írt műve is a jogi viszonyokról csak általánosságban emlékezik meg.

Schmittnek a Flatow kerületről és a Deutsch-Crone kerületről 1867-ben megjelent és megjelenendő mindkét művében mindaz, a mi a városok viszonyairól mondatik, alapos levéltári tanulmányokra van alapítva.

A lengyel városokról egyetmást találhatunk a folyóiratokban elszórva; a német olvasónak talán hozzáférhető «Posener Provinzialbl.» 1846. évfolyama. A culmi Oberhofról vesd össze «Altpreussische Monatsschrift» 1866. 3. füz. A nyugati porosz városokról írt Boezko «Annalen des Königreichs Preussen» 1793. évf.

Gazdagabb a vallásfelekezetek jogviszonyait tárgyaló irodalom. Legkimerítőbben tárgyalja az állam viszonyát az egyházhoz Lipski a Lipe, Decas questionum publiconum regni. Krak. 1616., II. kiadás, Posen 1826.

Jeles könyv a Prawdziwy Stan duchowienstwa, 1877. czímű mű, de az Uwagi polityczne imienia stanu duchownego do zbioru praw polskich podane, Kalisz 1778. czímű munka sem kiesinylendő.

A tizedről (dézsma) vesd össze O dziesięcinoch, Kraków 1604. és Czaeki, O dziesięcinoch, Warsz. 1801. A compositiókról Melehior Stephanides Ill. viorum opuseulum compositionum etc. Crac. 1632.

A jezsuiták *ellen* írt több röpiratnak gyűjteményét találjuk Krzyżanowski, Dawna Polska III. k. p. 48. A gyűjtemény jegyzéke azonban nem teljes. Ha a dolog közelebről érdekelne, könnyen még vagy 20, a jezsuiták *ellen* intézett s Lengyelországban megjelent iratot sorolhatnánk fel.

Az egyházi unio kezdeteiről lásd Censura orientalis ecclesiae, Crac. 1582. Az egyesült és nemegyesült görög egyház viszályairól: Jedność św. cerkwie wschodniej i zachodniej 1632. A görög egyesült egyházzal adatok az Acta publica z czasów Zygmunta III. No. 11. és Deklaracya statutów o rozdawaniu dignitarstw i beneficji ruskich, Krak. 1612. és Wiadomość o Ormianach w. Polsce, Lwów 1842.

A lengyelországi görög nem egyesültek és dissidendek történetéről többen írtak, de jogi szempontból egyik sem foglalkozik e felekezetekkel. Az e tekintetben legkimerítőbb munkában Krasiński, Historical sketch of the reformation in Poland, 1838., vajmi keveset találunk ide vonatkozót. Még kevesebbet nyújt Frieze, Kirchengeschichte von Polen und Lithauen, 1786. és Fischer, Geschichte der Reformation, 1845. Többet találunk Łukaszewicz Wiadomość o dyssydentach, 1832.

ezímű s ugyane szerző más műveiben, melyekben e tárggyal foglalkozik.

A dissidensek kérdését illetőleg az államjogi művek lényegileg az 1573-ki confoederalionalis törvény védelme, vagy ezen alaptörvény megtámadása körül forogtak. Az ez irányú irodalom igen gazdag. A támadó iratok közt nevezetes a Rozmowa o konfederacy, Krakkó, 1592. és a valószínűleg Skargától származó Proces confoederacy, 1595. és Proces na konfoederacya, mely író a lengyelországi jezsuiták közt oly helyet foglal el, mint a német jezsuiták közt a korát túlszárnyaló Spee. A confoederatio védelmére jelent meg 1595-ben egy Podpora és 1596-ban az Obrona powtórna. Legfontosabb még e tárggyal foglalkozó munkák között: Erasmus Gliczner, Appellatio sive apologia, 1598. műve Excepeya, 1600. ezímű elleniratával.

Megemlítendőek a Deklaracya nowego prawa, 1615. és a Braterska deklaracye, 1646. ezímű munkák. Nem hagyandók figyelmen kívül a következő művek: Obrona rozsadku o niedopuszczaniu budowaniheretyckiego, Poznań, 1616., valamint (Jablonski) Jura et libertates dissidentium, Berol. 1708. és (Arnold) Sendschreiben von den Zuständen u. Drangsalen der Dissidenten, Freistadt 1717. és Jerzy Kaz. Ancuta, Jus plenum religionis catholicae, Vilnae 1719., mely utóbbi bizonyítja, hogy a dissidensek se cselekvő, se szenvedőleges szavazati joggal nem birnak.

Még meg kell említenünk Jablonskitól Oppressorum . . . evangelicorum desideria fundamenta desideriorum etc. Berol. 1723.; S. Thomas, Altés u. neues vom Zustand der evangelisch-lutherischen Kirchen im Königreich Polen, 1750.; Prawa i Wolności Dyssydentów, 1767.; Uwagi obywatelskie nad okolicznościami . . . protestantów polskich. 1786.

A zsidók ellen több munka jelent meg, melyek a nekik adott jogok megnyirbálását sürgették. Ezek közt megemlítendőek: Zwierciadlo korony polskiey, urazy . . . które ponosi od żydów, 1618. Már előbb jelent meg Okrucieństwa żydowskie, 1598. és De stupendis erroribus, 1541. Közünkbe került még Sleczkowskitól O doktorach żydowskich és a zsidóknak egy védelme, Ad querelam mereatorum Cracoviensium responsum, 1539.

Olyan, kizárólag a lengyel zsidók jogi állapotait tárgyaló mű, a melyet például Stobbe, Die Juden in Deutschland cím alatt 1866-ban írt, nem létezik. Azon jegyzetek, melyek általános történelmi művek-

ben e kérdésre vonatkoznak, szórványosak. Említésre méltó különösen Perlestől *Die Juden in Posen*, 1865., és Grätznek Lipésében megjelent. *Geschichte der Juden* című műve 6. és 7. kötete, valamint Josttól *Geschichte des Judenthums*, Leipzig 1859. III. köt.

Fürstnek *Literaturblatt des Orients*-ében kisebb értekezések német nyelven; egy könyve Hollaenderskinek, ki ép úgy, mint Calmanson és Lubliner, francia nyelven kis műveket írt a lengyel zsidóságról, valamint egy dolgozata Czaackinak képezi mindazt, a mit lengyel nyelven a zsidók jogi viszonyairól számbavehetőt írtak.

A lengyelországi mohamedánok és jogaik ellen pseudonym (Piotr Czyżewski) írótól jelent meg egy munka, *Alfurkan*, 1615. Ez ellen volt intézve az *Apologia Tatarów*, 1630.

A tatárokról értekezik Czaacki, Wisniewskinek *Pomniki Historyczne i Literackie* II. k. és erről szól Bandtkenek egy értekezése *Wojeicki Album literackie*ben, Warsz. 1848. Litvániáról és Wilnóról írt egyes munkákban is megemléttetnek a tatárok.

A czigányokról, kikről a szövegben több szó nem volt és a kikről csak annyit mondhatunk, hogy ők Litvániában a Radziwillek felügyelete alatt külön organisatióval birtak, csak két mű létezik; egyiket Czaacki írta, a másik Norbuttnak 1830-ban megjelent könyve.

A lengyelországi nevelésviszonyok jogi oldalát megvilágító monographiák ninesenek; ide vonatkozhatnak: Leleweltől *O oświecie* és Łukaszewieztől *Dziejo szkół* című munkák.

Lengyel hivatalnoki viszonyokra vonatkozó kisebb művek ezek:

Noramowski, *Aurorae solis Sarmaticae . . . mareschalei*, Viln. 1727.; S. T. Schultz, *De mareschaleis etc.* Dant. 1743.; Noramowski, *Signatores regni . . . cancellarii, quibus adjuncti thesaurarii*, Vars. 1727.; Schultz, *De cancellariis*, 1742.; Heidenstein, *De dignitate ac officio cancellarii*, Dant. 1742.; Schultz, *De succamerariis*, Thorn 1747.; Stan. Dunczewski, *Traktat o starostwach*, 1752.; Uwagi nad projektem przedazy starostw, 1792. és egy e tárgyról 1791-ben elmondott beszéde Kollatajnak. A *Tygodnik lit.* 1843. megjelent Moraczewskinek *O starostwach i starostach* című értekezése.

A törvénykezés szervezetére vonatkozik és részben igen becses Andreas Gregoriustól *Processus juris brevior*. Krakkó 1831.

Meglehetős nagyhangú Andreas Ciesielski, *De defensione regni et administratione justitiae* Krak. 1572. Következik nem nagyon használható műve Rzeczykinek. *De fontos* Lipski Andrásnak *Practicarum*

observationum centuriae, Riga 1602. II. köt. Krakkó 1619. 2. kiad. Dant. 1648. az udvari törvényszékekre nézve fontos mű.

Ide tartoznak még Czoradski, Proces sądowy, Posen 1610.; Th. Dresner (lembergi származású tanár Zamośében) Institutiones juris regni Poloniae, Zamośé 1613.; Jak. Zawisza, Wskrócenie prawnego processu Koronnego, 1613.; Th. Zawadzki, Processus judiciarius, Crac. 1616., újra 1619.; Janidlovius, Progressus judiciarius, Crac. 1619.; Łohowski, Regalae juris, Crac. 1637.; Lisiecki, Trybunał główny koronny, Krak. 1638.; T. Chotecki, Nowy nieprzjacieli Polski na sejmie warsz. 1695. wydawy to jest niesprawiedliwosc w. sadak, kézirat a Zaluscianában; Paciorkowski, Regula processus granicialis, Lublin 1760.; Jacob Czechowicz, Praktyka kryminalna, Culm 1769.; Theodor Ostrowski, Prawo Cywilne, 1784. és 1787., németül 1797., második kötetében a lengyel nemzet polgári joga. Steiner, Ueber das Reichsgrundgesetz: Neminem captivabimus és Die polnische Justizverfassung bis ins XV. Jahrhundert, Berlin 1791.

Zamojskinak 1786. és 1791-ki tervezései óta számos könyv látott napvilágot, de egyiknek sincs maradandóbb jelentősége. A birodalom megsemmisülése óta pedig ezen fontos pontokra nézve még semmi behatóbb magyarázattal nem rendelkezünk.

Tudomásunk szerint a köztársaság nemzetgazdasági rendszerére vonatkozólag még mindig a legértékesebb adalék Jekeltől, Pohlens Handelsgeschichte, Wien und Triest 1809., két részben; továbbá K. B. Hoffmantól Vademecum polskie. Pragmatyczny rys historyi kredytu publicznego, Warsz. 1824. czéjainkra különösen 457—506. lapjáig nagy sikerrel használható. Említhetők, jöllehet kevés jogtörténeti jelentőségűek: Wiadomość o stanie handlu i przemslu w Polsceze w wiekach dawniejszych, Stanisławow 1846.; Czacki, O handlu Polski z Porta; Surowiecki, O rzekach i splawach, 1811.; még előbbi időkből: Wyklad o sposobie do rzek splawnosci, 1702.; Triga quaestionem . . . mercaturae, opificiorum etc., 1704.; Uwagi obywatelskie nad zebrahami, Warsz. 1782.

A pénzüverésre vonatkozó irodalom kiválóképen teljesnek mondható. A köztársaság idejében a magánosok gyakorlati használatára összeállított tarifákat bocsátottak közre. A hírneves Copernicus által 1526-ban írt érmészeti értekezés 1816-ban látott Varsóban napvilágot, de reánk nézve alig bír érdekel. Sokkal érdekesebb néhány következő munka, mint: J. Grodwagner, Discours o cenie pieniedzy terazniejszej, 1632.;

Starowolski, *Dyskurs o monecie*; Braun, *Historischer Bericht etc.*, 1758.; *Ewaluacya monet*, a kincstári bizottság által Varsóban 1766. közzétéve. Lelewel franczia közleménye a régi pénzverési ügyről a jogtörténelemre nézve alig használható.

Pénzügyi szakba vágó régiebb és nagyrészt jeles művek: Cikowski, *W sprawach celnych odpis*, 1606.; Florianus Groth, *De rebus Fisci*, Petricoviae 1616.; Debowski, *O podatkwianiu*, Krak. 1791.; Golewski, *De tributis et vectigalibus*, Krak. 1827.; J. Willich, *De salinis cracoviensibus*, Ged. 1645.; lengyelül is megjelent.

A lengyel védrendszer behatóbban tárgyalja Tarnowski, *Hetman Consilium rationis bellicae*, Tarnow 1558. című munkájában. Egy nagybecsű kézirat: az *O gotowosci wojennej-en* kívül az említett Tarnowskitól megjelent még sporób obroney król. *Polskiego*, Krak. 1579. Más szerzők közül ide tartozik Wereszczynski görög püspök, a ki vörösorosz és lengyel nyelven többrendbeli munkát írt a hadi szervezetről; továbbá Starowolski, *Institutionum rei militaris etc.* Crae. 1639.; Zguba *ojezyzny*; A. M. Fredro, *Potrzebna consideratio*, 1675.; Fredro, *Militarium seu axiomatum belli etc.*

Mikolaj Chabielski, *Sposób rzadu etc.* a XVII. század második feléből, a tüzérség szolgálati módjáról és az általános népfelkelésről ad felvilágosításokat. Csakhogy a felhasználandókat ebben is ép úgy, mint a következő munkákban össze kell keresnünk: *Plata wojska i chleb zasłużonych*, 1771.; Bakalowiez, *Zdanie o pozytku fortee*, 1777.; *Wylzenie moralnich przymiotów i powinności stanu wojskowego*, Warsz. 1780.; *Wojciech Rosnowski*, *Posób powiekszenia sil krajowych w Polsce przez popisowe milicje*; *O wojsku polskiem myśli*, 1792.

Lengyelország külső államjogát illetőleg csaknem kizárólag történelmi munkákra és oly szerződések vagy iratok gyűjteményére vagyunk utalva, melyeknek gyakorlati rendeltetésök volt.

Ilyenek az *interregnumok* ideje alatt nagy számmal megjelent röpiratok, mint (Olszowski) *Censura candidatorum sceptri Polonici*, 1669. — Megemlíthetők még Ch. Varsevicius, *De legationibus*, 1604.; F. G. Chwalkowski, *Discursus politicus de consiliis ante in et post bellum*, Franc. 1667.; *O sprawach jakie maja Polacy z dworami cudzoziemskimi* Goricki III. kiadásában, Wars. 1750.; Solowjew, *Istoriya padenija Poljschi*, Moskwa, 1863. és d'Angeberg (= Czartoryski) *Recueil de traités*, Paris 1863., Lengyelország bukása korának jogviszonyait illetőleg.

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó	Oldal 1
BEVEZETÉS.	
<i>I. A lengyel alkotmány lényege.</i>	
Lengyelország a történelemben	6
A lengyel állam állandó alapjai	15
Sajátosságok a lengyel állam fejlődésében	25
<i>II. A lengyel államjog forrásai.</i>	
A lengyelek szokásjoga	38
A lengyelek írott joga	45
Idegen jog Lengyelországban	51
A LENGYEL KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYA.	
<i>III. Az államterület felosztása.</i>	
Lengyelország földrajzi feltételei	53
Az alsóbb egységek geometriai haladványban	60
Lengyelország és Litvánia	70
<i>IV. A társadalom szervezete.</i>	
Állam és társadalom Lengyelországban	76
Lengyelország parasztjai	82
Lengyelország nemessége	91
<i>V. Királyi hatalom.</i>	
A lengyel király állása	119
A királyi méltóság megszerzése	128
A királyválasztás és trónralépés módja	135
A király jogai	145
A király ellátása	150
A királyság magva	152
A királyi méltóság elvesztése	156
A király családja	158
<i>VI. Országgyűlés és nemzet.</i>	
A lengyel parlamentarismus kifejlődése	163
A senatus szerkezete	174
A követek állása	185
Az országgyűlésről tüzetesebben	188
Az országgyűlés ügyrendje	192
A liberum veto	201
Confoederatiók	209
A tartománygyűlések jelentősége	220
<i>VII. Német joggal élő községek.</i>	
A városok helyzete Lengyelországban	233
A német joggal élő községek törvényhozása	244

Német joggal élő községek hatóságai	253
A városi lakók társadalmi helyzete	265
A német joggal élő községek egymáshoz való viszonya	274
A városok és az állam	280

VIII. Hitfelekezetek.

A vallás jelentősége a lengyel államban	292
A római egyház Lengyelországban	301
A görögök	309
A dissidensek	311
A zsidók	319
A mohamedánok	334
A nevelés a lengyel államban	336

IX. Államkormányzat.

A lengyel közigazgatás jellege	348
A köztársaság területén levő hivatalnokok	354
A korona és Litvánia méltóságai	367
A tartományok és csoportok hivatalai	370
A vajdaságok és kisebb kerületek igazgatása	371
Utolsó reformkísérletek	379

X. Jogszolgáltatás.

A lengyel törvényszékek helyzete	383
Törvénykezési eljárás	390
Törvényszékek a köztársaság területe számára	395
A tribunalok	400
Grod- és kerületi törvényszék	405
A törvénykezés más nemei	411

XI. Közgazdaság.

A nemzetgazdaság ápolása a lengyel államban	417
Az állam bevételei	431
Pénzügyi kormányzat	446

XII. Hadügy.

Lengyelország honvédelme	457
A kozákok	471
A zsoldosok	474
Lengyelország tengerészete	485

XIII. Külviszonyok.

A külügyek kezelése a lengyel köztársaságban	488
A külföldiek helyzete Lengyelországban	494
Lengyelország mint hűbér és Lengyelország hűbérei	499
Lengyelország a modern államok között	505
Befejezés	510

XIV. A lengyel államjog irodalma.

A lengyel törvények gyűjteményei	522
Általában a köztársaság államjogára vonatkozó művek	524
Egyes alkotmányi ügyek tárgyalása	534